

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

№4 (118) 2020
қазан-қараша-желтоқсан

БАС РЕДАКТОР

биология ғылымдарының докторы, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЙҰЛЫ

YAYIN YÖNETMENİ

Prof. Dr.
ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYULI

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор биологических наук, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРИКБАЕВИЧ

CHIEF EDITOR

Professor, Doctor of Biological Sciences
ABDRASSILOV BOLATBEK SERIKBAYEVICH

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

Directory of Research Journals Indexing,
Rootindexing journal abstracting and indexing service

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637**. Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2018 жылдың 11 желтоқсандағы №1945 және 14 желтоқсандағы №1992 бұйрықтарымен журнал Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне Философия, Тарих, Педагогика және Филология бағыттары бойынша енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler. **İndeks: 75637**. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Bu dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 11/12/2018 tarih ve 1945 sayılı kararı ile 14/12/2018 tarih ve 1992 nolu kararı çerçevesinde Felsefe, Tarih, Pedagoji ve Filoloji alanlarında KC EBB tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье. **Индекс №75637**.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 11 декабря 2018 года №1945 и от 14 декабря 2018 года №1992 журнал включен в перечень научных изданий в области Философии, Истории, Педагогике и Филологии, рекомендуемых Комитетом.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637**.

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Pursuant to the Order of the Committee for Control in Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 11, 2018 №1945 and December 14, 2018 №1992, the journal is included in the list of scientific publications in the field of Philosophy, History, Pedagogy and Philology, recommended by the Committee.

Бас редактордың орынбасары

педагогика ғылымдарының докторы, профессор Беркимбаев К.М.

Бас редактордың орынбасары

доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Жауапты хатшы

философия ғылымдарының кандидаты, доцент Балтабаева А.Ю.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Акйол Хаяти	- профессор, доктор /Түркия/
Бұлбұл Ибрагим	- профессор, доктор /Түркия/
Гаипов Абдужаппар	- м.ғ.к., қауымд. профессор /Қазақстан/
Демиркөз Мелахат Білге	- профессор, доктор /Түркия/
Жұрынов Мұрат	- ҚР ҰҒА президенті, академик /Қазақстан/
Капилла Хосе Э.	- профессор, доктор /Испания/
Мырзақұлов Рэтбай	- ф.-м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Мейер Бургхард	- профессор, доктор /Германия/
Турметов Батирхан	- ф.-м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сагироғлу Шереф	- профессор, доктор /Түркия/

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Абуов Әмірекұл	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ақбасова Аманкүл	- техн.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Атемова Қалипа	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Батырбаев Нұрлан	- з.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Бөлеев Талант	- психол.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Булуч Бекир	- профессор, доктор /Түркия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Есімова Шолпан	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Жетпісбаева Бахытгүл	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Йылдыз Мұса	- профессор, доктор /Түркия/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Корнилов Виктор	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Молдалиев Ықылас	- м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Мырзалиев Бораш	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Накипов Балғабай	- з.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ниязов Талғат	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ташпынар Мехмет	- профессор, доктор /Түркия/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жәмила	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Умбетов Әмірбек	- техн.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ыдырыс Серікбай	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/

Yayın Yönetmen Yardımcısı

Prof. Dr. Berkimbayev K.M.

Yayın Yönetmen Yardımcısı

Doç. Dr. Pilten Pusat

Yayın Kurulunun Sorumlu Sekreteri

Doç. Dr. Baltabayeva A.Y.

DANIŞMA KURULU

Akyol Hayati	- Prof. Dr. /Türkiye/
Bülbül İbrahim	- Prof. Dr. /Türkiye/
Gayipov Abdujappar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Demirköz Melahat Bilge	- Prof. Dr. /Türkiye/
Jurinov Murat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kapilla Hose E.	- Prof. Dr. /İspanya/
Myrzakulov Ratbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Meyer Burghard	- Prof. Dr. /Almanya/
Turmetov Batırhan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sağıroğlu Şeref	- Prof. Dr. /Türkiye/

EDİTÖR KURULU

Abuov Amrekul	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akbasova Amankül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Batırbayev Nurlan	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Böleyev Talant	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Buluç Bekir	- Prof. Dr. /Türkiye/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erkibayeva Gulfayruz	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Esimova Şolpan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Jetpisbayeva Bahtıgül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Moldaliyev İkilas	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Mırzaliyev Boraş	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Nakipov Balgabay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Niyazov Talğat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Taşpınar Mehmet	- Prof. Dr. /Türkiye/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/
Torıbayeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Umbetov Ömirbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Uzakbayeva Sahıpjamal	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Idiris Serikbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/

Заместитель главного редактора

доктор педагогических наук, профессор Беркимбаев К.М.

Заместитель главного редактора

доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Ответственный секретарь

кандидат философских наук, доцент Балтабаева А.Ю.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Акйол Хаяти	- профессор, доктор /Турция/
Булбул Ибрагим	- профессор, доктор /Турция/
Гаипов Абдужаппар	- к.м.н., ассоц. профессор /Казахстан/
Демиркоз Мелахат Билге	- профессор, доктор /Турция/
Журинов Мурат	- президент НАН РК, академик /Казахстан/
Капилла Хосе Э.	- профессор, доктор /Испания/
Мирзакулов Ратбай	- д.ф.-м.н., профессор /Казахстан/
Мейер Бургхард	- профессор, доктор /Германия/
Турметов Батирхан	- д.ф.-м.н., профессор /Казахстан/
Сагироглу Шереф	- профессор, доктор /Турция/

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Абуов Амрекул	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Акбасова Аманкул	- д.техн.н., профессор /Казахстан/
Атемова Калипа	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Батырбаев Нурлан	- к.ю.н., доцент /Казахстан/
Болеев Талант	- д.психол.н., профессор /Казахстан/
Булуч Бекир	- профессор, доктор /Турция/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Еркибаева Гультайруз	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Есимова Шолпан	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Корнилов Виктор	- д.п.н., профессор /Россия/
Молдалиев Ыкылас	- д.м.н., профессор /Казахстан/
Мырзалиев Бораш	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Накипов Балгабай	- д.ю.н., профессор /Казахстан/
Ниязов Талгат	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Ташпынар Мехмет	- профессор, доктор /Турция/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Умбетов Умирбек	- д.техн.н., профессор /Казахстан/
Узакбаева Сахипжамал	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Ыдырыс Серикбай	- д.э.н., профессор /Казахстан/

Deputy chief editor

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences Berkimbayev K.M.

Deputy chief editor

Associate Professor, Ph.D. Pilten Pusat

Responsible secretary

Associate Professor, Ph.D. Baltabayeva A.Yu.

EDITORIAL BOARD

Akyol Hayati	- Professor, Doctor /Turkey/
Bulbul Ibrahim	- Professor, Doctor /Turkey/
Gaipov Abduzhappar	- Candidate of Medical Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/
Demirkoz Melahat Bilge	- Professor, Doctor /Turkey/
Zhurynov Murat	- President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, academician /Kazakhstan/
Kapilla Hose E.	- Professor, Doctor /Spain/
Myrzakulov Ratbay	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Meyer Burghard	- Professor, Doctor /Germany/
Turmetov Batyrhan	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sagirolu Sheref	- Professor, Doctor /Turkey/

EDITORIAL COUNCIL

Abuov Amirekul	- Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/
Akbasova Amankul	- Doctor of Technical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Batyrbayev Nurlan	- Candidate of Law, Associate Professor /Kazakhstan/
Boleyev Talant	- Doctor of Psychology, Professor /Kazakhstan/
Buluch Bekir	- Professor, Doctor /Turkey/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Yergobek Kulbek	- Doctor of Philology, Professor /Kazakhstan/
Yerkibayeva Gulfayruz	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Essimova Sholpan	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Zhetpisbayeva Bakhytgul	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Moldaliyev Ykylas	- Doctor of Medical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Myrzaliyev Borash	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Nakipov Balgabay	- Doctor of Law Sciences, Professor /Kazakhstan/
Niyazov Talgat	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Tashpinar Mehmet	- Professor, Doctor /Turkey/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/
Torybayeva Zhamilya	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Umbetov Omirbek	- Doctor of Technical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Uzakbayeva Sakhipzhamal	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ydyrys Serikbay	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

ӘОЖ 2-41; МҒТАР 21.41.35

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.032>

А.С. ҚАБЫЛОВА*

философия ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: kabyl72@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2455-103X>

ТӘУЕЛСІЗ САНА ҰҒЫМЫ: ИСЛАМДАҒЫ МОТИВАЦИЯ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ МЕН КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ ЖҮЙЕСІ

Ұсынылып отырған мақалада халқымыздың дәстүрлі танымы мен діни ұстанымдары тоғысатын ұлттық менталитетін, құндылықтық бағдарларын пайымдау хақында ынталандыру шаралары тәуелсіз сана деңгейінде нақтыланып, исламдағы мотивация тұжырымдамасы мен оны «ұлттық бірегейлікті сақтау» үшін ұлттық модельді насихаттауға қабілетті креативті ойлау жүйесі арқылы зерделеуге қадам жасалады. Себебі, бұл мәселе қазіргі таңда жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Құран мен шарифат талаптарын заманауи сұраныстармен байланыстыра отырып, қоғам өкілдерінің қажеттіліктері мен тілектерін ынталандыру, олардың алға жылжуына түрткі болатын ерекше ой мен пайым деңгейін дамыту үшін білім мен зердені орнықтыру кезек күттірмейтін мәселе. Осы нысанаға жету үшін әдебиеттерге жан-жақты шолу жасалды, ғылыми журналдар мен ғаламтор мәліметтері қолданылды. Тұжырымдамаларымыз дәлелді болу үшін Құраннан түпнегізді мәліметтер алынды. Күтілетін нәтиже адам мотивациясы мен мінез-құлқын түсінудегі білім мен зердені орнықтырған сәтте айшықтала түседі.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, тәуелсіз сана, ислам, Қасиетті Құран, Мұхаммед пайғамбар, мотивация, креативті ойлау, Маслоу теориясы, тайм-менеджмент, дүниетаным.

A.S. Kabylova

Doctor of Philosophical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: kabyl72@mail.ru

The Concept of Independent Consciousness: the Concept of Motivation
and the System of Creative Thinking in Islam

This article presents an independent way of thinking that promotes the development of a national mentality and values that combine traditional and religious beliefs, as well as the motivational concept of Islam. Because this issue is not currently sufficiently studied. It is essential to establish a theory of knowledge and intelligence in order to stimulate the needs and desires of

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қабылова А.С. Тәуелсіз сана ұғымы: исламдағы мотивация тұжырымдамасы мен креативті ойлау жүйесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 7–18.

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.032>

***Cite us correctly:**

Qabylova A.S. Táyelsiz sana úğymy: islamdağy motivatsııa tujuırymdamasy men kreativti oılaú júesi [The Concept of Independent Consciousness: the Concept of Motivation and the System of Creative Thinking in Islam] // *Iasaıı únıversıtetınıń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 7–18.

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.032>

society's representatives, linking the requirements of the Koran and Sharia with modern requirements, and develop a special level of thinking and reasoning that promotes them. Literature reviews, scientific journals, and online sources were used to solve this problem. Information from the Koran itself was used for the reliability of the research. In the course of the research, we pay special attention to the fact that Islam is a value reference point among its followers. The expected result is shown at the moment of establishing knowledge and skills in understanding the motivation and behavior of a person.

Keywords: Spiritual modernization, Independent consciousness, Islam, Holy Quran, Prophet Muhammad, motivation, creative thinking, Maslow theory, time-management, worldview.

А.С. Кабылова

*доктор философских наук, профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: kaby172@mail.ru*

Понятие независимого сознания: концепция мотивации и система креативного мышления в исламе

В статье продемонстрирован независимый способ мышления, способствующий развитию национального менталитета и ценностей, сочетающих в себе традиционные и религиозные верования, а также мотивационную концепцию ислама. Данный вопрос представляет интерес ввиду его недостаточной изученности. Первоочередной проблемой представляется расширение интеллекта и познавательных способностей для развития особого мышления и понимания, которые стимулируют потребности и пожелания представителей общества и способствуют их продвижению во взаимосвязи заветов Корона и шариата с требованиями современной эпохи. Для достижения этой цели выполнен подробный обзор литературы, в котором использованы данные научных журнальных публикаций и онлайн-источников. Аргументировать результаты исследования помогают также оригинальные сведения из Корана. Ожидаемый результат проявляется в момент закрепления знаний и умений в понимании мотивации и поведения человека.

Ключевые слова: духовное возрождение, независимое сознание, ислам, Священный Коран, пророк Мухаммед, мотивация, креативное мышление, теория Маслоу, тайм-менеджмент, мировоззрение.

Кіріспе

«Рухани жаңғыру» бағдарламасының «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» бөлімінде қоғамның және қала берді әрбір қазақстандықтың санасын рухани жаңғыртудың бірнеше бағыты айқындалған. Соның бір бағытының мәні – сананың ашықтығы, яғни әлемде не болып жатқанын түсіну, жаңа технологиялық тәртіптің ағыны тасымалдап әкеле жатқан өзгерістерге дайын болу, басқалардан үйрену, озық тәжірибені қабылдау. Осындай аксиомалық байлам беруге ешқандай кедергі жоқ деуге толық негіз бар. Кесіп айтқанда, экономикалық-саяси бағытта алға ұмтылу – ең әуелі рухани құндылықтар талабына сай келетін қоғамдық таным мен болмыс деңгейінің мәртебесіне байланысты болмақ. Ұлттық жаңғырудың басты шарты – жеке ұлттық код ұғымымен айғақталатын бірегей мәдениетімізді сақтап қалу. Тәуелсіз еліміздің ертеңі үшін бұлдыр түсініктен түңіліп, болашақтың күре тамырына балта шабатын көмескі адасулардан алшақтап, тарихи алтын көмбелерімізге мархаббат көрсетіп, оны заманауи талаптарға бейімдеп, тарихи сабақтастықтың көпірін жаңартып, тәуелсіз сана деңгейінде ой толғамдарымызды мәлімдейтін, қатпарлы түйіндеріміздің әуелгі де баянды лепесін білдіретін уақыт жетті. Бұл үрдіс біртіндеп талғамы жоғары жаңа санаға пәрменді орнығып, киелі мұраға кәміл сенетін қоғамның кемел

тұлғаларын дайындайды. Осы орайда жас ұрпақ прагматикалық құндылықтарға мән беретін тұтынушылық және еліктегіш сананың құрықтағыш құрығынан сытылып шығып, өз дүниетанымын жаңғыртып, имандылық қағидатын меңгеру сатысында, діндарлық кеңістігін кеңейтуге мүдделі ұйғарымға келері хақ. Зымыраған уақытта адам баласы биологиялық және психологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көптеген ынталандыру, яғни мотивациялық тәсілдерге жүгінеді. Бұл жолда дәстүрлі ойлау жүйесіне бағынбайтын креативті ойлану – жаңашыл құбылыс, ол аса күрделі феномен бола отырып, қажеттілік құралына айналады.

Әдіснама

Ұсынылып отырған мақаланы зерттеу барысында салыстырмалы талдау, аксиологиялық талдау, нақтылық пен даму принциптерін жүйелі тұрғыда қарастыру сияқты ғылыми әдістер қолданылады. Еңбектің әдіснамалық негізіне дінтанушылардың ғылыми еңбектері мен ислам дінінің негізгі дерек көзі – Қасиетті Құран кеңінен пайдаланылды.

Исламдағы мотивация тұжырымдамасы

Ислам – Жаратушымыздың адамзатқа берген өмір сүру үлгісі, ал мұсылман адам өзінің күнделікті өмірінде тыныштықты сақтап қалуға тырысады, егер олар жаратушының меңзегенімен жүретін болса, оларға жұмақтан орын белгілеу туралы сыйақы уәде етіледі. Құранға сәйкес Алла тағала адамды басқа тірі жан иелеріне қарағанда өзгеше сипатты жаратты, тәнмен қоса саналы рух берді. Бұл ілімдер Мұхаммед пайғамбар арқылы адамзатқа жеткізіліп, ол бір кітапқа топтастырылып, Құран кітап түрінде бізге танылды. «Бұл кітап (Құран) ешқандай шек-шүбәсіз, тақуаларды тура жолға бастаушы. Олар ғайыпқа сенеді, намаз оқиды, өздеріне берген ризықтан (Алланың жолына арнап) жұмсап тұрады. Олар саған түскен кітапқа және сенен бұрынғыларға түскен кітаптарға сенеді, ақыретке күмәнсіз сенеді» [1, 3-б.] делінген Бақара сүресінде. Қасиетті кітапта адамға қажетті барлық арман тілектердің жауабы табылады, әлеуметтік экономикалық аспектілер қарастырылып, тұлғалардың физикалық және психологиялық әл-ауқаты айтылады. Алла тағала адамды ең ізгі мақсаттар үшін жаратты. Өмірдің өзі – ислам дінін ұстанушылар үшін ынталандыру нысаны. Жәннат пен тозаққа қатысты аспектілердің өзі адамның мінез-құлқын қалыптастыру мен басқаруда мотивациялық фактор ретінде жүреді.

Исламдағы мотивацияның ертерек мысалын Адам ата мен Хауа ана оқиғасымен байланыстыруға болады. Құранда айтылғандай олар шайтанның азғыруына еріп тыйым салынған жемісті жеп, Аллаға мойынсұнбады және соған сәйкес жазаланды. Бұл туралы Ағраф сүресіндегі «Қиямет күні олардың ахуалын оларға біліктілікпен айтып береміз. Біз олардан алыстаған емеспіз» деген жолдардан байқаймыз [1, 152-б.].

Кейбір ерекше аяттар мен хадистер адамдарды ынталандыруда маңызды рөл атқара отырып, үлкен идеяларға жетелейді. Бұл турасында Әнғам сүресіндегі (6:160) «Бір жақсылық іс істеген адам он есе сауапқа ие болады. Бір жаманшылық істеген адамға тек істегеніне лайық жаза беріледі, оларға әділетсіздік істелмейді» [1, 151-б.] дегенге көңіл бөліңіз. Бұл аяттың концептуалды мәніне үңілетін болсақ, әрбір адам өзінің жақсы немесе жаман әрекеттері үшін міндетті түрде жауапқа тартылады. Сол сияқты жамандық жасаудан бас тартып, қалыс қалғандар сауапқа бөленеді. Мүміндер үшін жамандық жасаудан аулақ болып, жақсылық істерге көбірек ұмтыла отырып, Алланың сауабы мен уәдесіне талпыну мотивацияның ең шебер үлгісі болмақ. Жаратушының жариялаған марапаттары мен бұйрығы избасарларының санасы мен мінез-құлқына әсер етіп қана қоймай, мотивацияны күшейтеді. Бұл туралы хадистерде «Кімде кім жақсылық жасауға ниеттеніп бірақ, жасамаса, Хақ тағала оны толық жасалған бір жақсылық есебінде жазады. Егер жақсылық жасауды ойға алып, оны жүзеге асырса, Аллаһ тағала сол бір ғана жақсылығы үшін он сауаптан бастап, жеті жүз есеге дейін, тіпті, одан да еселеп сауап жазады. Ал егер іштей ұйғарған

жамандығын жасаса, Аллаһ тағала сол жамандықты ғана жазады» деген (*Бұхари, риқак 31; Муслим, иман 207*) [4, 18-б.].

Егер адам қандай да бір амал жасаса, Алла тағала оған разы болып, игі істері үшін марапаттай ма, жоқ па? Алланың разылығын алмағандар дұрыс емес әрекеті үшін жазаланады ма? Бұл туралы Бақара сүресінің 30-аятында келесідей түсіндіріледі: «Кезінде Раббың періштелерге: «Мен жер жүзінде халифамды белгілеймін» – деген еді. (Сонда періштелер) «Жер жүзінде бұзықтық істеп, қан төгетін біреуді жаратасың ба? Ал біз сені ерек деп ұлықтап, пәк деп мадақтаймыз» – деді. Алла: «Ақиқатында сендер білмегенді мен білемін» – деді» [1, 7-б.]. Бұл аятта Алла тағала жер бетіне өзінің хабарын жеткізетін және адамдардың игі істер жасауына мұрындық болатын жол көрсетушіні, яғни мотиваторды жөнелтетінін мәлімдейді. Періштелер болса тағайындалатын халифке қатысты шешімге алаңдаушылық білдірді. Бірақ жасырын және көрінетін нәрселерден хабардар, өткеніміз, қазіргіміз бен болашағымыз туралының барлығын білетін Аллаһ тағала бейбітшілік хабарын ұрпақтан ұрпаққа тасымалдайтын, адамдардың дұға қылып игілікті істер жасауына талпындыратын елші келбетінің талқыланбайтындығын кесіп айтады. Кейін Юнус сүресінде (10:2) «Өз іштеріңнен бір кісіге: «Адамдарды (Алланың азабынан) сақтандыр, иман келтіргендерді Раббыларыңның қасында олар үшін жоғары мәртебе барлығымен қуандыр» деп хабарлағанымызға бұл адамдар таңырқай ма? Кәпірлер: «Бұл әшкере сиқырлық» деді» [1, 209-б.] деген Құранның мәтініне үңілсеңіз – Оның ізімен жүріп, еліктеп, мүміндерді шабыттандыру үшін Пайғамбардың белгіленгені айтылады [2]. Бақара сүресінің тағы бір аятында (1:148) жақсы іс жасауға ұмтылындар, жақсы іс жасауға бәсекелес болындар деп ынталандырады. Құрандағы анықтамасы: «Әр адамның бет берген бір құбылысы бар. Жақсылыққа асығындар. Қайда барсаңдар да, Алла бастарыңды бір жерге келтіреді. Алланың барлық нәрсеге құдіреті жетеді» [1, 24-б.]. Әли Ғимран сүресінің 133-аятында «Раббыларыңнан, жарылқауына және тақуаларға арналған, кеңдігі аспан мен жердей келетін Жұмаққа асығындар» [1, 68-б.] деп кешірім мен сауап іздеуде адамдардың бір-бірімен бәсекелес болуына жігерлендіреді [3, 6-б.]. Осы нұсқаулар мен уәделер игі істер жасауға қосымша түрткі болады.

Ахзаб сүресінде (33:21) Аллаһ тағала жіберген пайғамбарының мінсіз жүріс-тұрысы мен моральды келбетін ерекше атап өтеді. Үлгі ретінде көрсетіп, адамдарға оның мінез-құлқы мен ғажайып істеріне еліктеуді ұсынады. «Расында сендер үшін, Алладан ақырет күнінен үміттенгендер мен Алланы еске алып тұратындар үшін Расулуллада әлбетте тамаша өнегелер бар» [1, 421-б.] деген үндеуді түсінген жамағат міндетті түрде құлақ асып, Алла мен ақырет күніне үміт артары айғақталады. Сол сияқты жақсылыққа шақыратын, қателік жасаудан алыс болуға итермелейтін, жағымсыз жазалар туралы алдын-ала ескертетін, пайғамбардың өмірлік ісі мен оның ілімдерінің әр түрлі аспектілерін қамтитын хадистер көптеп кездеседі. Әбу Нурәйра: «Пайғамбарымыз: «Жұмаққа жүрегі құстың жүрегіндей адамдар кіреді (ғалымдардың айтуынша олар жүрегі бейне бір құстың жүрегіндей дір-дір етіп, Аллаһтың бұйрықтары мен тыйымдарына аса сақ қараған, әрі әрдайым Аллаһқа тәуекел етумен болғандар) (*Муслим, жәнна, 27*) деген хабарды бізге жеткізді [4, 48-б.]. Тағы бір хадисте «қызметкердің жалақысын тері кепкенше беру керек» (*Ибн Маджа, сунан*) делінген, бұл адамдардың құқықтарын құрметтеудің көрінісі және тиесілі төлемдер уақтылы берілсе наразылық білдіруге жол берілмейді, оларды шынайы еңбек етуге ұмтылдырады деп түсіну керек.

Адамгершілікке толы мінез-құлық – табысты өмірдің іргетасы. «Шын мәнінде Аллаһ тағала сендердің дене-бітімдеріңе де, түр-тұрпаттарыңа да емес, жүректерің мен істеріңе қарайды» [4, 16-б.]. Алайда нақты өмірде адам моральды дилеммаға тап болуы мүмкін. Осындай жағдайларда Қасиетті Құран мен хадистер ұсынатын сыйақы мен жазаның мотивациясы мінез-құлықтық тәртіпке көп септігін тигізеді. Себебі базалық адами психика сыйақы мен жазалау негізіне сүйене отырып, шешім қабылдайды. Қазіргі заманғы әсерлі де

танымал психолог Б.Ф. Скиннер өзінің «Beyond Freedom and Dignity» [5] еңбегінде «дұрыс әрекет» немесе «бұрыс әрекет» ұғымына эксперимент жүргізе отырып, барлық қабылданған шешімдер «сыйақы» мен «жазалаудың» нәтижесі деп дәлелдейді. Скиннер ислам дінін көптеген ережелер мен нормалардың жиынтығы топтасқан құзырлы агенттік ретінде қарастырады, яғни адам психикасын зерттеу барысында ислами қондырғыларды «жағымды», «жағымсыз» форматта пайдаланып көрген. «Адамның ғылыми көзқарасы қызықты мүмкіндіктерді ұсынады. Адамның адамнан нені жасай алатынын әлі көрген жоқпыз» [5, 210-б.] деген қорытынды береді. Скиннердің теориясын жалғастырушы Сильберман да дәстүрлі діндер мен институттар адамның мінез-құлқына, ойлау қабілетіне және эмоцияларына әсер етуі әбден мүмкін деп қолдау көрсетеді [3, 9-б.].

Адамзат ерік-жігері мен ақыл-парасаты арқылы материалды қажеттіліктеріне қол жеткізеді, әділдік пен әділетсіздіктің және адалдық пен арамдықтың ара жігін ажыратады. Мұсылман кісінің әрбір әрекетінің ең үлкен уәжі – бұл Алланың разылығы. «Жаратушы бәрін біледі және бәрін көреді» деген сенім. Бұл сенім жүрекке орнығып, Жоғары болмыстың наразылығын тудыратын кез келген іс-әрекетті тоқтатады. Жақсылық жасауға бағытталған ниет Алланың разылығы үшін жасалады. Әнастан жеткен хадисте Мұхаммед пайғамбар: «Алла тағаланың: «Егер құлым Маған бір сүйем жақындаса, Мен оған бір шынтақ бойы жақындаймын. Егер ол бір шынтақ бойы жақындаса, Мен оған бір құлаш жақындай түсемін. Маған жүріп келсе, Мен оған жүгіріп келемін», – деп айтқанын жеткізді» делінген (*Бухари, таухид 50*) хадистерді мүміндер әлбетте назарда ұстайды.

Исламдық тұрғыдан мотивация көп зерттелмегендіктен бұл ізденіс салыстырмалы түрде Қазақстан ғылымы үшін жаңа зерттеу саласы болып табылады. Ол Құран, хадис және сүннеттегі маңызды уәждемелік жағдайларды жан-жақты талдау барысында мотивация мәнмәтіні арқылы исламның бейбітшілікті қамтамасыз етуге қосқан оң үлесіне тоқталу жүзеге асырылған кезде нақтыланады. Адамзаттың дамуы бейбітшілік жағдайда ғана өз мәресіне жетеді деген ислами тұжырымдама он төрт ғасыр бойына ынталандыру ырғағын бір сәтке де әлсіреткен емес. Христиандық пен иудаизмнің тарихы да осы үрдістермен қат-қабат байланыста екенін заманауи батыстық зерттеушілер назардан тыс қалдырмайды. Исламдағы мотивацияның христиандық пен иудаизмдегі ұстындармен туыстық сипатта екенін естен шығармағанымыз дұрыс.

«Мотивация (ағылш. motivation) – қолданылу ыңғайына қарай қазақша «ниет», «түрткі», «кірісу», «жігерлену», «ынталану» сөздерінің мағынасына жақын келетін, қазіргі заман мәдениеті мен гуманитарлық ғылымдарында кең қолданылатын ұғым. Бұл ұғымды алғаш рет немістің иррационалды волонтаризм философы А. Шопенгауэр өзінің философиялық шығармасында жеткілікті төрт негіздің бірі ретінде қарастырған. Moveo латынша сөз болып, «қозғалу, әрекет ету» мағынасын береді, демек motivation сөзбе сөз мағынада «қозғалту, әрекетке келтіру» мағынасын береді. Бірақ қазіргі заман мәдениетінде ол тіке мағынасында емес, көбіне көп ауыспалы, жетілдірілген, түрлендірілген мағынада қолданылады» [14]. Мотивация – мақсатқа бағытталған, жол жөнекей мінез-құлықты қалыптастыратын әрекет күші. Адамның таңдаған бағытын анықтайды және неге сол бағытты ұстанғанына жауап беретін жетек құралы. Күнделікті өмірде адамдар үнемі ынталандырушы және қозғаушы факторларға тап болады. Ең әуелі отбасын қамтамасыз ету үшін жұмыс істеп, ақша табуды көздейді, егер шаршаса кезекті демалыс пен үстеме жалақыға ұмтылады. Мотивация – адамның іс әрекетіне деген сенімділікті талап етеді, сонымен қатар жетістік факторы ретінде қызмет атқарады. Тарихи мысалдарға қарасақ, мотивацияның үлкен деңгейін танымал көшбасшылар қызметінен аңғаруға болады. Мотивациясы әлсіз адамдардың құлшынысы аз, қажеттілік иерархиясы төменгі деңгейде болады немесе қарапайым қажеттіліктерге қол жеткізуді жалғастыра береді, алайда өмірге теріс көзқараста болып, жеке табыспен шектеледі. Жалпы адамның барлығында нақты әрекеттерге қатысты ерекше қажеттіліктер мен тілектер жиынтығы болады. Осы

қажеттіліктер мен тілектер – мотивацияның негізгі қозғаушы күші болып табылады. «Мотивация» сөзі латын тілінен аударғанда «қозғалу» дегенді білдіреді. Қазақ тілінде бұл термин «ниет», «түрткі», «кірісу», «жігерлену», «ынталану» сөздерінің мағынасына жақын келеді.

Адам баласы биологиялық және психологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көптеген мотивациялық тәсілдерге жүгінеді. Биологиялық уәждерге адамның негізгі қажеттіліктері «тамақ, су, баспана, жыныстық қатынас, ұйқы, физикалық тәуелсіздік» [6] сияқты т.б. ұғымдар жатады. Биологиялық қажеттіліктер қанағаттанарлық деңгейде болса, адамның өмір сүруі жеңілдейді. Ал, психологиялық мотивацияға жетістікке жету, басқалардан ерекшелену, айла-шарғы жасау күйлері жатқызылады. Алайда, осы екі бағытқа қарағанда діни мотивация жоғары сатыда, ізбасарларына ерекше деңгейде ықпал ете алады.

Дін адамның мінез-құлқына әсер етіп, барлық дерлік іс-әрекетінің қозғаушы күшіне айналады, адамның тұлғалық өлшемін анықтайды. Олар мыналар: «идеализм, физикалық белсенділік, қызығушылық, күш иесі болу, отбасын құру, тәуелсіз күй кешу, ар-намысты бағалау, қиялға берілу, тәртіп, әлеуметтік байланыс, үнемдеу, кек алу, әлеуметтік мәртебе мен тұрақтылық». Бұл дегеніңіз ислами пайым – адамның өмір сүру себептері мен мінез-құлқы туралы кең идеяларды ұсынады. Осы көрсетілген тапсырманы орындау үшін қажетті мотивация тұжырымдамасы мен маңыздылығын түсіну жеткілікті. Ислам діни адамның дүниеге келуінен бастап, бақилық болғанға дейінгі аралықтағы өмір сүрудің толық үлгісін көрсетеді. Іс жүзінде өмірдің барлық аспектілері Құран мен сүннетте қарастырылған. Алайда ислам дінін әр түрлі дәстүрдегі мәдениет өкілдері ұстағандықтан, осы әртүрлілікке байланысты кейбір мәселелер дауласуға болатын ой мектебін тудырады [8, 3-б.]. Қоғамда өзінді қалай ұстайсың, қоршаған ортаға қатынасың қай дәрежеде, сондай-ақ еңбектің адам үшін қаншалықты маңызды екендігіне баса назар аударады. Ісіне жоғары ынталы болып, социумда сыпайылық танытқанға осы дүниелік және илаһи сыйлар тағайындалады. Биологиялық және психологиялық мотивациялар инстинкт теориясы сияқты аштық пен өлімнен қорғанудың уақытша тәсілдері ретінде байқалса, ал мотивацияның діндарлық бастаулары уақытша емес, адам санасына терең орнығып, тұрақты жағдайда болады. Алла тағала адамды топырақтан жаратты, оған дем салды, дене мен рухының талаптарына сай ерік-жігер мен көрсе қызарлықтың арасында өзіне қажетті нұсқаларды таңдай алатын, басқа тіршілік иелерінен ерекше тұратын жоғары деңгейдегі интеллектіні қондырды. Сондықтан Абрахам Маслоу теориясына жүгінетін болсақ, исламдық мотивация қажеттілік иерархиясын жоққа шығарады, олай болса биологиялық және психологиялық мотивация – ислам мотивациясының алғашқы кезеңдерінде жүретін процесс. Оны бөліп қарастырып, жеке бағыт ретінде талдаудың қажеті жоқ деген пікірдеміз. Ақыл мен рухы бар адам ең әуелі керек шарттылықтарды қанағаттандыру үшін психологиялық деңгейді таңдайды. Маслоудың айтуынша алғашқы қажеттіліктер қанағаттандырылғаннан кейін адам *Нәфс Аммара (Nafs Ammārah)* деңгейінен *Нәфс Лаввама (Nafs Lawwāmah)* деңгейіне өтеді. Бұл деңгейде адам физиологиялық және руханилық қажеттіліктердің арасында торға түскендей күй кешіп, таңдаудың тығырығына тіреледі. Егер адам Алла тағаланың қалауын орындауға уәждеделген болса, мотивацияның ең жоғары сатысы – өзін-өзі тануға *Нәфс ал Мутма'инна (Nafs Al Muṭma'innah)* деңгейіне көтеріледі [6, 29-б.]. Қалай деген күнде де исламдағы мотивация жалпылық нышанды қамтиды, заманауи мотивациялық талаптардың кейбір сұраныстары оның шеңберіне сыймайтын кездері де болады. Мотивацияның өзінің оң және теріс түрлері бар. Біреудің тарапынан мәжбүрлеу арқылы қорқыныш, қажеттіліктен – теріс мотивацияның туындауы да мүмкін [7]. Зерттеушілер мұны «ауыр да жағымды» категорияға жатқызады. Себебі кейде теріс уәждеменің әсері оң нәтижеге ұласуы мүмкін. Қазіргі уәждеу нәтижесінің ерекшеліктері бар, заманауи мотивация теориясы – бұл алдыңғы теорияларға қарағанда жетілдірілген тәсіл ретінде көрініс береді. Ол қазіргі психологтардың адам психологиясын зерттеу үшін, миына бақылау жасау арқылы жүргізілген эксперименттерге сүйенеді [9].

Нейропсихология деп аталатын бұл ғылым саласы кәсіпорын басшыларына жұмысты тыңғылықты орындау үшін мотивациялау барысында қызметкерлердің психологиясын түсінуге көп септігін тигізіп отыр.

Құдай адамға ерік бостандығын бере отырып, оның таңдауы өз қалауы бойынша жүретін балама жолдарды да ұсынады. Ол – иман әлсіздігі немесе мүлдем дінсіздік кезінде көрінеді. Діндар мен дінсіздің арасында айырмашылық бар. Ислам сеніміне сай діндар Алланың ықыласын алу үшін жоғары мақсат дәлдігін іздейді. Ақыр соңында Алла тағала ізбасарларын жақсы білгендіктен, оларды сынау үшін оң және теріс мотивацияларды жөнелтеді. Оны тәубә ету арқылы қабылдайсын ба, жоқ әлде басқа тәсілдермен жеңесің бе, соның түрлі салаларын көрсетіп, жол таңдаудың терезесін ашады. Олардың сенімдері олардың әрбір іс-әрекеті мен уәделерін басқарады. Алайда ерік бостандығы бар адамдар адасып, бұрыс жолға түсуі мүмкін. Мұндай жағдайда Алла тағала тәубеге келу мен өкінішке бату арқылы тазару мүмкіндігін береді. Мұсылман сенімінде Рақымы мол Жаратушы кешірімге көпес емес, кешірімі шексіз. Ұтымды ойлауды қажет етпейтін, исламдағы қалыптасқан қондырғы – қайырымдылық жасау. Қасиетті Рамазан айында ислам өкілдері жылдық табысының аз бөлігін мұқтаждарға береді. Зекеттің есептеулі мөлшері бар және ол міндетті. Зекет беруші ішкі қанағаттанушылық теңгерімге қолы жеткізеді. Алла тағала басшылыққа ала отырып, байлығы мен кіріс көздеріне қолдау көрсетеді деген ой қалыптастырады. Шынтуайтында заманауи мотивациялық теориялардың түп төркінін исламнан іздеген дұрыс. Бұл термин жаңалық емес, ежелден бері келе жатқан адамның инстинкті әрекетінің салдары. Адам ата мен Хауа ана мысалына қайтып оралсақ, екеуі тәубе етіп, кешірім сұрағанда Аллаһ тағала кешірді, бірақ жер бетінде өмір сүру белгіленді. Осы оқиғада болған барлық жағдайлар мотивация туралы түсінік қалыптастырады. Бұл шайтанның теріс уәждемесінің көрінісі. Теріс уәждеменің бұл тұжырымдамасы жамандық жасаудан сақтайды және тақуалыққа шақырады. Бұл оқиға кешірім сұрау мүмкіндігінің бар екендігіне деген үміт белгісін білдіреді. Мәида сүресінде «Кімде кім (ұрлық істеп) зұлымдық қылғаннан кейін тәубеге келіп түзелсе, Алла оның тәубесін қабыл алады. Алла шынында бек кешірімді, ерекше мейірімді» (5: 39) дейді [1, 115-б.]. Исламдағы мотивацияны көрсететін тағы бір мысал халиф Омар кезінде болды. Ол Қасиетті Құранды оқып және түсінетін адамдардың азаюына алаңдап, жақсы білетіндерді марапаттап, кейінірек діни білімі жоғарыларды басқаларға үйрету үшін елші етіп тағайындап отырған. Адамдарды ынталандыруда жердегі сыйақылар жүйесін құрды.

Ертедегі мұсылман дәрігерлері халық арасында ынталандырушы рөл атқарды. Түрлі тәжірибелер жүргізді, білімнің берік негізін жасады. Ежелгі мұсылман ғалымдарының жетістіктері дәрігерлік білім алатын студенттер үшін ынталандыру болды. Мысалы, Рей мен Бағдад ауруханаларының басшысы бола жүрып, Әбу Бәкр әр-Рази студенттер өнеге алатын әр түрлі еңбектер жазды. Әйгілі мұсылман дәрігері Ибн Сина кәсіби ортаның өсуіне үлес қосты, туберкулез бен қант диабетін, т.б. ауру түрлерін зерттеді. Философия, математика, химия сияқты ғылым салаларында тәлімгерлер үшін үлгі болды. Әбу әл-Касым аз-Захрави фармакология, хирургия, онкология және анатомия білгірі болды, жатырдан тыс жүктіліктің болатынын бірінші болып анықтаған. 200-ге жуық хирургиялық аспаптар ойлап тапты. Китаб эт-Тасриф (Kitab at-Tasrif) еңбегі хирургия бөлімі студенттерінің оқулығы ретінде жүрген. Әбу Маруан ибн Зухр болса тамақтану мен гигиена туралы терең айналысып, пневмония, құлақтың қабынуы, қышыма, т.б. ауруларды зерттеп, шәкірттері үшін оқулықтар жазған. Ибн Рушдтың әл-Куллиат (al-Kulliyat) шығармасы медицина саласына қомақты үлес қосты, кейін Еуропа жоғары оқу орындарында оқытыла бастады. Ибн ән-Нәфис қан айналымы саласында жаңалықтар ашты. Осындай ашылымдар өз заманының жастарын селт еткізбей қоймады.

Алланың хабарын жеткізушілер пайғамбарлар деп аталды және олар адамдардың арасынан тақуалығы мен ізгілікті істері үшін таңдалды. Мұхаммед – Алланың соңғы елшісі, Араб түбегіндегі Меккеде 570 жылы дүниеге келген. Меккедегі Ка'ба ол заманда пұтқа

табынудың маңызды орталығы болды. Бұл ғимараттың ішінде үш жүзден аса пұттардың сақталғандығы айтылады [11]. Пұтқа табынушы тайпалар арасында су ресурстары мен діни ғибадат бағытында үстемдік ету үшін алауыздық кең етек жайды, құмар ойындар, ішімдік ішуге шектеу болмады, әйелдер кез келген құқықтар мен экономикалық қамсыздандыру тұрғысында еркекке тәуелді еді. Пайғамбардың келуімен жағдай өзгерді. Жұма сүресінде «Алла надандарға өз іштерінен Алланың аяттарын оқып, ұғындыратын, (күнәлардан) пәктейтін, кітапты (Құранды), хикметті үйрететін бір пайғамбар жіберді. Оған дейін олар ашық еді» (62:2) [1, 554-б.] деп түсіндіреді. Алла тағала мен елшісіне мойынсұну тәртібі енгізілді.

Жаннатқа сену – мұсылманның парызы. Жаннаттың сұлулығы мен берекеттері олар үшін игі істер жасауға, Алла тағала мен елшісінің ілімдерін ұстануға түрткі болды. Ақыретте алатын ләззаттары үшін ынталанды. Сахаббалардың дәрежесі анықталды. Әли-Ғимран сүресінде «Талай пайғамбарлар және көптеген құдайшыл ғұламалар бірлікте соғыс ашты. Олар құдай жолында кездескен қиындықтарға босаңсымады. Әлсіздік істемеді, бас имеді, Алла сабыр етушілерді жақсы көреді» (3:146) [1, 69-б.] деген айғақты дәлел келтіріледі. О дүниедегі әсемдік пен байлықтың қол жетімділігі туралы «Әне, соларға іргесінен өзен ағып жататын Ғадын жаннаты бар. Олар онда алтыннан білезік салады, қалың және жұқа жасыл жібектерден киім киеді, арқалы орындықтарға сүйеніп отырады. (Міне бұл) неткен жақсы сый, неткен жақсы орын» (18:31) [1, 298-б.] екені Каһф сүресінде баяндалады. Мұсылмандар үшін тозақ – теріс мотиватор. Ислам дінінде Жаратушы мен жаратылыс арасында тығыз байланыс бар. Жаратушы адамды, періштені, жынды, табиғатты жаратты. Өз кезегінде бұлар Алланың заңдылықтарына бағынып, ұсынылған үлгі бойынша жүргені дұрыс. Алайда адам таңдау еркіндігіне ие. Мұсылмандарға әрекет ету еркіндігі берілгенімен, ол әрекеттердің салдары ескертіледі. Сондықтан олардың жаратушыға сүйіспеншілігі игі істер арқылы береке мен рахат көруге ұмтылдырады. Алайда тозақтың болуы мен ондағы қорқынышты жазалар да мінез-құлқына терең әсер етеді. «Тозақ күтіп тұрады. Ол азғындардың барар тұрағы. Олар онда сансыз ғасырлар бойы тұрады. Олардың онда не бір салқынға, не бір сусынға қолдары жетпейді. Қайнап тұрған су мен ірің ғана ішеді» (78: 21-25) [1, 583-б.] деп тозақ суреттемесі Қасиетті Құранның Нәба сүресінде айтылады. Исламда ақырет өмірі де ынталандыру көзі деп айтуға болады. Ол діннің негізгі ұстанымдарының бірі. Мұсылмандар жердегі өмірді уақытша деп санайды және жер бетіне мәңгілік өмірге дайындалу үшін жіберілгендігін мойындайды. Қасиетті Құран бейбітшілік пен әділдік орнатуды және соған апаратын дұрыс жолмен жүруді бұйырды. Демек, мұсылман адам ислам ілімдеріне қарсы шықпауға, Алла тағаланың басшылығына бағынуға шақырылады. Жаман істер жасамау туралы ескерту жасалады, керісінше болған жағдайда тозақ отына кіреді. «Біреу Аллаға және оның елшісіне қарсылық қылса, оның тозаққа түсіп, онда мәңгі қалатынын олар білмей ме? Қорлықтың үлкені – әне, сол» (9:63) [1, 198-б.]. Қасиетті Құранда тозақ отының қаншалықты ауыр болатындығы жайлы жиі айтылғандықтан, тозақ қорқынышы мұсылмандарды жақсылық жасауға, ислам іліміне қарсы шықпауға итермелейді. Өнегелі істеріңмен алға ұмтылу исламның негізгі қағидаттарының бірі.

Мақсатқа жетудің маңызды тәсілдері

Алға ұмтыла білу қабілетіне ие және болашаққа лайықты мақсаттар қоя білген адамның өмірі мағыналылығы жоғары екендігі барлық мотивациялық еңбектер мен кітаптардың негізгі тақырыбына айналып үлгерді. Осыған керісінше мақсат болмаса, өмір мәнсіз көмескі сипатта болуы мүмкіндігі жоғары екендігі де ең жиі қозғалатын тұжырымдаманың бірі. Ал, қазіргі кездегі мақсат пен адам тіршілігінің мотивациялық тұстарын ашу діндар жастардың креативтілік қабілетін дамытуға мол мүмкіндік береді. Алладан келген «оның еңбегінің нәтижесі де алда көрінеді. Содан соң оған сыйлығы, не жазасы толық беріледі» (53:40-41) [1,

528-б.] деген аятта әрбір белсенділіктің жазасы мен сыйы бар екендігі баяндалады. Заманауи мұсылман жастары бедел мен ақша туралы ғана ойламауы, керісінше кемелділікке жету жолын іздеуі маңызды. Болашақ үшін еңбек ете отырып, оның ілгері болуына үлес қосу ғажап шешім болар еді. Құранда былай делінген: «Әр адам өз еңбегінің ғана нәтижесінде қол жеткізеді» (53: 39) [1, 528-б.]. Бұл жердегі мәтіннің негізгі мағынасы «ұмтылыс». Ұмтылыстың түрлері көп, мысалы «көптің бірі болу», «танымалдылыққа ұмтылу», «беделді болуды армандау», «бай болу», «қоғамның дамуына үлес қосу», «ақиқатты тану», т.б. Ең маңыздысы ұмтылыстың болуы, сонымен бірге дамудың келесі сатысы келе береді. Сол үшін жоғары мақсаттарды белгілеудің, сол арқылы ой мен қиялдың шеңберін кеңейтудің қажеттілігі ортаға шығып отыр. Мысалы, адам үлкен жоба бастаса, алайда ол сәтсіз аяқталып, күтілген нәтижеге қол жеткізілмесе. Ұжым еңбектің жемісі мен нәтижесіне қарай бағалайды. Ал, жобаға жұмсаған күш, қажыр-қайрат пен уақыт есепке алынбайды. Себебі күтілген нәтиже көзге көрінбеді. Мұндай жағдайда жобаға жауапты тұлға марапатқа ие болмасы анық. Керісінше жобаға бөлінген қаржыны ақтамағаны үшін жұмыстан босатылуы немесе шығынды өтеуі мүмкін. Ал, ислам тұжырымдамасында ақыр заман күні Алла тағала жұмыстың нәтижесіне ғана қарамайды, ұмтылысты да бағалайды. Ұмтылыс пен қалау адамдардың көзіне көрінбеуі мүмкін, адамдардың көбі оны елемейді де. Әлбетте мұсылман өкілі оны «Алла тағала көріп тұр, біздің қосқан үлесті сол ғана байқайды! Еңбегімді ешкім бағаламады деп күйзеліске түсу қателік, себебі біз шайтанның азғыруында болып, соның келемежіне құрбан болудамыз. Жалқаулықты доғарып, ақталудан құтылу керек!» деп қабылдайды. Сондықтан, мұсылман адамның ұмтылысы әр түрлі кедергілерге қарамастан Жаратушының бақылауын ескере отырып жол табуды бағыттайды. Ал, жол табу дағдысы креативтілік қабілетпен тікелей байланыстағы ұғым. «Өмірді креативті түсіну үшін адамға батылдық пен күш керек. Креативтілікке арналған көптеген зерттеулер батыллықтың белгілі бір нұсқаларына назар аударады: бұл тәуелсіз болу, кемелділік, мінездің беріктігі, т.б. Адам бұдан былай басқалардың көңілінен шығуға, танымал болмай қаламау деп қорықпайды» [6, 80-б.].

Уақыт бір орнында тұрмайды. Оны бағалай отырып, орынды жұмсауды ислам ілімі де назардан тыс қалдырмайды. Ислам ғұламалары қалдырған мағыналы дәйексөздерге мән берсеңіз олар үшін уақытты үнемдеуге не себеп болғанын, қазіргі тілмен айтқанда – мотивациясы не болғанын байқайсыз. Ойшылдардың білімге құштарлығы – шыңға шығуына түрткі болған. Мұндай сипаттағы мотивация – ислам сенімінде «Алла тағаланың мүміндерге қалаған игілігі негізінде нәсіп болады». Уақыт мотивациясы мен діннің ұштасуы жастардың өз өмірін мағыналы өткізуге жол бастайды. «Бұл қасиетке сабырлылар ғана қол жеткізе алады. Бұл қасиетке ұлы несібе иелері ғана қол жеткізе алады» (478:35) [1, 481-б.] деген растама Фуссилат сүресінде берілген. Уақыт көкжиегін анықтау мен уақыт өлшемінің шексіз еместігін білу – мотивациялық ынталандыру арқылы ой-өрісті кеңінен қолдана отырып іс атқаруға тартады. Қазіргі уақытта адамдар жұмыс күнінің бір сәтте өтіп кететінін жақсы біледі және іс жүзінде ештеңе жасалмағанын сезіп отыруы мүмкін. Осылайша күн өткен сайын және аптаның соңында орындалмаған міндеттердің үлкен үйіндісі жинақталады. Көптеген адамдар, әсіресе жастар үшін барлық жұмысты және үй шаруаларын қалай тиімді ұйымдастыру керек, тіпті кешке киноға баруға үлгеру үшін нақты не керек. Бұл мақалада автор уақытты тиімді пайдалану тәжірибесімен бөліседі және бір күнде мүмкіндігінше көп тапсырмаларды қалай шешудің құпияларын ашуға аз да болса ұсыныс айтылады. Ол үшін уақытты тиімді басқару керек.

Қазіргі ағылшынша «time management» – уақытыңды басқару, оны пайдалану тиімділігін арттыру технологиясы деп айтып жүргеніміз жаңашылдық емес, бұл қағидаттың тұжырымдамасы «адам бірде-бір сәтін құлшылықтан өзге бос нәрсемен өткізіп алмауы үшін, уақыттың қадірі мен оның мәнін түсінуі тиіс. Ісі мен сөзінің ішінен алдымен ең маңыздысын орындау қажет. Мұсылман ниеті – «амалынан хайырлы» екенін Құран мен хадистер әуелден

бастап жүйелеп берген. Мұхаммед пайғамбар өз уақытын ұтымды пайдалана білудің үлгісін көрсетті [12]. Егер уақытты басқару призмасы арқылы мәртебелі Мұхаммедтің өміріне қарасақ, негізгі төрт қағиданы көруге болады: 1) Уақыттың құндылығын түсіну, сондықтан әрбір бос уақытты тиімді пайдалану; 2) Барлық мәселелерде өзінің пайғамбарлық миссиясын басшылыққа алу, осыған негізделген кез келген қызметті жоспарлау кезінде маңызды ойлар мен басымдықтарды құру; 3) Уақытты басқару саясатын құру; 4) Барлық тапсырмаларды уақытында жоспарлау және орындау. Уақыттың құндылығы Құран Кәрімнің көптеген аяттары мен пайғамбардың сөздерінде баса айтылған: «Ғасырмен ант! Иман келтіріп, игі істер істеген, бір-біріне ақиқатты, сабыр-тақатты өсиеттеген адамдардан басқаның барлығы зиян келтіреді» (103:1-2) [1, 603-б.]. Уақыт туралы тағы бір анықтама Меккеде түскен Зұха сүресінде «Сәске уақытымен серт; Тым-тырыс кездегі түнмен серт!» (93:1-2) [1, 597-б.] деп айтылады. Пайғамбарлық миссия басталғаннан кейін Мұхаммед пайғамбар бүкіл өмірін ислам дінінің таратуға бағыттады. Оның өмірінің басты мақсаты – исламға қызмет ету және адамзатқа оның хабарын жеткізу еді. Бұған мынандай аспект кірді: әуелі өзінің жеке тұлғалық рухани жетілуі және үлгі боларлық іс-әрекеттері арқылы басқаларды сенімге шақыру. Аса құрметті пайғамбардың басымдылығы Қасиетті Құранның өсиеттері мен Алламен жеке қарым-қатынасы негізінде құрылды. «Ол мыңдаған серіктері жиналған соңғы қажылықтағы қоштасу уағызында: «Сіз менің Алланың елшісі ретінде миссиямды орындағаным туралы куәлік етесіз бе? - деп сұрады. Әрине бірауыздан «иә» деп дауыстады».

Мұхаммед пайғамбардың немере інісі Ибн Аббас жеткізген хадистердің бірінде: «Жексенбі – тұқым себу және құрылыс салу күні, дүйсенбі – саяхат, сейсенбі – қан тапсыру, сәрсенбі – садақа беру, бейсенбі – әкімдерге жеке сұрақтар қою күні, жұма – үйлену тойы және отбасымен бірге уақыт өткізу, жексенбі – тамақ үшін аң аулау күні» (*Сахих әл Бухари хадистері*) деп кесте жасалған. Алайда, қазіргі кезде ғұламалар бұл хадисті бұлжытпай басшылыққа алуға шақырмайды. Алайда, хадис белгілі бір қызмет түрлеріне негізделген, апта күндерін бөлу идеясына нұсқайды. Тағы бір хадисте «әр дүйсенбі сайын білім ал» делінген (*Феиз әл-Қадр, Мунауи*). Уақытты тиімді пайдалануға бағыттайтын хадистер көптеп кездеседі. Пайғамбардың уақытты басқаруы туралы егжей-тегжейлі ақпаратты күнделікті өмірінен алуға болады. Оның кейбір іс-әрекеттері тұрақты немесе төтенше сипатта болды. Төтенше немесе стихиялы шараларға – елшілерді немесе түрлі тайпалардың өкілдерін қабылдау, негізгі қажеттіліктерге байланысты жиналыстар, бейтаныс адамдарға көмек көрсету, т.б. Егер бір адам Мединеде бірнеше күн тұра алатын жағдайы болса, онда оның пайғамбармен кездесуі жоспарланған кесте тізіміне енгізілген, ал бір күннен артық қала алмайтындарды кезектен тыс қабылдайтын болған. Мұны Таиф тайпасы өкілдерін қабылдау туралы әңгіме растайды. Бұл тайпаның өкілдері Мединеде біраз болғандықтан, олармен әр түнгі намаздан кейін кездесіп, сөйлесті. Бірде пайғамбар олармен кездесуді бір түнге кейін қалдырған кезде олар «О, Алланың елшісі! Неге сіз бізге әдеттегі уақытта келмедіңіз, кешіккеніңіздің себебі неде?...» [13] сияқты мәтіндерден қорытынды жасауға болады.

Исламда намаз оқудың белгілі бір уақыттары белгіленген әрі сол уақытында орындалуы керек. Осыған орай пайғамбар: «Мұсылманның ең жақсы амалы – мінәжат ету уақыты» (*Муслим, әл Бухари*). Шарифатқа сай намазды уақытынан кешіктіруге болмайды. Мұндай нақтылық мұсылман адамға уақыттың құнын түсінуге мүмкіндік береді. Сахабалардың жазбаларында Мұхаммед пайғамбардың күндізгі және түнгі қызметі жоспарланып, сол режиммен жүретіні баяндалады. Жалпы мұсылман емес әлем өкілдері Мұхаммед пайғамбардың өмірі туралы аз біледі, көбінесе соғыс алаңында өткізді деген түсінік қалыптасқан. Алайда бұл шындықтан алыс. Хадистерді бағалай отырып, мәртебелі пайғамбардың уақытын басқару тәсілі арқылы қандай қызмет атқарғанын түсінуге болады. Оның өмірінің көп бөлігі дұға жасауға, қоғамдағы және отбасындағы мәселелерді шешуге арналды. Өз уақытына ұқыпты болды, ысырап жасамауды басқаларға ескертті. Сарапшылар

оның өмірінің барлық аспектілерін тайм-менеджменттің негізгі қағидаттарына пайдалануды ұсынады.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз бағыттаушы болатын исламдық мотивация моделін креативті ойланумен, уақытты тиімді пайдалану тетіктері аясында саралауға қадам жасадық. Исламның мотивациялық модулін қоғамда нұсқаулық беретін құрал ретінде қабылдаса болады. Оны оқытудың әдістемесі мен формасы – тәжірибелік жұмыс, сыни тұрғысынан ойлау технологиясы үшін қоршаған орта туралы бейнеролик және қосымша көрнекілік материалдар үшін таза табиғат байлығы пайдаланылады. Мотивациялық модульдың негізгі төрт аспектісі бар деген қорытынды ортаға шықты: 1) Мухасаба (*Muḥāsabah*) – өзіңе өзің есеп беру мен күнтізбелік кешен жасау, «мұсылман адамның жақсы-жаман әрбір амалын, сауабы мен күнәсін таразылай отырып, оңды істеріне шүкір етіп, қателіктеріне кешірім тілеп, тәубе етіп, өкініш білдіріп, түзелуге, қайтадан сүрінбеуге бекінуін, сондай-ақ тура жолда тайсақтамай, нық жүруге талпынуы»; 2) Мурақабә (*Murāqabah*) – «өзін-өзі бақылау, тексеру немесе барлық ынта-ықыласын бір мақсатқа бағыттау дегенді білдіреді. Алланы жүрегімен ойлап, терең оймен қабылдау. Алланың әр жерде, әр кеңістікте өзін көріп, естіп, біліп тұрғандығын сезіну»; 3) Мутабаа (*Mutāba‘ah*) – мәртебелі пайғамбардың ісін үлгі тұту, іс жасағанда Мұхаммед пайғамбардың өзі жасағандай жасау керек деген тұжырым; 4) Мушаһәда (*Mujāhadah*) – «яғни Алла тағаладан басқа еш нәрсенің жүректе болмауы» дегенді білдіреді және «жазбаларда «уәридат» деп аталатын фәйздерге, яғни сыртқы және ішкі дүниесіне нұрлардың қаптауы сияқты нығметтермен қауышу».

Ислам мотивациясы ұғымы қазіргі қоғам өкілдеріне жеткіліксіз деңгейде ұсынылып отыр, сондықтан түсінбеушілік жағдайларға тап болады. Осы тақырыпты зерттеу – іргелі және сенімді болмысқа мойынсұнушылыққа деген ұстанымдарды меңгеруге түрткі болды. Әрбір тәсіл адам санасының өлшеміне сәйкес келеді. Алынған модульдер тәртібі қисынды және мақсатқа жету жолын жеңілдетеді. Мотивацияның рухани аспектілері арқылы бағалаудағы нақты және тұжырымдалған ғылыми тәсіл – адамның хәлін оңалтып, оны діни тұрғыда анықтайтын уәждер негізінде нақтылана береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құран Кәрім. Қазақ тілінде сөзбе-сөз мағынасы / Аударғандар: Мұхаммед Шыңғыс қажы, Ермек Мұхаммедқали. – Астана, 2016. – 624 б.
2. Abdullāh, Y.A. 2015. “Holy Qur’ān Translation in English”. [Электронды ресурс]. URL: <http://www.muslimaccess.com/quraan/translations/yusufali/>.
3. Mohamed, M. and others. Concept of motivation in Islam. – University of Wales Trinity Saint David, 2006. – 266 p.
4. Имам Нәуәуи. Хадистер жинағы (риядус салихин). – Алматы: Көкжиек, 2014. – 656 б.
5. Skinner, B.F. 1972. “Beyond Freedom and Dignity”. Contemporary Sociology, 1.1., 19. Web. – 216 p.
6. Маслоу, А.Г. 1999. Дальние пределы человеческой психики / Перевод с английского А.М. Татлыбаевой. Науч. ред., вступ. статья и коммент. Н.Н. Акулиной. – СПб. Евразия. – 432 с.
7. Bewley, T. 1999. “Work Motivation”. Cowles Foundation for Research. [Электронды ресурс]. URL: <http://cowles.econ.yale.edu/>
8. Eleftheria, E. 2014. Chapter on Islamic leadership for wisdom in business publication. – University of Nice Sophia-Antipolis, France.

9. Nitin, N. and others. 2010. “Employee Motivation, a Powerful New Model”. Harvard Business Review, Web. 2nd. [Электронды ресурс]. URL: <https://hbr.org/2008/07/employee-motivation/ar/1>
10. Нуман, А.Х. Мотивация на успех в исламе [Электронды ресурс]. URL: <https://videohot.ru/watch/motivatsiya-k-chemu-ti-stremishsya--numan-ali-Khan/aNj-JshfGjo>.
11. Наӳыкал, М.Н. 2012. “The Life of Muḥammad”, Isma‘il Razi A. Al Faruqi Translation. [Электронды ресурс]. URL: http://www.witness-pioneer.org/vil/Books/MH_LM/default.htm
12. Тайм-менеджмент в жизни Пророка Мухаммада. [Электронды ресурс]. URL: http://www.info-islam.ru/publ/stati/statji/tajm_menedzhment_v_zhizni_proroka_mukhammad/5-1-0-15105.
13. Иззуддин ибн әл-Асир (555-630), Усд-ул-Ғаба фи ма‘рифатил-асхаб. [Электронды ресурс]. URL: <http://fatua.kz/kz/post/viewid=687>.

REFERENCES

1. Quran Kárim. Qazaq tilinde sózbe-sóz maǵynasy / Aýdarǵandar: Muhammed Shyńǵys qajy, Ermek Muhammedqalı. – Astana, 2016. – 624 b. [in Kazakh]
2. Abdullāh, Y.A. 2015. “Holy Qur‘ān Translation in English”. [Elektronny resurs]. URL: <http://www.muslimaccess.com/quraan/translations/yusufali/>
3. Mohamed, M. and others. Concept of motivation in Islam. – Unviersity of Wales Trinity Saint David, – 266 p. [in English]
4. Imam Náýáýı. Hadıster jınaǵy (ruadıys salıhın). – Almaty: Kókjiek, 2014. – 656 b. [in Kazakh]
5. Skinner, B.F. 1972. “Beyond Freedom and Dignity”. Contemporary Sociology, 1.1., 19. Web. – 216 p. [in English]
6. Masloý, A.G. 1999. Dalnie predely chelovecheskoı psıhıkı / Perevod s angliuskogo A.M. Tatlybaevoi. Naých. red., vstýp. statia ı komment. N.N. Akýlınoi. – SPb. Evraziia. – 432 s. [in Russian]
7. Bewley, T. 1999. “Work Motivation”. Cowles Foundation for Research. [Elektronny resurs]. URL: <http://cowles.econ.yale.edu/> [in English]
8. Eleftheria, E. 2014. Chapter on Islamic leadership for wisdom in business publication. – University of Nice Sophia-Antipolis, France. [in English]
9. Nitin, N. and others. 2010. “Employee Motivation, a Powerful New Model”. Harvard Business Review, Web. 2nd. [Elektronny resurs]. URL: <http://hbr.org/2008/07/employee-motivation/ar/1>
10. Numan, A.Kh. The motivation for success in Islam. [Elektronny resurs]. URL: <https://videohot.ru/watch/motivatsiya-k-chemu-ti-stremishsya--numan-ali-Khan/aNj-JshfGjo>
11. Наӳыкал, М.Н. 2012. “The Life of Muḥammad”, Isma‘il Razi A. Al Faruqi Translation. [Elektronny resurs]. URL: http://www.witness-pioneer.org/vil/Books/MH_LM/default.htm.
12. Imam Ibn al-Jauzi shane islamdagy time menedgment. [Imam Ibn al-Jawzi and Time Management in Islam]. [Elektronny resurs]. URL: <https://azan.ru/durus/read/10-shyi-nasihat-imam-ibn-al-dzhauzi-zhane-Islamdagyi-taym-menedzhment-15597>.
13. Izzuddin ibn al-Asir (555-630), Usd-ul-Ғаба fi ma‘rifatil-ashab [Elektronny resurs]. URL: <http://fatua.kz/kz/post/viewid=687>.

UDK 130.2; IRSTI 13.17.26

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.033>**G.T. TELEBAEV¹, S.M. ARALBAY²✉***¹*Professör, Doktor, L.N. Gumilev Avrasiya Milli Üniversitesi
(Kazakistan, Nur-Sultan)*²*PhD doktora öğrencisi, L.N. Gumilev Avrasiya Milli Üniversitesi
(Kazakistan, Nur-Sultan), e-mail: saken_aralbai@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4714-4744>*

KÜLTÜR OLGUSUNDAKİ BİLGİ VE BİLİM SORUNLARI

Kültür, toplumda çok yüksek bir yere sahiptir. Sosyal normlar ve yasalar, sosyal ilişkileri olabildiğince düzenleyebilse de, gerçek bir kültüre dayanan bireylerin davranışını tam olarak şekillendiremez. Herhangi bir bireyi, içinde yaşadığı çevrenin, toplumun bir ürünü olarak tanımlarsak, o toplumda ve çevrede meydana gelen kültürel değerlerin, özellikle etnokültürel değerlerin etkisini görürüz. Bununla birlikte, modern bilimin hızla gelişmesi, küreselleşme sürecinin etkisi kültürel değerlere, özellikle etnokültürel değerlere odaklanma ihtiyacını engellemek için ve onların içeriğine bakarak yeniden yapılandırmak için çeşitli engeller yaratmaktadır.

Yazarlar, bu konunun araştırılmasında kendi bakış açısını öne çıkararak, bilgi ve bilmin ilişkisine ve özelliğine odaklanmaktadır. Bilgi kavramını kültürel açıdan tahlil etmekte, bilmin temeli olarak görmekte ve bilmin temel amaçlarını tanımlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Bilim, Kültür, Milli Kod, Soyut Düşünce, Somut Düşünce.

Ғ.Т. Телебаев¹, С.М. Аралбай²¹*философия ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.)*²*PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: saken_aralbai@mail.ru*

Мәдениет феноменіндегі білім мен ғылым мәселелері

Мәдениеттің қоғам өміріндегі алар орны өте жоғары. Қоғамдық нормалар мен заңдар әлеуметтік қатынасты мүмкіндігінше реттей алғанымен, шынайы мәдениетке негізделген индивидтің мінез-құлқын толыққанды қалыптастыра алмайды. Кез келген индивид өзі өмір сүріп отырған ортаның, қоғамның өнімі деп анықтасақ, сол ортаға өз ықпалын тигізіп отырған мәдени құндылықтардың, оның ішінде этномәдени құндылықтардың ықпалы ерекше екендігін көреміз. Дегенмен, қазіргі ғылымның қарқынды дамуы, жаһандану үдерісінің ықпалы мәдени құндылықтарға, әсіресе этномәдени құндылықтарға деген қажеттіліктерді тежеуге, олардың мазмұнына үңіліп қайта жаңғыртуға әр түрлі кедергілер тудыруда.

*Bize doğru alıntı yapınız:

Telebaev G.T., Aralbay S.M. Kültür Olgusundaki Bilgi ve Bilim Sorunları // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 19–30. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.033>

*Cite us correctly:

Telebaev G.T., Aralbay S.M. Kültür Olgusundaki Bilgi ve Bilim Sorunları [Problems of Knowledge and Science in the Phenomenon of Culture] // *Iasayı ünversitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – Б. 19–30. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.033>

Авторлар осы мәселені зерттеуде өз ойларын ұсына отырып, білім мен ғылымның өзара байланысы мен ерекшелігіне тоқталады. Білім ұғымын мәдениеттану тұрғысынан талдай отырып, ғылымның іргетасы ретінде қарастырады. Ғылымға қойылатын басты талаптарды анықтайды.

Кілт сөздер: білім, ғылым, мәдениет, ұлттық код, абстрактылы ойлану, нақты ойлану.

G.T. Telebayev¹, S.M. Aralbay²

¹Doctor of Philosophical Sciences, Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Nur-Sultan)

*²PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: saken_aralbai@mail.ru*

Problems of Knowledge and Science in the Phenomenon of Culture

Culture plays a very important role in society. Social norms and laws cannot fully form the behavior of an individual based on real culture, although they are able to regulate social relations if possible. Any individual is a product of his or her living environment, society and it can be determined that cultural values, including ethno-cultural values, have a special influence on this environment. However, the intensive development of modern science, the influence of globalization processes creates various obstacles to contain the needs for cultural values, especially ethno-cultural values, their content and modernization.

The authors offer his point of view in the study of this problem, pay special attention to the relationship and the specifics of knowledge and science. They analyze the concept of knowledge from the point of view of cultural scientists and consider it as the foundation of science, and also define the basic requirements for science.

Keywords: knowledge, science, culture, national code, abstract thinking, concrete thinking.

Г.Т. Телебаев¹, С.М. Аралбай²

¹доктор философских наук, профессор

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан)*

*²PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: saken_aralbai@mail.ru*

Проблемы знаний и науки в феномене культуры

Культура играет очень важную роль в жизни общества. Общественные нормы и законы не могут в полной мере формировать поведение индивида, основанное на реальной культуре, хотя они способны по возможности регулировать социальные отношения. Любой индивид является продуктом среды его проживания, общества, и можно определить, что культурные ценности, в том числе этнокультурные ценности оказывают особое влияние на эту среду. Однако интенсивное развитие современной науки, влияние процессов глобализации создают различные препятствия для сдерживания потребностей в культурных ценностях, особенно этнокультурных ценностях, их содержания и модернизации.

Авторы предлагают свою точку зрения в исследовании этой проблемы, особое внимание уделяют на взаимосвязи и специфике знания и науки. Анализируют понятие знания с точки зрения культурологии и рассматривают его как фундамент науки. Определяют основные требования к науке.

Ключевые слова: знание, наука, культура, национальный код, абстрактное мышление, конкретное мышление.

Giriş

Bir toplum medeniyet için ne kadar çok çaba gösterirse, ona bağlı kültür kendi gerçek içeriğini tanımlamaya başlar. Kültür, derin kökleri olan karmaşık bir kavramdır. İnsan fitratının değişimiyle kültür de bununla irtibatlı olarak değişkenlik gösterir. Evrimsel gelişim yolu, insan ve toplumun fitratını tam olarak anlamak için bilim gücünün ötesinde bir çıkmaza yol açmıştır.

Kültür bilmi, insan ve toplumun varlığı üzerine yapılan çalışmalarda kendi tanımlarını ve görüşlerini önermiştir. Fakat insan ve toplum arasındaki sosyal ilişkiler ilerledikçe onların kültürel değerleri de değişebilmektedir. Aynı zamanda, kültürün içeriğini, insan ve toplum arasındaki rolünü belirleyen tanımlar ve görüşler de kendi anlamını yitirmeye başlamaktadır.

Sosyologlar, kültürün insan ve sosyal yaşamdaki özel yerin kabul etmekte birlikte, onların, kültürün özü hakkındaki görüşleri ikiye ayrılmıştır. Birinci grup, herhangi bir toplumun, çevrenin coğrafi özellikleri ile onların yaşam aktiviteleri ve elverişli meslekleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkan, diğerlerinde tekrarlanmayan ve o çevrenin tam teşekküllü varlığını sağlayacak birkültürün olacağını söylerken, ikinci gruptakiler, kültürün bariz bir tarzda evrimsel tarihi bir gelişime gösterdiğini, bir düzenlemeye götürdüğünü ve bazı kültürleri medeniyete ulaştırmak için gerçek bir standart aradığını ileri sürmektedirler. Bu grubun arasında modern kültürün standardı olarak Avrupa kültürünü benimseyenler de vardır.

Elbette, hakikata ulaşmada karşıt görüşlerin varlığı doğru olarak kabul edilebilir. Ancak, bu makalede dile getirilen temel konu, bilimin tek taraflılığıdır. Genel olarak, herhangi bir bilimin doğası, gerçek bir düşünce biçimiyle belirli gerçeklere ve argümanlara dayanmaktadır. Kültürün özünün keşfindeki tüm çelişkiler burada yatıyordu. Çünkü herhangi bir kültür kendi kökenini bilimden değil, aksine bilgiden alır. Kendi etrafındaki çevreyi bilmek, yansıma şeklinde belirli seviyedeki bir bilgi tabanını oluşturur. Bu nedenle, bilginin temeli gerçek bir düşünme biçimi değil, soyut bir biçimdir.

Tek başına bilim, bilgiye dayalı bir kültürün özünü her zaman ortaya koyamaz. Çünkü bilgi tam olarak kültürün ta kendisi ise, bilim sadece çeşitli görüşlere, yöntemlere ve somut gerçeklere dayanan herhangi bir öznenin konumudur. Öznenin kültürün içeriğine odaklanabilmesi için, her şeyden önce, o kültürle ilgili bilgileri tam olarak ele almak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, tek başına bilim kültür hakkında tam tanımları hiçbir zaman veremez, dolayısıyla arada sıkışık kalmaktadır.

Bilginin içeriği bilime rağmen çok daha zengindir. Bilgi ile bazı toplumların kültürel değerlerini şekillendirmede büyük adımlar attığını görebiliriz. Bunlardan biri, insan özüne dair göçebe kültür felsefesi ile, onların doğakanunlarını mükemmel bir şekilde bilmesi ve ekoloji hakkındaki ileri düşünceleri şaşırtıcıdır. Tüm bunları göz önünde bulundurarak, bilim, ancak bilgiyi temel alarak kullandığında ve soyut bir düşünce biçimini uyguladığında, kültürün gerçek mahiyetini anlamada büyük adımlar atabilir.

Yöntem Bilgisi

Kültür kavramının özünü ortaya çıkarmada tarihsel süreklilik yöntemini kullanarak kültürel değerlerin oluşumu ve gelişiminin dinamikleri incelenmiştir. Kültürel değerlerin yaşayabilirliği, onların her zaman sürekli talepleri ile belirlenir. Bu açıdan bakıldığında, göçebe kültürün değerlerini oluşturan unsurlar, modern toplumun ihtiyaçları ile bağlantılı olmalıdır. Göçebe kültürün tüm manevi zenginliği, asırlar boyu topladığı bilgilerinde yatmaktadır. Bu bilginin elde edilmesinde ve modern bilimle yakın ilişkisinde, soyut düşünce biçiminden gerçek düşünme biçimine geçme yönteminin aksine, gerçek düşünme biçiminden soyut düşünce biçimine geçiş yöntemi kullanılmalıdır.

Ana Bölüm

Kültürün tanımı her ne kadar çok ve içerik açısından felsefi yönden zengin olursa olsun, insanlık için onun en önemli hizmeti ilk baştan belli idi, yani kültür, insanlığı medeniyete

götürmenin en iyi yollarından biridir. Böyle olmasına rağmen kültürün içeriğini kavradığımızda, onu insanlığın ana değerlerinin yaşamasına dahil ederek günümüze kadar hala sadece bir formalite şeklinde kaldığını görebiliriz. Dünya tarihine baktığımızda, dünyada kültür ve medeniyetin ilk safhalarına girerek, başkalarına örnek olan toplumların, kültürün medeniyete götüren tek yol olduğunu kabul ederler, amakültürün sınırları aştığını kötülük, kibir ve insan doğasına tamamen aykırı bir şekilde hareket ettiklerigörülür. İnsan olarak, ortak bir amacı ve ortak bir ilgisi olan herhangi birproblemi birlikte çözmek yerine, birbirleri için mantıklı olmayan, korkunç problemler yarattılar. Milletlere ve dinlere ayrıldılar, zaman zaman bunları bahane ederek birbirlerini acımasızca öldürdüler. Aslında, akılı-vidanı olan insan, yaşamın anlamını, toplumun sorunlarını, kültür, bilgi, bilim ve tüm insanlık için ortak kültürel değerler aracılığıyla çözebilir veya hafifletebilirdi, yani Şakarım Kudaiberdioğlu'nun sözüyle «insan, öbür dünyayı beklemeden bu dünyada cennet yaratılabilirdi» [1]. Ancak insanoğlu kültürün, toplumda değerini, gücünübilmesine ve hissetmesine rağmen,insan olarak beklentilerini karşılayamamıştır. Daha ilerye gitmeden, bilimin gücünü tamamen kabul ettirdiği 20. yüzyılda bile meydana gelen ikinci dünya savaşını ve onun masum kurbanlarını misal olarak gösterebiliriz.

Toplumun gelişimi çok karmaşık bir süreçtir. Fakat toplumla birlikte, kültürün tek bir alan gelişmesi doğal bir fenomen değildir. Bazen bir toplum, belirli bir siyasi ideolojinin ötesine geçemedi, sadece kafa karıştırıcı ve yalan sloganlarla sınırlı bir sistem yaşayabilir. Örnek olarak, Sovyet Hükümeti idaresindeki Kazak halkının kaderi gösterilebilir. Komünist ideolojiye dayanan toplum sistemi, tüm vatandaşların düşünce sistemlerini, kültürel düşünme, etik ve estetik zevklerini bir mecrada bir araya getirerek, demir gibi sıkı bir kurula tabi kıldı. Özgürlük meselesi, ihtiyaçlık ile ölçülmeyen bir ideoloji aracı haline geldi. Bilime gösterilen azami dikkat ve mümkün olan en iyi koşulların yaratılmasına rağmen, bilim gerçeklikten uzaklaştı ve tek taraflılığa yöneldi. Herhangi bir toplumda, bilim her zaman meyvelerini verebilmesi için siyasetten daha yüksek olmalıydı, ancak Sovyet Hükümetinin idaresi altında bilim, siyasi ideolojinin hizmetçisine dönüştü. Siyasi ideolojinin ve totaliter sistemin doğasında bulunan değerlerine doğrudan bağlı olan bilimden, yalnızca kültürün durgunluğu görülebilirdi. Sonuç olarak, yetmiş yıldır hüküm süren Sovyet Hükümeti, komünist ideolojisiyle birlikte bir bataklığa battı ve bir dahageri kalkamadı.

İnsanlık tarihinde kalkınma ile kriz birlikte bulunabilir. Aslında, tarihteki herhangi bir toplumun veya milletin yerinin tanımı, doğrudan o insanların kültür seviyesine bağlıdır. Bazen kültür bazı toplumları dev bir medeniyetin efendisine dönüştürmesine rağmen, bu refahın sonucunda bir krize götürmüş veya bu toplumun tarih sahnesinden silinmesine neden olmuştur. Bu tarihsel sürecin felsefi önemine, birçok düşünür, filozof, kültür bilimcisi dikkat çekmiş ve özünün yorumlanması konusunda kendi farklı görüşlerini ileri sürmüştür. Toplumun kapsamlı gelişimini, medeniyete doğru eğilimini bazı filozoflar ile kültür bilimcileri kültür yoluyla tanımlarken, milletlerin varlığı nedeniyle kültürlerinin çeşitliliğini ve o etnik grubun geliştiğini görürse, etnokültürlerin tekrarıve benzerliği, kendi aralarındaki ilişkileri tespit ederek sistematik bilim yoluyla kültürün elde edilebileceğini kanıtlamaya çalışırlar. Elbette, herhangi bir kültür bilgi ve bilime doğrudan bağımlı olsa da, onun içeriğindeki diğerlerinde bulunmayan özellikleri ile bireysel içeriği, bilim tarafından önerilen yasalardan daha yüksek olan gizli kutsallıklar ihtiva edenfenomenlere sahiptir. Bunlardan biri, her etnosun özü, milli kodu, onun kurucu ve biçimlendirici unsurlarıdır. Bunların arasında gelenek-görenekler, örf-adetler, inançlar gibi tüm kültürel-manevi değerleri sayılabiliriz.

Eğer tarihi bilgilerine bakarsak, etnosların özünü belirleyen kültürel değerlerin oluşum tarihinin belirli bir milletin oluşum tarihinin çok ötesine geçtiğini, yüzyıllarca evrimsel gelişim süreci geçirmiş bir fenomen olduğunu görebiliriz. Örneğin, Kazak halkının göçebe kültürel değerleri sadece Kazak Hanlığı dönemiyle sınırlı değildir, yani kökleri, göçebe kültürü, yaşamın ana kaynağı yapan dünya tarihinde bilinen Saka, Hun ve Türk kabilelerinde yatmaktadır. Bu, göçebe kültürünün derin kökleri olduğu ve bir buz şehrinin sualtında kalan kısmı gibi olduğunu göz önümüze getirir. Göçebe kültürün böylesi tarihi evrimsel bir gelişimin, yerleşik kentsel bir kültürle

eşitlemeye ve onu Avrupa merkezli bir bakış açısıyla açıklamaya çalışan birçok bilim adamları, bilim yoluyla herhangi bir kültürün gizemlerini açıklamak için hala zayıf olduğunu kabul edemiyorlar gibi. Tabii ki bilimin, toplumda meydana gelen kültürel ve sosyal ilişkilerden kaynaklanan olguları açıklamada büyük adımlar attığını kabul etmeliyiz ve ayrıca abartılı sonucun birneticesi olarak, tarihsel gelişim sırasında, insanlığın manevi hayatı için gerekli kültürel hazineler, birçok fedakarlıklar yapıldığını da belirtmek gerekir. Demek, toplumda meydana gelen kültürel ve sosyal fenomenlerin gelişmesi ile zayıflaması, yararları ile zararlarını belirlemede, bilim sadece çaresizlik göstermekle kalmaz, aynı zamanda kendinden önceki değerleri, yanibilgileri tanımamave kabul etmeme konusundada aciz kaldığı görülmektedir. Bu süreçtenbilgive bilim arasındaki çelişkiyi görebiliriz. Kültür, yüzyıllarca bilim olmadan var olmuş ve bazı durumlarda bilimin bir kurbanına dönüşmüştür. Örneğin, göçebe kültürü, bilim ufkundayakın zamana kadar kabul görmedi ve tipik, ilkel bir kültür olarak adlandırılmıştır. İnsanlığımızengin manevi hazinelerinden biri olan bilginin, bilimin gölgesinde kaldığı söylenebilir. Bunun için kültür, bilgive bilim kavramlarının ayrı ayrı içeriğine odaklanarak kendi aralarında analiz yapacak olursak, kültür kavramına olan talep ve kültür yoluyla tarihsel sürecin anlatılması 18. yüzyılda, Batı'daki büyük coğrafi keşiflerinbeşeri bilimlerle olan taleplerinin artmasıyla başlamıştır.

18 ve 19. yüzyıllar arasında, tarihin gelişimine ilişkin tutarlı görüşün destekçilerinin sayısı gittikçe arttı ve tüm insanlara Avrupa'nın yürüdüğü yolu tekrarlayıp, medeniyete doğru ilerlemeleri gerektiği söylendi vebu süreç Aydınlanamadönemi olarak kabul edildi. 18. yüzyılda G. Vico, J.G. Herder, özellikle de V. Montesquieu, bu düşünce hakkında kendi görüşlerini bildirdi ve 19. yüzyılda, evrimsel yönü destekleyenler (K. Marx, L. Morgan, H. Spencer, E. Taylor) bu konuyu bilimsel çalışmalarında ayrıntılı olarak ele almaya başladılar [2, s. 659].

Tabii ki, bu bilim insanları,kültürün toplumdaki yaşamını ve içindeki sosyal ilişkilerin düzenlenmedeki rolünün yüksek olduğunu ve tüm insanlığın ortak bir kültür oluşturabileceği, bunu bilgive bilim yoluyla başarabileceğini hep birlikte desteklemişti. Ancak, gelişmiş kültürün algılanması, asimilasyonu ve tüm insanlığın aynı yolda belirli bir kültürün yolunu sürekli takip etmesi ve Avrupa kültürünün bu yolun ön saflarında olduğu fikri, diğer bilim adamlarına, kültür bilimcileri ve filozoflarda şüphe uyandırmaya başladı.Bu bağlamda, kültürün evrensel olduğu ve her toplumun kendi kültürüne sahip olduğu konusunda bilim insanları iki yönlü bir görüşü benimsediler.

Bir grup bilim adamı, tarihibir sürecin öne doğru yükseldiğini gördü ve bu süreci belirli bir gelişimin sonucu olarak değerlendirerek, ona, ana etki eden güçükültürden, yani kültürü oluşturan çeşitli unsurlar arasına bilgi ve bilimi de katarak,bu fenomenlerin tümütek yönlü olarak meydana geldiğini kanıtlamaya çalıştılar. Buna ek olarak, dünyadaki tüm insanların medeniyet arayışında Avrupa kültür örneğini izlemeleri ve onların yürüdükleri yolu kültürün gerçek bir yansıması olduğunu ileri sürdüler. Ayrıca, bu görüşlere dayanarak, ünlü Batılı düşünürler ve filozoflar, tüm insanlığın medeniyete ulaşması için kendilerinin bu tür fikirleriniöne sürdü. Bu bağlamda, tüm insanlık için ortak gelişimin tek yönlü sisteminin kullanıcıları olarak en öne çıkanlar arasında, Hegel, Marx, Jaspers'leri sayabiliriz. Elbette, onların bu görüşlerine kendi yazılarıyla ünlü Alman filozofu Spengler, «Avrupa'nın Düşüşü» adlı eseriyle ve İngiliz filozofu ve kültür bilimcisi Toynbee, «Tarihin Yorumu» adlı çalışmalarıyla karşı görüşlerini dile getirmişti [3, 4].

Bununla birlikte, Alman klasik filozoflarının en büyük temsilcilerinden biri olan Hegel, insan bilincinin tarihsel gelişiminde çeşitli aşamalardan geçtiğini ve mutlak seviyeye kadar yükseldiğini ve gerçek özgürlüğe kavuşan bir toplum olarak, Batı kültürünü örnek alarak, Avrupa'nın medeniyetin merkezi olacağını felsefi görüşleriyle ile kanıtladı. Bu aradaki gerçek bir kültürün oluşumu doğrudan bilim yoluyla gerçekleşen bir olgu idi. Bununla birlikte, Hegel kendi felsefesinde, tüm bilime yönelen beşeriyetin mantıki kanıtlanmasının, soyut düşünce kültüründen değil, doğrudan gerçek düşünce kültüründen kaynaklandığını belirtir ve Avrupa merkezli gelişimin diyalektik yasalarına bağlı olduğunu ileri sürdü [5]. Elbette, Hegel'in gelişimi belirleyen diyalektik yasalarını, felsefe tarihindeki insanlık düşünce kültürünün yeni bir sıçraması ve meyvesi olduğunu

kabul etmeliyiz. Ayrıca, diyalektiğin bu yasasının, kalkınmanın görünümünü genel olarak tasvir etmesine rağmen, bir bütün olarak insanlığın farklı niteliklerinin kültürel gelişiminin inceliklerini tanımlamaktan acizdi. Çünkü diyalektik yasaları doğadaki değişiklikleri ortaya çıkarsa da, insan zihninin meyvesini, yani zihnin ikinci alametini, yaratıcı durumunu ve kültürün dayanağı olan manevi dünyasını belirlemekte aciz kaldı.

Tarihi süreçten belirli bir evrimsel gelişmeyi gören ve bilimsel bir bakış açısıyla kanıtlamaya çalışan filozoflardan biri Karl Marx idi. Karl Marx, toplumun gelişimindeki belirli bir kanunu vetek yönlülüğü görüp, onları «ilkel, köle, feodal, kapitalist ve komünist» toplumlar olarak beş formasyona ayırdı. Bu formasyonların bir birlerinden farkının, üretim araçlarında ve üretici güçlerde olduğunu söylemişti. Bununla birlikte, Karl Marx, toplumun bu tarihsel süreçlerini altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkiler olarak sınıflandırarak, bu iki kavram aracılığıyla toplumun özünü tanımlamaya çalışmıştı. Herhangi bir toplum, tarihsel gelişimi sırasında, üretim araçlarına sahip olmakla ve onları geliştirmekle başlar, böylece üretim güçlerini oluşturur ve onların sayesinde maddi ihtiyaçlarını karşılar, yani ekonomik refah elde ederler. «Yaşam boyunca maddi ihtiyaçlar üretme yeteneği, genel olarak yaşamın sosyal, siyasi ve manevi süreçlerini belirler. Bu nedenle, yaşamı insan bilinci değil, aksine, onların bilinçli yaşamı belirler» [6, 6–7, 13 s.]. Bu bağlamda, onların yasal normları ile siyasi ilkeleri belirlenir ve ideoloji, kültür, ahlak gibi değerleri oluşur. Tabii ki, Karl Marx'ın bu fikrini destekleyenler ve eleştirenler de olmuştur. Buradaki temel konu, altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkide değil, aksine, karşılıklı çelişkilerdedir. Toplumun gelişiminin öngörülebilir hale gelmemesi ve bazı kültürleri şekillendiren değerlerin, Karl Marx'ın bakış açısıyla tanımlandığı gibi, üretime dayalı ekonominin içeriğinden çok daha zengin olduğunu görebiliriz. Örneğin, göçebe kültürünün ana üretimi hayvancılıktır, yani sermayenin ana modeli şehirde yoğunlaşır, büyük endüstrilerin açılmasında değil, aksine, hayvancılık için uygun olan otlak alanlarının geliştirilmesine, yani arazilerin geliştirilmesine dayanır. Bu alanın gelişimi ile bağlantılı olarak, milletin özünü teşkil eden kültürel değerler oluşmuştur. Elbaşı'nın «Büyük Bozkırın Yedi Özelliği» adlı makalesinde Kazak milletinin yaşam şekli ile bağlantılı olarak ortaya çıkan atları ve yabani hayvan-kuşların evcilleştirilme sanatı, göçebe Kazak kültürünü diğer halklardan tamamen farklı kılan eşsiz bir kültürün ortaya çıkmasına yol açmıştır [7]. Tabii ki, Karl Marx'ın fikri Avrupa kültürüne büyük değişiklikler getirdi ve bazı düşünceleri sadece kendi döneminde değil, aynı zamanda filozoflar arasında da aktif olarak tartışılmaktadır. İnsanın maddi ihtiyaçlarına olan talebi «karını tokluk, işi yokluk beşeriyeti azdırır» diyerek Kazak halkının ulu şairi Abay Kunanbayev'in söylediği gibi, insan doğasının yeni yönlerini tanımlayıp, Karl Marx'ın görüşlerini eleştiren yeni fikirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bunlardan biri Fransız kültür bilimcisi Jean Baudrillard, yani «Tüketici Toplum» adlı eseriyle Karl Marx'ın fikirlerini eleştirmişti [8].

Karl Marx'ın fikrini benimseyen Sovyet ideolojisinin iktidar makinesi, Kazak halkını param parça etti ve Spengler'in sözüyle söyleyecek olursak, sahtecilik, yani yüz yıllardır göçebe hayvancılık temelinde oluşan tüm bir ülkenin kültürünün köklerini başka bir tarafa çevirdi. Bu dönem, Kazak halkının etnokültürel krize girmesinin bir aşamasıydı. Bu, kendi başına alınması gereken büyük bir konudur.

Tarihsel süreçten medeniyete doğru gelişmeyi fark eden ve bu gelişmeyi bilim sayesinde tek yönlülüğe çevirmenin mümkün olabileceğini savunan ve aynı zamanda buna kendi görüşünü de ekleyen Alman varoluşçularından biri Karl Jaspers idi. Karl Jaspers'ın bakış açısından, tüm insanlığın düşünce kültürünü tüm insanlık için ortak düşüncelerden ve fikirlerden görebiliriz. Bunun gibi bilime dayanan ortak düşünceler, eski kültürlerin ocakları sayılan Yunan, Hint ve Çin kültürlerinde bulunur. Bu dönemi «vaktin göbeğine», yani tüm insani bilginin kaynağına eşitliyor ve bu dönemde insanlığın bilime doğru kayma gösterdiğini savunuyor. Ayrıca, Karl Jaspers tüm insanoğlunun «felsefeye inanç» yoluyla medeniyete ulaşabileceğini kendi eserleriyle kanıtıyor [9]. Bilmeden önce yaşamış mitolojik ve dini görüşler, şimdi bilime yer vermiş ve onlara olan inancın yerini felsefeye doldurmaya çalışmıştır.

Bununla birlikte mitoloji ile din, bilim için kaba görünse de, herhangi bir kültür ve onun kurucu değerlerinin başlangıcı orada yatmaktaydı. Mit, sadece basit efsanelerin bir koleksiyonu değil, herhangi bir milletin gözlerinin önünde gizemli dünyayı fethetmek için bir düşünce ve kültür derecesinin ulaştığı yere kadarki meyvesiydi; Doğanın göz önündeki tılsımlı güçlerinikendi imgesine dönüştürüp, yatay olarak boyun eğdirilmesiydi. Dineinanma bakış açısından, insan düşünce kültüründekillahi doğanın sonsuzluğunu, insan mantığına aykırı, insan sağduyusuyla ortaya çıkan mantığa aykırıgelen ve büyük niteliklere sahip mutlak bir ideal varlığın yaratıldığını görürüz. Tanrı'nın sonsuzluğundan ve büyüklüğünden insan zihninin, bilgelik tutkusunun sonsuzluk arzusunu görebiliriz. Bu noktada, insan aklının bilgeliğe olan sonsuz tutkusunun karşısında dünya idrak edilir mi veya idrak edilmez mi sorusunu sormak bile saçma olur. Mit aracılığıyla, insanlık tabiatüstü «kendi öğelerini», yani dünyayı hiçbir hıyanetsiz, hayal gücü temeline bağlı kılmış ve din yoluyla insan zihnini ve sanatının sonsuzluğunu kanıtlamıştı [10]. Bu bağlamda felsefe, toplumdaki yerini bilim yoluyla tanımlamaya başlar, insan zihnini eleştirir, alanını daraltır, zihnin doğasına çözümlü bulunmayanve çözülemeyen zor soruları yükler ve dayatırdı. Felsefe, insanın bilgeliğe olan tutkusunu kültürden, sanat ve yaratıcılıkta arayarak, bunları tek bir kanala ve bir amaca odaklanmak yerine, somut bilimsel görüşlere ve argümanlara öncelik vererek, mantıksal çözümlere başvurmuştur. Bu açıdan bakıldığında bilim, yani genel insani değerler sistemine dayanarak, toplumda sosyal ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bilim, toplumdaki kültürel-sosyal ilişkileri, fenomenleri öğrenmekle kalmadı, aynı zamanda o ilişkiler ve fenomenlere kendi tarafından belirli bir kriterleri ve modelleri de sundu. O toplumun gelişimi ve oradaki kültürün inkişafında, bilimin, mantıksal çerçevesinin ötesine geçmemesi gerekir. Eğer kültürün düzeyi, alanı bu kriterlerle modelleri karşılamıyorsa, bilim böyle bir kültürü tamamen reddeder ve bu tür kültürlerle yadırgayarak bakar. Bunlardan biri göçebe Türk kültürüdür.

Her ne kadar birçok kültür bilim uzmanı, bilimin tek taraflı bu yöntem ve ölçütler aracılığıyla, yerleşik kent kültürünün yaşayabilirliğini göremezse de ve Avrupa kültürünün geleceğinin kasvetli olduğunu kabul etseler de, göçebe kültür biçimini kaba olarak kabul etmişlerdi. Bunun temel nedeni, bilgi ve bilim arasında ayırım yapmadan, onların işlevlerini analiz ederek, karşılıklı etkileşim ve paralel gelişmesine izin vermeyerek, bireysel bilime öncelik tanınmasından kaynaklanmaktadır.

Bilim, kültür ve kültürün rolü hakkında kesin olgular sağlamasına rağmen, kültürün dahili içeriğine tam odaklanmadı. Bunun temel nedeni ise, bilim, soyut düşünme biçiminden somut düşünme biçimine öncelik tanıyarak, bilimden yalnızca somut sonuçları beklemesiydi. Kültür, bilim tarafından her yönüyle tanımlansa bile, dahili içeriği doğrudan bilgiye, yani soyut düşünme biçimine bağlıdır. Büyük düşünür Abay Kunanbayev, kendi düşüncelerinde «bilimden tamamen mahrum kaldığımı» söyleyerek pişmanlığını dile getirmişti [11]. Bu arada, Abay Kunanbayev'in böylece pişmanlık duyması, Batı'nın bilime doğru yönelişini içten kabul ederek, bilgi ile bilimin arasındaki boşluğu açıklığa kavuşturmuştu. Abay Kunanbayev, bahsettiği gibi, bilimden mahrum kalmasına rağmen bilgi açısından çok zengin bir adam idi. Abay Kunanbayev, hayal ederek, ulaşamadığı bilim olmadan bile insanlık kültüründe eşsiz manevi değerleri bırakabilirdi.

Bilimin ilk temeli, Jaspres'in dediği gibi Hindistan, Çin ve Antik Yunanistan'da inşa edilmesine rağmen, «Kartezyen» döneminde olduğu gibi toplum üzerinde önemli bir etkisi olmadığını görüyoruz. Descartes'ın «düşünüyorum, o halde varım» söylemleri felsefe tarihinde, insan düşünce kültüründe köklü bir devrime yol açmıştı [12, s. 99]. Gerçek bilim insanların bilime olan inancını sadece arttırmakla kalmadı, aynı zamanda toplumun tüm alanlarının kontrolünü ele geçirmeye başladı. Bilimdebir kırılma antik Yunan kültüründe de gerçekleşti. Fakat o zaman, insan özgürlüğü temel değer olarak sayılmamıştı. Bununla birlikte, Pratoğoras'ın dediği gibi, «insan, her şeyin ölçüsü» olarak görülüyordu, yani insan bilime göre çok daha üstündü. Tabii ki, o zamanki toplumsiyasi durumu, demokratik değerler hakkındaki düşünceleri ve eylemleri fiilen tamamen farklıydı. Bilimin temelleri atılmış olmasına rağmen, bütün bir beşeriyetolarak katkıda bulunmak içintoplumun entelektüel potansiyeli hiç yeterli olmadı. Bu açıdan bakıldığında, Pratoğoras'ın bu

özlü sözünün anlamını, o zamanki insanzihinleri tarafından derin anlaşılammıştı. «Kartezyen» dönemindeki, insanlığın, çevremizdeki dünyanın, içinde yer alan kültürel ve toplumsal değerlerin ana kriteri bilimdi. Bilimle uğraşmanın en temel ihtiyacı özgürlüktür.

Batı kültüründe, beşeriyetin özgürlüğe ulaşmak için Descartes'ın büyük katkı sağladığı vurgulanmıştı [13]. Batı için bilim, gelecekte yaşamın tüm sefaletlerden kurtarmanın tek yolu haline gelmiş, yani doğrudan ihtiyaç için bir araç haline dönüşmüştü. Böylece, bilim, kitlelerin daha iyi bir yaşam sürmelerinin sadece amacı değil, gerçek ihtiyaçlar için bir araca dönüşmesi ve ondan önceki manevi değerleri yeniden düşünerek, yine gözetlemeye yol açmıştı. Toplumdaki tüm sorumluluğu üstlenen, bilimle donanmış, kendini yeryüzündeki Tanrı'ya eşitleyen «büyük insanlar» ortaya çıkmıştı. Büyük insan, kendi doğasına uygun olarak yeni değerlerin doğuşuna itici güç olmuştu. Buna göre, Nietzsche'nin «değerlere yeniden bakmak gerek» dediği sloganlı söylem bunun sonucu olsa gerek [14].

Gerçekten de, Avrupa ülkelerinin sakin yaşamında Doğu, özellikle göçebe halıkların huzurlu yaşamıyla karşılaştırıldığında, bilimi benimsemek için daha elverişli koşullar üstün olmuştu. Buna birkaç örnek verilebiliriz. Birinci olarak, yerleşik halkların bilimle hemhal olmaları ekonomik olarak daha kârlıdır, çünkü insan kaynaklarına duyulan ihtiyaç, bunları etkin vesistematik bir şekilde yönetebilme imkanı sağlamaktadır. İkincisi, bilimin din egemenliğinden karşılığı olarak bağımsız olmaya başlaması ve son olarak, bilime elverişli bir dil ilişkisinin kurulmasıdır.

Elbette, «dil varlığın evi» diyerek, kendi döneminde Heidegger boşuna demese gerek [15, s. 203]. Bu açıdan dil konusunu ele alacak olursak, dilin zenginliği sadece kavramların anlamını ortaya koyan kelime sayısı ile ölçülmez, aynı zamanda bu toplumdaki teknolojinin gelişimindeki, buna uygun olarak zamanın elverişli ve verimli kullanımı ve cümlelerin alışılmış bir yapıya sahip olmasında yatmaktadır. Bir kelimenin cümle olarak yapısı ne kadar makul ve mantıklıysa, bilim için de o kadar uygun olur. İngilizcenin bir dünya dili haline gelmesi ve bilimin bu dille yapıyor olması bunun kanıtı olsa gerek. Elbette, bu kendi başına araştırmayı gerektiren bir konudur. Bununla birlikte, Avrupa ülkelerinin dillerinin bilime uygun olduğu da kabul edilmelidir. Bu, diğer dillerin itibarını düşürmek anlamına gelmez, yani bu arada dil vasıtasıyla bilgi ve bilim arasındaki farkın görülebilmesi mümkündür.

Bununla birlikte, bilimin gelişmesine eski kıtanın komşu ülkeleri tarafından önemli ölçüde etki oluşmuştur. Bunlar arasında ana itici ülke Almanya ve onların Protestan dinidir. Bu nitelikler Alman halkını dürüstçe çalışmaya ve diğerlerine örnek niteliğinde kaliteli, rekabet gücü yüksek bir ekonomi yaratmaya yöneltmişti. Yukarıda örnek olarak sunduğumuz tüm bu önlemler ve doğal kaynakların yetersizliği Avrupa ülkelerini bilimde lider kılmıştır. Bilgiyle bilimi birbirine bağlayan beşeri bilimler zamanla toplumdaki içeriklerini kaybetmeye başladı. Ayrıca Fransız sosyolog Auguste Comte'nin tüm insanlara olumlu düşünmesi, yani gerçek bilimin arkasında etkili bir şekilde düşünmesi için pozitivizmin ortaya çıkışı, Avrupa'nın bilime olan tutumunu tamamen değiştirdi [16].

Daha evvel belirtildiği üzere, bilim kültüre içten değil, dıştan bakmaya ve kültürün yasalarından değil, aksine kültüre kendi yasalarını sunmaya başlamıştı. Yüzyıllar boyunca toplanan bilgi, yani kültürün temel değerleri, bilimi temel olarak etkilemek yerine, gereksiz bir dünya olarak toplum bilincinden kaybolmaya başlamıştı. Bilgi kendi manevi zenginliğini sadece kültürle değil, bununla birlikte sanatla da göstermişti. Ancak sanatı anlamak için yüksek tercih ve alçakgönüllülüğe ihtiyacınız vardır. Eğer sömürgeci güçlerde kibir ve buna denk gelen tercih varsa, sömürülen halkların kültürüneve sanatına da ihtiyaç olmadığı açıktır. Aslında, sanatın ana işlevi, gelişmiş kültürü zorla diğerlerine kabul ettirmek değil, aksine, genç kültürün diğer yönlerinin de görülmesine imkan sağlamasıdır.

Bilim, insan toplumuna, tüm iyiliğin habercisi olarak gelir ve bazı kültürel değerlere de yabancı olarak bakar, sonra onları feda eden veezen bir ruh imgesini oluşturur. Bu bağlamda, bilgi ve bilim arasındaki temel farkları ile bunların kültür üzerindeki etkilerine bakacak olursak ve bunu

yapmak için, önce kültür kavramının kapsamlı bir analizini yaparsak, bilim ve bilginin rolünü açıkça görmemiz mümkündür.

Kültür kavramı tüm beşeri bilimlerin ilgilendiği temel konularından biri olmaktadır. Kültürün içeriğini kapsamlı olarak kültüroloji, etnoloji, etnografi, kültür felsefesi, antropoloji felsefesi ve sosyoloji bilimleri doğrudan araştırmaktadır. Günümüzde bu bilimler tarafından verilen «kültür» tanımı beş yüze yakındır dense bazı araştırmacılar bunun sekiz yüz veya binden fazla olduğunu söylemektedir [17, s. 38], [18, s. 16]. Buradan kültür kavramının ne kadar önemli ve felsefi açıdan zengin olduğunu görebiliriz.

Dar anlamda kültür (Latince: «Cultura» kelimesi, «işlemek, yetiştirmek» kelimesinden gelir) doğa nesnesindeki insan faaliyeti ile yapılan değişiklikler [19]. Kültür düşüncesini felsefi olarak geniş bir anlamda Cicero'nun fikri açısından bakarsak, «toprağı verimli olarak işletemeyince verimli ürün alınmayacağı gibi, nefsi öğretmek lazımdır ve nefsi eğitmek, bu gerçek bir felsefedir. Nefsin yaralarını iyileştirerek onu ekime hazırlayıp, güveni sağlandığında, ürünün her tahılı bol miktarda hasat vermeye hazır olacaktır» [20, s. 252].

Gerçekten de kültür, insan nefsinin manevi gelişmesine yol açan ve beşeriyetin bilinçli zihniyle yapılan şuurulu eylemlerin bir sonucudur. Toplumda yaşayan herkesin kültürsüz yaşaması mümkün değil, tabii ki, bu durumda, her toplumun sosyo-kültürel alanına göre, sosyal normlara sahip olduğunu da dikkate almak gerekir. Kültür, toplumun gelişim sürecine uygun olarak, sosyal ilişkilerin basitliği ve karmaşıklığı ile kendi doğasını değiştirmekte. Örneğin, geleneksel bir toplumun kültürü doğrudan gelenek ve göreneğine dayanıyorsa, sonraki organik karmaşık bir iletişimdeki toplumda, milli seviyenin üzerine çıkarak, tüm insanlığın ortak değerler çatısı altında gelişmiştir. Toplumdaki kültürel-sosyal ilişkilerin mekaniklikten organik karmaşık bir iletişime geçişi, doğrudan bilimin ve bu bilime uygun olan uzmanlıklar ile mesleklerin varlığından kaynaklanıyordu. Bu sırada, etnokültüre ve onu oluşturan çeşitli değerlere karşı oluşan tavırdaki gerçekliği görebiliriz. Çünkü herhangi bir etnokültürün temelini oluşturan ve yüzyıllar boyunca o kültürün oluşumu üzerinde doğrudan etki gösteren girişimler yer almaktadır. Kazak düşünce kültüründe «ata/ana mesleği», yani atadan evlada miras olarak kalan ve gözbebeği gibi korunması gereken, ayrıca temel bir değer olarak oluşan meslek türüdür. Örneğin, Kazak milleti için bu hayvancılıktır. Buna göre, göçebe kültürlerin yüzde doksan dokuzu bu mesleğe meyledilerek doğmuştu. Dürüst olmak gerekirse, burada bilimin hiçbir belirtisi yoktur. Coğrafikonumilişkili olarak ortaya çıkan meslekler, bu mesleğe dayanarak oluşturulan kültürel değerlerdir. Dolayısıyla bilgi, doğa ile insan arasındaki gerçek bağlantıdan kaynaklanan beceriler ile eylemler toplamıdır. Eğer bilgiye epistemolojik bir bakış açısıyla bakarsak, bilginin içeriği bilime göre daha zengindir. Çünkü bilgi, doğa ile uyumdan doğar ve asıl amacı doğanın bir parçası olarak yaşamaktır, ama bilim ise doğayı kavramakta, özne ve nesne olarak ikiye bölünmesine yol açmaktadır.

Buna karşılık, bilimsel yaklaşım fen bilimlerinin toplumun manevi değerlerini düzenleyen, onların oluşumlarını ve gelişmelerini doğrudan etkileyerek, sadece beşeri bilimlerde değil, tüm alanlarda kendi hakimiyetini yürütmeye başlamıştı. Bu durum bilim insanlarının kültür konusunda görüşlerinin ikiye bölünmesine yol açmıştı. Birinci grup, her toplumun kültüründen kendine has özellikleri ile döngüsel gelişimin sonuçlarını görüyorken, ikinci grup, bilimin temelinde kültürü, belli bir sistemin yasalarına göre tanımlamaya çalışmaktadır.

Bilim, gelecekte, kültürle ilgili amacını kökten değiştirmekle kalmaz; bilimin, aynı zamanda bilgiyle de uyum sağlaması gerekmektedir. Etnokültür ve onun kurucu milli değerlerinin oluşum temeli olan bilgi, herhangi bir bilimin temel taşı olmalı ve bilim bu bilgiye dayanarak gelişmelidir. Bu prensibi takip eden birçok Asya ülkesi, örneğin; Japonya, Güney Kore, Malezya v.b. ekonomik olarak en gelişmiş ülkelerden biri diyebiliriz. Elbette, ekonominin ana göstergesi, her bireyin sahip olduğu kendi kültürel sermayesi olacaktır. Kültürel sermayenin gelişimi ve onun fayda sağlaması, bu milli değerlerin tekrar canlanması değil, aynı zamanda buna dayanan bir siyasi, kültürel ve ekonomik sistemin oluşturulmasıdır. Ekonomik sermayenin ana kaynağı bilgiye dayalı bilim yoluyla meydana getirilen bir öz-bilinç ve bu öz-bilinç yoluyla bir sosyal bilinç

oluşturmakolmalıdır. Çünkü böyle bir toplumsal bilincin çatısı altında,o milletin doğaya, değerlere olan tutumunu, gerçek kültürün saflığını görülebiliriz.

Etnokültürel değerler bakımından zengin olan bir ülke bilgi açısından da zengindir. Etnokültür açısından zengin birçok ülkenin temel sorunu, modern zaman talebinin ana gayesi olan yeni teknolojilerin gelişiminin gerisinde kalmasıdır. Modern dünyadaki küresel piyasa ve rekabet, o ülkeleri etnokültürün zenginlikleriyle değil, bir hammadde kaynağı olarak tanır ve kendi lehine kullanmayı kararlaştırır. Eğer bilimin potansiyelini ekonomik rekabet, piyasave askeri güç ile ölçerek bakarsak, kültürün anlamını asla anlayamayız. Günümüzün ekonomik rekabetinde bilim, nasıl bir tesirgösteriyorsa, bunun sonucu olarak çevreye, yani ekolojiye olan olumsuz etkiside öyle göstermektedir. İnsanoğlu başlangıçta bilimin gücüne nasıl inandıysa, artık bilimin,kültürsüz birmedeniyete yol açabileceğine de şüpheye meydan vermeyecek şekilde inanması gerekir. Kültürsüz bir medeniyete ulaşmanın sonucu, amaçsız bir eylemle eşdeğerdir. Bunun için Fransız aydını, Rousseau'nun dediği gibi, «doğaya geri dönemeyiz», ancak, bilim öncesi kültürün kaynağı olan bilgiye geri dönebiliriz. Bilgi açısından zengin olmak demek, bilimin ulaşamayacağı ve kalp gözünün açılması sonucu müşahade edilecek ve insanlık için gerekli olan manevi değerleri elde etmek demektir. Bu nedenle, modern toplum insanları için temel gereksinim, bilgi ve bilimi beraber benimsemektir. Bilgiile bilimin birbirine paralel gelişimi, manevi bir krizi önlemenin tek yoludur. Bu bilimi denemek değil, aksine, bilim alanını genişletmek ve bilime farklı bir yön vermektir.

Sonuç

Kültür meselelerinin sosyal ilişkileri düzenlenmede özel bir anlama sahip olduğu açıktır. Bununla birlikte, kültürün temel işlevi, tüm insanlık için ortak küreselleşme sürecinde ne kadar tesir edebileceği sorunsalından kaynaklanmaktadır.Ekonomisi yüksek devletler, kültürün boyutunu, belirli bir milletin düşünce kültürüyle ve tüm insanlık için ortak değerlerinin derecesiyle değil, jeopolitik ilkelerve süperetnik menfaatlerin rantına göre düzenlemektedir. Mümkün olduğunca onların yararına hizmet etmektedir. Emperyal pozisyonu gerçek kültürün seviyesinden daha yükseğe koymak bazı ülkeleri ekonomik durgunluğa sürüklemektedir. Dünyada meydana gelen bu ilişkiler, kültürün içeriğini şekillendirerek, gerçek işlevinden mahrum etmişti. Toplumsal ilişkilerde her millet, milleti oluşturan her birey, ileri görüşleri, kültürel zevkleri ve bilimdeki başarıları sayesinde açık rekabete dayalı olarak, kaliteli kültürel değerler yaratarak ve bu mevcut kültürel değerleri başkalarına yaymak zorunda kalmıştır. Ancak bu süreç, teoride kabul görmesine rağmen, uygulamada farklılıklar göstermektedir.

Kültürün hızlı gelişmesini bazı toplumlarda meydana gelen açgözlülük ve siyasi sistemdeki demokratik değerlerin eksikliği gibi fenomenler olumsuz etkilemektedir. Bununla birlikte ekonomisi gelişmiş devletlerde her zaman kaliteli kültürel değerler meydana gelse bile, o değerlerin, diğer ülkeler için bir örnek olabileceğini söylemek mantıksızdır, çünkü herhangi bir toplum tüm insanlığa ortak olan kaliteli kültürel değerlere sahip olsa da, bunları gerçekleştirme yöntemleriçeşitli olacaktır. Bu yöntemi faydalı bir şekilde kullanabilmek için bizim milli değerlere güvenmek zorunluluğumuz vardır.Bir milletin oluşumu ve yüzyıllar boyunca yaşaması, toplumda istikrarlı değerlerle normların kalıplaşmasını sağlar. Bu makalede değerlerle normların temelinin, bilgi esasına dayanılarak bilim öncesi dönemde oluştuğu gösterilmiştir.

Göçebe kültürün, insanlığın ortak kültürel değerlerini yadırgamadan kabuledebileceğinden yana hiçbir şüphe yoktur; ancak bu kültürel değerlerin milletin ruhuna sinebilmesi için, onu yayacak ve uygulayacak yöntem ve o halkın yüzyıllar boyunca biriktirdiği bilgisiyle gerçekleşmelidir. Bu yaklaşım, düzenli olarak incelenmeyi gerektiren bir fenomendir. Her şeyden önce, milli değerlerin incelenmesindeöncelik, onların oluşumunda değil, bu değerlerin gerçekleştirilmesindekimetot ve yönteme odaklanma olmalıdır. Çünkü herhangi bir değerın zamanın akışına uygun olarak ehemmiyetini arttırması veya kaybetmesi doğaldır ve bu yöntem genellikle geçerliliğini kaybetmez.

KAYNAKLAR

1. Құдайбердіұлы Шәкерім. Үш анық. [Электронды ресурс]. URL: <https://kitap.kz>book/ush-анық>
2. Орлова Э.А. Культура: основания, определения, понятия / Э.А. Орлова. Энциклопедический словарь. – М.: Академ. проект, Культура; Киров: Константа, 2012. – 998 с.
3. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 490 с.
4. Тойнби А. Постигание истории / перевод с английского Е.Д. Жаркова. – М.: Рольф, 2001. – 640 с.
5. Георг Вильгельм Фридрих Гегель. Кто мыслит абстрактно? / перевод Э. Ильенкова. // Знание – сила. – 10 (1973). – С. 41–42.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 50 т. – Изд. 2. – М.: Издательство политической литературы, 1955–1981.
7. Ұлы даланың жеті қыры. [Электронды ресурс]. URL: <https://sputniknews.kz/society/20181121/8168714/nazarbayev-zhana-maqala-tolyq-matin.html>.
8. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 140 с.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории / перевод с немецкого – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 527 с.
10. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах. – Том 5. – М.: Мысль, 1966. – 564 с.
11. Құнанбаев Абай. Өлеңдер жинағы. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.zharar.com/tags/>
12. Декарт Р. Сочинения / ред.-сост. Т.Г. Тетенькина; перевод с французского С.Я. Шейнман-Топштейн и др. – Калининград: Янтарный сказ, 2005. – 352 с.
13. Сартр Ж.-П. Картезианская свобода / Ж.-П. Сартр. – [Электронды ресурс]. URL: <https://monocler.ru/kartesianskaja-svoboda/>
14. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / перевод Д. Борзаковского, под ред. Арс. Введенского и Васильева. – Т. I. – М.: Издание М.В. Клюкина, 1900. (Собрание сочинений).
15. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Составление, перевод, вступительная статья, комментарии и указатели В.В. Библихина. – М.: Издательство «Республика», 1993. – 447 с.
16. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / перевод с французского И.А. Шапиро. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 256 с.
17. Воеводін О.П. Культурологія: навч. посібник / О.П. Воеводін, Л.П. Воеводіна, А.І. Атоян та ін.; за заг. ред. О.П. Воеводіна. – Луганськ: в ид-во СНУ імені Володимира Даля, 2012. – 236 с.
18. Гузикова М.О. Основы теории межкультурной коммуникации: учеб. пособие / М.О. Гузикова, П.Ю. Фофанова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 124 с.
19. Мәдениет туралы түсінік [Электронды ресурс]. URL: <http://yandex.kz/kk.wikipedia.org>
20. Cicero. Izbrannye sochineniya [Selected works] / Cicero. – Moscow: Hudozhestvennaya literatura, 1975. – 456 p.

REFERENCES

1. Qudaiberdiuly Shákerim. Úsh anyq. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://kitap.kz>book/ush-anyq>
2. Orlova E.A. Kúlytura: osnovaniya, opredeleniya, poniatiya / E.A. Orlova. Entsiklopedicheski slovar. – M.: Akadem. proekt, Kúlytura; Kirov: Konstanta, 2012. – 998 s. [in Russian]

3. Shpengler O. Zakat Evropy: ocherki morfologii mirovoi istorii. – Rostov n/D: Feniks, 1998. – 490 s. [in Russian]
4. Tombi A. Postijenie istorii / perevod s angliiskogo E.D. Jarkova. – M.: Rolf, 2001. – 640 s. [in Russian]
5. Georg Vilgelm Fridrih Gegel. Kto myslit abstraktno? / perevod E. Ilenkova. // Zname – sila. – 10 (1973). – S. 41–42. [in Russian]
6. Marks K., Engels F. Sochineniia: V 50 t. – Izd. 2. – M.: Izdatelstvo politicheskoi literatúry, 1955–1981. [in Russian]
7. Uly dalanyń jeti qyry. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://sputniknews.kz/society/20181121/8168714/nazarbayev-zhana-maqala-tolyq-matin.html>.
8. Bodriar J. Obestvo potrebleniia. Ego mify i strýktúry. – M.: Respýblika; Kýltúrnaia revoliýtsiia, 2006. – 140 s. [in Russian]
9. Iaspers K. Smysl i naznacheniie istorii / perevod s nemetskogo – M.: Izdatelstvo politicheskoi literatúry, 1991. – 527 s. [in Russian]
10. Kant Immanýil. Sochineniia v shesti tomah. – Tom 5. – M.: Mysl, 1966. – 564 s. [in Russian]
11. Qunanbaev Abai. Óleńder jinaǵy. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://www.zharar.com/tags/>
12. Dekart R. Sochineniia / red.-sost. T.G. Tetenkina; perevod s frantsýzskogo S.Ia. Sheinman-Topshtein i dr. – Kaliningrad: Iantarnyi skaz, 2005. – 352 s. [in Russian]
13. Sartr J.-P. Karteziianskaia svoboda / J.-P. Sartr. – [Elektrondy resýrs]. URL: <https://monocler.ru/kartesianskaja-svoboda/>
14. Nitsshe F. Tak govoril Zaratýstra / perevod D. Borzakovskogo, pod red. Ars. Vvedenskogo i Vasileva. – T. I. – M.: Izdanie M.V. Klyúkina, 1900. (Sobranie sochinenii). [in Russian]
15. Haidegger M. Vremia i bytie: Statii i vystýpleniia / Sostavlenie, perevod, vstýpitelnaia statia, kommentarii i ýkazateli V.V. Bibihina. – M.: Izdatelstvo «Respýblika», 1993. – 447 s. [in Russian]
16. Kont O. Dýh pozitivnoi filosofii. (Slovo o polojitelnom myshlenii) / perevod s frantsýzskogo I.A. Shapiro. – Rostov n/D: Feniks, 2003. – 256 s. [in Russian]
17. Voevodin O.P. Kýltýrologiia: navch. posibnik / O.P. Voevodin, L.P. Voevodina, A.I. Atoian ta in.; za zag. red. O.P. Voevodina. – Lýgansk: v id-vo SNÝ imeni Volodimira Dalia, 2012. – 236 s. [in Ukraine]
18. Gýzikova M.O. Osnovy teorii mejkýltúrnoi kommýnikatsii: ýcheb. posobie / M.O. Gýzikova, P.Iý. Fofanova. – Ekaterinbýrg: Izd-vo Ýral. ýn-ta, 2015. – 124 s. [in Russian]
19. Mádeniet týraly túsinik [Elektrondy resýrs]. URL: <http://yandex.kz/kk.wikipedia.org>
20. Cicero. Izbrannye sochineniia [Selected works] / Cicero. – Moscow: Hudozhestvennaya literatura, 1975. – 456 p.

ӘОЖ 322.2; МҒТАР 21.41.45
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.034>**Г. МАЖИЕВ****PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: g.mazhiev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9196-1434>***ТҮРКИЯ ЖӘНЕ ИРАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІН ҚАТЫНАСЫНЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ПРИНЦИПТЕРІ МЕН ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

Мақалада Иран және Түркия елдеріндегі дін және мемлекет қатынасының аспектілері талданады. Мемлекет пен дін қатынасын ашу үшін аталмыш елдердің билік жүйесіндегі діни элементтердің көрініс беру ерекшеліктеріне, олардың ішінде елдің конституциялары мен дін саласын реттейтін заңнамалары және діни партиялар мен діни қауымдастықтардың қызметі сараланады. Сонымен қатар тақырып аясында екі елдің географиялық орналасу аумағына және этноконфессиялық құрамы мен мәдени тарихына да назар аударылады.

Ислам елдерінің арасында Иран мен Түркияның дін мен мемлекет қатынастары өзге мұсылман елдеріне қарағанда бірқатар өзгешеліктері бар. Сондықтан, дін мен мемлекет ара-қатынасының әлемдік тәжірибелерін кешенді зерттеуде аталмыш екі елдің модельдеріне тоқталу маңызды. Әсіресе, бұл зайырлылық бағыт алып келе жатқан Қазақстан үшін өзекті тақырып болып саналады. Иран Ислам Республикасының мемлекеттік басқару құрылымында «уалият фақиһ» діни корпусының ықпалы басым. Ал Түркияда керісінше Дианет діни басқармасы президент әкімшілігіне қарайды. Иранда діни партиялар саяси қызмет етеді, ал Түркияда саяси партияларға ешқандай діни элементті өз мүддесіне пайдалануға рұқсат етілмейді. Алайда, осындай ерекшеліктеріне қарамай екі ел де әлемде мұсылман дініне басымдылық беретін мемлекет ретінде танылып отыр.

Мақала Иран және Түркиядағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың ерекшеліктерін ашуға бағытталғандықтан зерттеу барысында құрылымдық-функционалдық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: мемлекет, конституция, діни бірлестік, діни партиялар, Аятолла, Дианет, ислам.

G. Mazhiev*PhD Doctoral Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: g.mazhiev@mail.ru***Features of Relations between the State and Religion:
Principles and Development Trends**

In this article analyzes aspects of religion and state relations in Iran and Turkey. In order to open relations between the state and religion, analyzed the features of the manifestation of religious

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мажиев Г. Түркия және Ирандағы мемлекет пен дін қатынасының ерекшеліктері: принциптері мен даму тенденциялары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 31–41. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.034>

***Cite us correctly:**

Mazhiev G. Túrkiya jáne Irandaǵy memleket pen din qatynasynyń erekshelikleri: printsıpteri men damý tendentsıalary [Features of Relations between the State and Religion: Principles and Development Trends] // *Iasaýı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 31–41. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.034>

elements in the power system of these countries, including the country's Constitution and legislation regulating the sphere of religion, the activities of religious parties and religious communities. In addition, special attention was paid to the geographical location of the two countries, ethnic and religious composition, and cultural history.

Among Islamic countries, Iran and Turkey have a number of differences in religious and state relations compared to other Muslim countries. Therefore, it is important to focus on the models of these two countries when studying the world experience of relations between religion and the state in a comprehensive way. This is especially important for Kazakhstan, which is moving in a secular direction. In the structure of the state administration of Iran, the influence of the religious corps «Valiyat Faqih» is predominant. In Turkey, on the other hand, the religious administration of Dianet is subordinate to the presidential administration. In Iran, religious parties are politically active, while in Turkey, political parties are not allowed to use any religious elements. However, despite these features, both countries are recognized in the world as States that give priority to the Muslim religion.

Since the article is aimed at uncovering the specifics of state-confessional relations in Iran and Turkey, structural and functional and comparative analysis methods have been used in the study.

Keywords: state, Constitution, religious association, religious parties, Ayatollah, Dianet, Islam.

Г. Мажиев

*PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: g.mazhiev@mail.ru*

Особенности отношений государства и религии: принципы и тенденции развития

В данной статье проанализированы аспекты религии и государственных отношений в Иране и Турции. Для раскрытия вопроса об отношениях государства и религии проведен анализ особенностей проявления религиозных элементов в системе власти этих стран, в том числе в Конституции и законодательных актах, регулирующих сферу религии, деятельность религиозных партий и религиозных сообществ. Кроме того, в рамках темы особое внимание уделяется географическому расположению обеих стран, их этноконфессиональному составу и истории культуры.

Среди исламских стран Иран и Турция имеют ряд различий в религиозных и государственных отношениях по сравнению с другими мусульманскими странами. Поэтому при комплексном изучении мирового опыта взаимоотношений религии и государства важно ориентироваться на модели этих двух стран. Это особенно важно для Казахстана, который движется в светском направлении. В структуре государственного управления Ирана влияние религиозного корпуса «Валият Факих» является преобладающим. А в Турции, напротив, религиозное управление Дианет подчиняется администрации президента. В Иране религиозные партии политически активны, в то время как в Турции политическим партиям не разрешается использовать какие-либо религиозные элементы. Однако, несмотря на эти особенности, обе страны признаны в мире как государства, отдающие приоритет мусульманской религии.

Поскольку статья направлена на раскрытие специфики государственно-конфессиональных отношений в Иране и Турции, в исследовании использованы методы структурно-функционального и сравнительного анализа.

Ключевые слова: государство, конституция, религиозные объединения, религиозные партии, Аятолла, Дианет, ислам.

Кіріспе

Ислам дініне басымдылық беретін елдердің арасында Иран мен Түркияның дін мен мемлекет қатынасының араб елдеріне қарағанда бірқатар өзгешеліктері бар. Аталмыш екі елдің жаһандық аренадағы орны мен ішкі конфессия және ұлттық құрамы мен геосаяси орналасу аумақтары әр түрлі. Сәйкесінше бұл елдердің конфессиялық саясаты және дін мен мемлекет қатынастарын реттеу саясатында да, оны түзетін заңнамалық құжаттарында да бірқатар айырмашылықтар бар. Сондықтан, мемлекет пен дін қатынасының әлемдік бет-бейнесі мен толық тәжірибелерін кешенді зерттеуде Иран мен түрік елінің моделдеріне тоқталу маңызды. Әсіресе, бұл екі елдің тарихи және мәдени басымдылығы бар діндерге ерекше мәртебе берудегі тәжірибелерін зерттеу посткеңестік кеңістіктегі ішкі және сыртқы саяси бағдарын дамытушы елдер үшін өзекті тақырып болып саналады.

Әрине, бұл тұста түрік елін ислам мемлекеті ретінде санау оғаш көрінері сөзсіз. Дегенмен, соңғы кездері Түркияның ислам дініне бірқатар басымдылықтар беруі, өзін мұсылман елдері арасындағы көшбасшы ел ретінде қалыптастыруға ұмтылуы аталмыш елдің зайырлылық ұстанымдарына қарамастан өздерін ислам елі ретінде танытқысы келетіндігін ашық көрсетуде. Ал, Иран Ислам Республикасы (ИИР) атына сәйкес өзінің исламдық бағыттағы ел екендігін ашық мәлімдейді.

Зерттеу нысаны ретінде алынған екі елдің ішіндегі ИИР-дің мемлекет пен дін қатынасы елдің мың жылдықтар тарихымен тікелей қатысты. Оның ішінде халықтың рухани тарихы мен мемлекеттік басқару тәжірибесіне аса мән берілген. Ел конституциясының преамбуласында *«Иран Ислам Республикасы Конституциясы ислам негіздерін орнықтыра отырып, иран қоғамының мәдени, әлеуметтік, саяси және экономикалық институттарында көрініс беріп, ислам ұлтын (үмбет) қалыптасатыру үшін шынайы түрде күш салады»* делінсе, 1-бабында *«Иранда басқару жүйе – Иран халқының ескі сеніміне негізделіп, Құран бойынша әділдікпен басқарылатын, Аятолла имам Хомейни жетекшілік еткен ислам революциясының жеңісінен кейінгі Исламдық Республика...»* делінген жазбаларда елдегі билік жүйесіндегі исламның басымдылығы анық көрсетілген [1]. Мемлекеттік басқаруда Хомейнидің дін мен зайырлы биліктің бірлігін насихаттайтын ілімі жатыр [2, 73–86-бб.].

ИИР-да мұсылман дінбасылардың белсенділігі мемлекеттің саяси, қоғамдық істерінде байқалады. Оның елдегі заңдылық құқығы діни доктрина арқылы қуатталады. Ислам дінінің алғашқы ғасырларында саяси билік пен діни көсемдік бір адамның құзіретінде болды. Оған ислам дінінің ең алғашқы уағыздаушысы Мұхаммед пайғамбардың ислам халифатын құрып, саяси және діни істерге қатар басшылық етуі жарқын мысал бола алады. Джафариттік ілімге сәйкес жас кезінде ғайып болған пайғамбардың ізін жалғаушы он екінші имам кейін жерге маһди болып қайта оралады. Яғни, саяси билікті де, діни басқаруды да өз қолына алады деген сенім. Ал, ол қайта оралғанша дін ғұламалары саяси істерге араласуы тиіс деген доктринаны жандандырып, іс жүзінде қазіргі Иран мемлекетінің халқының арасында кеңінен танытқан Аятолла Хомейни болып табылады. Мұны Хомейнидің *«...империялық державалар дінді саясаттан және саясатты діннен қуана-қуана бөлді. Әу бастан-ақ біздің саясаткерлер бұл идеяны алға тартқан еді, ал біз, дінбасылар, саясатқа мән бермейтінімізге және біз тек дінмен ғана шектелуіміз керек екендігіне сенген едік»* дей келе, *«біздің міндет исламдық басқаруды орнықтыруға жұмыс жасау»* деген үндеулерінен анық байқауға болады [3, 169–189-бб.].

Конституцияның 2 бабында *«Ислам Республикасы – сенімге негізделген жүйелі басқару»* деп, ислам мемлекеті деген ұғымға анықтама бере отырып, аталмыш баптың 5 тармағында *«имамдардың (имапат) сабақтастығы мен олардың қоғамға деген қамқорлығы және ислам революциясын жалғастырудағы негіз қалаушы рөлі»* және 12 бапта *«Иранның ресми діні 12 имамды мойындайтын джафариттік бағытындағы ислам»* деген жолдарында елдің исламның шииттік бағытына негізделгендігін ашып көрсетеді. Исламдағы джафариттік

бағыттан өзге мазһабтардың мәртебесі 12-баппен белгіленген. Ол бойынша «...Өзге исламдық сенімдер, оның ішінде ханафиттік, шафииттік, маликиттік, ханбалиттік және заидиттік толық құрменен ұстанылады. Бұл сенімдерді ұстанушылар діни рәсімдерді өздерінің діни нормаларына сәйкес орындауға толық еркін...» делініп, сүнниттік 4 мазһаб пен шииттік заидит бағытына джафариттерден кейінгі мәртебе берілген [1].

ИИР халқының саны 84 млн шамасында. Оның 99,5%-ы ислам, 0,2% христиан, ал, 0,2% өзге дін өкілдері [4]. Азшылық топты ассириялықтар мен халдейлер, зороастрикті және иудаизм мен христиандар құрайды. Зороастризм діні Иран жерінде біздің жыл санауымызға дейінгі қалыптасып, бүгінгі таңға дейін сақталып келуде. Зороастризм Сасанидтер билігі тұсында мемлекеттік дәрежедегі дін болғандығын ескерсек, Иранның мәдени тарихында алар өзіндік орны бар. Иудаизм дінін ұстанушылар Вавилон мемлекетінің парсы еліне қосылған кезеңнен бері өмір сүріп келуде. Елде иудаизм дінінің құлшылық үйі болып саналатын 40 синагог жұмыс жасайды. III ғасыр шамасында христиан шіркеулерінің негізі қаланып, осы күнге дейін қызмет етіп келеді. Христиандықтың этникалық ерекшелігімен көзге түсетін шіркеулер армян ұлтына тиесілі. Армян шіркеуі XI ғасырдағы түрік-моңғол шапқыншылығы кезінде парсы еліне қоныс тебуі нәтижесінде көбейе түсті. Ассириялық немесе халдейлер «Ескі шығыс Ассириялық Шіркеуінің» өкілдері болып саналады [5]. Оның Қазақстан зерттеушілері арасында кең қолданылатын атауы – неостариандық шіркеу.

Жалпы, аталған діндердің барлығы дерлік Иран халқының көнеден сақталып, бүгінгі бай мәдениетін құраушы сенімдер болып отыр. Елдің заңнамасы осы конфессиялық құрам ерекшелігінің кейбір тұстарын ескерген. Конституцияның 13 бабында «*Ирандық зороастрийлер, иудейлер мен христиандар заң аясында өздерінің діни салттарын және азаматтық істерде және діни тәрбие саласында өз ілімдеріне сәйкес іс-әрекетті еркін жүзеге асыра алады*» делініп, жоғарыда келтірілгендердің арасындағы христиан, зороастрилік және иудаизм діндеріне ел аумағындағы қызметіне рұқсат берілген. Мұндай діни топтар өз ұйымдарына байланысты туындаған діни, мәдени, әлеуметтік және қоғамдық мәселелерді шешу және зерделеуге құқылы. Ашып айтқанда, оларға діни рәсімдерді өткізу, діни мерекелерді және қаралы рәсімдерді өткізу, насихат сөздерді немесе семинарларды өткізу, құлшылық үйлерін жөндеу жатады (38-бап). Діни ассоциациялар өздерінің мүшелерінің жарналары есебінен қаржыландырылады. Парламенттегі 290 орынның бесеуі азшылық дін өкілдеріне, оның ішінде екі орын армян христиандары үшін, бір орын ассириялық және халдей христиандарына, еврейлер үшін бір және зороастрийлер үшін бір орын беріледі. Алайда, мұсылмандардан өзге дін өкілдері үшін жоғарғы органдар мен билік лауазымына тағайындалмайды [6].

Иранда діни партиялардың қызметіне заң бойынша рұқсат беріледі. Негізгі заңның 26-бабында «*Партиялар, саяси және кәсіби қоғамдар мен ұйымдар, исламдық қоғамдар және танылған азшылықтар діни бірлестіктер еркін*» деп берілген. Саяси партиялар мен бірлестіктердің қызметі 1981 жылы 29 тамызда қабылданған «Партиялар жайлы Заңмен» реттеледі. Аталмыш Заңның алғашқы бабында «*ұйымның мақсаттары, бағдарламалары және іс-әрекеттері елдің іргелі бағыттарына және Иран Ислам Республикасы жүйесінің жалпы бағытына байланысты*» [7]. Өз кезегінде бұл елдегі исламдық бағыттағы партиялар мен топтардың белсенділігіне жол ашты. Қазіргі кездегі 15-тен астам партиялардың белсенді қызметі байқалады. Олардың басым бөлігінің бағдарламасында ислам дінінің элементтері бар. «Партиялар жайлы Заңның» 16-бабына сәйкес партиялар қызметі Ислам Республикасының құрылымы мен ислам принциптерін бұзуға бағытталмауы және қоғамдағы мәдени, діни және нәсілдік алауыздық тудырмауы тиіс.

Мемлекет ұстанымы бойынша исламдық партиялар жақсылықты насихаттап, жамандықтан қайтаруды (ислам дініндегі «амр бил ма'руф уа наһи анил мункар» ұстанымы), сондай-ақ Ислам революциясын дәріптейтін еріктілерден тұратын исламдық топтар. Елдегі оңшыл партияның тамыры шииттік дәстүрден бастау алады. Олардың басты бағдарламалары

елдегі дінбасыларының пікірлері мен дәстүрлі Иран қоғамының қатынасына негізделген. Ал, солшыл партиялардың басым бағыты саяси еркіндік пен экономикалық дамуды мақсат етеді [8, 221-б.].

Дін мен мемлекет қатынасын зерделеу үшін елдегі билік құрылымының құрамы мен функцияларының кейбір тұстарына тоқталып кеткен жөн. Елде ең ықпалды құрылым «Уалиат фақиһ» болып табылады. «Уалиат фақиһ» елдегі танымал ислам ғұламалары мен ел Көшбасшысы құрамына енетін діни құрылым [9].

Ел Көшбасшысы – ең ықпалды лауазым ретінде саналады. Оның құзіреті конституцияның 110-бабында көрсетілген: Ислам мемлекетінің жалпы саясатын айқындау және мемлекеттің жалпы саяси желісінің дұрыс орындалуын бақылау, Қарулы Күштердің Бас қолбасшылығы және соғыс пен бейбітшілікті жариялау, Конституцияны қорғау жөніндегі кеңестің фақиһтары мен Сот билігінің басшыларын және президентті тағайындау туралы Жарлыққа қол қою кіреді. Бұл жерде президент сайлауының тәртіпке сай өтуі мен сайлауға дейін бірінші кезекте ел көшбасшысы мақұлдауы тиіс. Сонымен қатар Жоғарғы сот немесе Ислам кеңесі мәжілісінің лауазымға сәйкессіздігі жайлы шешіміне сүйене отырып президентті қызметінен босата алады.

Атқарушы билік қызметін төрт жылда бір сайланатын президент басқарады. Президенттікке үміткер екі реттік мерзімде қызмет атқарған жағдайда үшінші рет қайта сайлауға түсе алмайды. ИИР президенті рухани көшбасшыдан кейінгі ең жоғарғы лауазым иесі болып саналады. Ол елдің зайырлы істері, оның ішінде мәдени, экономикалық және саяси істер, шет елдермен қатынастар мен қоғамдық тәртіпті қадағалау кіреді. Алайда, қарулы күштерді басқару оның құзырына кірмейді [3, 169–189-бб.]. Президенттік үміткерлікке өту үшін алдымен Бақылау кеңесі мақұлдауы қажет. Бұл институт ИИР парламентінің екінші палатасы функциясын атқаратын құрылым. Меджлисте қабылданған заңдардың барлығы осы кеңестің мақұлдауымен күшіне енеді. Сондай-ақ, Бақылау кеңесі орталық биліктің барша органдарына сайлануға үміткерлерді тоқтатуға өкілеттігі бар. Бұл институттың құрамы 12 адам: 6 мүшесі ел Көшбасшысы ұсынысымен тағайындалады ал, қалған 6 мүшесі Сот билігі басшысы ұсынысымен Меджлисте сайланады. Зерттеуші Н.А. Филин: Көшбасшы ұсынған алты мүше Меджлисте сайланған мүшелеріне қарағанда әлдеқайда ықпалды әрі белсенді. Сондықтан шешім қабылдауда басымдылық дін өкілдері жағында деп бағалайды [10, 230–234-бб.]. 2008 жылғы қарашада қабылданған заңға сәйкес 2009 жылғы сайлауда президенттің джафариттік бағытты ұстануы және ИИР азаматтығы болуы тиіс. Бұл өлшемдер Байқау кеңесінің президенттікке үміткерді белгілеу барысында қатаң сақталады. Президент министрлер кабинеті мен жоғарғы мемлекеттік аппараттарды тағайындайды. ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығында бірнеше рет президент тарапынан өз құзіреттіліктерін күшейтуге деген талпыныстар орын алып, барлық ұмтылыстар сәтсіз аяқталды.

Демократиялық басқарумен ерекшеленетін, халқының дені мұсылмандар құрайтын мемлекеттің бірі Түрік елі. Халық саны 84 млн шамасында болса, оның 98,1%-ы мұсылмандар, 1,2%-ы христиандар, 0,2%-ы өзге діндегілер құрайды [11]. Елдің мемлекет және дін қатынасын конституция белгілейді. Халықтың басым бөлігінің мұсылмандар екендігіне қарамастан Конституцияның 2 бабына сәйкес «Түркия Республикасы – демократиялық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет...» делінсе, преамбуласында елдің зайырлылық ұстанымын анықтай түседі «...зайырлы мемлекеттің қағидаты – мемлекеттік істер мен саясатқа діни сезімдер ешқандай әсер етпеуі тиіс» [12]. Яғни, Түркияда заң бойынша мемлекет пен дін бөлінген.

Мемлекетте адамдарды тіліне, нәсіліне, түсіне, жынысына, саяси пікірі, философиялық сенімі, діні мен ағымына немесе кез келген осы сияқты ерекшеліктеріне қарамастан әркім заң алдында теңдігі белгіленген (10 бап). Әркімнің өмір сүруге және материалдық және рухани тіршілігін қорғауға және жетілдіруге құқығы бар (17-бап). Әркімнің ар-ождан, діни сенім және сенім бостандығы бар. Құлшылық рәсімдері, діни рәсімдер 14-баптың ережелерін

бұзбаған жағдайда ерікті түрде өткізіледі. Ешкімді де ғибадат етуге немесе діни рәсімдерге қатысуға мәжбүрлеуге жол берілмейді және ешкімге дінді, діни сезімдерді немесе қасиетті деп танылған заттарды теріс пайдалануға рұқсат етілмейді (24-бап).

Діни-адамгершілік тәрбие мен білім беру ісі мемлекет тарапынан қадағаланады. Діни мәдениет пен адамгершілік құндылықтарды оқыту бастауыш және орта мектептердің оқу бағдарламаларында міндетті сабақтар ретінде белгіленген. Басқа діни білім беру мен оқыту адамның өз қалауы бойынша, ал кәмелетке толмаған жағдайда жеткіншектердің заңды өкілдерінің өтініштері бойынша жүзеге асырылады (24-бап). Сабақтар аптасына екі сағаттан төртінші және он екінші сыныптың оқушыларына өткізіледі. Жеке басын растайтын куәлікте «христиан» немесе «иудей» деп сенімі көрсетілген оқушылар аталмыш сабақтарға қатыспау үшін өтініш бере алады. Ал, куәліктерінде ұстанатын дінінің атауы жазылатын орын бос қалдырылған оқушылар және жоғарыда келтірілген екі діннен өзге дінді ұстанушылар мен атеистер, агностиктер сабаққа қатысуы тиіс. Орта және жоғары сынып оқушылары аптасына екі сағаттан факультативтік сабақ ретінде ислам дінінің қосымша курстарына қатыса алады. Алайда соңғы жылдары беріліп жатқан куәліктерде мұндай діни мен сенімін көрсететін орындар жоқ.

Түркияда дін мен мемлекеттің қатынасын айқындай түсетін құрылымның бірі Дін істері басқармасы (Diyanet İşleri Başkanlığı) (ары қарай Дианет). Конституцияның 136-бабына сәйкес *«Әкімшілік органдарының құрылымына кіретін дін істері жөніндегі басқарма саяси көзқарастар мен идеяларға емес, ұлттық ынтымақтастық пен тұтастыққа ұмтылыстарға байланысты зайырлылық принциптеріне сәйкес арнаулы заңда белгіленген өз міндеттерін жүзеге асырады»* делініп, Дианет мемлекеттің дін саласын үйлестіретін мекеме ретінде белгіленеді. Дианеттің мандаты – ел халқының басым бөлігі ұстанатын ислам дінінің сунниттік бағытына мән бере отырып, исламның наным-сенімдерін, тәжірибелерін және моральдық қағидаларын дамыту және қолдау арқылы қоғамдағы діни тұрғыдан ағарту және мешіттерді басқару. Дианет Президент әкімшілігінің қарамағында жұмыс істейді және оның басшысы ел президенті тарапынан тағайындалады. Дианеттің жұмысын үйлестіретін тағы бір құрылым – діни қызметкерлер мен жоғары оқу орындарының теология факультеттерінен іріктелген 16 адамнан тұратын кеңес. Діни істер жөніндегі Жоғары Кеңес «шешімдер қабылдау және кеңес беру жөніндегі жоғары басқару органы» болып табылады. Оның заңмен бекітілген міндеттеріне: исламның түрлі діни мектептері мен діни қоғамдық ұйымдарының және ұлттық діни-мәдени ұйымдардың қызметтерін талдау; ислам әлеміндегі оқиғалардың дамуын, ғылыми қызметті, баспа басылымдарын және діни уағыздарды қадағалау, оларды талдау және нәтижелерді хабарлау, баспа, аудио және бейне материалдарды талдау, оларды басқарма басшысына ұсыну, оларды жариялау бойынша шешімдер қабылдау; жеке тұлғалардан немесе ұйымдардан сұрау салу бойынша келіп түскен діни басылымдарды талдау және пікір білдіру [13]. Кеңес мүшелерінің сенімдік ерекшеліктері заңмен белгіленбесе де, іс жүзінде құрамға енетін ғұламалардың сунниттік ислам бағытын ұстануы маңызды саналады. 2018 жылы Дианет жергілікті басқармалары арқылы орта мектептерде моральдық құндылықтарды арттыру семинарларын өткізу жайлы мемарандумын жариялады. Бұл іс-шараларға Чанаккаледегі бес мектепті қамту көзделді. Сонымен қатар 2017 жылдың желтоқсанында дәл осы моральдық құндылықтарды арттыру бағытында Ұлттық білім министрлігі мен Хизмет Ислам қоры арасында үш жылдық жұмысты белгілейтін хаттама жасалды [14].

Түркияда саяси партиялардың қызметі 1983 жылдың 22 сәуірінде қабылданған «Саяси партиялар жайлы Заңмен» реттеледі. Ол бойынша «Коммунистік», «анархистік», «фашистік», «теократиялық», «ұлттық», «социалистік» сөздерін қолдана отырып, дінді, тілді, нәсілді, діни ағымды немесе географиялық аумақты білдіретін және осыған ұқсас мағынаға ие сөздерді қолданып саяси партия құруға және саяси партияның атауында пайдалануға тыйым салынады (96-бап). Саяси партияларға өздерінің саяси мақсаттары мен мүдделерін

қамтамасыз ету үшін қандай да бір жолмен діни және діни сезімдер мен дінде қасиетті деп саналатын нәрселерді пайдаланып, үгіт-насихат жасауға немесе оларға зиян тигізуге, осы арқылы басымдыққа ие болуға жол берілмейді (87-бап). Сонымен қатар діни демонстрациялар өткізуге тыйым салынған. Атап айтқанда саяси партиялар қандай да бір формада діни рәсімдер мен қызметтерді ұйымдастырмауы немесе мұндай рәсімдерге партия атынан қатыспауы және діни мерекелер мен жерлеу рәсімдерін өздерінің партиялық демонстрациясы мен үгіт-насихатының мүмкіндігі ретінде пайдаланбауы тиіс (88-бап) [15]. Дегенмен, кейбір партиялар өз бағдарламаларында діни бағыттарын анық көрсетпегенімен, сарапшылар олардың іс-әрекеттеріне діни сарынның барын келтіреді. Зерттеуші В.В. Матюхин «Саяси ұстанымдарының орнығуына қарай ӘДП (Әділдік және даму партиясы) өз идеологиясында діни популизм жиі байқала бастады. Р.Т. Ердоған ислам әлеміндегі әділдік үшін күрескер көшбасшы рөлін бірнеше рет байқап көрді» деп, қазіргі партияның бағытында діни элементтердің кезігетіндігін атап өтеді [16]. Әрине, бұл тұста осы аталмыш тұжырымға және осыған ұқсас пікірлерге қарап, елдегі партияларды діни бағытта қызмет жасайды деп айта алмаймыз. Өйткені, осы күнге дейін ресми түрде ешқандай саяси партия өзінің діни қызметі жайлы мәлімдеме жасаған емес.

1935 жылғы заң бойынша діни немесе этникалық қатыстылығына негізделген қорлар құруға тыйым салынады. Алайда, заң күшіне енгенге дейін қызмет атқарған қорларға қызмет етуге мүмкіндік береді. Қазіргі кезде көпшілігі грек православ, армян православиялық және еврей қауымдастықтарынан тұратын 167 қор қызмет жасайды. Діни бірлестіктер мақсаты діни емес, қайырымдылық, білім беру немесе мәдени қызметке бағытталса, қауымдастық немесе қор ретінде тіркеле алады. Аталмыш заң негізінен елдегі азшылық діни топтарға бағытталған [14]. Елде М. Кемал Ататүрік билігі тұсында сопылық және өзге де діни-қоғамдық тариқаттар мен жамағаттардың қызметіне тыйым салынған. Сондықтан, діни жамағаттар әр түрлі атаулармен тіркеліп, уақыптық қорлар арқылы белсенді қызмет жасайды. Түркиядағы ислам қорларын зерттеуші А.А. Разливаев «Бүгінгі таңда діни уақыптар қаржыландыратын түлектер мектептер мен мешіттерде ғана емес, ғылым, бизнес саласында, билік құрылымдарында да қызмет жасайды. Исламшылдар пайдаланатын уақып институты элеуметтендіру және қоғамдық бірлік қалыптастырушы ретінде маңызды рөл атқарады, оны әр түрлі себептерге байланысты мемлекеттік білім беру жүйесі де, мемлекеттік діни институттар да орындауға қабілетсіз» деп, уақып жүйесі арқылы діни жамағаттардың қызмет атқаратындығын мәлімдейді [17]. Діни жамағаттар өз қызметтерін барынша заң аясында жасауға және билік пен заңға қарсы шықпау арқылы жамағаттық идеяларын немесе исламдық құндылықтарды сақтауға және дамытуға бағыттайды. Өз кезегінде бұл діни жамағаттардың зайырлылықтың қатаң формасына бейімделгендігін көрсетеді.

Қорлармен қатар қауымдастықтардың да елдің діни ахуалына әсері зор. Мысалы, «Тәуелсіз өнеркәсіпшілер мен кәсіпкерлер қауымдастығы» (MUSIAD) төңірегінде Түркияның беделді мұсылман кәсіпкерлері шоғырланған [17]. Осы сияқты өзге де қауымдастықтар мен кәсіптік ұйымдар қызметі елдегі діни қорлар мен ислами бағыттағы шараларды материалдық тұрғыдан қамтамасыз ететін негізгі қаржы көздері болып табылады. Діни жамағаттар мен діни көшбасшылардың саяси өмірге араласу деңгейіне қарай ел билігімен қарым-қатынасы анықталады. Оған анық мысал Фетхулла Гүлен мен қазіргі билік арасында орын алған оқиғаны алуға болады. Ф. Гүленнің оқиғасы Түркиядағы саяси өмірге діни топтардың әсері бар екендігін ашып көрсетті.

Түркияның этноконфессиялық саясатына Еуроодаққа (ЕО) кіруге деген ұмтылысы мен одақтың қойған стандарттарының әсері де бар. Жыл сайынғы Еурокомиссияның Түркияның ЕО стандарттарына сәйкестігі мен бейімделу жағдайын талдайтын баяндамада елдің дін саласындағы саясатына қатысты бірқатар сындар айтылған. Ол бойынша «Әр түрлі христиандық қауымдастықтардың ғибадат ету орындары мен діни қызметкерлерге арналған

оқу бағдарламаларын ашу туралы өтініштері әлі күнге дейін күтілуде. Христиандар мен еврейлерге қарсы жеккөрушілік сөздер мен жеккөрушілік қылмыстар туралы хабарлау жалғасуда. Халки (Хейбелиада) грек православиелік семинариясын ашу үшін ешқандай қадам жасалмады» деп, мемлекеттің христиандық бағыттағы діни бірлестіктерге қатынасын, «Ұлттық білім министрлігі мен діни бірлестіктер арасында Министрліктің оқу тапсырмаларын орындау туралы қол қойылған хаттамаларға қатысты алаңдаушылық бар. Мемлекеттік саясаттың арқасында қоғамдық өмірдің барлық саласында Дін істері жөніндегі басқарма (Дианет) жұмысы өсті» дей отырып, мемлекет пен дін қатынасында зайырлылық ұстанымына қатысты сынайды [18]. Түркия билігі осы кезге дейін ЕО комиссиясы тарапынан айтылған талаптарды орындап келгендігін алға тартуда. Осы тұста, Түркияның дін мен мемлекет және ЕО-мен қатынасын зерттеуші Ю. Кудряшова Түркияның одаққа қабылданудың кешеуілдетілуі себебін ел халқының дені мұсылмандардан құралуынан және мұсылмандық рухтың сақталуынан деп бағалайды [19].

Жалпы, зерттеуге алынған екі елдің дін мен мемлекет қатынастары заңнамаларында анық көрсетілген. ИИР Конституциясының преамбуласында және 1, 2-баптарында Аятолла Хоменейдің доктринасындағы исламдық басқаруға негізделгендігі жазылса, Түркия Конституциясының преамбуласында және 2-бабында елдің зайырлылығы айшықталып, мемлекет және дін қатынасын анықтау барысында мемлекеттік істер мен саясатқа діни сезімдер ешқандай әсер етпеуі тиіс деп белгілейді. ИИР-да мұсылман дінбасылардың белсенділігі мемлекеттің саяси, қоғамдық істерінде ашық байқалады. Оның елдегі заңдылық құқығы діни доктрина арқылы қуатталады.

ИИР мен Түркия халқының саны мен діни құрамының пайыздық және сандық үлесі теңдей. Оның ішінде мұсылмандар 98%, ал, христиандар 1,2%, өзге сенімдегілер 1,2%-ды құрайды. ИИР-да заң бойынша джафариттік бағыттағы шииттік ислам мемлекеттік дін, ал ханафиттік, шафииттік, маликиттік, ханбалиттік және заидиттік бірлестіктер қызметіне рұқсат етіліп, еркін діни рәсімдер мен құлшылық жасауға мүмкіндік берілген. Азшылық сенімдегілер құрамында Иранда зороастризм, иудаизм, христиандыққа да заңмен рұқсат етіледі. Бірақ елде қызметіне тыйым салынатын діни ағымдар да бар. Ал, Түркияда зайырлылыққа негізделген заңнамалар ешқандай дінге басымдылық бермейді. Барлық діннің теңдігін жариялайды. ИИР-да діни негізде жазалау, тіпті, өлім жазасына кесу үкімі де іс жүзінде қолданыста [6]. Түркияда толық сенім еркіндігі жарияланып, іс жүзінде азаматтардың ар-ождан бостандығы сақталады.

Иранда діни партиялардың қызметіне рұқсат етілген. Діни партиялар оның ішінде елдің негізгі ұстанымына сай келетін исламдық партиялардың белсенділігі жоғары. Сәйкесінше олардың ел саясаты мен қоғамдық өміріне өзге сенімдегілерден әлдеқайда ықпалы басым. Азшылық топтар саяси алаңда тек өздерінің діни және әлеуметтік қажеттіліктері аясында ғана белсенділік танытуға мүмкіндігі бар. Ал, ТР-да ешқандай саяси партияларға діни элементті өз мүддесіне пайдалануға және аты мен бағдарламасында дінге қатысты сөздерді қолдануға рұқсат етілмейді. Осы тұстан қарағанда ИИР-дағы мемлекет саясатында азшылық және басымдылыққа ие діндердің ықпалы ресми ұсыныстық күшке ие, ал, түрік елінде діни партиялардың жоқтығы діни топтардың әр түрлі діни және қайырымдылық қорлардың қызметі арқылы саяси әрі қоғамдық өмірге ықпал етуге тырысушылық бар және осындай тырысушылық өз іздерін анық көрсетуде. Оның анық мысалына Ф. Гүленнің оқиғасы айғақ бола алады. Осы секілді Түркияның саяси өміріне ықпал етуге деген тырысушы бірқатар жамағаттар белсенділігі байқалады. Әрине, бұл тақырыпты ашқан жағдайда ТР-дағы дін және мемлекет қатынасының жаңа қыры ортаға шығары сөзсіз.

ИИР-да мемлекеттік басқару құрылымында діни адамдардың «уалият фақиһ» құрылымының ықпалы басым. Елдегі жоғарғы кеңестер мен ел Көшбасшысы да осы корпустың мүшесі. Елде сайланбалы президенттен гөрі діни корпустың өкілі – Көшбасшы әлдеқайда құзыреттірек. Ал, түрік елінде керісінше Дианет өз қызметін президент әкімшілігі

бақылауымен жасайды. Осы жерден бастап ТР-да дін мен мемлекеттің қатынасы жақындай түседі. Нақтырақ айтсақ, Дианеттің қызметі ислам құндылықтары мен мешіт істерін басқару және жоғарыда келтірілген бірқатар діни бірлестіктерге тән функцияларды атқарып және басқарманың мемлекеттік мекеме секілді президент әкімшілігі тарапынан басқарылуы және Дианеттің мектептерде діни құндылықтарды түсіндіру іс-шараларын ұйымдастыруы елдегі билік пен исламдық басқарма арасындағы жақындастықты білдіреді. Сонымен қатар де зайырлы ел болғанымен діни сабақтардың мектептерде оқытылуы осы пікірді қуаттай түседі.

Географиялық аумағы мен мәдени кеңістігі екі елдің де исламдық тамырын ортаға шығарады. Алайда, Иранда көне парсы мәдениеті мен сенімдік жұрнағы, ежелгі саяси оқиғалардың әлі күнге дейін елдегі дін мен мемлекет қатынасына әсері бар. Оған мысал жоғарыда келтірілген Вавилон дәуірінен бергі еврейлер және моңғол шапқыншылығы кезінен бергі армян христиандар, сонымен қатар халдей ассириялық нестариандар және Сасанидтерден бергі зороастризм өкілдерінің елдегі танылған діндердің қатарына қосылуы. Қазіргі ИИР-дағы мемлекеттік дін Джафариттік исламда бұл мәртебеге кездейсоқтықпен жеткен жоқ. Иранның исламдық діни тарихы шииттіктің осы бағытымен байланысты. Сондықтан Аятолланың доктринасы осы негізді басшылыққа алып, Иран халқы арасында дами түсті. Нәтижеде қазіргі исламдық билік орнады. Ал, ТР алып мұсылман империясы Османлы мемлекетінің заңды мұрагері. Сондықтан бұл жерде исламның сүнниттік оның ішінде ханафи мазһабы мен түрлі сопылық тариқаттардың ізі бар. Түрлі жамағаттар осы іздердің көрінісі. Ел зайырлылығының символы Ататүрік те осы кеңістікке тиесілі. Сондықтан ол мемлекет пен дінді қатаң бөлсе де оның басқару жүйесі қазіргі дианеттің қызметін белгілеп берген ұстанымға айналып отыр. Яғни, аз да болса, дінге мемлекеттен орын қалдырған. ТР-ның христиандық құндылықтар мен батыс мәдениетінің орталығы саналатын Еуропада орналасқандығын ескерсек сыртқы факторлардың әсері болары сөзсіз. Зерттеуде Түркияның дін және мемлекет қатынасына ЕО ықпалы көрсетілді. Сонымен қатар ТР-ның қаншама жылдардан бері аталмыш одаққа мүшелікке өтуге деген талпынысы мен сол бағыттағы дін саласында бір қатар өзгерістер жасағандығы мәлім. Алайда, түрік елі ЕО комиссиясы ұсынған кейбір өзгертулерді орындаудан бас тартуы елдің ішкі, оның ішінде дін және мемлекет қатынасында тәуелсіз болуына аса мән беретіндігін көрсетуде.

Қорытынды

Тақырыпты талдау жұмысы Түркия мен Иран елдеріне ислам діні мен республикалық басқару жолын және халықтың діни құрамының пайыздық әрі сандық көрсеткіштерінің сәйкестігін екі елге ортақ құндылықтар ретінде ортаға шығарады. Сонымен қатар екі елдің де алып империялық тарихи тәжірибиесі мен мәдени тамыры бүгінгі дін мен мемлекет қатынасында анық көрінуде. Алайда, екі елдің дін саласының реттелу жүйесінде бірқатар айырмашылықтар бар. ТР заңдары мемлекеттік басқаруға дінді мүлдем араластырмауды мақсат етеді, ал, Иранда керісінше «уалиат фақиқ» жүйесі арқылы дін мамандары саяси істерге белсене араласады. Орналасу ерекшеліктері де мемлекет пен дін қатынасына әсері оразан зор екендігі анық болды. Ол Түркияның ұстанымына әсер етуге тырысушы Еуропа елдері факторы мысалында көрініс беруде. Иранда исламдық мемлекет екендігі жарияланып мұсылмандық құндылықтар мемлекет деңгейінде қолдауға ие, ал, Түркияда ислам құндылықтары жекелеген қорлармен және елдің Дін істері басқармасы және мектептердегі діни-адамгершілік сабақтары арқылы дамытылуда. Иранда діни партиялар қызметіне рұқсат етілсе, Түркияда діни жамағаттың белсенділігі анық байқалады. ТР-дағы діни жамағаттардың қызметі қоғамның көптеген салаларында ықпалды, ал, ИИР-дағы діни қауымдастықтардың белсенділігі анық байқалмайды. Осы тұста бір ғасыр бұрын зайырлы ел ретінде орныққан Түркияның дін саласындағы осы күнге дейінгі тәжірибесі мен ондағы мемлекет пен дін қатынасына әсер етуші факторларды терең зерттеу – зайырлылық ұстанымын тіктеп жатқан Қазақстан ғылымы үшін маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Constitution of the Islamic Republic of Iran. [Электронды ресурс]. URL: <http://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#preamble>
2. Мартыненко Н. Процесс политической модернизации Ирана // Свободная мысль. – 2014. – №5 (1647). – С. 73–86.
3. Дунаева Е.В. Шиитское духовенство в политической жизни современного Ирана // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2018. – Т. 11. – №4. – С. 169–189.
4. Iran Population [Электронды ресурс]. URL: // <https://countrymeters.info/en/Iran#religion>
5. Раванди-Фадаи С. Основные черты этноконфессиональной ситуации в современном Иране // Россия и мусульманский мир. – 2015. – №2 (272). [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-cherty-etnokonfessionalnoy-situatsii-v-sovremennom-irane> (дата обращения: 19.01.2020).
6. Iran 2018 international religious freedom report. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/IRAN-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
7. Political Parties Law. [Электронды ресурс]. URL: <https://irandataportal.syr.edu/political-parties-law> 29.12.2019
8. Hossein Asayesh and others. Political Party in Islamic Republic of Iran: A Review // Journal of Politics and Law. – March, 2011. – Vol. 4, No. 1. – P. 221.
9. Усманов Р.Х. Реализация принципов исламского государства в современной исламской республике Иран // Социально-гуманитарные знания. – 2011. – №8. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-printsipov-islamskogo-gosudarstva-v-sovremennoy-islamskoj-respublike-iran> (дата обращения: 10.01.2020).
10. Политическое пространство и социальное время: идентичность и повседневность в структуре жизненного мира: тезисы XXX Харакского форума 26–30 мая 2016 г., г. Ялта / Под ред. Т.А. Сенюшкиной, А.В. Баранова. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2016. – 260 с.
11. Turkey Population. [Электронды ресурс]. URL: <https://countrymeters.info/en/Turkey#religion>
12. Turkey's Constitution of 1982 with Amendments through 2017. [Электронды ресурс]. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017.pdf?lang=en
13. Высший Совет по Религиозным делам. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.diyenet.gov.tr/ru>
14. Turkey 2018 international religious freedom report. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/TURKEY-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
15. Law on political parties. [Электронды ресурс]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7853/file/Turkey_law_political_parties_1983_am2014_en.pdf
16. Матюхин В.В. Доминирование партии справедливости и развития в турецком политическом процессе: идеологический аспект // Вестник РУДН. Серия: Политология. 2016. №2. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dominirovanie-partii-spravedlivosti-i-razvitiya-v-turetskom-politicheskom-protsesse-ideologicheskij-aspekt> (дата обращения: 09.01.2020).
17. Разливаев А. Турция: возрождение религиозных общин // Россия и мусульманский мир. – 2010. – №3. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/turtsiya-vozhrozhdenie-religioznyh-obshchin> (дата обращения: 07.01.2020).
18. Commission of the European Communities: Turkey 2019 Report. – Brussels, 2019. – P. 31–32.
19. Кудряшова Ю. Культурно-религиозная самобытность Турции как фактор, ставящий под сомнение ее идентичность со странами ЕС // Россия и мусульманский мир. – 2010. – №8. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturno-religioznaya-samobytnost-turtsii-kak-faktor-stavyaschij-pod-sommenie-ee-identichnost-so-stranami-es> (дата обращения: 13.01.2020).

REFERENCES

1. Constitution of the Islamic Republic of Iran. [Elektronny resýrs]. URL: <http://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#preamble>
2. Martynenko N. Protsess politicheskoi modernizatsii Irana // Svobodnaia mysl. – 2014. – №5 (1647). – S. 73–86. [in Russian]
3. Dýnaeva E.V. Shitskoe dýhovenstvo v politicheskoi jizni sovremennogo Irana // Kontýry globalnyh transformatsii: politika, ekonomika, pravo. – 2018. – T. 11. – №4. – S. 169–189. [in Russian]
4. Iran Population [Elektronny resýrs]. URL: // <https://countrymeters.info/en/Iran#religion>
5. Ravandi-Fadaei S. Osnovnye cherty etnokonfessionalnoi situatsii v sovremennom Irane // Rossiia i mýsýlmanski mir. – 2015. – №2 (272). [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-cherty-etnokonfessionalnoy-situatsii-v-sovremennom-irane> (data obraeniia: 19.01.2020).
6. Iran 2018 international religious freedom report. [Elektronny resýrs]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/IRAN-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
7. Political Parties Law. [Elektronny resýrs]. URL: <https://irandataportal.syr.edu/political-parties-law> 29.12.2019
8. Hossein Asayesh and others. Political Party in Islamic Republic of Iran: A Review // Journal of Politics and Law. – March, 2011. – Vol. 4, No. 1. – P. 221. [in English]
9. Ýsmanov R.H. Realizatsiia printsipov islamskogo gosýdarstva v sovremennoi islamskoi respýblike Iran // Sotsialno-gýmanitarnye znaniiia. – 2011. – №8. [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-printsipov-islamskogo-gosudarstva-v-sovremennoy-islamskoy-respublike-iran> (data obraeniia: 10.01.2020).
10. Politicheskoe prostranstvo i sotsialnoe vremia: identichnost i povsednevnost v strýktýre jiznennogo mira: tezisy XXX Harakskogo forýma 26–30 maia 2016 g., g. Ialta / Pod red. T.A. Seniýshkinoi, A.V. Baranova. – Simferopol: IT «ARIAL», 2016. – 260 s. [in Russian]
11. Turkey Population. [Elektronny resýrs]. URL: <https://countrymeters.info/en/Turkey#religion>
12. Turkey's Constitution of 1982 with Amendments through 2017. [Elektronny resýrs]. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017.pdf?lang=en
13. Vysshii Sovet po Religioznym delam. [Elektronny resýrs]. URL: <https://www.diyamet.gov.tr/ru>
14. Turkey 2018 international religious freedom report. [Elektronny resýrs]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/TURKEY-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
15. Law on political parties. [Elektronny resýrs]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7853/file/Turkey_law_political_parties_1983_am2014_en.pdf
16. Matiýhin V.V. Dominirovanie partii spravedlivosti i razvitiia v túretskom politicheskom protsesse: ideologicheskii aspekt // Vestnik RÝDN. Seria: Politologiya. 2016. №2. [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dominirovanie-partii-spravedlivosti-i-razvitiya-v-turetskom-politicheskom-protsesse-ideologicheskii-aspekt> (data obraeniia: 09.01.2020).
17. Razlivaev A. Týrtsiia: vozrojdenie religioznyh obin // Rossiia i mýsýlmanski mir. – 2010. – №3. [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/turtsiia-vozhzhdenie-religioznyh-obin> (data obraeniia: 07.01.2020).
18. Commission of the European Communities: Turkey 2019 Report. – Brussels, 2019. – P. 31–32.
19. Kýdriashova Iý. Kýltýrno-religioznaia samobytnost Týrtsii kak faktor, staviaii pod somnenie ee identichnost so stranami ES // Rossiia i mýsýlmanski mir. – 2010. – №8. [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturno-religioznaya-samobytnost-turtsii-kak-faktor-stavyaschiy-pod-sommenie-ee-identichnost-so-stranami-es> (data obraeniia: 13.01.2020).

Б. ИЛЕСБЕКОВ*

*PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Pesbekov1991@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3787-5022>*

**ИСПИДЖАБ – ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ
ФИҚҢ ОРТАЛЫҒЫ (XI–XII ҒҒ.)**

Мақалада Испиджаб фиқһ мектебінің орны мен маңыздылығы, ислам құқығына қосқан үлесі жайлы сөз қозғалады. Испиджаб XI–XII ғасырларда Қазақстан исламтануының негізгі орталықтарының бірі болды. Осы екі ғасыр аралығында Испиджабта ханафи мәзһабы бойынша өзіндік фиқһ мектебі қалыптасты. Бұл ретте аталған фиқһ мектебінің өкілдері, олардың ұстаздары мен шәкірттері, жазған еңбектері мен ғылымдағы дәрежелері баяндалады. Атап айтар болсақ, Испиджаб ғалымдарының бүгінге дейін жеткен қолжазба еңбектері тарихи және текстологиялық тұрғыдан зерттеліп, өз авторларына телінеді. Қолжазба еңбектердің классификациясы жасалып, олардың әрқайсысына сипаттама беріледі. Сонымен қатар «Мухтасар әт-Тахауи» мәтіні аясындағы Испиджаб ғалымдарының жалғасымды зерттеу жұмысының нәтижесі көрсетіледі. Бұл ретте Ахмад ибн Мансур мен Али ибн Мухаммад деп аталатын екі испиджабтық ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектері бірқатар критерийлер бойынша салыстырыла отырып, олардың өзіндік айырмашылықтары айқындалды. Аталған қолжазба еңбектерді зерттеу барысында пайда болған сандық және сапалық көрсеткіштер арқылы Испиджаб фиқһ мектебінің басқа мектептерден ерекшелігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: мәзһаб, құқық, фиқһ, шарифат, ғұмырнама, қолжазба, мухтасар, шарх.

В. Pesbekov

*PhD Doctoral Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ilesbekov1991@mail.ru*

Ispidjab as the Center of Fiqh in the Turkistan Region (XI–XII)

This article discusses the role and significance of the Ispidjab fiqh school and its contribution to Islamic law. Ispidjab was one of the main centers of Islamic studies in Kazakhstan in the XI-XII centuries. During these two centuries a separate school of fiqh was formed in Ispidjab according to the Hanafi madhab. The representatives of this school of fiqh, their teachers and students, their works and scientific degrees are described. In particular, the manuscripts of the Ispidjab scholars that have survived to this day are studied from a historical and textual point of view and are attributed to their authors. The manuscripts are classified and each one described. It also presents

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Илесбеков Б. Испиджаб – Түркістан аймағындағы фиқһ орталығы (XI–XII ғғ.) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 42–53. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.035>

***Cite us correctly:**

Pesbekov B. Ispidjab – Turkistan aimağyndağy fiqh ortalyğy (XI–XII ғғ.) [Ispidjab as the Center of Fiqh in the Turkistan Region (XI–XII)] // *Iasayı üniversitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 42–53. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.035>

the results of ongoing study by Ispidjab scholars in the context of the text «Mukhtasar at-Takhawi». At the same time, the works of two scholars of Ispidjab, Ahmad Ibn Mansur and Ali Ibn Muhammad «Sharh muhtasar at-Tahawi» are compared according to a number of criteria, and their differences are revealed. The quantitative and qualitative indicators obtained during the study of these manuscripts show the difference between the Ispidjab school of law and other fiqh schools.

Keywords: mazhab, law, fiqh, law, biography, manuscript, mukhtasar, sharh.

Б. Илесбеков

¹PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак (Казахстан, г. Алматы), e-mail: Plesbekov1991@mail.ru

Испиджаб в качестве центра фикха в Туркестанском регионе (XI–XII вв.)

В статье рассматриваются роль и значение школы фикха Испиджаба и ее вклад в исламское право. Испиджаб был одним из основных центров исламоведения в Казахстане в XI–XII веках. За эти два столетия в Испиджабе сформировалась отдельная школа фикха по ханафитскому мазхабу. Охарактеризованы представители этой школы фикха, их учителя и ученики, их труды и ученые степени. В частности, рукописи испиджабских ученых, дошедшие до наших дней, изучаются с исторической и текстологической точек зрения, указываются их авторы. Рукописи классифицированы, представлено описание каждой из них. Также представлены результаты продолжающегося исследования испиджабских ученых в контексте текста «Мухтасар ат-Тахави». В то же время работы «Шарх Мухтасар ат-Тахави» двух ученых Испиджаба – Ахмада ибн Мансура и Али ибн Мухаммада – сопоставляются по ряду критериев, выявляются их различия. Количественные и качественные показатели, полученные в ходе изучения этих рукописей, показывают отличие испиджабской школы правоведения от других школ фикха.

Ключевые слова: мазхаб, право, фикх, закон, биография, рукопись, мухтасар, шарх.

Кіріспе

Ислам тарихы мен мәдениетінде ортағасырлардағы Қазақстан қалаларының орны ерекше. Ислам дінінің Түркістан аймағына келуі мұсылман әлеміне жаңа бір серпін берді. Өйткені ислам аталған аймаққа келген соң, ол жерде алғаш түркілік ислам мәдениеті қалыптасты. Аталған аймақтағы Баласағұн, Тараз, Испиджаб, Фараб қалалары ислам мәдениетінің үлкен орталықтары болды. Мәселен, Испиджаб қаласын алар болсақ, көпшілік оны Ұлы Жібек Жолы бойында орналасқан үлкен сауда-саттық орталығы деген қырынан ғана таниды. Алайда араб және парсы жазба деректеріне тереңірек үңілер болсақ, оның ғылым мен білімнің, ислам мәдениеті мен өркениетінің үлкен орталығы болғанын көреміз. Қазіргі Оңтүстік Қазақстандағы «Ақсу» өзені бойында орналасқан Испиджаб қаласының атауы алғаш рет 629 жылы Сюань-Цзянның тарихи сызбасында жазылған [1, 212-б.]. Ортағасырлық әдебиеттерде қала атауының жазылуына қатысты «Сапиджаб, Аспиджаб, Испиджаб» деген сынды әр түрлі нұсқалар кездеседі. В.В. Бартольдтың пікірінше, Испиджаб парсы әдебиеттерінде көбінесе «Синджаб» деп қолданылады. Ал біз зерттеу жұмысымызда көпшілікке танымал «Испиджаб» деген формасын қолданамыз. «Испиджаб» сөзінің этимологиясында анықтық жоқ. Ирандықтар бұл сөз (соғды тілінде) дәл – «Ақ су» деген мағынаны білдіреді деп санайды [2, 44-б.].

Испиджабтың ортағасырлық тарихы Қараханидтер (942–1212 жж.) дәуірімен тікелей байланысты. Өйткені Қарахан мемлекеті (942–1212 жж.) билік құрған кезеңде қала ғылым, мәдениет және экономика жағынан дамудың шарықтау шегіне жеткен.

Зерттеу жұмысының әдіснамасы

Бұл мақалада Испиджаб фикһ мектебінің орны мен даму эволюциясы тарихи тұрғыдан талқыланады. Зерттеу жұмысы барысында дедукция, анализ, салыстырмалы, түйіндеу секілді ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды.

Негізгі бөлім

XI ғасырдың екінші жартысы мен XII ғасырдың бірінші жартысы аралығында Испиджаб ғалымдары Орта Азиядағы ханафи фикһінің дамуына үлкен үлес қосты. Олар Түркістан аймағында алғаш рет Мухаммад ибн Хасан әш-Шайбанидың (805 қ.б.) «Мабсут, Жамиғ әл-Кабир, Жамиғ әс-Сағир» сынды еңбектеріне, сонымен қатар Әбу Жағфар әт-Тахауи (933 қ.б.), Әбу-л-Хасан әл-Кархи (951 қ.б.) және Әбу-л-Хусейн әл-Қудури (1037 қ.б.) сынды ғалымдардың «Мухтасар» жанрында жазылған еңбектеріне түсіндірмелер жазды. Олар: Хусам ад-Дин Омар ибн Бурхан әл-Испиджабидің (қ.б.ж. шамамен XI–XII ғғ.) «Мухтасар фи-л-хилафиат фи-л-Мабсут» еңбегі, Әбу Насыр Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің (1087 қ.б.) «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» және «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури» деген еңбектері [3, 102-б.]. Сонымен қатар Әбу-л-Әзһар Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджабидің (1107 қ.б.) «Шарх әл-Жамиғ әс-Сағир» кітабын [3, 68-б.], Баһа әд-Дин Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджабидің (1107 қ.б.) «Зәд әл-Фуқаһа Шарх Мухтасар әл-Қудури» еңбегін [4, 106-б.], сондай-ақ Ала ад-Дин Али ибн Мухаммад әл-Испиджабидің (1141 қ.б.) «Шарх әл-Жәмиғ әл-Кабир» және «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» деген еңбектерін атап өту керек [5, 570-б.]. Ғалымдардың аталмыш еңбектері бүгінгі күнімізге дейін қолжазба күйінде Мекке, Жидда, Каир, Дамаск, Бағдад, Станбул, Бамбей, Принстон сынды әлем кітапханаларында сақталған. Испиджаб ғалымдарының аталған қолжазба еңбектері «Мухтасар» және «Шарх» жанрында жазылған. Сондықтан төменде біз оларды «Мухтасар жанрында жазылған еңбектер» және «Шарх жанрында жазылған еңбектер» деп екі топқа бөліп қарастыратын боламыз.

«Мухтасар» жанрында жазылған еңбектер

1) Хусам ад-Дин Омар ибн Бурхан әл-Испиджабидің (қ.б.ж. шамамен XI–XII ғғ.) «Мухтасар фи-л-хилафиат» еңбегі бүгінде Станбул қаласындағы Фатих кітапханасында 2130-нөмірмен сақталған. Қолжазба 311 парақтан тұрады. Қолжазба беттеріндегі қатарлар саны біркелкі емес, яғни 20 мен 23 қатар арасын құрайды. Әр қатарда орта есеппен 13 сөзден жазылған. Қолжазбаның кім тарапынан көшірілгендігі жайлы мәліметтер кездеспейді. Алайда еңбектің автордың өз қолымен емес, кәтиб (кітаптың нұсқасын көшіруші) тарапынан жазылғандығын айғақтайтын белгілер көп. Біріншіден, кәтиб бастапқы бетте кітаптың авторын үшінші жақтан келесідей таныстырады: «Китаб әл-Мухтасар фи-л-Хилафиат фил Мабсут – Шейх, Ұлы Имам, Ұстаз, Хусам әд-Дин, Имамдардың айғағы, Екі Харамның имамы, Ғұламалардың патшасы, Дүние мен діннің басы Әбу-л-Мафахир Омар ибн Бурхан әл-Ажалл әл-Испиджабидің еңбегі» [6, 1-б.]. Екіншіден, кәтиб қолжазбаның екінші бетінде өзінің екі қатар кіріспе сөзінен кейін: «Әбу-л-Мафахир Омар ибн Бурхан әл-Ажалл былай деген», – деп, автордың 5 қатардан тұратын кіріспе сөзін келтіргеннен соң, негізгі бөлімді бастаған [6, 2-б.]. Автор еңбегінде Мухаммад ибн Хасан әш-Шайбанидың (805 қ.б.) «Мабсут» кітабындағы имамдар арасындағы қайшылықты көзқарастарды дәлел-дәйектерімен қоса жинақтап, бөлімдерге жіктеп, жүйелеген. Ғалымның бұл еңбегі салыстырмалы ислам құқығы тұрғысынан алғанда да, құндылығы жоғары саналады.

2) Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби (1087 қ.б.) Самарқандтың қазысы Әбу Шужағ әл-Хидр ибн Ибраһим 1080 жылы өмірден өткен соң, Самарқанд қаласына шақыртылып, қазылық қызметке тағайындалған [7, 200-б.]. Ахмад ибн Мансур Самарқанд қаласында қазылық қызметке тағайындалмастан бұрын, туған қаласы Испиджабта қазылық қызмет

атқарған [8, 167-б.]. Ғалымның «мухтасар» жанрындағы еңбегі «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури» деп аталады. Аталмыш еңбектің тарихи эволюциясына тоқталар болсақ, Әбу-л-Хусейн әл-Қудури (1037 қ.б.) өз кезегінде Әбу-л-Хасан әл-Кархидың (805 қ.б.) «Мухтасар» атты мәтін еңбегіне шарх жазып, еңбегінің атын «Шарх Мухтасар әл-Кархи» деп атаған. Одан кейін Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби келіп, әл-Қудуридің «Шарх Мухтасар әл-Кархи» еңбегін «мухтасар» жанрында ықшамдап жазып, еңбегінің атын «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури» деп атаған. Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің басқа испиджабтық ғалымдардан басты ерекшелігі – ғалым «мухтасар» жанрында да, «шарх» жанрында да, еңбек жаза білген. Бұл өз кезегінде ғалымның қос қырын көрсетеді. Ғалымның «шарх» жанрында жазған еңбегіне төменде тоқталатын болғандықтан, бірінші кезекте оның «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури» еңбегін қарастыратын боламыз.

Ғалымның аталмыш еңбегі бүгінде Станбул қаласындағы Мурат Молла кітапханасында 904-нөмірмен сақталуда. Қолжазбаның көшірме нұсқасын алып зерттеуге мүмкіндік туды. Қолжазба кәтиб тарапынан емес, автордың өз қолымен жазылған [3, 102-б.]. Сондықтан оны Испиджаб ғалымдарының еңбектері арасындағы ең көнесі деп айтуға негіз бар. Қолжазба 187 парақтан тұрады. Әр беттегі қатарлар саны біркелкі емес, 32 мен 34 қатар аралығын құрайды. Әр қатардағы сөздер саны 15 пен 20 сөз аралығын құрайды. Қолжазбада «Китаб әт-таһарат» тарауынан бастап, «Китаб әт-талақ» тарауымен бірге 8 бөлім қамтылған. Ғалымның бастапқы беттегі кіріспе сөзі тоғыз қатардан тұрады. Қолжазбада тараулар мен баптардың тақырыбы мәтіннен бөлек бір қатарда жазылған. Әріптердің нүктелері сирек қойылған. Қолжазбаның барлық дерлік беттерінде ойылған, шіріген орындар кездеседі. Қолжазба мәтінін әл-Қудуридің «Шарх Мухтасар әл-Кархи» еңбегінің мәтінімен салыстырған кезде, олардың жалпы мазмұндық тұрғыдан бірдей, алайда сөздік және сөйлемдік тұрғыдан бір-біріне ұқсамайтындығы нақтыланды. Яғни, Ахмад ибн Мансур Имам әл-Қудуридің «Шарх Мухтасар әл-Кархи» еңбегіндегі түсіндірмелерін өз сөзімен ықшамдап, дәлел-дәйектерін айқындап жазған [9, 2-б.].

«Шарх» жанрында жазылған еңбектер

1) Аталған жанрда еңбек жазған ғалымдардың арасынан әуелі Баһа әд-Дин Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджабидің (1107 қ.б.) «Зәд әл-Фуқаһа» атты еңбегіне тоқталуды жөн көрдік. Өйткені «Зәд әл-Фуқаһа» – ғалымның қолжазба күйінде күні бүгінге сақталған ең негізгі еңбегі саналады. Ғалым бұл еңбегін Әбу-л-Хусейн әл-Қудуридің «Мухтасар әл-Қудури» мәтініне шарх ретінде жазған. Әлем бойынша бұл кітаптың ондаған қолжазба нұсқалары сақталған. Солардың ішінен Станбулдағы Сулеймание кітапханасының Хафид Эфенди қорында 75-нөмірмен сақталған нұсқасының көшірмесін алуға мүмкіндік туды. Қолжазба ғалымның өз қолымен жазған нұсқа емес, кәтиб тарапынан көшіріліп жазылған. Оны қолжазбаның алғашқы бетінен, кіріспесінен байқауға болады. Алайда қолжазбаның кім тарапынан көшірілгендігі жайлы мәліметтер кездеспейді. Қолжазба 283 парақтан тұрады. Әр бетте 24 қатардан жазылған. Әр қатардағы сөздер саны біркелкі емес, яғни 10 мен 15 сөз аралығын құрайды [10, 7-б.].

2) Әбу-л-Әһрар Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджабидің (1107 қ.б.) «Китаб Шарх әл-Жамиғ әс-Сағир» атты еңбегі бүгінде Станбулдағы Сулеймание кітапханасының Фатих қорында 1695-нөмірмен сақталған. Аталған нұсқа хижра жыл санағы бойынша 610 жылы мухаррам айының 17 жұлдызында, сенбі күні Мухаммад ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Омар ибн Али ибн Ахмад ибн Мухаммад ибн Мансур тарапынан көшірілген [11, 3-б.]. Қолжазба 200 парақтан тұрады. Әр беттегі қатарлар саны 22 мен 23 қатар аралығын құрайды. Әр қатардағы сөздер саны шамамен 10 мен 12 сөз арасын құрайды. Қолжазбада әріптердің нүктелері дерлік толығымен қойылған. Қолжазбаның бастапқы бетінде автордың кіріспе сөзі жоқ, яғни, бірінші беттен бастап, құқықтық мәселелер қозғалған. Бөлімдерге, баптарға,

мәселелерге анық бөлінген. Қолжазба мәтіні түсінікті жазылған, онда ойылған, шіріген орындар кездеспейді. Негізгі мәтіннің жиегіндегі хашиялар (қосымша түсіндірмелер) сирек жазылған.

3) Али ибн Мухаммад әл-Испиджабидің (1141 қ.б.) «Шарх әл-Жамиғ әл-Кабир» атты еңбегі бүгінде Станбулдағы Мурат Молла кітапханасында 858-нөмірмен сақталған. Қолжазба 300 парақтан тұрады. Әр беттегі қатарлар саны біркелкі 29 қатарды құрайды. Әр қатарда сөздер саны 20 мен 25 сөз аралығын құрайды. Қолжазба мәтіні өте тығыз әрі кәсіби деңгейде жазылған. Қолжазба автордың өз қолымен емес, кәтиб тарапынан көшірілген. Өйткені кәтиб бастапқы бетте өзінің бір қатардан тұратын кіріспе сөзінен кейін: «Шейх, Ұлы Имам, әл-Устаз, Шейху-л-Ислам Али ибн Мухаммад әл-Испиджаби былай деген», – деп, автордың кіріспе сөзін келтірген [12, 3-б.]. Алайда кәтибтің атын-жөні және қай жылы көшіріп біткендігі жайлы мәліметтер кездеспейді. Қолжазба беттерінде ойылған, шіріген орындар бар. Сонымен қатар негізгі мәтіннің жиегінде хашиялар (қосымша түсіндірмелер) өте көп әрі жүйелі реттілікпен жазылған. Текстологиялық және салыстырмалы зерттеулер нәтижесінде аталған қолжазбаның нақты Али ибн Мухаммад әл-Испиджабиге тиесілі екендігі нақтыланып, идентификация жасалынды.

Испиджаб ғалымдарының «Мухтасар әт-Тахауи» мәтіні аясындағы жалғасымды зерттеу жұмыстары

Али ибн Бәкр (V ғ.қ.б.), Ахмад ибн Мансур (1087 қ.б.), Али ибн Мухаммад (1141 қ.б.) атты үш испиджабтық ғалымның ең негізгі ғылыми жұмыстары бірі – Әбу Жағфар әт-Тахауидың (933 қ.б.) «Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін зерттеп, оған түсіндірме жазу аясында жүзеге асқан. Әбу Жағфар әт-Тахауи – ханафи мәзһабы ғалымдары арасында мәселелерде ижтиһад жасау (ижтиһад фи-л-мәсәил) дәрежесіне жеткен мужтәһид ғалым. Сондай-ақ ғалымның аталмыш еңбегі «мухтасар» жанрында жазылған еңбектердің ең алғашқысы әрі ханафи мәзһабында үлкен орынға ие. Сондықтан да мәзһабтағы көптеген ғалымдар «Мухтасар әт-Тахауи» еңбегіне түсіндірме жазған [13, 6-б.]. Мәуереннаһр аймағында «Мухтасар әт-Тахауи» еңбегіне түсіндірме жазу процесі алғаш рет Испиджаб қаласынан бастау алды. Испиджаб ғалымдары «Мухтасар әт-Тахауи» мәтініне түсіндірме жазуда ерекше белсенділік танытып, жалғасымды зерттеу үрдісінің көркем нәтижесін көрсетті. Өз кезегінде «Мухтасар әт-Тахауи» аясында зерттеулер мен түсіндірме жазудағы испиджабтық ғалымдардың жалғасымды зерттеу процесі XI ғасырдың екінші жартысы мен XII ғасырдың бірінші жартысы аралығында жалғасты. Испиджаб ғалымдарының аталмыш ісіне «**Жалғасымды зерттеу**» деп атау беруімізге үлкен негіз бар. Өйткені Али ибн Бәкр «Мухтасар әт-Тахауи» мәтінін Испиджабта алғаш рет шәкірттерге егжей-тегжейлі әрі толыққанды түсіндірме жасап, оқытқан. Алайда ғалым «Мухтасар әт-Тахауи» мәтініне жасаған түсіндірмелерін қағаз бетіне түсіріп, кітап қылып жинақтауға мүмкіндігі болмай, өмірден өткен. Тарихшы Мухаммад ибн Яғқуб ибн Мухаммад әл-Фаирузабади өзінің «әл-Мирқат әл-Уафия фи табақат әл-ханафия» атты еңбегінде Әбу-л-Хасан Али ибн Бәкрді «Ұлы имам, біртуар ізгі жан» деп дәріптеп өткен [14, 97-б.]. Кейіннен Ахмад ибн Мансур келіп, ұстазы Али ибн Бәкрдің «Мухтасар әт-Тахауи» мәтініне жасаған ауызша түсіндірмелерін қағаз бетіне түсіріп, ауқымды кітап бейнесінде жазып шыққан. Ахмад ибн Мансурдан кейін Али ибн Мухаммад келіп, ислам құқығын үйренуші оқырманға оны меңгеру жеңіл болсын деген мақсатпен Ахмад ибн Мансурдың өте ауқымды еңбегін ықшамдап, жүйелеген [15, 206-б.]. Осылайша, бір ғасыр аралығында жалғасымды зерттеу мен сүзгіден өткен «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі Али ибн Мухаммадтың қолымен тиісті межесіне жетті. Ықшамды әрі жүйелі болғандықтан, Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі Бурһануддин әл-Марғинани (1197 қ.б.), Нәжмуддин ән-Насафи (1142 қ.б.) және Әбу Бәкр ибн Ахмад ибн Али ибн Абдулазиз әл-Балхи әс-Самарқанди (1159 қ.б.) [16, 49-б.]

сынды шәкірттерінің ғылымдағы белсенді әрекеті себебінен, Самарқанд пен Бұхарада оқытылып, кейіннен бүкіл ислам әлеміне кеңінен таралып, ханафи фикһының негізгі қайнаркөздерінің біріне айналды. Али ибн Мухаммад әл-Испиджабидің (1141 қ.б.) ханафи ғалымдарының арасында беделі өте жоғары. Тарихшы Ибн әл-Фуати әш-Шайбани (1244/1323) Али ибн Мухаммадты фақиһ әрі мужтәһид ғалымдардың бірі деп сипаттаған [17, 407-б.]. Ендігі кезекте Ахмад ибн Мансур мен Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектеріне жеке-жеке тоқталатын боламыз.

1) Әлем кітапханаларындағы каталогтарға зер салар болсақ, ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің отыздан астам қолжазба нұсқасы бар екендігі байқалады. Алайда ол нұсқалардың барлығы нақты Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабиге тиесілі деп айта алмаймыз. Өйткені қолжазба каталогтарында әдетте қателіктер мен шатасулар орын алып жатады. Зерттеу барысында каталог бойынша Ахмад ибн Мансурға тиесілі деп жазылған келесідей 5 нұсқаны зерттеуге мүмкіндік туды:

1. Түркия, Станбул: Сулеймание: Жарулла 683. 339 парақ, 581 жыл;
2. Түркия, Станбул: Сулеймание: Шейид Али Паша 815-816;
3. Түркия, Станбул: Копрулу: Фазил Ахмед Паша 588. 380 парақ;
4. Түркия, Станбул: Сулеймание: Жарулла 682. 172 парақ;
5. АҚШ, Принстон: Принстон Университеті Кітапханасы 2475, 628.

Зерттеу нәтижесінде 1-ші, 2-ші, 4-ші нөмірлі нұсқалардың Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабиге емес [18, 335-б.], керісінше, Али ибн Мухаммад әл-Испиджабиге тиесілі екендігі ғылыми тұрғыдан нақтыланды [19, 4-б.]. Ал қалған 3-ші және 5-ші нөмірлі нұсқалар тарихи, салыстырмалы және мазмұндық зерттеу нәтижесінде нақты Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабиге тиесілі екендігі нақтыланып, идентификация жасалынды [20, 3-б.].

Станбул қаласындағы Копрулу кітапханасының Фазил Ахмед Паша қорында 588-нөмірмен сақталған нұсқасы 935 жылы Зулхиджа айының 5 жұлдызында, жұма күні кәтиб тарапынан көшірілген. Алайда қолжазбаны көшірген кісінің есімі белгісіз. Қолжазба 380 парақтан тұрады. Қатарлар саны бірдей емес, 38 бен 40 қатар арасын құрайды. Ал қатардағы сөздер саны 18 бен 20 сөз аралығын құрайды. Сондай-ақ қолжазбада «Китаб әт-таһарат» тарауынан бастап, «Китаб әл-каффарат уа ән-нузур уа әл-әймән» тарауымен қоса 35 бөлім қамтылған.

Ал Принстон қаласы, Принстон Университеті Кітапханасында 628-нөмірмен сақталған нұсқасы Махмуд ибн Мухаммад ибн Али әл-Халаби тарапынан көшірілген. Алайда қолжазбаның қай жылы көшірілгендігі жазылмаған. Бұл нұсқаның мұқабасындағы атау «Шарх Мухтасар Мәуләнә Әби Жағфар әт-Тахауи» деп жазылған [21, 1-б.]. Аталған нұсқада «Китаб әт-таһарат» тарауынан бастап, «Китаб әл-буюғ» тарауымен қоса 6 бөлім қамтылған. Сондай-ақ нұсқа 216 парақтан тұрады. Әр бетінде дәл 35 қатардан жазылған. Қатардағы сөздер саны 16 мен 18 сөз арасын құрайды. Бірінші бетінде кітаптың тақырыбы, автордың аты-жөні, кітаптың мазмұны қамтылған. Кітаптың мазмұнында ондағы үлкен бөлімдердің атауы мен басталатын беті ғана жазылған. Сондай-ақ бастапқы беттің төменгі жағында қолжазбаны көшірген ғалымның аты-жөні мен сөзі жазылған. Ғалым аталмыш еңбегін жазу барысында негізінен әуелгілердің еңбектері мен көзқарастарына көп жүгінген. Алайда кейінгі әрі замандас ғалымдардың еңбектеріне көп сілтеме бермеген [22, 57-б.].

2) Ал енді Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегіне тоқталар болсақ, Станбул қаласындағы Сулеймание кітапханасының Шейид Али Паша қорында еңбектің 1-томы 815-нөмірмен, ал 2-томы 816-нөмірмен сақталған. Бірінші том 228 парақтан тұрады. Қолжазбада қатарлар саны 23 пен 25 қатар аралығын құрайды. Қатардағы сөздер саны біркелкі емес, 15 пен 20 сөз аралығын құрайды. Өйткені сөздер мен қатарлар кей беттерде ашық, кей беттерде тығыз жазылған. Әріптердің нүктелері толық қойылған, ал дыбыстық және дыбыссыз белгілері сирек қойылған. Негізгі мәтіннің жиегінде хашиялар

(қосымша түсіндірмелер) өте көп. Аталған том «Китаб әт-Таһарат» бөлімінен бастап, «Китаб әл-Хауала уа әл-Кафала уа әд-Даман» бөлімімен қоса аяқталған.

Қолжазбаның екінші томы 211 парақтан тұрады. Қатарлар саны біркелкі 28 қатардан құралған. Қатардағы сөздер саны 15 пен 18 сөз аралығын құрайды. Аталған томда да қатарлар мен сандар кейде тығыз, кейде ашық жазылған. Алайда негізгі мәтін жиегіндегі хашиялар (қосымша түсіндірмелер) бірінші томға қарағанда өте аз. Әріптердің нүктелері толығымен қойылған, ал дыбыстық және дыбыссыз белгілер сирек қойылған. Жалпы қолжазбаның мәтіні анық әрі түсінікті жазылған. Қолжазбаның екі томын да Али ибн Әбу Бәкір ибн Мухаммад әл-Ханафи хижра жыл санағы бойынша 552 жылы шағбан айының соңғы күнінде көшіріп аяқтаған [15, 210-б.].

Ахмад ибн Мансур мен Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектері арасындағы айырмашылықтар

Алдыңғы бөлімдерде баяндап өткеніміздей, Ахмад ибн Мансур мен Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектерінің арасында үлкен байланыс бар. Аталмыш екі еңбекті бір-бірінен мүлде бөлек деп айтуға келмейді. Ендеше олардың еңбектерін бірқатар критерийлер бойынша бір-бірімен салыстырып, зерттеп көрелік. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің Түркияның Стамбул қаласындағы Копрулу кітапханасы, Фазил Ахмед Паша қорында 588-нөмірмен сақталған нұсқасы мен Али ибн Мухаммадтың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің Стамбул қаласындағы Сүлеймания кітапханасы, Шехид Али Паша қорында 815 және 816-нөмірлермен сақталған екі томдық нұсқасы қолданылып отыр. Зерттеу барысында өте көп қайталанып, қиындық тудырмау үшін, Ахмад ибн Мансурдың еңбегін «А» әріпімен, ал Али ибн Мухаммадтың еңбегін «Б» әріпімен қысқаша таңбалауды жөн көрдік.

1) Көлемдік тұрғыдан айырмашылықтары

«А» еңбегі 380 парақтан тұрады. Кітаптың мазмұнындағы қатарлар өте тығыз жазылған, ондағы қатарлар саны бірдей емес, алайда 38 бен 40 қатар арасын құрайды. Ал бір қатардағы сөздер саны 18 бен 20 сөз аралығында.

«Б» еңбегі 1 және 2-томдарымен қоса есептегенде 430 парақтан тұрады. Ал қатарлар саны тұрақты емес, 26 мен 28 қатар аралығында. Ал қатардағы сөздердің санына келсек, 16 мен 20 сөз арасында өзгеріп отырады.

«А» еңбегі қатарлар саны тұрғысынан алғанда, «Б» еңбегіне қарағанда әлдеқайда ауқымды екені байқалады. Өйткені «А» еңбегі 29640 қатардан тұрса, «Б» еңбегі 23220 қатардан тұрады. Ендеше Али ибн Мухаммад өзінің «Б» еңбегін жазу барысында Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегін шамамен 6420 қатарға қысқартып, өзіндік жаңа үлгіге салып ықшамдаған деп айта аламыз.

2) Мәтінге түсіндірме жазудағы әдіс-тәсілдер тұрғысынан айырмашылықтары

Екі ғалымның мәтінге түсіндірме жазудағы әдіс-тәсілдерінде де бірқатар айырмашылықтар бар. Мәселен, «А» мен «Б» еңбектерінің «Таһарат» бөлімін зерттейтін болсақ, Ахмад ибн Мансур аталған бөлімді бастаған кезде, әуелі Әбу Жағфар әт-Тахауидің «Таһарат тек сумен ғана жүзеге асады» деген сөзін келтіріп, содан соң жүйелі түрде тазалықтың түрлерін жік-жікке бөліп, олардың әрқайсысын ішінара түрлерімен қоса түсіндіріп, оқырманның санасына ыңғайлы етіп толыққанды мәлімет беріп өтеді. Сонымен қатар мәтіннен кейін түсіндірмені бастар алдында, одан бөлек түсіндірме барысында жаңа немесе түйінді ой айтар алдында әрдайым «Білгін!» деген жекеше түрдегі екінші жаққа бағытталған бұйрық рай түріндегі сөзді қолданады. Автордың бұл сөзі оқырманның ойын бір жерге жинақтап, айтылайын деп жатқан мәселенің маңыздылығын көрсетеді. Сондай-ақ түсіндірме барысында автор «Ойлап көрші?» деген жекеше түрдегі екінші жаққа бағытталған

сұраулы сөз тіркесін әрдайым қолданады. Автордың бұл сөзі сұрақ ретінде көрінгенімен, негізінде ол оқырманның ойын қозғап, алдында айтылған мәселені нақтылап, қуаттап өту үшін қолданылған [20, 3-б.].

Али ибн Мухаммад «әт-Таһарат» бөлімін бастаған кезде, әт-Тахауидің мәтінін келтірместен бұрын, кіріспе ретінде намаздың сыртқы және ішкі шарттарын, дәретсіздік, нәжістер мен сулардың түрлерін жіктеп, онымен қоса аталған мәселелерге қатысты мәһаб имамдарының бірнеше көзқарастарын баяндап өтеді. Осылайша «әт-Таһарат» бөліміне бір беттік қысқаша кіріспе жазып болған соң, Әбу Жағфар былай дейді: «Таһарат тек сумен ғана жүзесе асады немесе тұрғылықты елді-мекендер мен ауылдардан тыс жерлерде су немесе құрманың нәбіз суы болмаған кезде таза жер жыныспен жүзеге асады» деп, толық сөйлемді мәтінді келтірген соң, ондағы әрбір сөзге түсіндірме беріп өтеді [23, 4-б.].

Қарап отырсақ, бір сөйлемдік мәтінге екі ғалым екі түрлі әдіс-тәсілмен түсіндірме жасаған. Ахмад ибн Мансурдың түсіндірме беру тәсілі қарапайым әрі жеңіл екенін аңғарамыз. Сол секілді Али ибн Мухаммадтың түсіндірме беру тәсілі де – жеңіл әрі классикалық тәсілге өте жақын.

3) *Пәтуа беру тұрғысынан айырмашылықтары*

Али ибн Мухаммад Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегін тек ықшамдап жазумен ғана шектелмей, қажет орындарда тың мәліметтер қосып, өз тарапынан да түсіндірме жасап отырған. Зерттеу барысында пәтуа беру тұрғысынан да, екі еңбек арасында айырмашылықтарға куә болдық. Мәселен, Али ибн Мухаммад Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегін ықшамдап жазу барысында оның пәтуасымен келіспесе, оған дұрыс не бұрыс деп баға бермей, оның орнына өз пәтуасын жазып отырғанын аңғарамыз.

Біріншіден, Ахмад ибн Мансур «А» еңбегінде «Ақиқа» мәселесіне қатысты былай дейді: «Ақиқа дегеніміз – нәпіл іс. Кісі қаласа оны жасап, қаламаса жасамай-ақ қойса да болады. Ақиқа жаңа туылған сәбиге 9 күн болғанда, оның шашын алып болған соң, қой сою арқылы жүзеге асады» десе [20, 374-б.], дәл осы мәселеге қатысты Али ибн Мухаммад өзінің «Б» еңбегінде: «Ақиқа дегеніміз – нәпіл іс. Кісі қаласа оны жасап, қаламаса жасамай-ақ қойса да болады. Ақиқа жаңа туылған сәбиге 7 күн болғанда, оның шашын алып болған соң, қой сою арқылы жүзеге асады» деген [15, 147-б.]. Өз кезегінде ақиқа жасаудың мерзіміне қатысты пайғамбар Мұхаммедтің хадистерінде үш, жеті, тоғыз күн деген секілді мерзімдер келген. Сондықтан аталған қарама-қайшы екі пәтуаның бірін дұрыс, екіншісін бұрыс деп айта алмаймыз. Өйткені екі ғалымның әрбірінің өзіндік дәлел-дәйектері, діни мәтіндерді саралайтын өлшемі бар.

Екіншіден, Ахмад ибн Мансур «А» еңбегінің «Құрбандықтар» атты бөлімінде құрбандыққа жарамды малдардың түрлері мен талап етілетін жас мөлшерлерін баяндай келе, қойдың құрбандыққа жарамды ең төменгі жас мөлшеріне қатысты 1 жас (жыл) деп пәтуа береді [20, 374-б.]. Али ибн Мухаммад «Б» еңбегінде құрбандыққа жарамды малдардың түрлері мен жас мөлшерлерін баяндап келе, құрбандыққа жарамды қойдың ең төменгі жасына қатысты Ахмад ибн Мансурдың пәтуасына келіспей, ол мәселеде 6 ай деп өзінің пәтуасын жазып өтеді [15, 147-б.].

4) *Ханафи мәһабы бойынша шариғат қайнаркөздерін қолдану тұрғысынан айырмашылықтары*

Зерттеу барысында Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегі мен Али ибн Мухаммадтың «Б» еңбектері арасында ханафи мәһабының Құран, сүннет, ижмағ, қияс, истихсан, сахаба сөзі, әдет-ғұрып деп аталатын жеті шариғи қайнаркөзін қолдану тұрғысынан сандық айырмашылықтардың бар екендігіне көз жеткіздік. Оны 1-кестеден көре аламыз.

Кестедегі сандарға қарап, Али ибн Мухаммад Ахмад ибн Мансурдың «А» еңбегін ықшамдап, өңдеу барысында шамамен ондағы 51 Құран аятын, 299 пайғамбар хадисін, 60 ижмағ дәлелін, 71 қияс дәлелін, 29 истихсан дәлелін, 54 сахаба сөзін, 33 әдет-ғұрып дәлелін қысқартқандығын көреміз.

1-кесте – Ханафи мәзһабы бойынша шариғат қайнаркөздерін қолдану тұрғысынан айырмашылықтары

Автор	Кітап	Ханафи мәзһабының шариғи қайнаркөздері						
		Құран	Сүннет	Ижмағ	Қияс	Истихсан	Сахаба сөзі	Әдет-ғұрып
Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби	Шарх Мухтасар әт-Тахауи	80	432	507	143	121	77	51
Али ибн Мухаммад әл-Испиджаби	Шарх Мухтасар әт-Тахауи	29	133	447	72	92	23	18

5) *Имам Шафиғидың көзқарастары мен таңдаулы пәтуаларды баяндау және тәржих жасау тұрғысынан айырмашылықтары*

Ал енді Имам әш-Шафиғидың (767–820) көзқарастарын келтіру, ғалымдардың әр алуан көзқарастарының арасынан тәржих жасау, мәзһаб ішіндегі таңдаулы пәтуаларды келтіру тұрғысынан алғанда, Али ибн Мухаммад оларды қысқартпай, керісінше, арттыра түскен. Оны төмендегі 2-кестеден көре аламыз.

2-кесте – Имам Шафиғидың көзқарастары мен таңдаулы пәтуаларды баяндау және тәржих жасау тұрғысынан айырмашылықтары

Автор	Кітап	Имам Шафиғидың көзқарастары	Тәржих жасау	Таңдаулы пәтуаны баяндау
Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби	Шарх Мухтасар әт-Тахауи	177	24	9
Али ибн Мухаммад әл-Испиджаби	Шарх Мухтасар әт-Тахауи	214	53	15

6) *Қолданылған әдебиеттер тұрғысынан айырмашылықтар*

Ахмад ибн Мансурдың (?–1087) «А» еңбегін жазу барысында қолданған әдебиеттерін негізгі және қосымша деп екіге бөліп қарастыруға болады. Негізгі әдебиеттер ретінде Мухаммад ибн әл-Хасанның (749–805) «Мабсут (әл-Асл), Жәмиғ әл-Кабир, Жәмиғ әс-Сағир, Зиядат» сынды еңбектерімен қоса, Әбу-л-Хасан әл-Кархидің «Мухтасар» атты еңбегін өте көп қолданған. Ахмад ибн Мансур аталмыш еңбегін жазу барысында кейінгі немесе замандас ғалымдардың еңбектеріне емес, керісінше, ханафи мәзһабының тірегі саналатын Заһиру-р-Риуая еңбектері мен танымал мәтіндерді басты әдебиет ретінде қолданған.

Сонымен қатар қосымша әдебиеттер ретінде Әбу Мутиғ әл-Балхи, Имам әш-Шафиғи (767–820), Хасан әл-Басри (642–728), Ибраһим ән-Нахағи (666–714), Әбу Бәкр әл-Ағмаш, Әбу-л-Хасан әл-Исғафи, Суфиян әс-Саури (715–778), Ибн Әбу Ләйлә (695–765), Әбу Бәкр әл-Искәф, Әбу Жағфар әл-Балхи, Әбу Бәкр әл-Хандауани, Әбу Ләйс әс-Самарқанди (944–983), ұстазы Әбу-л-Хасан (Али ибн Бәкр әл-Испиджаби) әл-Истәнки (V ғ.қ.б.) [20, 146-б.] сынды үлкен имамдардың жекелеген көзқарастарын түсіндірме барысында қолданған.

Али ибн Мухаммадтың да «Б» еңбегін жазу барысында қолданған әдебиеттерін негізгі және қосымша деп екіге бөліп қарастыруға болады. Негізгі әдебиеттер ретінде Мухаммад ибн әл-Хасанның «Мабсут (әл-Асл), Жәмиғ әл-Кабир, Жәмиғ әс-Сағир, Зиядат» сынды еңбектерімен қоса, Әбу-л-Хасан әл-Кархидің Мухтасар атты еңбегін, Ахмад ибн Мансурдың Шарх Мухтасар әт-Тахауи еңбегін, Әбу Ләйс әс-Самарқандидың (944–983) «әл-Ғуюн және әл-Фатауа» атты кітаптарын өте көп қолданған.

Сондай-ақ қосымша әдебиеттер ретінде Ибраһим ән-Нахағи (666–714), Әбу Мутиғ әл-Балхи, Имам Шафиғи (767–820), Әбу Бәкр әл-Искәф, Әбу Бәкр әл-Хандауани, Әбу-л-Қасим әс-Саффар, Әбу Абдулла әс-Сәлжи, Әбу Абдулла әз-Зағфарани, Әбу Насыр Мухаммад ибн Мухаммад ибн Сәлләм, Әбу Суләйман әл-Жузжани, Абдулла ибн Мубарак, Насыр ибн Яхия, Әбу Хафс әл-Бухари, Мухаммад ибн Сәләмә, әл-Мағлә ибн Мансур және әд-Дарир сынды үлкен ғалымдардың жекелеген көзқарастарын түсіндірме барысында қолданған [23, 7-б.].

Қорытынды

Қорытындылай келе, зерттеу жұмысы барысында жасалған тұжырымдар мен қол жеткізген нәтижелерді қысқаша баяндап өтейік:

Біріншіден, әлем кітапханаларында Испиджаб ғалымдарының атымен сақталған қолжазба еңбектердің көшірмесі алынып, олар тарихи және текстологиялық тұрғыдан зерттеліп, өз авторларына идентификация жасалынды.

Екіншіден, Испиджаб ғалымдары «Мухтасар әт-Тахауи» мәтіні аясында XI ғасырдың екінші жартысы мен XII ғасырдың бірінші жартысы аралығында жалғасымды зерттеу жұмысын жүргізіп, үлкен нәтижеге қол жеткізген.

Үшіншіден, тарихи және ғұмырнамалық еңбектердің ешбірінде Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің (?–1087) ғылыми дәрежесі жазылмаған. Алайда ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін зерттеу барысында Ахмад ибн Мансурдың ханафи мәзһабында «Сахиб әт-Таржих (қайшылықты мәселелердің арасынан бірін дұрыс деп таңдай алушы ғалым)» деген дәрежеге ие екендігі анықталды.

Төртіншіден, тарихи және ғұмырнамалық еңбектердің ешбірінде Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің (?–1087) ұстазы кім болғандығы жайлы мәліметтер жоқ. Алайда ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін зерттеу барысында оның ұстазы Әбу-л-Хасан Али ибн Бәкр әл-Испиджаби (XI ғ.к.б.) болғандығы анықталды [20, 146-б.].

Бесіншіден, 7 критерий бойынша ғалымдар Ахмад ибн Мансурдың (?–1087) «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі мен Али ибн Мухаммадтың (1059–1141) «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктер айқындалды.

Алтыншыдан, Испиджаб ғалымдары XI–XII ғғ. аралығында ханафи мәзһабы аясында «Мухтасар фи-л-хилафиат фи-л-Мабсут», «Шарх әл-Жәмиғ әл-Кабир», «Шарх әл-Жәмиғ әл-Сағир», «Шарх Мухтасар әт-Тахауи», «Мухтасар Шарх Мухтасар әл-Кархи ли-л-Қудури», «Зәд әл-Фуқаһа Шарх Мухтасар әл-Қудури» деген еңбектер жазу арқылы Испиджабтың өзіндік фикһ мектебін қалыптастырған. Испиджаб ғалымдары аталған еңбектерінде ханафи ғалымдарының көзқарастарымен ғана шектелмей, ханафи фикһын Имам әш-Шафиғидың және басқа мәзһаб ғалымдарының құқықтық көзқарастарымен салыстыра отырып жазған. Біз оған жоғарыда ғалымдардың аталған еңбектерін зерттеу барысында көз жеткіздік. Атап айтар болсақ, Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби (?–1087) «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін жазу барысында 177 орында Имам әш-Шафиғидың (767–820) құқықтық көзқарастарын, сонымен қатар Имам Мәлік ибн Анастың (711–795) және Хасан әл-Басри (642–728), Ибраһим ән-Нахағи (666–714), Әбу Бәкр әл-Ағмаш, Суфиян әс-Саури (715–778), Ибн Әбу Ләйлә (695–765) сынды табиғин ғалымдардың да жекелеген көзқарастарын салыстырмалы тұрғыдан қолданған. Сол секілді Али ибн Мухаммад әл-Испиджаби (1059–1141) де өзінің «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінде 214 орында Имам әш-Шафиғидың (767–820) құқықтық көзқарастарын, одан бөлек Имам Мәлік ибн Анастың (711–795) және Ибраһим ән-Нахағи (666–714), Абдулла ибн Мубарак (726–797) сынды табиғиндердің жекелеген көзқарастарын қолданған. Бұл – өз кезегінде Испиджаб фикһ мектебінің ең негізгі ерекшелігі саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). – 1-том. – Алматы, 2012. – 390 с.
2. Байтанаев Б.А. Древний и средневековый Испиджаб: дисс. на соискание ... докт. истор. наук. – Алматы: 2008. – 305 с.
3. Фуат Сезгин. Тарих эт-турас эл-араби. – 3-том. – Сауд Арабия: «Жамиғат эл-имам Мухаммад ибн Суғуд эл-исләмия», 1991. – 622 б.
4. Исмаил ибн Мұхаммед Амин эл-Бағдади. Хадияту эл-Арифин әсмә эл-муәлләфин уа әсәр эл-мусаннафин. – Ливан: «Дәру ихия эт-турас эл-араби», 1951. – 2-том.
5. Нәжмуддин Омар ибн Мухаммад Әбу Хафс ән-Нәсәфи. Әл-Қанд фи зикри уләмәи Самарқанд. – Иран: «Мират эт-турас», 1999. – 885 б.
6. Хусамуддин Әбу-л-Мафахир Омар ибн Бурхан эл-Әжәлл эл-Испиджаби. Китаб эл-Мухтасар фи-л-хилафиат. Қолжазба: Станбул: Fatih Kutuphanesi 2130. 311 парақ.
7. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. – 400 с.
8. Махмуд ибн Сулайман эл-Кафауи. Ката`ибу ағлам эл-ахиар мин фуқаһа`и мәзһаб ән-Нуғман эл-Мухтар. Түркия: (Қолжазба) Milli eitim bakanligi, №887. – 858 б.
9. Ахмад ибн Мансур эл-Испиджаби. Мухтасар Шарх Мухтасар эл-Кархи ли эл-Қудури. Қолжазба: Станбул: Murat Molla Halk kutuphanesi 904 / 184 парақ.
10. Баһауддин Мухаммад ибн Ахмад ибн Юсуф эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эл-Қудури. Қолжазба: Станбул: Suleymanie kutuphanesi / Hafid Efendi 75 / 285 парақ.
11. Мухаммад ибн Ахмад эл-Испиджаби эл-Хужанди. Шарх эл-Жәмиғ әс-Сағир. Қолжазба: Станбул: Suleymanie kutuphanesi / Fatih 1695 / 201 парақ.
12. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх эл-Жәмиғ эл-Кабир. Қолжазба: Станбул: Murat Molla Halk kutuphanesi 858 / 304 парақ.
13. Абу Жағфар эт-Тахауи / тахқиқ жасаған: Әбу-л-Уафа эл-Афғани. Мухтасар эт-Тахауи. Индия: «Лажнату ихия эл-мағариф ән-нуғмания», 1986.
14. Мухаммад ибн Яғқуб ибн Мухаммад эл-Фаирузабади. Әл-Мирқату-л-Уафия фи табақат эл-ханафия. Қолжазба: Медине Ислам Университеті / Қолжазбаларды суретке түсіру бөлімі 909 / 210 парақ.
15. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Suleymanie kutuphanesi / Sehidi Ali Pasa 816 / 211 парақ.
16. Wilferd Madelung. The Westward Migration of Hanafi Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries. AUIFD Cilt XLIII (2002) Sayi 2 s. 41–55.
17. Камалуддин Ибн эл-Фуати әш-Шайбани. Муғжам эл-әдәб фи муғжам эл-алқаб. – Иран: «Муассасату-т-тибаға уа-н-нашр», 1993. – 3-том.
18. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Millet Genel kutuphanesi / Y. Sarulla, 683 / 336 парақ. 581 жыл.
19. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Millet Genel kutuphanesi / Y. Sarulla, 682 / 172 парақ. 870 жыл.
20. Ахмад ибн Мансур эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Kurulu kutuphanesi / Fazil Ahmed Pasha, 588 / 380 парақ.
21. Ахмад ибн Мансур эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар Мәуләнә Әби Жағфар эт-Тахауи. Қолжазба: Принстон: Princeton University Library 628 / 216 парақ.
22. Абдулла ибн Мушаббаб ибн Мусфир эл-Қахтани. Шарх Мухтасар эт-Тахауи лил Қади: Әбу Насыр Ахмад ибн Мансур эл-Исбижаби (h. 480 қ.б.) мин бидәяти китәб қитәл әһл эл-бағи илә нийәяти бәб кәйфият эл-истихләф уа әд-дағуа / салыстырмалы фикһ бойынша докторлық дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертация. – Судан: «Омдурман университеті», 2012. – 488 б.
23. Али ибн Мухаммад эл-Испиджаби. Шарх Мухтасар эт-Тахауи. Қолжазба: Станбул: Suleymanie kutuphanesi / Sehidi Ali Pasa 815 / 228 парақ.

REFERENCES

1. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследования Иджно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). – 1-том. – Алматы, 2012. – 390 с. [in Russian]
2. Baitanaev B.A. Drevnyı i srednevekovyı Ispıdjab: diss. na soiskanie ... dokt. istor. naýk. – Алматы: 2008. – 305 s. [in Russian]
3. Fıyat Sezgin. Tarih át-týras ál-arabı. – 3-tom. – Saýd Arabııa: «Jamıgat ál-imam Mýhammad ibn Sýgyd ál-ıslámuıa», 1991. – 622 b. [in Arabian]
4. Ismail ibn Muhammed Amin ál-Bağdadı. Hadıatý ál-Arifin ásmá ál-mýálláfin ya ásár ál-mýsannafin. – Lıvan: «Dáry ihıa át-týras ál-arabı», 1951. – 2-tom. [in Arabian]
5. Nájmýddın Omar ibn Mýhammad Áby Hafs án-Násáfi. Ál-Qand fi zıkrı ýlamáı Samarqand. – Iran: «Mirat át-týras», 1999. – 885 b. [in Arabian]
6. Hýsamýddın Áby-l-Mafahir Omar ibn Býrhan ál-Ájáll ál-Ispıdjabı. Kıtáb ál-Mýhtasar fi-l-hılafıat. Qoljazba: Stanbýl: Fatih Kutuphanesi 2130. 311 paraq.
7. Mýminov A.K. Hanafitskıı mazhab v istorıı Tsentralnoı Azıı. – Алматы: Qazaq entsıklopedııasy, 2015. – 400 s. [in Russian]
8. Mahmýd ibn Sýlaıman ál-Kafaýı. Kata`ıby ađlam ál-ahıar mın fıqhaha`ı mázhab án-Nýgman ál-Mýhtar. Túrkııa: (Qoljazba) Milli eitim bakanlıgı, №887. – 858 b.
9. Ahmad ibn Mansýr ál-Ispıdjabı. Mýhtasar Sharh Mýhtasar ál-Karhı lı ál-Qýdýrı. Qoljazba: Stanbýl: Murat Molla Halk kutuphanesi 904 / 184 paraq.
10. Bahaýddın Mýhammad ibn Ahmad ibn Iýsýf ál-Ispıdjabı. Sharh Mýhtasar ál-Qýdýrı. Qoljazba: Stanbýl: Suleymanie kutuphanesi / Hafid Efendi 75 / 285 paraq.
11. Mýhammad ibn Ahmad ál-Ispıdjabı ál-Hýjandı. Sharh ál-Jámıg ás-Sađır. Qoljazba: Stanbýl: Suleymanie kutuphanesi / Fatih 1695 / 201 paraq.
12. Alı ibn Mýhammad ál-Ispıdjabı. Sharh ál-Jamıg ál-Kabır. Qoljazba: Stanbýl: Murat Molla Halk kutuphanesi 858 / 304 paraq.
13. Áby Jađfar át-Tahaýı / tahıq jasađan: Áby-l-Ýafa ál-Afđanı. Mýhtasar át-Tahaýı. Indııa: «Lajnatý ihıa ál-mađarif án-nýgmanııa», 1986.
14. Mýhammad ibn Iađqýb ibn Mýhammad ál-Fairýzabadı. Ál-Mırqatý-l-Ýafııa fi tabaqat ál-hanafııa. Qoljazba: Medine Islam Ýnıversiteti / Qoljazbalardy sýretke túsirý bólimi 909 / 210 paraq.
15. Alı ibn Mýhammad ál-Ispıdjabı. Sharh Mýhtasar át-Tahaýı. Qoljazba: Stanbýl: Suleymanie kutuphanesi / Sehid Ali Pasa 816 / 211 paraq.
16. Wilferd Madelung. The Westward Migration of Hanafi Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries. AUIFD Cilt XLIII (2002) Sayı 2 s. 41–55.
17. Kamalýddın Ibn ál-Fýatı ásh-Shaıbanı. Mýgjam ál-ádáb fi mýgjam ál-alqab. – Iran: «Mýassasatý-t-tıbađa ya-n-nashr», 1993. – 3-tom.
18. Alı ibn Mýhammad ál-Ispıdjabı. Sharh mýhtasar át-Tahaýı. Qoljazba: Stanbýl: Millet Genel kutuphanesi / Y. Carulla, 683 / 336 paraq. 581 jyl.
19. Alı ibn Mýhammad ál-Ispıdjabı. Sharh Mýhtasar át-Tahaýı. Qoljazba: Stanbýl: Millet Genel kutuphanesi / Y. Carulla, 682 / 172 paraq. 870 jyl.
20. Ahmad ibn Mansýr ál-Ispıdjabı. Sharh Mýhtasar át-Tahaýı. Qoljazba: Stanbýl: Kuprulu kutuphanesi / Fazil Ahmed Pasha, 588 / 380 paraq.
21. Ahmad ibn Mansýr ál-Ispıdjabı. Sharh Mýhtasar Máýláná Áby Jađfar át-Tahaýı. Qoljazba: Prinnton: Princeton University Library 628 / 216 paraq.
22. Abdýlla ibn Mýshabbab ibn Mýsfır ál-Qahtanı. Sharh Mýhtasar át-Tahaýı lıl Qadı: Áby Nasyr Ahmad ibn Mansýr ál-Isbjabı (h. 480 q.b.) mın bıdáratı kıtáb qıtál áhl ál-bađı ilá niháıatı báb kárfıat ál-ıstıhláf ya ád-dađýa / salıstırmaly fıqh boıynsha doktorlyq dárejesin alý úshin usynılđan dissertatsııa. – Sýdan: «Omdýrman ýnıversiteti», 2012. – 488 b.
23. Alı ibn Mýhammad ál-Ispıdjabı. Sharh Mýhtasar át-Tahaýı. Qoljazba: Stanbýl: Suleymanie kutuphanesi / Sehid Ali Pasa 815 / 228 paraq.

ӘОЖ 123.1; МҒТАР 02.15.51
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.055>

Г.И. НУСИПОВА¹, Ә.Е. АБУОВ², Н.Б. МАНСУРОВ^{3*}

¹PhD докторант, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gnussipova@mail.ru

²философия ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: amirekul.abuov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-4408-3923>

³филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЕРКІНДІК МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қазақ халқының рухани қазыналары саналатын, құндылығы шексіз асқақ идеяларға толы Абай Құнанбаевтың дүниетанымындағы «Адам бол!» қағидасының адамгершілік сипаты қарастырылады. Келешек ұрпаққа адамшылық жолды көрсететін ақынның этикалық ұстанымдары, нұсқаулары жан-жақты сараланады. Оның өнегелілік тұрғыдан жетілдірудің жалпыадамзаттық озық және этикалық идеялары, бірлік пен татулық, еркіндік, жақсылық, арлылық, адамгершілік, мейірімділік және әділеттілік, білімділік, т.б. өзекті философиялық көзқарасы – бүгінгі ұрпақ үшін үлгі болатын басты құндылық. Сондай-ақ мақалада адам баласының түрлі мінездерге ие болатыны ол мінездің жақсы болуы ақыл мен ғылымға тәуелді екендігін нақтылайтын ойшыл ақынның тұжырымдамасы негізінде ашып көрсетіледі. Ал ғылымға жету үшін ерекше махаббаттың қажеттігі, сол арқылы өзінің жаратушысын, мына қоршаған дүниені танып-білетіндігін ақын шығармашылығы дәлелдей түседі.

Авторлар адамның өзін-өзі жетілдіруі, жақсы мінезді болып тұлғалануының көрінісі ретінде Абай Құнанбайұлының ұстанған бес асыл іс тірегінің негізінде заманның сұранысына сай салауатты да саликалы адам қалыптасатынын келтіреді. Бастысы, ақын шығармашылығынан халықтың рухани болмысының қалыптасуында ұлт болашағының еркіндігін болжағанын ұсынады.

Кілт сөздер: Абай, еркіндік, руханилық, кемелдік, абайтану, этика, қара сөз, адамгершілік.

G.I. Nussipova¹, A.E. Abuov², N.B. Mansurov³

¹PhD Doctoral Student, Institute Philosophy, Political Science and Religion Studies of Committee Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gnussipova@mail.ru

²Doctor of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: amirekul.abuov@ayu.edu.kz

³Candidate of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Нусипова Г.И., Абуов Ә.Е., Мансуров Н.Б. Абай шығармашылығындағы еркіндік мәселесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 54–63. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.055>

***Cite us correctly:**

Nýsypova G.I., Abýov Á.E., Mansurov N.B. Abai shyǵarmashylyǵyndaǵy erkindik máselesi [Freedom Issues in Abay's Works] // Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy. – 2020. – №4 (118). – B. 54–63. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.055>

Freedom Issues in Abay's Works

The article considers the moral nature of the principle in the worldview of Abay Kunanbayev «Be a man!», which is a spiritual value of the Kazakh people. The author thoroughly analyzes the ethical guidelines and instructions of the poet, which indicate the path of humanity to the future generation. His universal advanced and ethical ideas of moral improvement, unity and peace, freedom, kindness, conscience, morality, kindness and justice, education, etc. are the main values that serve as an example for the modern generation. Based on the concept of the poet-thinker, which makes it clear that good character depends on reason and science, the article also reveals the fact that people have different character traits. And to achieve science, a special love is necessary, thanks to which the poet's creativity knows its Creator, the world around it.

The authors note that the five pillars of Abay Kunanbayev's creativity are the manifestation of human self-improvement, the formation of a good character, the formation of a healthy and virtuous person who meets the needs of the time. The main thing is that the poet assumes the freedom of the future of the nation in the formation of the spiritual essence of the people.

Keywords: Abay, freedom, spirituality, perfection, Abay studies, ethics, words of edification, humanity.

Г.И. Нусипова¹, А.Е. Абуов², Н.Б. Мансуров³

¹*PhD докторант, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК (Казахстан, г. Алматы), e-mail: gnussipova@mail.ru*

²*доктор философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: amirekul.abuov@ayu.edu.kz*

³*кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави*

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

Проблема свободы в творчестве Абая

В статье рассмотрена моральная природа принципа в мировоззрении Абая Кунанбаева «Будь человеком!», который является духовной ценностью казахского народа. Всесторонне анализируются этические установки, наставления поэта, указывающие путь человечества к будущему поколению. Его общечеловеческие передовые и этические идеи нравственного совершенствования, единство и мир, свобода, добро, совесть, нравственность, доброта и справедливость, образованность и т.д. являются главными ценностями, которые служат примером для современного поколения. Основываясь на концепции поэта-мыслителя, которая дает понять, что хороший характер зависит от разума и науки, в статье также раскрывается тот факт, что люди имеют разные черты характера. А для достижения науки нужна особая любовь, благодаря которой творчество поэта познает своего Творца, окружающий мир.

Авторы отмечают, что пять столпов творчества Абая Кунанбаева – это проявление человеческого самосовершенствования, формирование хорошего характера, формирование здорового и добродетельного человека, отвечающего запросам времени. Главное то, что поэт предполагает свободу будущего нации в формировании духовной сущности народа.

Ключевые слова: Абай, свобода, духовность, совершенство, абаеведение, этика, слова назидания, человечность.

Қазіргі кезеңде тәуелсіз Қазақстанның алдынан жаңа кеңістіктер ашылып, өз болашағын өзі жасап, өз тағдырын өзі анықтап, өмірлерін мемлекеттің ұлттық мүдделері мен қазақ халқының адамгершілікті құндылықтарға сай етіп жасауларына мүмкіндік берілді. Осыған байланысты Абайдың келешек ұрпаққа адамшылық жолды көрсететін этикалық

ұстанымдары, нұсқаулары өте маңызды. Өнегелілік тұрғыдан жетілдірудің жалпыадамзаттық озық идеяларымен қатар ақынның бірлік пен татулық, еркіндік, жақсылық, арлылық, адамгершілік, мейірімділік және әділеттілік, білімділік өзектелген философиялық көзқарасы тәуелсіз Қазақстанның рухани жаңғыруы және қайта құруларының рухани негізі бола алады.

Абай арнайы философиялық еңбектер жазбағанымен, оның философиялық терең толғаныстарға, әртүрлі идеяларға толы поэзиялық туындылары мен қара сөздері адамзат үшін баға жетпес құндылық. Ойшылдың осы ерекшелігін алғашқылардың бірі болып аңғарған қазақтың аса көрнекті жазушысы Жүсіпбек Аймауытов. Ол Абайдың ақылы мен білімі, дүниені дұрыс философиялық тұрғыдан түсінуін, ой-толғаныстарының тереңдігін бағалап, данагөй философ деп таныды [1, 6-б.].

Сонымен қатар Абайдың барлық рухани мұрасын жүйелі зерттеген, абайтанудың негізін салған адам М.О. Әуезов болды. Ол Абай жолының бүкіл адамзаттық мазмұнын аша отырып, дүниежүзілік мәдениеттің ауқымына көтерді. «Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер» атты ғылыми еңбегінде М.О. Әуезов былай дейді: «...жақын заманда қазақстандық әлеуметтік, философиялық ойдың өсу тарихын зерттейтін... жаңа философтарымыз Абайдың жаңағыдай мұраларын түгелдей теріп, тереңдеп талдап тексеруге мейлінше баратын болады» [2]. 1924 жылы М. Әуезов Абай шығармаларының толық жинағын құрастырып, болашақтағы абайтану саласындағы көлемді зерттеулердің іргетасын қалап берді.

Бүгінгі тәуелсіздік заманда қазақ халқының рухани қазыналарын, өткені мен бүгінін, құндылығы шексіз асқақ идеяларын зерттеу маңызды болып тұрған тұста Абайдың дүниетанымын қалыптастырған қоғамдық-мәдени жағдайлар қайта назар аударуды қажет ететін өзекті мәселе болып отыр. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» деген еді [3].

Абай Құнанбаевтың шығармашылығына терең үңілетін болсақ, оның қара сөздерінен, өлеңдерінен, поэмаларынан, аудармаларынан болсын қазақ халқының рухани болмысының еркіндігін көруге болады. Ойшыл өзінің халқын сынап отырып, кейде өкініп, кейде күйініп, оларды қайрай отырып, қайта түлеп, жаңаша құрылуға шақырады. Абайдың философиялық ойы қазақ халқының рухани байлығының көрінісі. Ол халқының бүгіні мен ертеңіне зор алаңдаушылықпен қарады. Ойшылдың философиясындағы басты мәселе адам болғандықтан, оның эстетикалық, этикалық көзқарастары, арман-мақсаты, өмірінің мәні, сезімі мен түйсігі, болмысы мен сол заманда қалыптасқан ұлттық ой-сананың ерекшелігі Абайды терең толғанды. Өйткені, адамның өмірі мен тұрмысының мәні, дүниемен қатынасы философияның негізгі өзегін, басты мәселесін құрайды және оның ерекшелігін қазақтың шынайы ұлттық болмысы ретінде қарауға болады. «Абайдың дүниетанымы адам туралы ілім деп айтуымыз керек. Ал адамның мақсаты – жетілу, жетілу ол – арылу, ағару, рухани тазару» [4, 34-б.].

Адамзат үшін ең құнды нәрсе өмір болса, сол өмірді мәнді, сәнді ететін – адамгершілік. «Адам өмірінің философиялық мәні» атты монографияның авторы Г. Нұрышеваның пікірінше, өмір мәні – адамгершілікті сақтап өмір сүру десек, таңдаудың ең күрделісі – адамгершілікті таңдау жасау екені түсінікті [5, 19-б.].

Абай өзінің шығармаларында бүкіл адамзаттық мұрат пен арман-мүдделерді жыр еткен бір ұлттың әлемдік деңгейдегі терең ойлы асқақ философ-ақыны. Ол тұлғаның адамгершілік тұрғысынан биіктерге көтерілуін насихаттай отырып, өмір мен өлім туралы кең мағыналы қорытындылар жасады. Ойшыл өз еңбектерінде «Адам бол!» деген адамгершілік үндеу тастай отырып, кісілікке, адамшылыққа, имандылыққа жетеледі, адамды сол тұрғыда жетілдіруге, сол арқылы қоғамды кемелдендіруге ниеттенді. Бұл – ақын шығармаларының

басты өзегі. Осы арқылы ол адамның қоғамдық өмірдегі басты рөлі мен орнын анықтайды, ондағы сыншыл ақылды жоғары бағалайды. Соның арқасында тек бір халықтың данышпан ойшылы ғана болмай, бүкіл әлемдік мәдениеттің көрнекті өкіліне айналды.

Абай үшін ақындық қана мұрат емес, оның ақындығы – адамгершілік танымының құралы. Ол белгілі бір адамгершіліктің, адам болу мен кісіліктің өзі тапқан қалыбын, жүйесі мен жолын жасайды. Адам тану мен адамгершіліктің мәніне, сырына үңіле түседі. Қайтсем адам атын асқақ, асыл етем деп шарқ ұрады [5, 265-б.].

Адамгершілік қаламгерлердің дерлік барлығына ортақ тақырып. Алайда әр қаламгер дәстүрлі түрде жалғасып келетін бұл тақырыпты өз хәлінше жазып қалдырады. Ал Абай адам болу мен адамгершілік қасиеттің жүйелі жолын ұсынады. Онда ақын Аристотель, әл-Фараби келтірген тұжырымдарды негізге алады. Соның салдарынан адамның кемелдікке жетуінде этика мәселесі қамтылады. Себебі Абай этика, мораль мәселелерін барынша кең сөз еткен ақын. Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлығынан жоғары қояды. Бұл ретте оны этика мәселесін терең әрі кең саралаған ойшыл ақын ретінде танимыз.

Абайдың қарасөздері – оның ағартушылығын биік сатыдан айқындайтын еңбектер. Ол өзінің қара сөздерінде оқу, өнер-білім мәселелерін өте жоғары бағалап, өнер-білімсіз надандыққа қарсы шығып отырды. Ол: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады» [6, 14-б.] немесе «Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешнәрсені оларсыз біліп болмайды» деген еді [6, 35-б.].

Бұл жерде ойшыл адам өмірінің маңыздылығы оның рухани құндылықтарды меңгере білуінде және адамзаттың кемелденіп, рухани жетілуіне, ең алдымен сауаттылық, білім қажет екенін айтады. Абайдың өлеңдері мен қара сөздерін талдай отырып, оның қарасөздері арқылы ғылымның адам өмірінде алатын орнының ерекшелігін, адамның ішкі жандүниесін ұғынуға, ақыл, қайрат, жүрек сияқты қасиеттердің болуына күресе білуге, ғылыми-философиялық ойды түсінуге, сөйлеу, талдау дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим хәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады деп келеді Абайдың отыз сегізінші қара сөзі [7, 185–б.].

Әуелі адамдықты ақылмен байлаған ақын оны ғылыммен жетілетіндігін келтіреді. Сол ғылымды игеруде үш ұстын болуын, олардың сау әрі мықты болуын айтады. Осы негіз еткен үш ұстын жақсы болған қоғамда адамның адамдығы да жақсы толығады дейді. Ондай қоғамды қалыптастырған халықтың да болашағы жарқын болатынын меңзейді. Міне ақын адамның адамдығын да, ақылдың жетілуін де ғылымға негіздеп, оның мықты болуын тәннің саулығы мен мықты зейінге жетелейді. Ал бұл мәселелердің барлығының қағидаты жақсы ата-ана мен ұстаздан қалыптасады деп тұжырымдайды.

Абай өмір сүрген уақыт қазақ елінің тәуелділікке мойынсұнған кезеңі болғандықтан, ол халықтың надандығын жойып, қоғамның артта қалушылығымен күресу үшін әр адам ең алдымен өзінен бастап, бойындағы жаман қасиеттерінен арылып, кемшіліктерін түзеп, жүректі, ойды тазартуы керек деген пікір айтады. Қазақтың өтірікші, өсекші, еріншек, жалқау, сұраншақтық, мақтаншақтыққа үйір болуының бірден-бір себебі – жұмыссыздық. Егер пайдалы еңбекпен айналысып, егін салып, сауда жасаса одан арылуға болар еді деп түсінді. Өйткені, адамды аздыратын жаман қылықтар бос уақыт пен еркіндігін дұрыс пайдаланбағаннан туындайды. Ол туралы Абай былай дейді:

«Бәрі де шаруаға келеді олақ
Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ

Жалғыз атын терлетіп, ел қыдырып,
Сәлемдеспей, алыстан ыржақ қақпақ» [8, 28-б.]

Қазақ қоғамындағы мұндай келеңсіз жағдайларды қынжыла отырып, Абай одан шығу жолдарын да көрсетіп берді. Ол осы кемшіліктердің алдын алып, түзете білсе адамдар арасындағы қарым-қатынас түзеліп, шынайылық, нағыз сыйластық орнайтынын айтты. Сондықтан да Абайдың мақсаты – ұлттың рухани жетіліп, кемелденуі еді. Ол халықтың болашақта ескіліктің бұғауынан шығып, қара тұманнан айығып, өмірі өзгеріп, жарық күн туатынына сенді.

Халық билігінің орысқа қарағанын, байлардың малын шашып, пара беріп, болыстыққа таласқанын көріп, «Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға. Шелгірейіп орысың, шенді шекпен жапқанға» – деп ащы мысқылдайды. Сонымен қатар ойшыл елдің надандығын, ескі әдет-ғұрыптардың шырмауындағы ауыр халін ашық айтады. Осыған байланысты белгілі абайтанушы Қ. Мұқаметханов былай деп жазады: «...Алым-салық онан сайын молайып, патша әкімдері мен қазақ байларының ел билеу жөніндегі үстемдігі күшейе түсті. Сөйтіп, бұл реформа қазақ халқын ұлттық және саяси жөнінен правосыздыққа айналдырған нағыз бюрократтық, әскери-отаршылдық сипаттағы реформа болды... Абай: өз қолыңнан ырқың (билігін) кетіп отырғанда ел болар дей алмаймын. Халық билікті өз қолына алып, өз тағдырын өзі шешетін болғанда ғана мақсатқа қолы жетеді деген пікірді айтып отыр» [9]. Сондықтан халық тізгінді қолға алып, ел болып қалу үшін әрбір адам өзін-өзі жетілдіру керек деген ой, Абайдың шығармашылығының, көзқарасының, дүниетанымының өзегін құрды.

Абай адамның рухани жетілуі шексіз екенін көрсетті. Нағыз рухани жетілген адам ғана өзінің барлық білгенін, оқып-тоқығанын, танып-білгенін адамзатқа, халқына, еліне бағыштайтынын айта келе, адам үшін ұлы бақыт халықтың қайғы-қасіреті мен ауыртпалығын жеңілдету деп біледі, оның жоғары міндетін адамдарға зор пайда әкелу деп бағалайды. «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» [6, 78-б.] – деп, бұл мәселені халыққа білім беру, ағарту тұрғысынан шешті.

Осы тұрғыда М.С. Орынбеков: адамның білімге талпынысы табиғи қасиет «...өйткені адамды, қоғамды адасушылықтан сақтайтын да, индивидке идеялар мен ережелер, ойлар мен болжамдар беріп, жалпы таным әлемі ретінде ашылатын да білім» [10] – деп жазады.

Қазақ ақыны және философының шығармашылығын талдай отырып, оның патриотизмі мен ойлауының өзіндік ерекшелігін байқауға болады. Абайдың көзқарасы гуманистік. Ол жалпыадамзаттық құндылықтар мен мұраттарды бейнелейді. Гуманизм кең мағынада – бұл адамның адам ретіндегі құндылығын, оның еркіндікке, бақытқа, дамуға, жетілуге және қабілеттерін көрсетуге деген құқығын мойындайтын көзқарастар жүйесі. Гуманизм бойынша, теңдік, әділеттілік және адамгершілік принциптері адамдар арасындағы қатынастардың өлшемі. Гуманизм – бұл адамгершілік, жақсылық, жолдастық, басқаларға қатысты серіктестік. Адам өмірінің мәні мен формасын анықтауға құқығы бар деп тұжырымдаған дәл осы этикалық ұстаным Абайдың дүниетанымына тән болды. Абайдың гуманизмі – бұл тарихы терең қайырымдылықпен, патриоттықпен, халыққа деген сүйіспеншілікпен байланысты.

Еркіндік – бұл адамның идеалдық үшін шындыққа қарсы шығу қабілеті. Бірақ еркіндік анархия емес, ол адамның өз ойлары мен істері үшін жауапкершілігін көрсетеді. Жақын адамдарға, ұлтқа, адамзатқа деген сүйіспеншілік – бұл Абай айтқан адамның ақыл-ойы мен білімін тереңдете түсетін жауапкершілік сезімі.

Еркіндік, – дейді профессор Қ.Ә. Әбішев, – «Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы» атты ұжымдық монографияда тек адамның өзіне ғана тән қасиеті, оның мәні, яғни, ол шын мағынасында адамды адам ететін нәрсе [11, 16-б.]. Абай еркіндік мәселесін шешуде қазақ халқының бостандығы тарихи, өткеннен болашаққа бүгінгі арқылы

бағытталады деген көзқарасты ұстанды, бірақ тарихи процестің шындығына талдау жасасақ, егер прогресс болмаса, алға жылжу жоқ, ол өткенді бағалайды.

Абайдың пайымдауынша, парасаттылық пен ұстамдылық, өз несібесіне қанағаттану, өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктері шеңберінде өзін-өзі шектей білу – бұл адамдағы ізгіліктің негізі болып табылады.

«Еріксіз түскен ылдидан, Еркінмен шыққан өр артық». Бұл Абайдың еркіндікті сөз еткені. Еркіндіктің маңызын, мәнін ұғындырған ойшыл ақын оны рухани еркіндікпен байланыстыра сабақтайды. Сондықтан ол еркіндікті тәртіппен үйлестіреді. Олардың үйлесімділігінің сыртқы және ішкі мәніне қарай талдау жасайды. Өзінің ұрпақ тәрбиесіне арнаған «Ғылым таппай мақтанба» өлеңіндегі философиялық ойдың танымы – даналық, өсиет:

Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой.

Ұсынылған байламның тірегі – бес асыл іс. Бұл идеяның басты ұстанымы – адамның өзін жетілдіруі. Абайдың бес асыл ісі мен бес дұшпанның арасындағы талас жан мен тәннің таласы. Ол өте күрделі мәселе. Алғашқысы адамның жақсы мінезді болып қалыптасуының көрінісі болса, кейінгісі өзіміздің тәкаппарлықтың сипаты. Міне ойшыл ақынның жан мен тәннің таласы дегенде адам болмысының қалыптасуындағы күресті айшықтайды. Ондай құбылыс қоғамда да, әр адамда да орын алатын құбылыс деп ұғындырады. Мұны философия ғылымында сана мен тұрмыстың таласы дейді.

XX ғасырдың ойшылдарының бірі И.А. Ильин «Еркін болу деген не?», «Еркіндік не үшін керек?» деген сұрақтарға адам еркіндігінің әртүрлі қырларын зерттей отырып: тұлғаның сыртқы еркіндігі мен оның ішкі азатталуын ажыратады, еркіндікті махаббатпен, сеніммен бірге қарастырады. Саяси еркіндікті зерттеп, оны сыртқы еркіндік түрі ретінде қарастырады, беделді, тәртіпті еркін адам жауапкершілігін сыйлау мәселесін алға қояды, адамдардың бей-берекетсіздігін сынайды [12, 165-б.]

Абайдың да шығармаларында еркіндік мәселесі әртүрлі қырларынан қарастырылады. Мысалы, «Қансонарда шығады бүркітші аңға» деген өлеңіндегі бүркіт қазақ халқының түсінігінде шынайы еркіндіктің, өзінің болмысына сай абсолютті еркіндіктің символы болып табылады. Бұл жерде тұлкі өзінің тіршілігі үшін күрессе, бүркіт өзінің мақсаты мен жауапкершілігін орындау үшін айқасады. Түбінде бүркіт өзінің мақсатына жетеді. Бұл туындыдан ойшылдың сол кезеңдегі қазақ халқының рухы мен еркіндігінің символы, тәуелсіздік үшін күресудің рәмізі ретінде көрсеткісі келгенін байқауға болады.

Ойшылдың философиясының өзегі – адам. Адам өз өмірін өзі жасаушы және оның иесі болып табылады. «Адам еркіндігі белгілі бір деңгейлерде шартталады. Оның бірі – еңбек» деген тұжырым айтады. Адам қол еңбегімен немесе ой еңбегімен айналыспаса уақытының зая кетіп, өмірінің мәнсіз болатынын айта келе, толықтай тіршіліктен азат болуы мүмкін емес екендігін айқындайды. Сондықтан идеалды адам адамгершілікті, еңбеккер, білімді болуы керек, мұндай адамның әлеуметтік, моральдық жауапкершілігі оның еркіндігімен бағаланады. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деп аталған өлеңі экзистенциалдық толғанысқа құрылған туынды. Бұнда да адам еркіндігі мәселесі антропологиялық деңгейден онтологиялық дәрежеге дейін көтеріледі. Адамзат тіршілігінің мағынасы мен мәніне шолу жасай отырып, өлім мен өмір мәселесін қозғайды: Жас – қартаймақ, жоқ – тумас, туған өлмек, Тағдыр жоқ өткен өмір қайтып келмек, Басқан із, көрген қызық артта қалмақ, Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек» [8, 23-б.]

Абай дүниетанымындағы негізгі мәселелердің бірі – махаббат философиясындағы толғаныстар тек сүйіспеншілікті дәріптеп қана қоймайды, онда да адам еркі мен ішкі психологиялық бостандығы және махаббат еркіне мойынсұну мен одан азат болу мәселелері толғанылады. «Махаббатсыз дүние бос, Хайуанға оны қосыңдар», -деген жолдардан адам болмысы «дүние» ұғымына сыйғызылып жалпыланып, онсыз мағынасыз әлемді

бейнеленгендей болады. Яғни, тіршілік тірегі махаббат. Абай руханилықтағы басты орынға Аллаға деген сенімді оның мәңгілік шындық екенін қойды. Абай түсінігіндегі махаббат Алладан таралады, өйткені Алла жер бетіндегі тіршілік атаулыны махаббатпен жаратқан [13, 138-б.].

Міне сол жаратқан Алланы сүюді де тілге тиек етеді:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Мұнда махаббатты да Жаратушымен байлап, оның осындай құдірет күш иесі екендігін әрі оны да адам баласының сүйіспеншілігімен болатынын айтады.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Жаратушыны сүйе білген жанның адамзаттың барлығын бауыр деп тани білу керектігін, бұл әділетті жол екендігін паш етеді. Бүгінгі сүйіспеншілік ауанының өзге бағытта дамуы оның бастапқы сипатынан алшақтап, махаббатқа деген сенімнің де күмән тудыратын жағдайға жеткендігін аңғартады.

Абай Құнанбайұлы Жаратушының осындай адамға деген асыл сезімінің қаншалықты маңызды әрі қажетті екендігіне ерекше мән береді. Сол арқылы адамды өзге жаратылыстармен салыстыра келе оның олардың иесі екенін және асыраушысы болатынын, қажетіне жаратып, пайдалануға болатынын да атап өтеді.

Абай: «Махаббат – әуел адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселер бірлән», – дейді. Үшеуі де – қайырымдылықтар, тек Аристотель жүйесі бойынша айтар болсақ, алғашқысы этикалық, кейінгі екеуі дианэтикалық қайырымдылыққа жатады. Адам болудың басы махаббат, яғни жақсылыққа, білмекке ықылас қою. Осы алғашқы махаббаттан басталатын адами әрекет ең биік тұғыры – Ақылға дейін жетіле береді [5, 306-б.].

Ақынның мұндағы айтпағы ғылымға махаббатпен көңіл бөлу. Олай болмағанда адамның ісі қашанда толық болмайды. Ісі толық болмаған адамның берекесі болмайды деп біледі. Ғылымға да осылай қарайтын жанның да өз Жаратушысына солай қарайтынын атайды. Нәтижесінде барлығы толық болмаған соң, Абай Құнанбайұлы мұндай адамдарды толық болмаған жарым адамға теңейді. Біздің көп ретте сөз етіп келетін «толық адам» сипаты осыдан көрінеді [14, 89-б.].

Шығыс ойшылдары мен орыс мәдениетінің қоғамдық-философиялық ой жүйесі Абайдың дүниетанымы мен эстетикалық көзқарастарының қалыптасуына үлкен әсерін тигізді. Ол осы елдердің білімінен, мәдениетінен және діни құндылықтардан өзіне қажеттілерін игеріп, терең түсінетін, өнегелі, заманына лайықты адамды қалыптастырғысы келді. Соның негізінде жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуына түрткі болып, оның өзін-өзі тануына, өзін-өзі тәрбиелеуге ықпал ету, тәлімдік мүмкіндік туғызу, адамдардың бір-біріне деген сыйластық, өзгені өзіндей қабылдауға, өзге ұлттардың салт-дәстүрлерін сыйлаудың маңызына мән беру. Яғни, адам өзінің моральдық, адамгершілік құндылықтарын сақтай отырып, соңғы демі қалғанша адами қалпында қалуын аңсады.

Абай шығармашылығында қазақ халқының дәстүрлі діліне сай әлемге деген ашықтық идеясы адамгершіліктің, сүйіспеншіліктің, әділдіктің, әділеттіліктің, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы мен ауызбірлігінің негізі деп санайды. Адамзат барлық ой-толғаныстарын бөлісіп, бірін-бірі түсінісу арқылы бақытқа қол жеткізеді дей келе, халықты өзара түсіністікке, бейбітшілік пен келісімге шақырады. Көпұлтты қоғамы бар мемлекет жағдайында ойшылдың бұл идеялары қазіргі заманда өзектене түсіп, өз келбетінді, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, өзге халықтармен достық байланысты орнатуға деген үндеуі бүгіннің негізгі ұранына, құндылықтық бағдарына айналуда.

Қоғамның тұтастығы мен мемлекеттің өміршеңдігі әрине, бір аумақта тұратын адамдардың ұлттық бірегейлігіне тікелей байланысты, олар өздеріне ортақ діни және зайырлы құндылықтарын, мемлекет бола алатын байланыс тілін құрады. Мұндай

біртұтастық және біртекті қоғам мемлекет болып, оны танытуға көмектеседі. Осыған байланысты көпұлтты елді біріктіру ұлттық бірегейлікті нығайтуды талап етеді. Сонымен қатар, ежелгі антикалық мәдениеттен бастау алған Батыс Еуропа мәдениеті Абайдың дүниетанымының тарихи сабақтастығында маңызды рөл атқарды. Ойшыл Сократтың, Платонның, Аристотельдің шығармаларымен жақсы таныс болған. Бұған ақын шығармалары дәлел. Ол көптеген ойшылдардың және орыс ақындарының шығармаларын қазақ тіліне аударды.

Г.К. Бельгер «Гете және Абай» атты қызықты еңбегінде Абай поэзиясының терең философиясын ашып, өзгешелігі жағынан Гетеге жақындығын айтады. «Мен әуелі Абай арқылы Гетені таптым. Бұл әншейін айтыла салған жылтырақ сөз емес. Басқасын былай қойғанда, Гетенің әйгілі «Жолаушының түнгі жыры» атты өлеңін мен әуелі Абайдың «Қараңғы түнде тау қалғып» деген өлеңін оқып барып, Лермонтовтың «Тау шыңдары» арқылы бойыма сіңіріпшім» дейді Г. Бельгер [15].

Қазіргі уақытта жаңа философиялық пайымдаулар бойынша шығарылған елеулі еңбектер көп. Әрине, тәуелсіздік кезеңіндегі еңбектердің мәні мен мағынасы алдыңғы тарихқа қарағанда ерекше сипаттамаларға ие. «Ағартушылықтың ұлы идеяларын өзіне сіңірген және әлемдік мәні бар орыс және батыс мәдениетін шығармашылықпен өзгерткен Абай қазіргі кезде бізге басқа негізде қызмет етеді. Абай бізді ұлттық эгоизмнен сақтайды. Шығыс пен Батыстың қайнар көздері мен тәжірибесін біріктіріп үйлестіре отырып, әлемдік көзқарастағы еуразиялық мәдениеттердің тоғысында Абай таза ұлттық құбылыс ретінде әсерлі көрінеді» [16].

XXI ғасырда ұлы Абайдың сарқылмас рухани мол мұрасын жүйелі түрде зерттеу қажеттілігі туындады. Белгілі абайтанушы Ғ. Есімнің «Хакім Абай» кітабында «Асылында, адамның ғұмырынан асқан қандай ақиқат болуы мүмкін: тек ғұмыр болған жерде ғана зерделі сөз, айтылар ой, жазылар кітап болмақ. Адам ғұмырынсыз болмыс мәңгісіз. Себебі болмыстың бар-жоғы туралы айтатын жан болмаса, оның растығын кім дәлелдемекші? Осы идеялары үшін біз Абайды хакім дейміз. Хакімдер – болмыс құбылысының мәні мен себебін анықтап, адамзатты түзу жолға салушылар» [17, 385-б.] деп, ұлы ақынның даналық дүниетанымын сараптайды. Ол ақынның жекелеген ойының түйіндерін түсіндіретін герменевтикалық тәсілді қолдана отырып, Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі философиялық тұжырымдарды нақтылы ұғымдар түрінде қарастырды. Бұл еңбек ұлы ойшылдың мәңгілік өшпес рухани мұрасын қайта жаңғыртып, жастардың санасына даналықтың нұрын шашып, парасатты ой ұялататын, қазақ халқының қоғамдық ой-пікірінің қалыптасуына ықпал етеді деп сенеміз.

Қазақ тарихы мен әдебиетін зерттеуде ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтында ежелгі дәуірден қазіргі күнге дейінгі қазақ философиясының көп томдық үздіксіз тарихын жасауда көлемді бес томдық кітап жарық көрді. Соның ішінде 3 томның бір бөлімі Абайдың дүниетанымы мен философиясына арналды. Оған белгілі философтар Ә.Н. Нысанбаев, С.Е. Нұрмұратов, Г.Г. Барлыбаеваның зерттеулері енгізілді.

Белгілі ғалым С.Е. Нұрмұратовтың пікірінше: «Өз уақытында мәселені өткір қоя білген ойшылдың негізгі еңбектері – Абайдың келесі ұрпақтарға қалдырған рухани мирастық сәлемдемесі болып табылады. Бұл әрекет ақын дара руханилығының көрінісі, халқының жарқын болашағына деген үміті мен сенімінен туындаған әрекеті деп бағаланады» [18, 180-б.].

Сондықтан Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Біз Абайды XIX ғасырда өмір сүріп, XXI ғасырдың сөзін сөйлеген данышпан ретінде әлемге танытуымыз керек. Сонымен қатар оны ұлттық сананы жаңғыртуға зор ықпал еткен рухани реформатор ретінде дәріптеуге міндеттіміз» [19].

Түйіндей келгенде, Абай қоғамдық-философиялық ой жүйесін қалыптастыруда адамның дүниетанымын, эстетикалық көзқарасын діни құндылықтар негізінде мәдениетті,

өнегелі, түсінігі мол, заманына лайықты болуын қалады. Соның арқасында оның жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуының формуласын жасады.

Бір сөзбен айтқанда, адам моральдық, этикалық, яғни адамгершілік құндылықтарды игерген, ұлттық дәстүрдің мазмұнына сай, өмірге деген құштарлығы мол, адам болып келген соң, адам болып кетуді насихаттайды. Оның адамшылық, кісілік, имандылық тұрғысынан жетілуді ұсынған ой-тұжырымдары таптырмас мұра. Өткеннен сабақ алып, келешекке жол салуды сілтейтін ойшыл ақынның адам болып қалыптасудағы еркіндік идеясы бақытты болудың формуласы және өзін-өзі жетілдірудің әдіс-тәсілі.

Ал бүгінгі қоғам үшін Абай Құнанбаевтың шығармашылығынан қазақ халқының рухани болмысының қалыптасуында ұлт болашағының еркіндігін болжағанын әбден көруге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аймауытұлы Ж. Журнал туралы // Абай, 1918. – №1.
2. Әуезов М.О. Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967. 171-б.
3. Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Egemem Qazaqstan, 9 қаңтар, 2020.
4. Барлыбаева Г., Ерғалиев І. Абайдың этикалық және гуманистік ой-толғаулары. – Алматы: ҚР ҒМ-ҒА Философия институты, 1997. – 48 б.
5. Әліпхан М.К. Адамгершілік ілімі және Хәкім Абай. – Алматы: Қазақ кітабы, 2020. – 480 б.
6. Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
7. Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық жинағы. II том. – Алматы: Ғылым, 1977. – 312 б.
8. Абай /Ибраһим/ Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – Т. 1 – 336 б.
9. Мұқаметханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік Көркем Әдебиет баспасы, 1959. – 144 б.
10. Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 163 с.
11. Абишев К.А. О природе власти как социального явления. Отчуждение и власть. Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы. – Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2007. – С. 16–63.
12. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – 432 с.
13. Қоңырбаева К.М. Қазақ философиялық ойы эволюциясындағы еркіндік идеясы: Монография. / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 216 б.
14. Мансұров Н.Б. Абайдың көркем сөз дүниесі // Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2020. – Б. 84–93.
15. Бельгер Г. К. Гете және Абай. – Алматы: Жалын, 1989. – 45-б.
16. Бижанов А., Барлыбаева Г.Г. Абай в современном мире // Казахстанская правда, 17 января, 2020.
17. Есім Ғ. Хәкім Абай. – Астана: Фолиант, 2012.
18. Нұрмұратов С.Е. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). Қазақтың ағартушылық философиясы / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015. – 388 б.
19. Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай – рухани реформатор // Egemem Qazaqstan. 10 тамыз, 2020.

REFERENCES

1. Аймаýтыулы Ж. Жýрнал тýрally // Abai, 1918. – №1. [in Kazakh]
2. Áýezov M.O. Abai Qunanbaev: maqalalar men zertteýler. –Almaty: Gylym, 1967. 171-b. [in Kazakh]
3. Qasym-Jomart Toqaev. Abai jáne XXI ǵasyrdaǵy Qazaqstan // Egemen Qazaqstan, 9 qańtar, 2020. [in Kazakh]
4. Barlybaeva G., Ergaliev I. Abaidyń etikalyq jáne gýmanistik oi-tolǵaýlary. – Almaty: QR ǴM-ǴA Filosophia institýty, 1997. – 48 b. [in Kazakh]
5. Áliphan M.K. Adamgershilik ilimi jáne Hákim Abai. – Almaty: Qazaq kitaby, 2020. – 480 b. [in Kazakh]
6. Abai. Qara sóz. Poemalar. – Almaty: El, 1993. – 272 b. [in Kazakh]
7. Abai Qunanbaev. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq jinaǵy. II tom. – Almaty: Gylym, 1977. – 312 b. [in Kazakh]
8. Abai /Ibrahim/ Qunanbaıuly. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jinaǵy. – Almaty: Jazýshy, 1995. – T. 1 – 336 b. [in Kazakh]
9. Muqamethanov Q. Abai shyǵarmalarynyń tekstologıasy jaiynda. – Almaty: Qazaqtyń memlekettik Kórkem Ádebiyet baspasy, 1959. – 144 b. [in Kazakh]
10. Orynbekov M.S. Dýhovnye osnovy konsolidatsıı kazahov. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 163 s. [in Russian]
11. Abishev K.A. O prirode vlastı kak sotsialnogo iavlennia. Otchýjdenie ı vlast. Vlast kak tsennost ı vlast tsennostei: metamorfozy svobody. – Almaty: Institut filosophıı ı politologıı MON RK, 2007. – S. 16–63. [in Russian]
12. Ilin I.A. Pýt k ochevidnosti. – M.: Respýblika, 1993. – 432 s. [in Russian]
13. Qońyrbaeva K.M. Qazaq filosophıalyq oıy evoliýtsıasyndaǵy erkindik ideiasy: Monografıa. / Z.K. Sháykenova jáne S.E. Nurmuratovtyń jalpy redaktsıasymen. – Almaty: QR BǴM ǴK Filosophia, saıasattaný jáne dintaný institýty, 2013. – 216 b. [in Kazakh]
14. Mansurov N.B. Abaidyń kórkem sóz dúnesi // Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy, №1, 2020. – B. 84–93. [in Kazakh]
15. Belger G. K. Gete jáne Abai. – Almaty: Jalyn, 1989. – 45-b. [in Kazakh]
16. Bıjanov A., Barlybaeva G.G. Abai v sovremennom mire // Kazahstanskaıa pravda, 17 ianvaria, 2020. [in Russian]
17. Esim Ǵ. Hakim Abai. – Astana: Foliant, 2012. [in Kazakh]
18. Nurmuratov S.E. Qazaq filosophıasy tarihy (ejelgi dáýirden qazirgi zamanǵa deın). Qazaqtyń aǵartýshylyq filosophıasy / Z.K. Sháykenova jáne S.E. Nurmuratovtyń jalpy redaktsıasymen. – Almaty: QR BǴM ǴK Filosophia, saıasattaný jáne dintaný institýty, 2015. – 388 b. [in Kazakh]
19. Qasym-Jomart Toqaev. Abai – rýhanı reformator // Egemen Qazaqstan. 10 tamyz, 2020. [in Kazakh]

Р.Ф. НАУРЫЗБАЕВА*

*Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: raanauryzbaeva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4959-0756>*

ҚҰРАН КӘРІМДЕГІ ҒЫЛЫМҒА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Рухани тірегі мықты адамның да, халықтың да болашағы мол болатыны сөзсіз. Сондықтан да Құранды ғылыми тұрғыдан зерттеудің маңызы үлкен. Аталмыш мәселенің теориялық негіздері дінтану ғылымы мен дін философиясы тарихында, жаратылыстану және гуманитарлық бағыттағы ғылыми салаларда да өзекті болып саналады. Исламдық дүниетанымды гуманитарлық, жаратылыстану (физикалық) және т.б. ғылымдар тұрғысынан қарастыру жастардың дінді, Құранды догмалық құпия ілім деп түсінбей, ғылымның барлық салаларына тереңнен үнілуіне мүмкіндік береді және рухани саналы қоғам мүшесі болуына бастама болады.

Мақалада Исламның Кәусары болған Құран Кәрім – ғылымға, білімге, ілімге, тәрбиеге негізделген Илаһи кітап екені айтылады. Құранда ғылым салаларының барлығы да қамтылған: физика, астрономия, астрофизика, химия, биология, математика, медицина, экономика, педагогика, психология, эмбриология, геология, философия, мәдениеттану, жаратылыстану, дінтану және т.б. ғылым салаларының барлығын Құран Кәрімнен табасың. Демек, Құран ғылымның таусылмайтын қайнар көзі болып табылады. Ғылым мен техника дамыған сайын Құранның ақиқаты да дәлелденіп жатыр. Аталмыш мақалада Құран ғасырлар өтсе де құнын жоғалтпайтын, мұғжизасы таусылмайтын, бүкіл адамзат бақыты, берекесі үшін қайырлы, ақиқат кітап екені атап өтіледі. Сондай-ақ физика пәні мен Құрандағы қамтылған тақырыптардың, киелі сөздердің, аяттардың, дұғалардың байланысы сөз болады.

Кілт сөздер: ғылыми-физикалық талдау, ғарыштық ақпараттық-энергетикалық жүйе, ғылым салалары, хикмет, тәпсір, тағылым көзі, ғылым объектісі.

R.F. Nauryzbayeva

*Master's Student of University of Foreign Languages and Professional Career
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: raanauryzbaeva@gmail.com*

Issues Related to Science in the Quran

There is no doubt that a person and a people with a strong spiritual support have a great future. Therefore, the scientific study of the Quran is of great importance. The theoretical foundations of this problem are relevant both in the history of religious studies and the philosophy of religion, as well as in the scientific field of natural science and the humanities. Considering the Islamic worldview from the point of view of the humanities, natural (physical) and other sciences

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Наурызбаева Р.Ф. Құран кәрімдегі ғылымға қатысты мәселелер // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 64–73. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.036>

***Cite us correctly:**

Nauryzbayeva R.F. Quran kárimdegi ғылымға қатысты мәселелер [Issues Related to Science in the Quran] // *Iasaуi úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – Б. 64–73. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.036>

allows young people to delve into all areas of science without understanding religion, the Koran as a dogmatic Secret doctrine, and initiates becoming a member of a spiritually conscious society.

The article considers The Holy Quran as a divine book based on science, knowledge, teaching and education. The Quran covers all areas of science. In other words, the Quran contains a lot of information from various fields of science: physics, astronomy, astrophysics, chemistry, biology, mathematics, medicine, Economics, Pedagogy, Psychology, Embryology, Geology, Philosophy, Cultural studies, Natural science, Religious studies, and many others. Therefore, the Quran is a source of inexhaustible science. As science and technology develop, the truth of the Quran is also confirmed. The article notes that the Koran is a real book that has not lost its value over the centuries, its wonders are inexhaustible, useful for the happiness and prosperity of all mankind. The connection between the subject of physics and the topics contained in the Koran, sacred words, verses, and prayers is also considered.

Keywords: scientific and physical analysis, space information and energy system, fields of science, Hikmet, Tafsir, source of learning, object of science.

Р.Ф. Наурызбаева

*магистрант Университета иностранных языков и деловой карьеры
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: raanauryzbaeva@gmail.com*

Вопросы связанные с наукой в Коране

Несомненно, что у человека и народа с сильной духовной опорой – большое будущее. Поэтому научное изучение Корана имеет важное значение. Теоретические основы данной проблемы актуальны как в истории религиоведения и философии религии, так и в научной сфере естественнонаучного и гуманитарного направления. Рассмотрение исламского мировоззрения с точки зрения гуманитарных, естественных (физических) и других наук позволяет молодежи углубляться во все сферы науки, не понимая религию, Коран как догматическую тайную доктрину, и иницирует стать членом духовно сознательного общества.

В статье рассматривается Священный Коран в качестве божественной книги, основанной на науке, знаниях, преподавании и воспитании. Коран охватывает все области науки. Иными словами, Коран содержит множество сведений из различных областей науки: физики, астрономии, астрофизики, химии, биологии, математики, медицины, экономики, педагогики, психологии, эмбриологии, геологии, философии, культурологии, естествознания, религиоведения и многих других. Поэтому Коран является неиссякаемым источником научного знания. По мере развития науки и техники подтверждается и истина Корана. В статье отмечается, что Коран – это книга истины, которая не утратила своей ценности на протяжении веков, его чудеса неисчерпаемы и способствуют счастью и процветанию всего человечества. Рассматривается также связь между предметом физики и темами, содержащимися в Коране, священными словами, стихами, молитвами.

Ключевые слова: научно-физический анализ, космическая информационно-энергетическая система, области науки, хикмет, тафсир, источник обучения, объект науки.

Кіріспе

Біз зайырлы Қазақстан мемлекетінде өмір сүріп жатырмыз. Мемлекетімізде діни білім алуымызға барлық жағдайлар жасалған. Білім беру мен тәрбие жүйесінде халықтың ұлттық және рухани дәстүрлеріне деген құрметті қалыптастыруда, дін туралы ғылымға негізделген білім керек. Қасиетті Құран Кәрім кітабының 20-Таһа сүресінің 114-аятында: «Шынайы меңгеруші Алла әр нәрседен жоғары, (Мұхаммед ғ.с.) саған етілген уахи бітуден бұрын

Құранды оқуға асықпа да: «Раббым, білімімді арттыр», – де» делінген болса [1, 320-б.], дана халқымыз «Білімсіз бірді жығады, білімді мыңды жығады» деп, білімге ерекше көңіл бөлген. Сондықтан да қасиетті Құран Кәрім кітабын тереңнен түсініп, рухани білімімізді арттырып, рухани сауығып, еліміздің, барлық адамзаттың өркендеуіне өз үлесімізді қосуымыз керек. Мақаланың мақсаты – Ислам адамзат игілігіне түсірілген берекелі дін, ал Құран – астарлы ақиқаты бар, шексіз білімдер жинағы екенін көрсету болды.

Ғылымның міндеттері

Ғылым көп қырлы, салалары әр түрлі, кең ауқымды, біздің өмірлік қызметіміздің барлық салаларын қамтиды. Ғылым білімдердің, сол білімге қол жеткізудің барлық жолдары мен әдістерін түгел қамтитын біртұтас кешенді жүйе. Қазіргі біздің заманымыздағы ғылым-техниканың, нано және айди технологияның дамуымен барлық салаларда математикалық есептеулер, статистикалық мәліметтер, дәлдік-нақтылық пен есептелген жоспарлар, бағдарламалар жүйесін қалыптастырды. Теориялық және логикалық жүйелер де нәтижелі және тұтас болды. Өйткені, ғылым адасулар мен қателіктерге жол бермейді.

Ғылымның тарихы

Ғылымның түп тамыры 3500–3000 жыл бұрынғы ежелгі Мысыр мен Месопотамия өркениеттерінен бастау алады. Олар Ғылымның іргетасы – математиканы, астрономияны, медицина ғылымдарының алғашқы баспалдағы болып, кейін 2600 жыл бұрын басталған гректердің табиғат философиясына, антикалық классикаға бастау болды. Грек астрономдары мен математиктері тұңғыш рет ғылыми болжам (гипотеза) мен дедуктивтік дәлелдеуді қолданған екен [2, 172-б.].

Түркі, Парсы, Араб елдерінен шыққан ойшыл ғалымдар – Әл-Кинди, Әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд, Омар Хаям секілді ұлы тұлғалар ежелгі ғылым мен Гректің ұлы ойшылы болған Аристотель салған жолды жалғастырып, ғылымды жаңа кезеңге шығарды. Ислам тарихында Аббасидтер дәуірінде ғылым мен мәдениеттің «алтын ғасыры» орнады. Ислам ғылымы белгілі бір жүйеге келтіріліп, бір-біріне тәуелсіз ғылым салаларына бөлінді. Бұл ғылымдарды түсіндіру және салаларға бөлу жұмыстары осы кезеңде жүзеге асты [3, 162-б.].

«Ғылым» латын сөзі, «білім» деген екен. Ғылым-білім салаларының бір формасы ғана. Ғылымда уақыт пен кеңістікте бар нәрсенің құрылымын, тәртібін бақылау, эксперимент, математикалық есептеу әдістерін объективті түрде түсіндіреді, ғылыми әдістер арқылы жинақталған логикалық білім жүйесін қолданады. Ал ғылымның білімнің формасы түріндегі басқа формалардан артықшылығы теориялық білімдер жүйесі түрінде де болуында. Ғылыми білімнің ең жетілген формасы теория болып табылады. Сондай-ақ, ғылым ғылыми білімдерді ғана емес, сол білімдерге қол жеткізудің барлық жолдарымен әдістерін түгел қамтитын біртұтас кешенді жүйе.

Ғылымның зерттеу әдістері

Заманауи ғылым негізінен үш тармаққа бөлінеді:

- Жаратылыстану ғылымдары: (Физика, Астрономия, Астрофизика, География, Биология, Химия ...) ұлы табиғатты, қоршаған ортаны зерттейді;
- Гуманитарлық ғылымдар: (Экономия, Педагогика, Мәдениеттану, Эстетика, Этика, Психология, Лингвистика, Әдебиеттану, Әлеуметтану, Дінтану...) жеке адам мен қоғамды зерттейді;
- Іргелі ғылымдар: (Философия, Логика, Математика, Статистика, Логистика, Теориялық компьютер, Кибернетика ғылымы...) негізінен абстракт ақылдық ұғымдарды зерттейді.

Егер ғылыми білімде практикалық қажеттілік туындап, тікелей технологияға айналып нақты пайда берсе, онда ол қолданылмалы ғылым болып табылады. Ол теориялық ғылымға салыстырмалы айтылады, өйткені бұнда нақты қолданысы жоқ жанама жолмен болады.

Жаратылыстану ғылымдары мен гуманитарлық ғылымдар санаты эмпирикалық ғылымдар болып табылады. Жаратылыстану ғылымдары ғылыми дәлдігімен, жүйелілігімен, практикалық мәнімен ерекшеленіп, ғарыштық жүйеден микродүниеге дейінгі табиғат нысандарын қамтиды. Іргелі ғылым болған математика, статистика, кибернетика, теориялық компьютер және т.б. салаларда нәрселердің қалай жұмыс істейтінін ашу мен сипаттауда, адамдар қалай ойлап, қалай әрекет ететінін сипаттауға маңызды гипотезалар, теориялар және заңдылықтар құруда маңызды роль атқарады.

Ғылымның басты мақсаты – ғылым заңдарының негізінде ашылып отырған болмыстың құбылысы мен процессін болжау, түсіндіру және жүйелеп мазмұндап беру. Ал ғылым объектісі – өзіндік қасиеттері бар, белгілі бір ғылым саласын зерттейтін объективті және субъективті шындықтың бөлігі болады.

Ал енді, осы ғылымды, білімді игеру үшін адам өзінің ішкі жан дүниесіне, санасына үңіліп, оны жетілдіре білу керек. Яғни алған білімнің, ұмтылған ғылымның өзіне де, өзгеге де тағлым болу керек. Сонда ол ғылым өміршең болады. Ғасырлар өтседе өшпейді, құнын жоғалтпайды. Міне сондай ғылым, тағылым көзі – Құран Кәрім кітабы. Ғылым сөзінің астарында жоғарыда атап көрсетілгендей, барлық салалар қамтылатын болса, онда осы салалардың барлығы да Құран да қамтылған. Яғни: физика, астрономия, химия, биология, математика, жаратылыстану, медицина, экономия, психология, педагогика, философия, филология, дінтану және т.б. салалардың барлығында Құран Кәрімнен табасың. Сонда Құран ғылымның таусылмайтын қайнар көзі, кәусар сусыны десек дұрыс болары ақиқат. Олай болса ғылым мен білімнің негізі, қайнар көзі Құран аяттары мен пайғамбар хадистерінде жатыр. Оларды жүзеге асыру біздер мен сіздердің, жас буын, болашақ ғалымдардың еншісінде тұр.

Бұдан он төрт ғасыр бұрын жазылған Құран аяттарының ғылыми анықтамалары, хабарлары қазіргі таңда жүзеге асып отыр. Ғалымдар осы ғасырда ғана бұған ғалымдар көз жеткізді, техниканың, нанотехнологияның дамуымен анықтала бастады. Шындығында мұсылман ғұламалар бұл мәселелерді орта ғасырда-ақ шешіп, дәлелдеп берген еді. Алла Расулы (с.а.у.) терең ғылымы жоқ, жазуды білмейтін, сондықтан да түрлі ғылым саласының көп ғасырлар өткен соң ғана қол жеткізетін жетістіктері жайлы, алдын-ала ишарат жасауы, нақты айтуы да мүмкін емес. Олай болса, ол Құран – Алланың сөзі. Сондықтан да Құран-бүкіл ғаламды, адамзатты, бүкіл дәуірлер мен мекендерді қамтыған. Ол барлық адамзатқа: дінтанушы, пәлсапашы, физик, математик, химик, психолог, педагог, социолог, ғылымшы, тәпсірші – бәріне бүкіл ғасырда ғылыми деңгейде білім, ғылым, тәлім-тәрбие үйретеді. Құранда «Ғылымға тамыр салып, терең бойлағандар, ғылымда озат болғандар. Бұны ақыл иелері ғана түсінеді» [1, 9-б.] деп айтылған ғұламалар Құранның мағынасына терең үңіліп, небір інжу-маржандар шығарады. Бірақ Құран өзіне ден қойып, қолынан тастамайтын адамға ғана сырын ашады. Демек, Құранда терең ойланған, соңына түскен ғалымдар түсіне алатындай тұспал, ишара-белгі бар. Құранда барлық салалар мен білімдер бар, бірақ оны сол күйі көру қиын, оның астарын ғұламалар ғана түсіне алады. Құранда ғылым салаларына қатысты мәселелер мен ақырзаманға дейінгі ғылыми анықтама, зерттеу және адам өмірімен байланысты ғылыми-технологиялық құралдар ишарат, белгі, астарлы мағына, қағидалар түрінде, өз деңгейіне қарай түрлі жолдармен орын алған. Құран адамзат шұғылданатын ғылымның барлығын да қамтып, әрбіріне жол сілтеп, соңғы тұжырымын жасаған. Құран саналы адамзатқа жоғарыда атап өткен барлық салаларды зерттеуге шақырады, адамзат пен барлық жаратылысты жаратқан Ұлы Жаратушыны танытып, өзінің, жанұясының, қоғамның өмірін ретке келтіріп, мәңгілік бақытқа жетуге шақырады.

Құранда Алланың сипаттарының бірі ғылым екені айтылады. Оны елу аятта атап өткен. «Ол әр нәрсені толық білуші», «Мен сендерге көктер мен жердің құпиясын, сендердің де көрнеу, көмес істегендеріңді білемін деп айтпадым ба?», «Алланың аяттарын мазак

қылмандар және Алланың өздеріне берген нығметін әрі сендерді нәсиқаттау үшін түсірген Кітапты, хикметті (Құранды, сүннетті) түсініңдер», «Оның күрсүсі (білімі) көктермен жерді сыйдырады», «Әрі Алла сендерге үйретеді», «Сондай-ақ Алла Тағала әр нәрсені толық білуші», «Көңілдерінде бір нәрсені жасырсандар да, жәрияласандар да Алла оны біледі», «Әрі Алланың барлық нәрсеге толық күші жетуші» деп Алла өзін танытатын сипаттарының бірі ғылым-білім екенін айқындап тұр.

Ұлы кемеңгер ғұлама Абай Құнанбаев: «Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым күдіреті сипаты бірлән (мен) сипаттадық. Жә, бұл бірлік, барлық ғылым күдірет отуда (күш болуда) боларлық нәрселер ме? Әлбәтте, ғылым күдіреті бар болады: хаяты – мағлұм, бірі – ирада, яғни қаламақ. Ғылым бар болса қаламақ та бар. Ол еш нәрсеге хәрекет бермейді. Һәммаға харакет беретұғын өзі. Ол ирада – ғылымның бір сипаты кәлем, яғни сөйлеуші деген: сөз қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын күдіреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, естуші деген. Алла Тағаланың көрмегі, естімегі біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты», деп ғылым – Алла Тағаланы танудағы бір сипаты екенін атап өткен [4, 101-б.].

Демек Құранды тек оқып шықпай, терең түсіну керек. Құран кітабын өзіне тән ғылымдарымен оқу керек екен, оның саны елуден астамға жетеді. Шарифат негіздерін зерттейтін ғылым Құрандағы үкімдерді он төртке бөледі. Шешендік өнерін зерттейтін ғылым Құрандағы сөздерді әрбір зерттеуші білуі тиіс бес түрге бөледі.

Ал, Тәпсірлеу ілімі – пайғамбарымызға Мұхаммедке (с.а.у.) түсірілген Құран Кәрім кітабын дұрыс түсінуге көмектесетін, оның мағынасын баяндап, одан үкімдер мен өсиеттерді шығаратын ғылым. Мұсылман ғалымдар тәпсірлердің пайда болуының үш себебін айтады:

1. Алла Тағаланың білімінің күші мен хикметі соншалықты, Ол бір ауыз сөздің өзіне бірнеше мағына салып, көп адам біле бермейтін терең мағыналы қылуы мүмкін.

2. Алла Тағала бір нәрсе туралы айтып жатқан кезде оның себебі болған оқиғаларды немесе аяттан шығатын үкімді айтпауы мүмкін. Ал Құранды, Сүннетті талдап, осы себептер мен үкімдерді табу әркімнің қолынан келе бермейді. Тәпсірші ғалымның міндеті осы түсініксіздіктерді баяндау.

3. Құранда астарлы, көп мағыналы, түсінілуі қиын, аз кездесетін сөздер мен сөз тіркестері келуі мүмкін. Ал бұларды білу үшін тіл білімін, соған қоса шарифат терминологияларын білу қажет [5].

Ғылымның нәтижелерін талқылау

Ғылымның нәтижелерін қорытындылап айтқанда, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) хадистерінде де «ғылым дамыған сайын ислам дамиды» деп айтқанындай «Құран Кәрім» – таусылмайтын ғылым екеніне көзіміз жетті, санамыз қабылдады. Әлемдік ғылымның барлық саласы дамыған сайын, Құранның сырын адамзат танып, Алланың ұлылығын көріп, тамсанып, түсініп бастайтыны ақиқат. Адамзаттың ақыл-ойы өркендеген сайын Құран жаңара береді, жасара береді, ақыр заманға дейін жаңара береді деп айтады ислам ғұламалары. Сондықтан да Құран Кәрім – ақырдың соңғы кітабы. Ал Құранды зерттеу, ұғыну, түсіндіру ғылымы таусылмайтынына, шексіздігіне менің де көзім жетті.

Құранды әрбір ғылым салаларының ғалымдары зерттесе, көп мағлұматтар алған болар еді. Өз саласына тиісті ақпарат жинақтар еді. Құранда әрбір саланың таусылмайтын сырлары, мағлұматтары, деректері, құпия білімдері мен астарлы ақиқаты барына ғылыми зерттеулер жүргізіп, ғылымның дамуына Біз бен Сіз болып баршамыз өз үлесімізді қосайық ағайын! Бұл өз кезегінде еліміздің, жер шарындағы барлық Адамзаттың бейбіт, бақытты өмір сүруіне қосқан үлесіміз болмақ...

Ал, енді мен Физика, Дінтану ғылымының маманы ретінде, Құран Кәрімдегі аяттардың қасиеттерін, дұғалардағы физикалық құбылыстарды зерттеп жүрмін.

Құран Кәрім – Ислам дініндегі негізгі киелі кітап. Құран Тәурат пен Інжілден кейінгі келген аспандық кітап ретінде де, араб тіліндегі кітаптардың ішінде де шешендік жағынан ең басы саналады. Құран уахидың түскен жері мен уақытына байланысты Меккелік және Мединелік боп бөлінген 114 сүреден тұрады. Құран Кәрім – Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбарымызға уахи етілген, барлық адамзатқа жіберілген кітап. Құран Кәрім оқы аятымен басталған 114 сүреден, 6666 аяттан тұрады [6, 44-б.].

Мұсылмандар Құран Кәрімнің Алла тарапынан Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбарға түсірілген ақырғы қасиетті кітап екендігіне иман келтіреді. Сондықтан да олар Құранды тіләуат етіп оқу, оны тыңдау, оған сәйкес амал ету адамды Аллаға жақындататын, жүрегін тыныштандыратын ғибадат екеніне сенеді. Құранның артықшылықтары мен оны үйренудің сауабы турасында көптеген хадистерде келген.

Мұсылмандардың сенімі бойынша әрбір адам Құранға мұқтаж. Мұсылманның жүрегі Құранмен өмір сүреді, көз нұрланып, тура жолға ілеседі. Мұсылманның бүкіл өмірі осы кітаппен байланысты, ол Алла разы болатын ғибадаттарды, қарым-қатынас пен мінез-құлықтағы тура жолды, білуге қажетті барлық білімдерді, ақыл-кеңестерді, тура жолды таңдап қайырлы, берекелі өмір сүру ережелерін Құраннан біледі деп есептейді. Құран – Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбарлығының нақты дәлелі, адамдардың тура жолда өмір сүруі үшін Илаһи заң кітабы. Құран – мұсылмандардың барлық тақырыптағы мәселелерін дұрыс шешіп беретін, рухани ем және күш-қуат беретін, тура жолға түсіретін білімнің, ғылымның қайнар көзі. Яғни Құранда көптеген күрделі ғылым салалары бар екенін жоғарыда атап өттім.

Құран – ғалымдар мен ойшылдар үшін зерттейтін шексіз ғылым. Қазіргі замандағы жоғары технологиялардың даму барысындағы өзгерістерге қарамастан, Құранның маңыздылығы, мәні жылдар өткен сайын арту үстінде. Көптеген ғалымдар Құран ілімдерінің мағынасынан құдіреттің ақиқаттылығын танып, мойындап ислам дінін шын ықыласымен қабылдап жатыр. Құранда қазіргі ғылымның ашқан жаңалықтары бұдан он төрт ғасыр бұрын жазылып кеткеніне көзіміз жетіп отыр. Бұл әрине таңқаларлық жағдай және мағлұмат.

Құранды қазіргі заман ғылым тұрғысынан талдайтын болсақ, ғылым және Құран арасындағы өзара байланыс анық байқалады. Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбар жасаған дәуірде адам баласы, сол замандағы білім деңгейімен осындай ғұлама еңбек жазғанына қалай таң қалмасқа. Демек, Пайғамбардың (с.а.у.) өзі айтқандай, Алла Тағала тарапынан уахи етілген барлық адамзатқа түсірілген Илаһи кітап екені ақиқат. Бұны материалистік көз-қараспен түсіндіру мүмкін емес. Біздің заманымыздың ғалымдары әлем шексіз және қандай да бір басқарушы, бақлаушы құдірет-күштің барын айтып жатыр және әрі қарай зерттелу үстінде.

Ал мен Физика пәнінің маманы ретінде Құрандағы қамтылған тақырыптардың, Құрандағы киелі сөздердің, аяттардың, дұғалардың физикалық негіздерін, құбылыстарын 30 жылдан аса уақыттан бері зерттеп жүргендіктен, осы ілімдер және олардың байланысы жөнінде тоқталып өтейін. Физика – табиғаттың жалпы қасиеттерін зерттейтін ғылым. Яғни физика табиғатта, ғаламда болатын физикалық құбылыстарды зерттеумен айналысады.

Физиканың мақсаты: 1) Табиғаттың жалпы заңдарын зерттейді; 2) Жалпы заңдарға сүйене отырып, нақты құбылыстар мен процестерді түсіндіреді.

Ол үшін зерттеушілер ғылыми физикалық әдістерге сүйенеді. Яғни:

1- Тәжірибеге сүйене отырып, табиғаттың сандық-математикалық өрнекпен тұжырымдалатын заңдары, нақты формулалары іздестіріледі.

2- Тұжырымдалған заңдардың ашылуы практикада тексеріледі.

Физикадағы зерттеудің физикалық әдісінің ерекшелігі – тәжірибеге негізделген.

1- Физика тәжірибелік ғылым.

2- Физика бақылау әдістерін қолданатын ғылым.

3- Физика тәжірибе барысында жинақталған деректерді қорытудың теориялық әдістерін кең қолданатын ғылым. Физикалық құбылыстарды сипаттап, оның мәнін ашу үшін

ғалымдар сандық ұғымдардың қатарын құрайтын физикалық шамаларды енгізді. Физикалық білімнің қандай саласын алсақта, оған өлшеу енгізген кезден бастап ол ғылыми мағына алады. Физикалық шамаларды біздің сезім мүшелеріміз тікелей қабылдайтын (күш, температура, жылдамдық) және қабылдай алмайтын (электр заряды) шамалар бар.

Зерттеудің қазіргі замандағы ғылыми әдісінің ашылуы табиғатты тануда адамның мүмкіндігін кеңейтті. Тәжірибелік және теориялық әдістердің дамуы арқасында, табиғатты түсіндіре алатын заңдар мен теорияларда осы кезге дейін жұмбақ және жалған болып келген Құран аяттарының құпиялары мен дұрыстығын дәлелдеп жатыр. Ғылыми-техникалық прогресс дамыған сайын алатын нәтижелерде толыққанды болмақ. Нәтижеде адамдардың ғылыми дүниетанымының қалыптасуына жол ашылды. Табиғат белгілі бір заңдарға бағынатынын, қандай да бір күдіретті күштің бар екенін саналы адамдар түсіне бастады. Ал бұл бұдан 14 ғасыр бұрын Құранда айтылған еді.

Жиырмамыншы ғасырда жасалған кванттық теорияға сүйеніп, біраз шешімін таппай жүрген мәселелер де шешімін тапты. Кванттық теория алғаш рет атомның тұрақтылығын, молекулалардың түзілу заңдылықтарын түсіндірді. Элементар бөлшектердің ішкі құрылымы да анықталды. Демек ғаламдағы барлық жанды және жансыз денелер осы элементар бөлшектерден құралған болса, онда олардың энергиясы, қуаты бар екені анықталды. Олай болса, барлық физикалық денелер молекула, атом, протон, нейтрон, электрон және олардан да кіші кванттық бөлшектерден тұрады екен. Ал, Құранда ғаламның ұсақ бөлшектерден тұратындығы да бізден 14 ғасыр бұрын айтылған еді. Демек, Құран бір заманға ғана арналған өлшеулі кітап емес. Ол ақырзаманға дейін ұстаздық ететін кітап.

Бізді қоршаған Әлем туралы көзқарастардың ғылыми жүйесі ерте замандарда-ақ жасала бастаған еді. Бірақ та біздің заманымызда ғылым мен техникалық прогрестің дамуы, әлем құрылымының ғылыми жүйесі туралы нақты зерттелген, дәлелденген жаңа тұжырымдамаларды дүниеге келтірді. Біз өзімізді қоршаған жер кеңістігін игере отырып, аспан кеңістігіне де назар аударып, ғылым мен техниканың жетістігін пайдаланып, зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатқан адам ұрпақтарымыз, болашақта да солай жалғасады. Өйткені ғылым мен техника дамыған сайын ашылатын жаңалықтар да, қоғамдағы өзгерістер де арта бастайды. Әр ғасырда бар теорияның, заңдылықтың шеңберінде түсіндіру мүмкін болмайтын құбылыстар пайда болып отырады, нәтижеде жаңа талаптарға сай мәселелерді шешуге тура келеді де жаңадан заңдар мен теориялар пайда болады.

Ежелгі грек ғалымы Демокрит (б.з.д. 460–370 ж.ж.) заттың бөлінбейтін ең кіші бөлшегі – атом туралы ұғымды болжам-теория түрінде енгізген еді. Ол болжам 19–20 ғасырда Томсон, Рентген, Беккерельдің жаңалықтарынан, ерлі-зайыпты Кюрилердің зерттеулерінен, Резерфордтың тәжірибелерінен және Бордың теориялық жұмыстарынан кейін, заттардың шынында да атомдардан, ал атомның ядро мен электрондардан тұратыны анықталды. Оларды элементар бөлшектер деп атады. 1900 жылы теория жүзінде М. Планк квант, ал 1905 жылы А. Эйнштейн фотон деп аталған бөлшектер элементар бөлшекке жататынын дәлелдеді [7, 50–125-66.].

Ал біздің ғасырымызда барлық элементар бөлшектерді үш топқа бөледі:

1. Фотондар;
2. Лептондар – электрон, мюон, электрондық мюон, нейтрино, мюондық нейтрино, таон, таондық нейтрино;
3. Адрондар – мезон, пион, каон, барион, нуклон, гиперон, кварк, глюон.

Бізді қоршаған Әлемнің неден құралғанын және қандай заңдылықпен дамитынын анықтауда Физиктер маңызды орынды алып отыр. Бізді қоршаған ортаның, дүниенің бәрінде негізгі әрекет етушілер кванттық объектілердің екі тобы болып табылады:

1. Бірінші топқа өзара іргелі әрекеттерге қатысушы бөлшектер;
2. Екінші топқа өзара іргелі әрекеттерді тасымалдаушы бөлшектер кіреді.

Іргелі бөлшектерден бүкіл әлемді құруға болады екен. Онда қоршаған әлемнің әр түрлі құрылымдық деңгейлерін – барлық қабаттарын ойша 7 қабатқа бөлуге болады.

1. Бірінші қабат 48 іргелі бөлшектен тұрады. Мұнда адрондар тобы бар және ондағы кварктардан құралған бөлшектердің жалпы саны 300-ден асып түседі.

2. Екінші қабатта арасындағы өзара әрекеттер пи-мезондар және басқа да массалы мезондармен де алмасуды қамтамасыз ететін нуклондардан құралған барлық ядролар орналасады. Әр түрлі ядролардың саны химиялық элементтердің және олардың изотоптарының санына сәйкес келеді, олар 2000-нан асады.

3. Үшінші қабатта араларындағы алмасу күштері бірінші топтағы фотондармен қамтамасыз етілген ядролар мен екінші топтағы лептондардан тұратын атомдар орын алады. Атомдардағы ядролардың маңында электрондар орналасады, сонымен қатар электрондарды мезондар алмастырған мезоатомдар да бар. Табиғаттағы әр түрлі атомдардың саны әр түрлі ядролардың санына сәйкес келеді.

4. Төртінші қабатта молекулалар құрайды. Молекулалардың саны адамдардың жаңа молекулаларды синтездеу есебінен үнемі артып отырады. Әр түрлі молекулалардың жалпы саны әр түрлі атомдардың санынан айтарлықтай артық, 10 млн-нан астам.

5. Бесінші қабатта әр түрлі агрегаттық күйдегі газ тәрізді, сұйық және қатты заттар орналасқан. Бұл қабатта газ бен буды, аморфты денелерді, сұйықтар мен кристалдарды, металдарды, жартылай өткізгіштер мен диэлектриктерді, квазикристалдарды, ферриттер мен электриттерді және көптеген басқа да қазіргі заманғы өркениетке қажетті заттарды табамыз.

6. Алтыншы қабатта әр түрлі физикалық денелер орналасады. Оларға тастарды, метеориттерді, кометаның ядроларын, бөлмедегі газдарды, стакандағы суды және т.б. кіреді.

7. Жетінші қабатта планеталар, жұлдыздар, жұлдыз шоғырлары, галактикалар, галактика шоғырлары, тұмандықтар, Әлем иеленді.

Микрообъектілерден басталып, тұтас Әлеммен аяқталды. Әрбір деңгейдің – қабаттың физикалық жүйелерінің қасиеттерін сипаттап жазатын физикалық теория бар. Материяның табиғи ұйымдасуының әрбір деңгейі – қабаты. Оларды да рет-ретімен қойсақ, онда төмендегідей 7 тарау шығады:

1. Кванттық хромодинамика – бірінші қабаттың физикалық жүйелерінің қасиеттерін сипаттайтын физикалық теория.

2. Кванттық электродинамика – екінші қабаттың физикалық жүйелерінің қасиеттерін сипаттайтын физикалық теория.

3. Ядролық физика – үшінші қабаттың физикалық жүйелерінің қасиеттерін сипаттайтын физикалық теория.

4. Атомдық физика – төртінші қабаттың физикалық жүйелерінің қасиеттерін сипаттайтын физикалық теория.

5. Молекулалық физика – бесінші қабаттың физикалық жүйелерінің қасиеттерін сипаттайтын физикалық теория.

6. Механика, электродинамика – алтыншы қабаттың физикалық жүйелерінің қасиеттерін сипаттайтын физикалық теория.

7. Салыстырмалық теориясы, астрофизика – жетінші қабаттың физикалық жүйелерінің қасиеттерін сипаттайтын физикалық теория [8, 107–126-бб.].

Біздің ғасырымыздағы кванттық теория – кванттық объектілерді зерттеу саласындағы жетістіктер табиғатты классикалық сипаттаудың шектеулігін түсіндіріп, ойлау стилін өзгертті, физикалық оқиғалардың ықтималдығын сипаттауға жол көрсетті [9, 182–203-бб.].

Қорытындылап айтсақ, бұл әлем шексіз ғаламдық, ғарыштық энергетикалық-ақпараттық кеңістік. Бұл кеңістікте ешбір бос орын жоқ, ол нұрмен толтырылғанын, яғни кванттардан тұратынын қазіргі физика ғылымы дәлелдеп отыр.

Ал, бұдан он төрт ғасыр бұрын, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) әлемнің бәрі нұрдан жаралған деп айтып кеткен еді. Осы нұрда жоғарыда көрсетілген элементар бөлшектер бар. Бұл бөлшектерде энергия бар. Олай болса энергия бар жерде электромагниттік-ақпараттық өріс те бар. Оның ішінде кванттық бөлшек бар. Ал кванттық бөлшектің ар жағында не бар? Ол неден пайда болады? Ал тасаууф – сопы ғұламалар квант бөлшегінің аржағында пайғамбар нұры, Алла Тағаланың сегіз сипаты мен 99 исм сипаты тұр, ал олардың аржағында Алла Тағала тұр деп ізденіс пен дәлелдеу жолында жүр.

Қазіргі ғалымдардың кейбірі осы мәселені зерттеумен айналысып келеді. Олар кванттық теорияның ашылуына қарай болашақта нанокванттық техника жетіліп, бұл мәселелердің нақты шешімін табатынына, жаңа теориялар мен заңдылықтардың ашылатынына сенімді.

Қорытынды

Біз зайырлы Қазақстан мемлекетінде өмір сүріп келеміз. Кез келген адамның діни сауаттанып, діни білім алуымызға мүмкіндіктер жасалған. Білім беру мен тәрбие жүйесінде халықтың рухани ұлттық дәстүрлеріне деген құрметті қалыптастыруда және бүгінгі заманның талаптарына сай жан-жақты білімді меңгеруде де дін туралы мағлұматтан хабардар болған дұрыс деп ойлаймын. Ол үшін қасиетті Құран Кәрім кітабының әрбір жолынан өзіңе қажеттісін алып, оның мән-мағынасын тереңнен түсінгеніміз абзал. Имандылық жолындағы адамзат баласының мақсат-мұраты, сайып келгенде, рухани білімнің барша халық пен ұлт-ұлыстың өсіп-өркендеуіне ықпал ететінін анық. Өйткені халқымыздың рухани тірегі – Ислам діні. Рухани тірегі мықты адамның да, халықтың да болашағы мол болатыны сөзсіз. Сондықтан да Құранды ғылыми тұрғыдан зерттеудің маңызы үлкен. Аталмыш мәселенің теориялық негіздері дінтану ғылымы мен дін философиясы тарихында, жаратылыстану және гуманитарлық бағыттағы ғылыми салаларда да өзекті болып саналады. Исламдық дүниетанымды гуманитарлық, жаратылыстану (физикалық) және т.б. ғылымдар тұрғысынан қарастыру жастардың дінді, Құранды догмалық құпия ілім деп түсінбеуіне, ғылымның барлық салаларына тереңнен үңілуіне мүмкіндік береді және рухани саналы қоғам мүшесі болуына бастама болады.

Ғылым адамды әртүрлі наным-сенімдерден, адасудан, арбалудан құтқарып, адамның сана-сезімін өзгертіп, қоғамның алға жылжуына мүмкіндік береді. Ислам дінінің киелі кітабы Құран Кәрімдегі аяттарды, дұғаларды ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеп, исламдық дүниетанымға жаңаша ғылыми көзқарасты қалыптастыру керек. Илаһи Құран Кәрім мен Ұлы Ұстаз Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбардың ілімі адамзаттың игілігіне, бақытына арналған ақырзаманға дейін өзгермейтін, өмірдің, ғылымның барлық салаларын қамтитын ғаламдық, ғарыштық энергетикалық-ақпараттық жүйе екенін, ілімге, білімге, ғылымға негізделгенін дәлелдеу үшін ғылыми-физикалық талдау, зерттеу жұмыстарын жүргізіп жүрміз. Құрандағы киелі сөздің – хабардың әрбірін, жеке- дара ғылыми тұрғыда зерттеген дұрыс. Құран Кәрімдегі ғылым салаларына және ондағы физика, астрономия, астрофизика және т.б. салаларға кешенді зерттеу, дінтанулық талдау жасалу керек. Сонда біздің өркениетіміздің болашағы зор болмақ. Болашақта адамзаттың сана-сезімі жоғары көтеріліп, өзіне және өзінің болмысына, қоршаған ортасына, ғаламға, әрбір макро және микро бөлшектердің жаратылысына көңіл бөліп, барлық жаратылғандардың Жаратушысын танып білуде дұрыс ақиқи, ғылыми көзқарасты қалыптастыратыны ақиқат. Құран тек аруаққа оқылатын кітап емес. Құран барлық замандарға және адамдарға қатысты ғылымдарды, ілім мен білімдерді қамтитын, адам баласының тура жолмен жүріп, дұрыс өмір сүруі үшін берілген жазба, нұсқаулық деп есептеймін.

ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың 2 қыркүйек 2019 жылы жария еткен «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауында білім беру сапасын жақсартуға ерекше тоқталып өтті. «Білім беруге бұрынғыдай мемлекеттің

дамуындағы стратегиялық роль беріледі- деді. Қазақстан Республикасы «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен [10]. Заман ағымындағы білікті жоғары мамандарды даярлау үшін рухани білімді, қуатты маман керек. Рухани білімнің қуаты ғылым, ілім, білім, тәрбиеге негізделген дәстүрлі дінімізде, Құранда және пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) тағылымында жатыр. Сондықтан рухани білімді, қуатты, саналы адам болып, адамзаттың, еліміздің және ғаламның тыныштығына, береке-бірлігіне өз үлесін қосатын, ішкі жан дүниесі Алланың махаббатына, іліміне, біліміне, ғылымына толы ұлы тұлға-мүмин болайық. Бұл өз кезегінде еліміздің, бүкіл адамзаттың рухани қуатты, әлеуметтік деңгейі жоғары, саясаты тұрақты, қайырлы, берекелі жоғары деңгейдегі ғылым, білім иесі болуымызға жол ашпақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алтай Х. «Құран Кәрім» қазақша мағына және түсінігі. Шарапатты екі харамның қызметкері фәһд патшалығының шәриф баспасы. Hijри 1412, мілади 1991 жылында басылды. – 604 б.
2. Ғылым тарихы мен философиясы. – Алматы: Раридент, 2008. – 362 б.
3. Хизметли С. Орта ғасырлар тарихы және өркениеті. – Алматы: ЖК Сагаутдинова баспасы, 2015. – 335 б.
4. Құнанбаев А. Қара сөздер. – Алматы: Көшпенділер, 2011. – 182 б.
5. Тәпсір түрлері. [Электронды ресурс]. URL: <http://www.akikat.kz>. 2015-10-08.
6. Хизметли С. Дінтану. – Алматы: ТОО Полиграфия-сервиз и К, 2010. – 152 б.
7. Кикоин И.К. Рассказы о физике и физиках. – Москва: Наука, 1986. – 154 с.
8. Ерматов С.Е. Барлаушы бөлшектер. – Алматы: Қазақстан, 1988. – 196 б.
9. Китайгородский А.И. Фотоны и ядра. – Москва: Наука, 1984. – 207 с.
10. ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың 2 қыркүйек 2019 жылы жария еткен «Сындарлы қоғамдық диалог Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты жолдауы. [Электронды ресурс]. URL: <http://www.akorda.kz>.

REFERENCES

1. Altaı H. «Quran Kárim» qazaqsha maǵyna jáne túsinigi. Sharapatty eki haramnyń qyzmetkeri fahd patshalyǵynyń shárif baspasy. hijri 1412, miladı 1991 jylynda basyldy. – 604 b. [in Kazakh]
2. Ǵylym tarihy men filosofıasy. – Almaty: Rarient, 2008. – 362 b. [in Kazakh]
3. Hızmetli S. Orta ǵasyrlar tarihy jáne órkenieti. – Almaty: JK Sagaýtdınova baspasy, 2015. – 335 b. [in Kazakh]
4. Qunanbaev A. Qara sózder. – Almaty: Kóshpendiler, 2011. – 182 b. [in Kazakh]
5. Tápsir túrleri. [Elektrondy resýrs]. URL: <http://www.akikat.kz>. 2015-10-08. [in Kazakh]
6. Hızmetli S. Dintaný. – Almaty: TOO Polıgrafiya-servız ı K, 2010. – 152 b. [in Kazakh]
7. Kikoın I.K. Rasskazy o fizike ı fizikah. – Moskva: Naýka, 1986. – 154 s. [in Russian]
8. Ermatov S.E. Barlaýshy bólshekter. – Almaty: Qazaqstan, 1988. – 196 b. [in Kazakh]
9. Kıtágorodskıı A.I. Fotony ı iadra. – Moskva: Naýka, 1984. – 207 s. [in Russian]
10. QR Prezıdenti Q. Toqaevtyń 2 qyrkúek 2019 jyly jarıa etken «Syndarly qoǵamdyq dialog Qazaqstannyń turaqtylyǵy men órkendeýiniń negizi» atty joldaýy. [Elektrondy resýrs]. URL: <http://www.akorda.kz>. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 372.857; МҒТАР 14.07.07
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.040>

Б.С. АБДРАСИЛОВ¹, Н.Н. САЛЫБЕКОВА², Ш.А. ТҰРСЫНХОДЖАЕВА^{3*}

¹*биология ғылымдарының докторы, профессор*

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bolatbek.abdrasilov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-2100-3564>*

²*PhD доктор, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-3750-1023>*

³*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.)*

ЖОБА ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Мақалада 6-8, 10-сынып жаратылыстану бағыты білімгерлерін ғылымға баулу мақсатында оқу үдерісінде қолданылатын жобалау технологиясын іске асыру әдістемесі берілген. Зерттеушілік іс-әрекеттерді қолдануда ғылыми-зерттеу жұмысының барысы мен зерттеу жұмысының ұйымдастырылу кезеңдері көрсетілген. Жоба әдісін сабақ барысында, сабақтан тыс уақытта жүргізудің әдістері, жоба нәтижесін шығару, бағалау критерийлері, сабақ кезеңдері талданды. Жоба жұмысын орындауда білімгердің бойында ізденіс әрекетін ұйымдастыру, проблеманы тану және оны шеше білу дағдысын қалыптастыру жұмыстары жетілдірілді. Биологиялық білім беруде жоба технологиясын қолдана отырып, сабақты ұйымдастырудың түрлері, моножоба арқылы генетика заңдылықтарын үйренудің әдістемесі, танымдық жоба арқылы дәрілік өсімдіктер түрін зерттеу әдістері, цитологиялық, физиологиялық түсініктерді қалыптастыру заңдылықтары талданды. Жоба нәтижелерін қорғау, дәлелдеу, бағалау критерийлері берілген.

Кілт сөздер: жаратылыстану ғылымдары, ғылыми-зерттеу жұмысы, моножоба әдісі, жобалау технологиясы, танымдық жоба, генетика, тұқымқуалаушылық заңдылықтар.

B.S. Abdrasilov¹, N.N. Salybekova², Sh.A. Tursynkhodzhaeva³

¹*Doctor of Biological Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bolatbek.abdrasilov@ayu.edu.kz*

²*PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz*

³*Master Student of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan)*

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Абдрасилов Б.С., Салыбекова Н.Н., Тұрсынходжаева Ш.А. Жоба зерттеу жұмыстары негізінде биологияны оқытудың заманауи әдістері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 74–86. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.040>

***Cite us correctly:**

Abdrasilov B.S., Salybekova N.N., Tursynkhodzhaeva Sh.A. Joba zertteu jumystary negizinde biologiany oqytudyń zamanaýı ádisteri [Novel Methods of Teaching Biology Based on Project Research Works] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 74–86. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.040>

Novel Methods of Teaching Biology Based on Project Research Works

The article presents a methodology for implementing the project technology used in the educational process of students of the natural science direction of grades 6-8, 10, in order to introduce them to science. Also, the course and stages of the organization of research work with their application in the learning process were reflected. The methods of implementation of the project in the classroom, in extra-curricular time, the derivation of the project results, the criteria for its evaluation, and the stages of the lesson were analyzed. During the implementation of the project work, the formation of the student's skills of organizing research, identifying problems and the ability to solve them independently were improved. The analysis of the forms of organizing a biology lesson using technology and methods of studying the laws of genetics, research of species of medicinal plants, the formation of cytological, physiological concepts using a mono-project was carried out. Criteria for protection, argumentation, and assessment of project results are given.

Keywords: science, scientific research work, a method of monoproject, design technology, educational project, genetics, hereditary patterns.

Б.С. Абдрасилов¹, Н.Н. Салыбекова², Ш.А. Турсынходжаева³

¹доктор биологических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bolatbek.abdrasilov@ayu.edu.kz

²PhD доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz

³магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан)

Современные методы обучения биологии на основе проектно-исследовательских работ

В статье представлена методика реализации технологии проекта, применяемой в учебном процессе обучающихся естественно-научного направления 6-8, 10 классов, с целью приобщения к науке. Также отражены ход и этапы организации исследовательских работ с применением их в процессе обучения. Проанализированы способы использования, критерии оценивания по этапам урока и подведены итоги проектного метода как на уроке, так и во внеурочное время. При выполнении проектной работы у обучающегося совершенствовались работы по формированию навыков организации поисковой деятельности, выявления проблемы и умения ее самостоятельно решать. Осуществлен анализ форм организации урока биологии с использованием технологии и методики изучения закономерностей генетики, исследования видов лекарственных растений, формирования цитологических, физиологических представлений с помощью монопроекта. Даны критерии защиты, аргументации, оценки результатов проекта.

Ключевые слова: естественные науки, научно-исследовательская работа, метод монопроекта, технология проектирования, познавательный проект, генетика, наследственные закономерности.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқытуды» мақсат етеді [1]. Сондықтан да бүгінгі таңда мектеп бағдарламасындағы жаңартылған білім берудегі жанашылдықтар, өзгерістер мен үдерістер болашақ ұрпақты жаһандық дамуға ілесе алатын құндылықтарды игерген тұлға етіп қалыптастыруды көздейді. Бұл ретте оқушы бойында зерттеушілік білігін қалыптастыруға бағытталған білім берумен қатар ғылыми-зерттеуге баулу, инновациялық технологияларға

негізделген оқыту әдістерін қолданудың маңызы зор. Қазіргі таңда мектеп қабырғасынан зерттеушілік іс-әрекет дағдыларын қалыптастыру үдерісі басталып та кетті.

Жалпы заманауи білім берудің танымдық және конструктивтік көзқарастары, әлемдік ғылыми-зерттеу нәтижелерінде нейроғылымның білімге ықпалы, әлеуметтік-танымдық оқыту мәселелері, ақпаратты өңдеу теориясы, яғни деректерді кодтау және сақтау, конструктивизм, және т.б. теориялар, барынша тиімді оқыту әдістері Дейл Х. Шунк, Скотт Янг [2–3] секілді шетел ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапқан. Ал жаратылыстану пәндерін оқытуда зерттеушілік іс-әрекетті қалыптастырудың әдістемелік жүйесі жайлы D. Costa-Silva, т.б., D. Lee, т.б., A.H. Khalid, D.M. Erman, Stentoft, Mayolo-Deloisa K., Y. Zadok [4–10] еңбектерінен көруге болады.

Зерттеушілік іс-әрекеттерін жүзеге асыруда білімгерлердің қазіргі білім беру жүйесінің мақсатына байланысты жобалау әдісі оқыту үдерісінде кеңінен қолданылады. Білімгер өзінің практикалық әрекетінде алдына қойған мәселенің шешімін тауып, нәтижесін көру үшін ізденеді, игерген теориялық білімінің маңызын байқайды, оны есіне түсіреді. Аталған үдеріс адамның әр түрлі жағдаяттарды шешудің әдіс-тәсілін игеруіне мүмкіндік жасайды, іскерлік қабілеттерін қалыптастырады. Жобалау әдісі білімгердің игерген білімі мен іскерлігін пайдалана отырып мәселені шешуде, нәтижесін болжауда, болжау бағытын айқындауда өте тиімді болып табылады. Оқу үдерісін толығымен жобалап оқытуға көшіру мүмкін емес екендігі белгілі. Жобалау технологиясы жеке тұлғаға дербес бағдарланған технологиялардың бірі. Бұл технология білімгердің дербестігін, ынталылығын, шеберлігін, шығармашылық, ғылыми ізденушілік қабілетін дамытуға ықпал етеді. Жобалау технологиясы ХХ ғасырдың 20-жылдарында АҚШ-та жарық көрді. Оның негізгі идеяларын Дж. Дьюи мен У. Килпатрик жасады [11–13]. Жоба технологиясы арқылы оқытудың негізгі мақсатының бірі – бекітілген бағдарламалық деңгейде ғана емес, алған білімін практикада қолдануына, практикалық, шығармашылық-танымдық міндеттерді шешуде қарым-қатынас біліктерін игеру, жүйелі түрде білімгердің ойлауын дамыту болып табылады. Тольқтай қамтылмаған теориялық білімін әр түрлі ақпараттық көздерден білімгерлер өз бетімен іздене отырып толықтырады, зерттеушілік білігін дамытады. Мәселе мен оның практикалық тұрғыдан іске асуының қарым-қатынасы жобалау әдісінің білім беру жүйесіндегі басты ерекшелігін айқындайды. Білімгерлер сыни ойлай білуге, ғылым заңдылықтарына сүйене отырып, өз пікірін айтуға, ғылыми тұрғыдан қорытынды жасай білуге, дәлелді тұжырым жасай білуге үйренеді. Аталған әдіс түрі бірнеше педагогикалық оқыту әдістерімен кешенді түрде іске асырылады.

Қазіргі таңда жобалау технологиясын бірнеше түрге ажыратуда. Орындалатын уақыт мерзіміне қарай (қысқа, орташа, ұзақ мерзімді), жобаға қатысатын адамдар санына қарай (жеке, ұжымдық), зерттеу әрекетінің түріне қарай (зерттеушілік, шығармашылық, практикаға бағытталған, т.б.), мазмұндық сипатына қарай (ғылыми-ізденушілік, қолданбалы-практикалық), т.б. Аталған жоба түрлерінің қайсысында болмасын зерттеушілік әдіс түрі басты орын иеленеді. Жобаның қай түрі болмасын зерттеушілік іс-әрекет басты орын алады. Зерттеушілік жобалар ғылыми мәселені шешуге бағытталады. Тақырыптың өзектілігін, мақсаты мен міндетін, зерттеу объектілерін таңдау, алынған нәтижелерді талқылау мен қорытынды шығару өте маңызды [13–18].

Мектеп білім беру бағдарламасы бойынша жоба әдісі 2019–2020 оқу жылында Түркістан қаласының №27 Ө.Жәнібеков атындағы ІТ мектеп-лицейінде 6-8, 10-сынып білімгерлерінің ғылыми көзқарастарын қалыптастыру мақсатында жүргізілді. Аталған іс-әрекеттерді орындауда зерттеу, ізденіс әдіс-тәсілдері кешенді түрде жүргізілді. Жоба жұмысын қорғау үшін білімгерлердің әрқайсысына сұрақтар қойылып, жан-жақты талқыланды:

- Сіздің жобаңыз қалай аталады?
- Жобаның негізгі мәселесін атаңыз?
- Бұл сұрақтарға жауап беру қаншалықты маңызды?

- Қандай нәтижеге қол жеткізе алдыңыз?
- Зерттеу жүргізу барысыңызда қандай мәселе қиындық тудырды?
- Жобаның орындалуы мен безендірілуі сапасына қандай баға берер едіңіз?
- Жобаны орындау барысында не қызықтырды?
- Жобадағы өзіңіздің рөліңіз туралы айтып берсеңіз.
- Жұмысыңыздың нәтижесіне көңіліңіз тола ма?
- Жоба жұмысын орындауда нені білдіңіз?

Аталған сұрақтарға жауап бере отырып, білімгерлердің орындаған жұмыстарына талдау жасалды. Зерттеу жұмысының маңыздылығын сезініп қана қоймай өздері шынайы жүргізген жұмыс нәтижелеріне көз жеткізді. Жоба жұмыстарын қорытындылауда бірнеше критерийлер басшылыққа алынды. Оларды кеңірек қарастырсақ.

Жобаны бағалау критерийлері. Әрбір критерий максимум 3 баллмен бағаланды.

- Мақсаттың қойылуы, жоспарлануы;
- Жоба тақырыбының толықтай ашылуы;
- Ақпараттар көзінің әртүрлілігі, әрекеттердің мақсатқа сәйкестігі;
- Автордың тұлғалық қызығушылығы, жұмысқа дербес шығармашылық тәсілдемесі;
- Жобаның ережеге сай рәсімделуі;
- Презентациялаудың сапасы;
- Жоба өнімділігінің сапалық деңгейі.

Жоғарыдағы тандап алынған негізгі критерийлер жоба жұмысын бағалауда басшылыққа алынды. Әрбір критерий жоба маңыздылығын анықтауда басты құрал бола алды. Мысалы, жоба тақырыбының өзі жоба жұмысының қандай деңгейде (реферативті, тәжірибелік, шығармашылық, т.б.) екендігін білдіруі мүмкін.

Жоба нәтижесінің жетістігінің динамикасын көрсету үшін «Портфолио» (Жетістік портфелі) жасалды.

10-сынып білімгерлеріне «Генетика» тарауы бойынша жүргізілген жоба жұмыстарына тоқталайық.

«Тұқымқуалаушылық заңдылықтары» жалпылама-сабағы (урок-обобщение).

Міндеттері:

1. Генетикалық терминдер туралы білімін бекіту.
2. Тұқымқуалаушылық, өзгергіштік, аллельді гендер, генотип, фенотип, гомозиготалы, гетерезиготалы, доминаттылық, рецессивтілік, моно-, ди-, полгибридті будандастыру.
3. Генетикалық түсініктердің байланысына оқушылардың назарын аударту.
4. Ғылыми заңдылықтарды, терминдерді өздігінше оқуды, ғылыми әдебиеттермен жұмыс жасауға үйрету.

Жоба әдісі: моножоба. Моножоба сабағы сыныптағы барлық оқушыларға бірдей жүргізілді. Зерттеу сабағына 32 білімгер қатысты.

Сабақ барысы:

I. «Генетика» тарауы бойынша өтілген материалдарды жинақтау.

Әр түрлі деңгейлі тапсырмалармен топтардың жұмысы.

II. Әлсіз топ «3» пен «4»-ке оқитын оқушылардан құралған.

III. Орташа топ «4» пен «5»-ке оқитын оқушылардан құралған.

IV. Күшті топ. «5»-ке оқитын оқушылардан құралған.

1. Мендельдің I, II, III моно-, ди-, полигибридті будандастыру бойынша заңдылықтарын қайталау. «Моногибридті және дигибридті будандастыру» бойынша кестемен жұмыс жасау.

а) «Мылқау кино». Тақтаға әлсіз топтан бір оқушы жауап беруге шығады. Ол тек көрсетеді, қалғаны сұрақ қояды.

Мысалы: -доминатты белгіні көрсетіңіз:

- таза линияны көрсетіңіз;
- гибридті ағзаны көрсетіңіз;

- Мендельдің 1-заңын көрсетіңіз, т.б.

б) «Дыбысты кино». Тақтаға орташа топтағы бір оқушы шығады. Терминдер мен анықтамаларға түсінік береді.

Мысалы: дигибридті будандастыру нені білдіреді?

- фенотип дегеніміз не?

- генотип дегеніміз не?

- аллельді гендер деген не?

в) Есептер шығару (есептер алдын-ала тақтаға жазылып қойылады). Орнында отырып есептерді шығару барлығына бірдей тапсырылады.

Қорытынды: Білімгерлермен түсіндірме жұмыстары жүргізіледі.

I. Г. Мендель заңдарының статистикалық белгілері. Моногибридті будандастыруда аталық пен аналық организмдердің бір жұп альтернативті белгісінде айырмашылығы болады. Мысал ретінде дрозофиланың сұр және қара денелі түрлерін келтіруге болады. Сонда қара денелі аналық дрозофила мен сұр аталықты будандастыру моногибридті будандастыру болып табылады.

Сонда қара денелі аналық дрозофила мен сұр денелі аталықты будандастыру моногибридті будандастыру болып табылады. Бірінші буында алынған будан ұрпақтың бәрінің реңі сұр, яғни осы белгі бойынша біркелкі болып шығады. Бір жұп альтернативті белгілерден бірінші буданда тек қана сұр белгі дамиды, ал қара түс байқалмайды. Мұндай белгіні (сұр түсті) Мендель доминантты – басым, ал байқалмайтын қара түсті рецессивті – басылыңқы деп аталады. Осы зерттеулердің нәтижесінде бірінші буын будандары белгілерінің біркелкі болу немесе Мендельдің бірінші заңы қалыптасты.

II. Мендельдің II, III заңындағы өзгерістер. Бірінші буында алынған будан ұрпақтың бәрінің реңі сұр, яғни осы белгі бойынша біркелкі болып шығады. Бір жұп альтернативті белгілерден бірінші буданда тек қана сұр белгі дамиды, ал қара түс байқалмайды.

Бір жұп альтернативті белгілерден бірнеше буданда тек қана сұр белгі дамиды, ал қара түс байқалмайды. Мұндай белгіні (сұр түсті) Мендель доминантты – басым, байқалмайтын қара түсті рецессивті – басылыңқы деп аталады. Осы зерттеулердің нәтижесінде бірінші буын будандары белгілерінің біркелкі болу немесе Мендельдің бірінші заңы қалыптасты.

III. Гендердің өзара әсері. Мендельдің доминанттылық заңы бойынша будан ұрпақтың гетерезиготалы генотипінде бір геннің доминантты және рецессивті аллельдері өзара әрекеттеседі. Бұл әрекеттесу доминантты аллельдердің рецессивті аллельге басымдылық көрсетуінен көрінеді. Ал, толымсыз доминанттылық құбылыс кезінде аллельді гендердің өзара әрекеттесуінің нәтижесінде белгіаралық сипатқа ие болады.

Сонымен қатар дигибридті будандастыру нәтижелерін талдау барысында белгілердің 9:3:3:1 арақатынасында ажырауы белгілі бір шарттарды сақтағанда және белгілердің тәуелсіз тұқым қуалауы кезінде ғана жүзеге асатындығы дәлелденді. Негізгі шарт әр түрлі гендердің аллельдері арасында өзара әрекеттесудің болмауы керек. Шындығында, пішіні тегіс және бұдырлы тұқымдарда жасыл және сары түс аллельдер бірдей дәрежеде көрінеді, яғни тұқымның түсі оның пішініне тәуелсіз. Себебі ол аллельдер әр түрлі белгілерді, яғни тұқымның түсі мен пішінін анықтайды.

Бірақ кез келген организмнің кейбір белгі қасиеттері (үй қояны жүнінің түсі, бидай масағының ұзындығы, т.б.) бір емес бірнеше гендер арқылы анықталады. Мұндай жағдайда әр түрлі гендердің аллельдері бір-бірімен әрекеттеседі. Соның нәтижесінде дигетерозиготалы F₂-дегі ұрпақта белгілердің ажырауының арақатынасы әдеттегіден басқаша болады: яғни 9:3:4, 9:7, 13:3, 12:3:1, 15:1 тағы сол сияқты және мұндай ажырау гендердің өзара әрекеттесуінің сипатына байланысты болып келеді. Генетикалық талдаудың нәтижесі F₂-дегі будан ұрпақтың фенотип бойынша жоғарыдағыдай арақатынаста ажырау 9:3:3:1 формуласының өзгерген түрі екендігін көрсетеді.

Аллельді емес гендердің өзара әрекеттесуінің комплементарлық, эпистаз және полимерия терминдерін оқушылар өздері талдайды. Моножоба әдісі арқылы оқушылар негізгі ғылыми түсініктерді өздері дәлелдеп «өзіндік тұжырымын шығаруға, теориялық материалдарға ғылыми түсініктеме беруге үйренеді.

Танымдық жоба түріне жататын «Ошағанның емдік қасиеттерін зерттеу» жобасы уақыт мерзіміне қарай ұзақ мерзімді жоба түріне жатады.

Жұмыстың мақсаты: ошағанның биологиялық ерекшеліктері мен дәрілік қасиеттерін зерттеу, гербарий дайындау әдістерін меңгеру арқылы зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру.

Міндеттері:

1) Дәрілік өсімдіктердің маңызы мен емдік шөп ретінде пайдаланудың ғылыми-теориялық негіздерін нақтылау;

2) Ошағанның биологиялық ерекшеліктерін зерттеу.

Қолданылатын әдістер жүйесі: топтық зерттеу, интербелсенді жобалық зерттеу, бақылау.

Көрнекілігі: дәрілік өсімдіктерді жинау мен кептіру әдістері туралы видео-фильмдер, скальпель, кептіргіш, сорғыш қағаздар, өсімдік бөлімдерін қазуға арналған құралдар, лупа.

Зерттеу жобасының барысы: Ошағанның ботаникалық сипаттамалары анықталады. Өсімдіктің өсу, гүлдеу, көбею ерекшеліктеріне сипаттама жасалады. Өсімдіктерді кептіре отырып, гербарий жасау әдістері үйретіледі. Дәрілік өсімдіктер жайлы материалын жинақтау үшін келесі тапсырмалар ұсынылды.

Тапсырмалар:

- өз өлкеңде өсетін және халықтық медицинада тәжірибелік маңызы бар өсімдіктерді анықтау;

- ақпараттық технологиялар, ғылыми әдебиеттер, ғылыми-зерттеу жұмыстарының көмегімен оларды пайдаланудың ең тиімді әдістерін түсіндіру;

- фитошай арқылы дәмі мен иісті сезіп, өсімдіктерді анықтауды үйрену;

- дәрілік өсімдіктерді зерттеу жұмыстары арқылы оқушылардың зерттеушілік білігін дамыту.

1-кесте – Өсімдіктердің жер үсті бөлімдеріне жүргізілетін зерттеулер нәтижелері

Өсімдік түрі	Генеративті сабақ саны	Сабақ биіктігі, см	Ылғал кезіндегі салмағы, гр	Құрғақ кезіндегі салмағы, гр
Кәдімгі ошағанның 1-популяциясы	1	70	37	14
Кәдімгі ошағанның 2-популяциясы	2	102	70	27

Өсімдік түріне зерттеу жүргізе отырып, оқушылар күнделікті өмірде көріп жүрген өсімдіктердің қасиеттерін, ботаникалық ерекшеліктерін зерттеуді меңгереді (1-кесте). 1-кестеде көрсетілгендей, оқушылар өсімдіктің морфологиялық, физиологиялық ерекшеліктеріне талдау жасады. Нәтижесін кестедегідей мәліметтермен толтыру ұсынылды. Дәрілік өсімдіктердің алуан түрлілігін, олардың экологиясын, таралуын, ресурстарын зерттеу тәсілдерін, дәрілік өсімдіктің табиғаттағы, адам өміріндегі маңызын біледі (1-сурет).

Кәдімгі ошағанның алуантүрлілігін сипаттай отырып, жемістерінің морфологиялық ерекшеліктеріне талдау жасады. Өсімдіктерді зерттеу тәсілдерін меңгере отырып, болашақта басқа да өсімдік түрлерін бақылай алатын дағдылары қалыптасады. Жоба жұмысын жүргізе отырып, үйренген әдіс-тәсілдерін болашақта ғылыми жұмыс жүргізгенде дұрыс пайдаланып қана қоймайды, практикада қолдануы дағдыға айналады.

1-сурет – Кәдімгі ошағанның морфологиялық ерекшеліктері

«Жасуша – тіршіліктің құрылымдық және қызметтік бірлігі» тақырыбындағы жалпылама жобалық сабағы (2-кесте). Жобаға биология сабағынан топшаға бөлінген оқушылар қатыстырылды. Сабақ топшаға бөлінген 2 топқа да жүргізілді. 1-топқа 18 оқушы қатысса, екінші топқа 16 оқушы қатысты.

Міндеттері:

Жасуша цитоплазмасындағы органоидтардың және жасуша құрылысының негізгі қызметі туралы білімдерін бекіту және қайталау.

Прокариоттар және эукариоттардың құрылысы мен қызметін, ерекшеліктерін, құрылысы мен жасуша органоидтарының байланысын талдау.

Қайталау үшін тақырыптар:

Прокариоттар

Эукариоттар

Жасушаның бөлінуі

Өсімдік жасушаларының ерекшеліктері мен құрылыс ерекшеліктері

Жасуша теориясы

Тіршіліктің жасушасыз формасы – вирустар

Оқушылар 1-4 топтарға бөлінеді

2-кесте – «Жасуша – тіршіліктің құрылымдық және қызметтік бірлігі» тақырыбындағы жалпылама жобалық сабағының барысы

Мұғалімнің іс-әрекеті	Оқушылардың іс-әрекеті	Практикалық бағыттылық
Сабақтың I бөлімі: Прокариоттар		
Топ бойынша тапсырмалар беріледі	1-топ. Прокариоттар мен эукариоттар бір-бірінен қалай ерекшеленеді? 2-топ. Компьютермен жұмыс. Интербелсенді суреттер. 3-топ. Прокариот жасушаларының құрылысы. 4-топ. Эукариот жасушаларының құрылысы.	«Прокариоттар мен эукариоттар суреттерінің демонстрациялануы. Суреттер демонстрациясы
Сыныпқа проблемалық сұрақ: Эволюция бойынша қандай жасушалар бірінші пайда болады?		

2-кестенің жалғасы

Сабақтың II бөлімі: Эукариоттар		
Мұғалім: Эукариоттарға жануар, өсімдік, саңырауқұлақ жасушаларының жататынын қалай байқадыңыздар? «Эукариоттардың құрылысы» видеосы қосымша материал ретінде демонстрацияланады. Сұрақ: Бұл жасушалардың ұқсастығы жайлы не айтуға болады?		
Топ бойынша сұрақтар беріледі	1-топ. Жануар жасушаларының құрылысы. 2-топ. Өсімдік жасушасының құрылысы. 3-топ. Өсімдік пен жануар жасушасының айырмашылықтары неде? 4-топ. Жасушаларды топтастырыңыз.	Постер қорғау
Сыныпқа сұрақ: «Саңырауқұлақ жасушасы өсімдіктер мен жануар жасушаларынан несімен ерекшеленеді?»		Салыстырмалы кестелерді демонстрациялау
Сабақтың III бөлімі: Органоидтар. Сонымен барлық эукариоттар цитоплазмалық мембранадан цитоплазмадан, ядродан тұратынын анықтадық. Демонстрация: Эукариоттардың құрылымды бөлімдері. Органоидтар құрылысы мен қызметін қайталап еске түсіру.		
Топ бойынша жұмыстар	1-топ ядро рибосома, жасуша орталығының құрылысын талдайды.	«Эукариоттардың құрылысы» практикалық материалдарының талдануы
Топқа сұрақ: Ядросы болмайтын прокариоттарда тіршілік процестері қалай басқарылады?		
	2-топ плазмалық мембрана, Гольджи жиынтығы, пластидтер құрылысы мен қызметін талдайды. 3-топ митохондрия лизосома, жасуша қабықшасы құрылысы мен қызметін талдайды. 4-топ ЭПТ, цитоплазма, вакуоль құрылысы мен қызметін талдап көрсетеді.	«Пластид типтері» демонстрацияланады. «Энергия орталығы – АТФ сұлбасы» демонстрацияланады. Ас қорыту вакуолінің түзілуі демонстрациясы
Жалпылама сұрақ: Жасуша бөлінуінің қандай түрлерін білесіңдер? «Жасуша бөліну фазалары» анимациялық материалы көрсетіледі.		
Топ бойынша сұрақтар беріледі	1-топ. Прокариоттардың бөлінуі қалай жүреді? 2-топ. Тура емес бөліну қалай жүреді? 3-топ. Жасушалық цикл дегеніміз не? 4-топ. Интерфаза мәні.	Демонстрация: Прокариоттардың отырып бөлінуі. Демонстрация: Митоз. Демонстрация: Жасушалық цикл. Демонстрация: Интерфазада жүретін процестер
Сұрақ: Жасуша тіршілігіндегі интерфазаның маңызын қалай түсіндіруге болады?		
Сабақтың V бөлімі: Жасуша теориясы		
	1-топ. Біржасушалы және көпжасушалы организмдердің жасушаларының айырмашылығы мен ұқсастығы неде? 2-топ. Жасуша теориясының заманауи және алғашқы жағдайларын салыстырыңыз, цитологияның жаңалықтарын атап көрсетіңіздер. 3-топ. Жасуша ашылуының тарихын айтып беріңіз. 4-топ. Тіршіліктің жасушасыз формалары туралы талдаңыздар.	Кітап бойынша қосымша материалдар

Зерттеу сабағының әдістемелік сипаты 2-кестеде қарастырылды. Оқушы мен мұғалімнің іс-әрекеттер жоспары ашып көрсетілген. Сабақта жоба әдісінің тиімділігі тек тарауды қайталауды сынып бойынша ұйымдастырып қана қоймайды, сонымен қатар оқушылар өзіндік тұжырымдарын дәлелдеуді үйренеді. Теориялық білімдерінің нығайып биологиялық түсініктерді ғылыми тұжырымдауға дағдыланады.

«Қан» тақырыбындағы жалпылама-сабақ жоспарының моножоба әдісінде өтілген сабақ барысын қарастырайық.

Мақсаты мен міндеттері:

1. Зоология тарауы бойынша «Қан» тақырыбының өтілуін тереңдету және жалғастыру.
2. Тақырып бойынша зерттеу жұмысын жинақтау және талдау.
3. Өтілетін оқу материалы бойынша оқушылардың қызығушылығын арттыру.
4. Жүргізілетін жұмыс бойынша зерттеушілік білігін арттыру.

Сабақ барысы:

Оқушылар топтарға бөлініп, атқаратын жұмыстары бөлініп берілді:

- баяндамашылар (кітапханашылар);
- безендірушілер;
- оппоненттер;
- эксперттер;
- тыңдаушылар.

Оқушылар алдын-ала мектеп кітапханасынан немесе электронды оқулықтар мен желі көздерінен қосымша материалдар әзірлеуі тапсырылған болатын.

1. Мұғалімнің кіріспе сөзі:

Моножобаның негізгі мәселесін тағы бір пысықтап өтті:

Адам организмі гомеостазын сақтау және тұтастығын қамтамасыз ету үшін қан мен қан айналу жүйесінің рөлі.

Теориялық мәліметтерді жинақтаушы білімгерге «Кітапханашы» рөлі беріледі топ жұмысын талдай отырып, қан айналым жүйесі, қызметі туралы жинақтаған материалдарын баяндайды. Зерттеушілік жұмысқа түсініктеме бере отырып, пайдалануға болатын әдебиеттер тізімімен де таныстырады.

Демонстрация: Кітаптар.

«Танысу ағашы» журналы

Топ бойынша жұмыстар:

1-топ. Зерттеу мақсаты: Қан және оның құрамы, қызметі.

Мәселе: Неге қан құрамын «ағза айнасы» деп атайды?

Демонстрация: «Қан және оның құрамы».

Топ мүшелері өздері кесте дайындайды (постер)

«Қан құрамы. Формалық элементтер.

«Қан қызметі». (Безендірушілер жұмысы).

Баяндамашы тақтаға шығады. Реферат мазмұнымен таныстыра отырып, қосымша фактілер мен сызбаларды ғана түсіндіреді. Оқу материалдарынан тыс қызықты деректемелер мен зерттеулер баяндаманың негізгі арқауы болды. «Адамның денсаулығы мен қан құрамы байланыстылығы» тәжірибелік-зерттеу жұмысы. Ол үшін қан талдауы жүргізіледі. Микроскоп көмегімен қан құрамындағы қызыл және ақ түсті қан жасушаларын, формасын зерттейді. Химиялық және физикалық әдістер арқылы қандағы гемоглабин мөлшерін, плазмадағы ақуыз, қант мөлшерін анықтады. Қан талдауын жасайтын емханаларға да баруға болады.

Эксперттердің сұрақтары:

1. «Қан құрамы» кестесіндегі эритроциттердің шөгу жылдамдығы не үшін көрсетілген?
2. Эритроциттердің атқаратын қызметін түсіндіріңіз?

Оппоненттер сұрақтарды талдауға қатысады. Мұғалім рефератты бағалайды. Мұғалім проблемалық сұрақ қояды: «Әр түрлі жануарлардың 1 мм кубтағы эритроцит мөлшері сүтқоректілерде бауырымен жорғаулаушыларға қарағанда неге көп?»

2-топтағы баяндамашыларға сұраққа жауап беру кезегі беріледі.

2-топ. Зерттеушілік мақсаты: Қан аурулары.

Мәселе: Қан құрамы өзгеруі мен ағза жағдайының байланысы.

Демонстрация: «Қан ауруы» және «Ағылшын патшайымы Викторияның тұқымқуалаушылық ауруы гемофилияны тасымалдауы» кестелерін қорғайды.

Баяндамашы тақтаға шығады. Әр түрлі аурулардың пайда болу себебін түсіндіреді: қан дифтерия, қан аздылық, Даун ауруы. Оқушылар генетикадан бірнеше есептер шығарады.

3-топ экспертiнiң сұрақтары қойылады. «Егер әйел гемофилия тасушысы болса, ал әкесі гемофилик болса қандай ұрпақ туылады?»

Барлығы есептерді шығарып, жауабын дайындайды. 1-топтың оппоненті сұрақ қояды. «Тарихтан Алексей патша гемофилик болғаны белгілі. Бұл ауру қалай тасымалданды?» Баяндамашы ағылшын корольдігіндегі тұқымқуалаушылық ауруының тасымалдануы шежіресін талдайды.

Мұғалім топ жұмысын талдап, қорытындылайды.

3-топ. Зерттеушілік мақсаты: Иммуниетет.

Мәселе: «Адам организмі қандай қорғаныш күші арқылы қорғалады?»

Демонстрация: «Иммуниетет», «Т, Б жасушаларының жұмысы» кестелері.

Баяндамашы сөзі. Иммуниететтің барлық түрімен таныстырады, Т, Б жасушаларының жұмысының сызбаларын талдайды. Вакцина, емдік сарысулар, ЖИТС терминдерінің мағынасына тоқталады.

Оппонеттер сұрағы:

1. *Туа біткен иммуниетет қанша мерзімде қалыптасады?*

2. *Емдік сарысу мен вакцинаның айырмашылығы неде?*

Нәтижесі: Әрбір адам бірнеше жұқпалы аурудың қоздырушылары жер бетінде ұзақ уақытқа дейін сақталатынын білулері керек. Жұқпалы аурулардың алдын-алу және жою арнайы эпидемияға қарсы іс-шаралар жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Ең алдымен инфекцияның таралу көздері мен жолдары анықталады. Науқас арнайы емханаға жатқызылады немесе карантин жарияланады.

4. *Медициналық қызметкермен кездесу.*

Адам ағзасы үшін қан топтары мен Rg фактор маңызын түсіндіреді. Қан топтарын анықтайтын зертханада практикалық жұмыс орындалады.

5. *Тест тапсырмаларын орындау*

«Қан» тарауына арналған тест тапсырмаларын орындау.

6. *Бағалау, қорытындылау жұмыстары.*

Моножоба әдісі сабақта ізденіс жұмысының, оқушылардың ойлау қабілетінің даму жолдарының алғы шарттарының бірі болды. Сонымен қатар оқушының пәнге қызығушылығын арттырып, ерекше қабілетті оқушылардың ізденіс-зерттеушілік жұмысқа белсенділігін арттыруға көмектесті. Сабақта ізденіс жұмыстарын ұйымдастыру арқылы зерттеу жұмысына бейімделуін арттырды. Оқушылардың ізденіс жұмыстарына бейімделуі – терең білімнің негізі болып қана емес, оқушының ойлау қабілетінің даму кепілі болып табылады. Оқушылардың ізденушілік қабілетін қалыптастыру сабақта оқытудың әр түрлі формалары мен әдістері арқылы жүргізілді. Ізденушілік – оқушының ғылыми-зерттеушілік қабілетін қалыптастырудың негізі. Танымдық қабілет, ізденушілік қасиет оқушылардың ерте жасынан бастап-ақ қалыптасады. Сондықтан ізденушілікке баулу бастауыш, орта сыныптардан басталуы керек. Ізденіс жұмыстарына қатыстыра отырып, ғылым мен техниканың жетістігімен таныстыру, ғылымға жетелеудің қадамдарын жасадық, яғни

білімгерлердің мектепшілік ғылыми қоғамын ұйымдастыра отырып, зерттеушілік қабілетін қалыптастыруға қадам жасадық.

Биологиялық білімді кеңейтуде заманауи зерттеу әдістерін қолдану, ғылыми-зерттеу жүргізу, білімгерлердің зерттеушілік біліктігін арттырып, шығармашылық қабілетін дамытуға, білім сапасын тереңдетуге жағдай жасады. Зерттеушілік іс-әрекеттері арқылы оқушылар нақты теорияларға сүйене отырып, фактілер мен құбылыстарға берілетін түсініктемелер мен дәлелдеулерді өз бетінше іздестіріп, түсінуіне тура келді. Теориялық білімін практикада дәлелдей отырып зерттеу мақсатына жету мүмкіншілігіне сенімділігін қалыптастыруға зерттеушілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік туды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. [Электронды ресурс]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>. – Астана, 2019. 27 желтоқсан.
2. Дейл Х. Шунк. Оқыту теориясы: Білім берудің келешегі. 7-басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018 ж. – 468 б.
3. Скотт Янг. Суперобучение. Система освоения любых навыков – от изучения языков до построения карьеры / перевод с английского Д. Шалаевой. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2020. – 368 с.
4. D. Costa-Silva, J.A. Cortes, R.F. Bachinski, C.N. Spiegel, G.G. Alves. Teaching Cell Biology to Dental Students with a Project-Based Learning Approach // Journal of Dental Education. USA, 2018. №3(82). DOI: 10.21815/JDE.018.032. – 322–331.
5. Lee, D., Huh, Y., and Reigeluth, C. M. (2015). Collaboration, intragroup conflict, and social skills in project-based learning. Instructional Science 43, 561–590. DOI: 10.1080/00219266.2019.1600570
6. Khalid, A.H. (2018). Research Skill Development. Workshops and Trainings. DOI: 10.13140/RG.2.2.17166.82249
7. Dwikoranto, Madlazim, Erman. Project based laboratory learning as an alternative learning model to improve sciences process skills and creativity of physic teacher candidate. Journal of Physics: Conference Series Volume 1387, Issue 1, 3 December 2019, Номер статьи 0120741st International Conference on Education, Science and Technology 2019, ICESTech 2019.
8. Stentoft, Problem-based projects in medical education: extending PBL practices and broadening learning perspectives. Advances in Health Sciences Education. Volume 24, Issue 5, 1 December 2019, P. 959–969.
9. Mayolo-Deloisa K., Ramos-de-la-Peña, A.M., Aguilar, O., Research-based learning as a strategy for the integration of theory and practice and the development of disciplinary competencies in engineering // International Journal on Interactive Design and Manufacturing. Volume 13, Issue 4, 1 December 2019. – P. 1331–1340.
10. Zadok, Y. (2019) Project-based learning in robotics meets junior high school. // Journal of engineering design and technology. Том: 18. Выпуск: 5. Стр.: 941–958. DOI: 10.1108/JEDT-01-2019-0023
11. Дьюи Дж. Демократия и образование / перевод с английского. – М.: Педагогика-пресс, 2000. – 320 с.
12. Килпатрик В.Х. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе / В.Х. Килпатрик. – Л.: Брокгауз-Ефрон, 1995. – 43 с.
13. Karim, A., Campbell, M., Hasan, M (2019) A new method of integrating project-based and work-integrated learning in postgraduate engineering study. Curriculum Journal. Том: 31. Выпуск: 1. Стр.: 157-173. DOI: 10.1080/09585176.2019.1659839

14. Harburg, E., Lewis, DR, Easterday, M., Gerber, EM (2019) CheerOn: Facilitating Online Social Support for Novice Project-Based Learning Teams. ACM TRANSACTIONS ON COMPUTER-HUMAN INTERACTION. Том: 25. Выпуск: 6. Номер статьи: 32. DOI: 10.1145/3241043
15. Nagarajan, S; Overton, T. (2019) Promoting Systems Thinking Using Project- and Problem-Based Learning // Journal of Chemical Education. Том: 96. Выпуск: 12. Стр.: 2901–2909. Специальный выпуск: SI. DOI: 10.1021/acs.jchemed.9b00358
16. Salybekova N.N., Isayev G.I., Serzhanova A.E., Pralyeva R.E. Ways of forming project activity in learning // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1. – Б. 154–158.
17. Park, P., Lee, E (2019) The Impact of an Arts Project-Based Language Program to Enhance EFL Learning // JOURNAL OF ASIA TEFL. Том: 16 Выпуск: 4 Стр.: 1232–1250. DOI: 10.18823/asiatefl.2019.16.4.11.1232
18. Dwikoranto, Munasira, Setiani, Suyitno, Surasmi, W.A., Tresnaningsih, S., Pramonoadi. (2019) Effectiveness of Project Based Laboratory Learning to Increase Student's Science Process Skills and Creativity // Journal of Physics: Conference Series. Volume 1491. Issue 1. DOI: 10.1088/1742-6596/1491/1/012006

REFERENCES

1. Qazaqstan Respýblikasynda bilim berýdi jáne gylymdy damytýdyń 2020–2025 jyldarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasy. [Elektrondy resýrs]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>. – Astana, 2019. 27 jeltoqsan.
2. Deil H. Shýnk. Oqytý teoriyası: Bilim berýdiń keleshegi. 7-basylym. – Almaty: «Ultyq aýdarma bırosy» qoǵamdyq qory, 2018 j. – 468 b.
3. Skott Iang. Sýperobýchenie. Sistema osvoeniia lıbyyh navykov – ot izýcheniia iazykov do postroeniia karery / perevod s angluskogo D. Shalaevoi. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2020. – 368 s.
4. D. Costa-Silva, J.A. Cortes, R.F. Bachinski, C.N. Spiegel, G.G. Alves. Teaching Cell Biology to Dental Students with a Project-Based Learning Approach // Journal of Dental Education. USA, 2018. №3(82). DOI: 10.21815/JDE.018.032. – 322–331.
5. Lee, D., Huh, Y., and Reigeluth, C. M. (2015). Collaboration, intragroup conflict, and social skills in project-based learning. Instructional Science 43, 561–590. DOI: 10.1080/00219266.2019.1600570
6. Khalid, A.N. (2018). Research Skill Development. Workshops and Trainings. DOI: 10.13140/RG.2.2.17166.82249
7. Dwikoranto, Madlazim, Erman. Project based laboratory learning as an alternative learning model to improve sciences process skills and creativity of physic teacher candidate. Journal of Physics: Conference Series Volume 1387, Issue 1, 3 December 2019, Nomer statı 0120741st International Conference on Education, Science and Technology 2019, ICESTech 2019.
8. Stentoft, Problem-based projects in medical education: extending PBL practices and broadening learning perspectives. Advances in Health Sciences Education. Volume 24, Issue 5, 1 December 2019, P. 959–969.
9. Mayolo-Deloisa K., Ramos-de-la-Peña, A.M., Aguilar, O., Research-based learning as a strategy for the integration of theory and practice and the development of disciplinary competencies in engineering // International Journal on Interactive Design and Manufacturing. Volume 13, Issue 4, 1 December 2019. – P. 1331–1340.
10. Zadok, Y. (2019) Project-based learning in robotics meets junior high school. // Journal of engineering design and technology. Tom: 18. Vypýsk: 5. Str.: 941–958. DOI: 10.1108/JEDT-01-2019-0023

11. Dıyı Dj. Demokratıa ı obrazovanie / perevod s angliıskogo. – M.: Pedagogika-press, 2000. – 320 s.
12. Kılıpatrık V.H. Metod proektov. Prımenenie tselevoi ýstanovkı v pedagogıcheskom protsesse / V.H. Kılıpatrık. – L.: Brokgaýz-Efron, 1995. – 43 s.
13. Karim, A., Campbell, M., Hasan, M (2019) A new method of integrating project-based and work-integrated learning in postgraduate engineering study. Curriculum Journal. Tom: 31. Vypýsk: 1. Str.: 157-173. DOI: 10.1080/09585176.2019.1659839
14. Harburg, E., Lewis, DR, Easterday, M., Gerber, EM (2019) CheerOn: Facilitating Online Social Support for Novice Project-Based Learning Teams. ACM TRANSACTIONS ON COMPUTER-HUMAN INTERACTION. Tom: 25. Vypýsk: 6. Nomer statı: 32. DOI: 10.1145/3241043
15. Nagarajan, S; Overton, T. (2019) Promoting Systems Thinking Using Project- and Problem-Based Learning // Journal of Chemical Education. Tom: 96. Vypýsk: 12. Str.: 2901–2909. Spetsialnyı vypýsk: SI. DOI: 10.1021/acs.jchemed.9b00358
16. Salybekova N.N., Isayev G.I., Serzhanova A.E., Pralyeva R.E. Ways of forming project activity in learning // İsaýı ýnıversitetiniń habarshysy. – 2019. – №1. – B. 154–158.
17. Park, P., Lee, E (2019) The Impact of an Arts Project-Based Language Program to Enhance EFL Learning // JOURNAL OF ASIA TEFL. Tom: 16 Vypýsk: 4 Str.: 1232–1250. DOI: 10.18823/asiatefl.2019.16.4.11.1232
18. Dwikoranto, Munasira, Setiani, Suyitno, Surasmi, W.A., Tresnaningsih, S., Pramonoadi. (2019) Effectiveness of Project Based Laboratory Learning to Increase Student's Science Process Skills and Creativity // Journal of Physics: Conference Series. Volume 1491. Issue 1. DOI: 10.1088/1742-6596/1491/1/012006

ӘОЖ 37(092); МҒТАР 14.09.95
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.037>А. ІСІМАҚОВА¹, К.М. БЕРКИМБАЕВ², С.М. СЕЙІТМАН³, НУРУЛЛАХ ЧЕТИН^{4*}¹филология ғылымдарының докторы, профессор

М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Қазақстан, Алматы қ.)

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)

e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5191-8140>³PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: sseitman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0569-7762>⁴доктор, профессор, Анкара университеті (Түркия, Анкара қ.), e-mail: nctin64@hotmail.com**АБАЙ ЖӘНЕ АЛАШ: ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ**

Мақалада авторлар «дәстүр», «дәстүр сабақтастығы» ұғымдарын терең талдау негізінде қазақ халқының рухани көшбасшысы, хакім Абай шығармашылығының ағартушылық сипатын, оның XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің қалыптасуына және Алаш қайраткерлерінің тұлға болып қалыптасуына тигізген зор ықпалын зерделейді. Сонымен қатар, Абай танымын әдеби талдау және оның шығармаларын танытуы негізінде Алашордашыл жазушылардың ағартушылық білімі мен табандылығы баяндалады. Осылайша олардың Абайтанудағы тұңғыш ғалымдар екені дәлелмен келтіріледі. Мақалада абайтанудағы Алаштың, алаштанудағы Абайдың жаңа Қазақстан идеологиясындағы маңызды рөлі атап өтіледі. Ғалымдардың пікірін таразылау арқылы мақала авторлары таңдалған тақырыптың өзектілігін анықтайды. Қорытындылай келе олар қазіргі қоғамның талаптарына сәйкес ұлттық сананы сақтауға қатысты өз идеяларын тұжырымдайды. Авторлар Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жаңа Қазақстанның брендин қалыптастыруға байланысты пікірін басшылыққа ала отырып, Абай мен Алаш мұраларының сабақтастығын сақтап оқыту және бұл орайда олардағы ұлттық кодқа басымдық беру – жаһандану дәуірінде Ел жастарына адастырмас темірқазық болатынын ғылыми түрде негіздейді.

Кілт сөздер: дәстүр, сабақтастық, Абай, Шәкәрім, Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Алаш, рухани темірқазық.

A. Ismakova¹, K.M. Berkimbayev², S.M. Seitman³, Nurullah Chetin⁴¹Doctor of Philological Sciences, Professor

Institute of Literature and Art named after M. Auezov (Kazakhstan, Almaty)

²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz³PhD Doctoral Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: sseitman@mail.ru⁴Doctor, Professor, Ankara University (Turkey, Ankara), e-mail: nctin64@hotmail.com***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ісімақова А., Беркімбаев К.М., Сейітман С.М., Нуруллах Четин. Абай және Алаш: дәстүр сабақтастығы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 87–95.

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.037>

***Cite us correctly:**

Isimaqova A., Berkimbayev K.M., Seitman S.M., Nuryllah Chetin. Abai және Alash: dástúr sabaqtastygy [Abay and Alash: Continuity of Traditions] // Iasayı úniversitetiniń habarshysy. – 2020. – №4 (118). – B. 87–95. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.037>

Abay and Alash: Continuity of Traditions

In the article, the authors based on a deep analysis of the concepts of «Tradition», «Continuity of traditions», reveal the educational nature of the creative work of the spiritual leader of the Kazakh people, Hakim Abay, his influence on the formation of Kazakh literature of the early twentieth century and the ideas of Alash figures as individuals. At the same time, on the basis of literary analysis of Abay's knowledge and familiarization with his works, the great education and dedication of Alashorda writers is described. This confirms their primacy in the scientific study of Abay. The article notes the important role of Alash in Abay studies, Abay in Alash studies in the ideology of new Kazakhstan. In assessing the opinions of scientists, the authors of the article determine the relevance of the chosen topic. In conclusion, they formulate their own ideas for the preservation of national consciousness that meet the requirements of modern society. Pursuant to the statement of Kassym-Zhomart Tokayev – the Head of the state – about New Kazakhstan brand creation, the authors scientifically substantiate that preserving the continuity of Abay and Alash heritage giving priority to the national code will be a guide for the country's youth in the era of globalization.

Keywords: tradition, continuity, Shakarim, Alikhan, Akhmet, Myrzhakyp Magzhan, Alash, a spiritual guiding star.

А. Исмакова¹, К.М. Беркимбаев², С.М. Сейтман³, Нуруллах Четин⁴

¹доктор филологических наук, профессор

Институт литературы и искусства имени М. Ауезова (Казахстан, г. Алматы)

²доктор педагогических наук, профессор, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³PhD докторант, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sseitman@mail.ru*

⁴доктор, профессор, *Университет Анкара (Турция, г. Анкара), e-mail: nctin64@hotmail.com*

Абай и Алаш: преемственность традиций

В статье авторами на основе глубокого анализа понятий «Традиция», «Преемственность традиций», раскрывается просветительский характер творчества духовного лидера казахского народа, хакима Абая, его влияние на формирование казахской литературы начала XX века и идей деятелей Алаша, как личностей. Вместе с тем, на основе литературного анализа познания Абая и ознакомления с его произведениями излагается просветительская образованность и самоотверженность писателей-Алашординцев. Таким образом подтверждается их первенство в научном изучении Абая. В статье отмечена важная роль Алаша в абаеведении, Абая в алашеведении в идеологии нового Казахстана. В оценке мнений ученых авторы статьи определяют актуальность выбранной темы. В заключении они формулируют собственные идеи в сохранение национального сознания, соответствующие требованиям современного общества. Авторы, руководствуясь высказыванием главы государства Касым-Жомарта Токаева о формировании нового казахстанского бренда, научно обосновывают, что сохранение преемственности наследия Абая и Алаша и при этом отдавать приоритет национальному коду в них – будет ориентиром для молодежи страны в эпоху глобализации.

Ключевые слова: традиция, преемственность, Шакарим, Алихан, Ахмет, Мыржакып, Магжан, Алаш, духовная путеводная звезда.

Кіріспе

Өресі биік тұлғаларды алдыңғы қатарға шығара алмаған және солардың ақыл-ойы мен іс-әрекетінің игілігін пайдаланып, жемісін тұтына алмаған қоғам ауыр дағдарысқа ұшырайды

[1, 19-б.], – деген екен Әл Қайс. Қазақ тарихының терең түкпіріне үңілсек, ұлтқа ұстын болатын тау тұлғаларға кенде еместігіміз көңіл көзімізге анық көрінеді. Саясаттың сан қилы соқпағынан сүрінбей, халқына бақыт сыйлар бағыт таба білген хан-сұлтандар мен ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен жаудың бетін қайтарған батырлар, тағдырдың тауқыметті кезеңдерінде жүзі қайырылған қанжардай болған бұқара жұрттың рухын жыр-дастандарымен жаныған ақындар мен ел болып ұйысудың қамымен қара қылды қақ жарып төрелік айтқан би-шешендер – ұлт тарихының алтын төрінен орындарын ойып тұрып алған қара нар қайраткерлеріміз саналады. Олардың қай-қайсысы да замана көші қай даңғылмен қай тарапқа тартса да өз биігінде қала беретін есімдері қастерлі Ерлеріміз.

Қиялдары Ұлы ұлттық арман аспанында самғап, мүдделері Мәңгілік Ел мұратына жұмылған ата-бабаларымыз Ұлы дала төсінде ғасырлар бойы үстемдік құрып, елдікті сақтаудың озық дәстүрін қалыптастырды. Қалыптастырып қана қоймай, оны берік ұстанып, ұрпақтан ұрпаққа аманаттап отырды. Әлем ойшылдарының бірі Геббельстің: «Басыңды жоғалтудан қорықпа, бет-бейненді жоғалтудан қорық» [1, 33-б.], – дегеніндей, олар өздерінің ұлттық кескін-келбетін сақтау жолында бастарын бәйгеге тігуден де жасқанбады. Қарақан басының емес, қаймағы бұзылмаған қаймана қазақтың ұпайын түгендер қандай іс болса да аянып қалмады. Дәуірлеген кезеңдерде өркениет көшін бастай жүріп, дамудың өзін дәстүрмен тең өріп отырды. Дәстүрді құстың бір қанатына, дамуды екінші қанатына балады.

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» «Дәстүр» ұғымын: «Әдетке сіңген салт, ғұрып, мирас» [2, 86-б.], – деп бір ауыз сөзбен түйсе, Ұлттық энциклопедиямыз бұдан кеңірек тоқталады: «Дәстүр – белгілі бір ұлттың немесе халықтың ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын, тарихи қалыптасқан, олардың әлеуметтік ортасында ұзақ уақыт бойы сақталып отырған әлеуметтік-мәдени құндылықтар жиынтығы [3, 166-б.], – дейді. Басқа салалар секілді, төл әдебиетіміздің де ұлттық ұстанымдар негізінде алдыңғы буын қалыптастырған дәстүрі бар. Қай кезеңнің де әдеби жауһарларына талдау жасамас бұрын, әуелі оның бастау бұлағын, қайнар көзін танығанымыз абзал. Осы орайда, біздің негізгі тақырыбымыз болып табылатын – ХХ ғасыр басындағы Алаш қалам қайраткерлерін қалыптастырған рухани бұлақтың қайнар көзі қайда еді деген сұрақ өзінен өзі туындайды.

«Ұлттық код – мәйегіміз» атты төл мақаламызда баяндалғандай: Қазақ үшін қазан қасиетті бұйым. Халқымыз қазаннан айырылуды құт-берекесінен айырылумен тең санаған. Егер Ұлттық Кодты шартты түрде киелі қазан-ошаққа теңейтін болсақ, оны құлатпай, қисайтпай ұстап тұратын аяқтары ретінде Ана Тіл, Ата Дәстүр, Баба Тарих, Дәстүрлі Дін секілді құндылықтарды айтар едік. Егер оның бірі қисайса немесе әлсіресе, я болмаса сына қалса, қазанның ішіндегі қасиетіміз – Ұлттық Кодымыздың уызы шайқалып, төгілуі ғажап емес. Төгілген нәрсе былғанады, былғанған затты қайта тазарту қиынның қиыны. Сондықтан, аталған құндылықтар арқылы қалыптасатын ұлттық болмыстан ажырамауды ұлттық парыз деңгейіне көтеруге мәжбүрміз. Алаш қайраткерлері осыны терең түсінді. Түсініп қана қойған жоқ, ұлттық құндылықтарымызды сақтау жолында әдебиетпен қатар, саясат болсын, білім-ғылым болсын – қоғам өмірінің барлық саласында қыруар шаруа атқарды. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні – Жапон мемлекеті секілді Ұлттық мемлекет құруды көкседі.

Мұның бәрі Елдік арман-мүдделердің ғасырлар қойнауынан жеткен дәстүрлі жалғасы еді. Таудан бастау алған бұлақтар өзенге ұласып, өзендер теңізді толтыратынындай, ұлттық руханиятымыздың теңізі саналатын Абай мұралары – Алашорда алыптарының шамшырағы іспетті зор міндет атқарды. Өз кезегінде Әлихан, Ахмет, Міржақыптар бастаған ғасыр басындағы ағартушы топ ұлтымыздың рухани бағдаршамы етіп Абай жолын, Абай мұрасын ұсынды.

Негізгі бөлім

Толқын да толқын теңіз-дәуірлердің тұңғық тереңінде азуын айға білеп, арыстандай ақырып, айбат-күшін шақырып небір алпауыттар жатыр. Том-том тарихтың қатпарлы беттеріне бірі бүгінде еңсе тіктеп, көш қатарына қосылған; енді бірі есепсіз езгіден есеңгіреген үстіне есеңгіреп, ел болудың ебін таппай, құрдымға кеткен бейбақтар да жазылған. Десек те, профессор Майтанов әлемде кіші халықтардың жоқ екенін, ұлы әдебиеттің барлығы көбімізге мәлім бір ақиқат екенін айтады. Шынтуайтында, қайбір ұлттың болмасын, арман-аңсары мен тілек-ниеті, қуаныш-жұбанышы мен қайғы-қасіреті – тұтастай рухани өмірі әдебиетте көрінеді. Ұлттың төл тарихы мен әдебиетінің тарихы – егіз ұғымдар дейтініміз сондықтан.

Ұлт тарихында тағдыршешті кезеңдер мен шоқтығы биік, оқтығы озық тұлғалар болады. Көпшіліктің тарихты тұлғалар жасайтынын жиі тілге тиек етуі де бекер емес. Сондай алыптардың бірегейі – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүріп, саналы ғұмырында Халқының қамын күйттеп, қалың елі – қазағын ағартуға қайрат еткен ақын, хакім Абай Құнанбайұлы еді. «Орыстар үшін Пушкин, өзбектер үшін Науаи, итальяндықтар үшін Данте қандай қасиетті саналса, Абай есімі жер жүзіндегі түбі бір, түгел қазақ үшін Алатаудай асқақ, Шыңғыстаудай құдіретті! Ол – жалпы адамға тән қымбат ақиқатты өз елінің тыныс-тіршілігінен тауып, күлте-жалын келістіре жырлай білген шын мәніндегі ұлттық ақын, тізе қағыстырар теңдесін кезіктіре берместей терең ойшыл» [4, б-б.], – дейді Бақытжан Майтанов.

Абай несімен құнды деген сұраққа қазақ руханиятының тамыршысы Өзбекәлі Жәнібеков: «Абайдың басты ерекшелігі – көне заман тарихын, Шығыс пен Батыстағы ренессанстық, одан кейінгі жаңа заман мәдениетін біліп, олардың өресінен қазақ санасына жаңа идея, ой-пікір әкелгендігі» [5, 125-б.], – деп пікір қалдырған екен. Ал алаштанушы ғалым Ісімақова: «Абайдың әдебиеттанулық түсініктері» мақаласында: «Абай бірінші болып ақын, айтушы мен тыңдаушы, талдау мен талғамның әдебиеттанулық тұжырымдар екенін айырып, келесі өлең жолдарында айқындап берді, – дейді де, «Өлең – сөздің патшасын» мысалға келтіреді:

*Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс, жұмыр келсін айналасы» [4, 21-б.]*

Елге билік жүргізген болыстың ауқатты отбасынан шығып, дүниеден тарлық көрместей шалқып ғұмыр кеше алатын жағдайы бар байдың баласы бола тұра, жан рахатын тәрк еткен Абай, қарапайым қазағының арасында жанын азаптап жүріп, халқын ағарту жолында тыным көрмеді, бұқараға жақын болды, қарашаның дауын даулап, жоғын жоқтады:

*...Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып, –*

деп өрілетін өлең өрімдері ақынның азаматтық болмысын айқын көрсететін жолдар. Егер ол өз жұртын сүймесе, қазақтың қайғысына қабырғасы қайысып, күйіп-жанып, өртенер ме еді?! Абайдың бұл дәстүрі өз кезегінде кейінгі толқынға үлгі-өнеге, адастырмас шамшырақ болды. Нәтижесінде, Абай дәстүрінің тікелей мирасқоры саналатын Алаш қайраткерлері XX ғасыр басындағы тек әдеби үдерісте ғана емес, қоғам өмірі мен саяси қадамдарында да хакім салған сара жолдан сәуле тапты. «Отаршылдыққа қарсы қарулы күрес нәтижелі болмасын түсінген ұлт көшбасшылары интеллектуалдық ой еңбегіне, нақтылап айтар болсақ, ғылымға үміт артады. Үміт арта отырып, ғылымды еңбектің ең жоғарғы формасы ретінде насихаттайды. Күрес тәсілін дер кезінде өзгертіп, замананың тамырын дәл баса білген Абай бастаған қазақ

ағартушыларының еңбегі көп ұзамай-ақ өз нәтижесін берді: дүниеге «Алаш қозғалысы» келді» [6, 13-б.].

1917 жылдың желтоқсанында 2-бүкіл қазақ-қырғыз құрылтайы өткізіліп, күн тәртібіне он мәселе қойылды. Соның ішіндегі ең негізгісі қазақ-қырғыз автономиясын жариялау, милиция һәм Ұлт кеңесін құру мәселесі болды. «Алаш орда» деген атау берілген Ұлт кеңесін құруға негіз болған қазақтардың өмір сүруін қиындатып жіберген тәртіпсіздік жағдайында елді аман сақтап қалу еді. Оны Кеңес төрағасы Әлихан Бөкейханның тағдыршешті баяндамасынан анық аңғарамыз...

*Ата жұрты бұқара
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,
Қайратты туған ер заріп, –*

деген Асанқайғының қағидасын ту етіп көтеріп, одан берідегі Абай мұрасын жата-жастана оқып қана қоймай, оны Хакім деңгейінде бағалап, өздері де қазақтың қабырғалы, қарағай мүйізді қайраткерлеріне айналған Алаш зиялылары Абай дәстүрін тек сөзбен емес, іспен де жаңғыртып, болашақ ұрпаққа сарқылмас мол мұра қалдырумен қатар, аласармас зор міндет те жүктеп кетті. Халқын бақытқа бастар жолда серке болуды мақсат тұтып, ұйқыдағы ел санасын «маса» болып оятуды да ғұмырлық мұрат еткен солар еді. Өздері «Алашорда ақсақалы» деп ат берген Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қазақтың жайнар даласы, Жетілер оқып баласы» деген жыр жолдары да олардың бүгіндік емес, ғұмырлық; отбасылық емес, отандық, ұлттық мүдделердің төңірегінде жұдырықтай жұмылғандығынан хабар береді.

Зерттеулер Алаш әдебиеті – Абай дәстүрінің тікелей мирасқоры екенін, XX ғасырдың өн бойында көркем шығармашылық саласындағы қол жеткізген олжа-табыстарымыздың баршасы ұлттық рухани қазынамыздың бірден-бір сарқылмас көзі – Абай дәстүрінің жемісі болып табылатынын айтады: «Абай дәстүрі өте кең ауқымды ұғым. Ол сонау ескі замандағы көне түркі әдебиетінің көркем нақыштарынан бастап, біздің төлтума сөз өнеріміздегі талай ғасырлар бойы сомдалған үлгі, үрдістерді түгел бойына жинаған асыл қазыналарды толық қамтиды» [7, 18-б.].

Алаш қайраткерлерінің тұлға ретінде қалыптасуына Абай шығармалары қалай ықпал еткен болса, керісінше, ғылыми зерттеулерді парақтай келе, Абайды тану мен таныстыруда да тыңнан түрен салғандар Алаш қайраткерлері болғанын бағамдап отырмыз. Абай ақындығына баспасөзде тұңғыш баға берген – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Абайды орыс әлемі арқылы дүниежүзі оқырмандарына тұңғыш танытушы – Әлихан Бөкейхан. Абайдың өлеңдеріне тұңғыш тұщымды талдау жасаған – Ахмет Байтұрсынұлы. Бұрынғы-соңғы абайтанушылардың тізбегін жасаған және татар әлеміне алғаш таныстырған – Міржақып Дулатұлы. Абайға өлең жазып, оны тұңғыш «Хакім» атаған – Мағжан Жұмабай. Бұл біз парақтаған зерттеулердің бірауызды түйіні. Енді осы түйінді тарқатып көрелік.

Өмірхан Әбдиманұлы «Алаш және Абай» атты еңбегінде: «Абай ақындығына баспасөзде [«Дала уалаяты», 1889, I. 48] алғаш баға берген Мәшһүр Жүсіп Көпеев. 1909 жылы Абайдың Петербургта шыққан өлеңдер жинағына Кәкітай Ысқақов «Абай (Ибрахим) Құнанбайұлының өмірі» атты алғы сөз жазды» [8, 11-б.], – деп көрсетеді. «Ал орыс оқырмандарына Абай есімі бұдан ертерек танылды. Абай өмірі мен творчествосының білгірі Қайым Мұхамедханов Абайдың көзі тірісінде оны орыстың оқырман қауымына тұңғыш рет таныстырған адам – Әлихан Бөкейханов екенін айтады [9, 115-б.]. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты көптомдық кітаптың 1903 жылы «Киргизский край» деген 18-томы жарық көрді. Оның авторларының бірі Әлихан Бөкейханов Абайға ерекше тоқтап, қазақ жазба әдебиетінің көшбасшысы атаған», – дейді» [8, 12-б.].

Абайды тұңғыш таныған және танытуға табан тіреген жандардың тізбегін жасау үшін, біз авторлардың ол жайында жазған тұңғыш еңбектеріне ғана тоқталып отырмыз. Әйтпесе, бұдан кейінгі кездері де Әлиханның Абай есімін орыс әлеміне танытуға арналған

мақалалары жарық көрген. Атап айтқанда, «Семипалатинский листок» газетінің 1905 жылғы саны мен 1907 жылы шыққан «Записки Семипалатинского Подотдела, Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического Общества» деген кітапта жарық көрген Абай өмірбаянының да авторы Әлихан Бөкейханов болғанын біле жүргеніміз ләзім. Ал Әлекеңнің Абай шығармашылығына берген бағасы тіпті керемет: «Өлеңдерінен көрініп тұрғандай, Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ» [8, 93-б.], – дейді.

Ғалымдар Міржақыптың Абай жайлы бір мақаласының 1908 жылы татар тіліндегі «Уақыт» газетінің 393-ші санында жарияланғанын жазады. Бұған қарап, Абайды татар әлеміне тұңғыш танытушы деп Дулатұлын атасақ болатындай. Ал Абай шығармашылығына тұңғыш рет жүйелі зерттеу жүргізіп, әдеби талдау жасаған, сөйтіп толымды пікір айтқан ғалым Ахмет Байтұрсынұлы.

«Оқу құралы» кітабының сыртқы бетіндегі:

Балалар, бұл жол басы даналыққа,

Келіңдер, түсіп, байқап қаралық та!

Бұл жолмен бара жатқан өзіңдей көп,

Соларды көре тұра қалалық па?

Даналық өшпес жарық, кетпес байлық,

Жүріңдер іздеп тауып алалық та!» [9, 135-б.], – деп жырлаған Ахаң, осы даналықтың негізгі дәнегін Абай шығармаларынан тапқандай әсер қалдырады. Олай дейтініміз, Ахаң ұйымдастырып, редакторы болған «Қазақ» газетінің өзі 1913 жылдан шыға бастады десек, басылымның осы жылғы 39–41 сандарында «Қазақтың бас ақыны» мақаласын жариялады. «Автор мақаласында өзі пір тұтып, талантын, дарындылық қасиетін ерекше бағалаған Абай ақынды сол заманның ақындарынан даралап көрсетеді, оның артық екенін дәлелдейді. Жалпы, Ахмет Байтұрсынов қалың жұртқа Абайды таныстыру мақсатында оның шығармаларын газет бетіне жиі жариялап тұрған. Ол «Қазақ» газетін екінші Абай мектебіне айналдырды» [8, 8-б.]. Мұны Аханьның бір ауыз сөзінен де аңғаруымызға болады: «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек. Абайды қолымыздан келгенше қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз» [10, 101-б.], – деп жазып, өзіне үлкен міндет жүктейді «Қазақ» газетінің редакторы Ахмет Байтұрсынұлы. Қазір ел ішінде «Абай қазақтың бас ақыны» деген ұғым бар. Ахметтің осы сөзін арада қанша жылдар өтсе де ешкім жоққа шығара алмады. Ахаң бұл сөзін әрбір қазақтың санасына сіңіріп кеткендей күй кешеміз.

Абай шығармашылығын танытуда ерекше маңызға ие тағы бір мақала бар. Ол хакімнің қайтқанына 10 жыл толуына байланысты жарияланған Міржақып Дулатұлының кезекті еңбегі болатын. Жақан Абай мұрасын насихаттауда Әлихан мен Ахметтің еңбектерін ерекше бағалай келе, екі алыпты тұңғыш абайтанушылар деп атаған. Сөйтіп, өзі де арттағы ұрпаққа үлкен аманат жүктейді: «Біз бүгін ардақты ақынымыз, марқұм Абайдың рухына дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан – балаға, немереден – шөбереге үзілмей сақталуын тілейміз. Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухани сонша жақындармыз» [10, 104-б.], – дейді Дулатұлы.

Абай мен Алаштың, Алаш ақыны Мағжанның шығармашылығындағы берік байланыс пен дәстүр сабақтастығы жайлы тұщымды пікір қалдырғандардың алдыңғы қатарында әдебиеттанушы Шериаздан Елеукенов те бар. Көрнекті ғалым «Абай және Мағжан» атты еңбегінде: «Ахаң «Абай сөздері дүниеда қалғаны – қазаққа зор бақ» (Байтұрсынов Ахмет. Ақ жол. Алматы, 1991. 218-б.) десе, Әлекең Абайды «асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы» (Бөкейханов Әлихан. Абай. // Жұлдыз. 1911, №9, 111-б.) атаған. Міржақып Дулатовтың бағасы тіптен керім. Ол қазақ ұлты мен Абайды бір синонимдік

қатарға қояды. «...Абайдың жоғалуы... қазақтың жоғалуы, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей» (Дулатов Міржақып. Шығармалары. Алматы, 1991. 250-б.), – дейді» [11, 88-б.], – деп жазады.

Әлихан, Ахмет, Міржақып сынды Алаштың үш алыбының Абай хақында жазған мақалаларынан ықшам әрі нақты, қысқа да нұсқа мысалдар келтірген ғалым өз мақаласында Мағжан ақынның Абайды құлай сүйіп, исі қазақтың данышпан ұстазы деп бағалағанын, сондықтан оған «Хакім» деп ат бергенін жазады. Сондай-ақ, осы еңбекте Абайға Хакім атағын тұңғыш берген Мағжан екені де, Мағжанның «Алтын хакім Абайға» атты өлеңі бекер жазылмағаны да тілге тиек етіледі. «Піріндей табынатыны, әрине, Абай – әдебиетіміздің бас тұлғасы. Мағжанның Мағжан Жұмабаев сынды ақын болып қалыптасуы алдында Абайдай алыптың тұрғандығы... Қаршадайынан ұлы ақын поэзиясының мөлдір бұлағынан сусындаған Мағжан, әрі ұстаздары, әрі әріптестері Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, өз құралпастары Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов секілді ол Абай данышпандығын бірден жазбай тани білді» [11, 88-б.].

Ара-жігін ажыратуға келмейтін тұрақты сөз тіркесіндей тұтастығымен құнды аталған жыр жолдары жүректі жанды бей-жай қалдырмасы анық. Сондықтан біз де оның қатарын бұзбай, тармағын термей, тұтас күйінде ұсынғанды жөн санадық:

*Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанның
Әлемнің құлағынан әні кетпес!
Сөзіңе құлақ салып, баға бермей,
Қисайып қыңырайды жұртың ниеттес!
Бұртиып, теріс қарап: «Аулақ жүр!», – деп,
Болды ғой жақын туған бәрі кектес.
Тыныш ұйықта қабіріңде, уайым жеме:
«Қор болды қайран сөзім босқа!», – деме.
Артыңда қазақтың жас баллары мен
Сөзіңді көсем қылып жүрер жеңге!
Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар,
Өлтіріп талай жанды, жүгін артар.
Көз ашып, жұртың ояу болған сайын,
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар.
Жүрген жанның артында ізі қалар,
Етікші өлсе, балға мен бізі қалар.
Бір бай өлсе, төрт түлік малы қалар,
Шешен өлсе, артында сөзі қалар!
Сұм дүние сылаң беріп көптен өтер,
Сау қалғанның көбісі ертең бітер.
Тоқтамас дүниенің дөңгелегі,
Шешеннің айтқан сөзі көпке кетер [12, 6-б.].*

Қорытынды

Алашорда ақсақалы, Абай салған сара жолдың жалғастырушысы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастарға» өлеңі бүкіл қазақ баласына қарата айтылған өсиет іспетті:

*«Қой, ойлалық шатылып, шатаспастан,
Оңамыз ба Абайдан бата алмастан?
Асыл алсақ, асылын аямайды,
Келді ғой өз еліне сата алмастан» [13, 149-б.].*

Біз Мемлекет құруда және қалыптастыруда бүкіл қазақтың ұраны саналатын «Алаш» ұғымын ту етіп көтерген Алаш көсемдерін бағдаршам етуіміз тиіс десек, «Келер қазақтың да ішетін уы мен балы – Абай» деп Сүлейменнің Асқары айтқандай, аузыңнан ұлт деген сөзді шығармаған аласапыран кезеңнің өзінде алаштықтардың адастырмас темірқазық етіп абыз Абайдың жолын ұстанғаны шындық. Тіпті, «қазіргі Тәуелсіздік тұсында еркін дамудың кең даңғылына шыққан қазақ әдебиетінің бүгінгі дем-тынысын түгелдей сол Абай дәстүрімен байланыстырсақ қателеспейміз» [6, 18-б.].

Хәкім Абайдан қалған рухани мұра – қарыштап ғасырлар, дөңгелеп дәуірлер, зымырап замандар өтсе де ешқашан маңызын жоймайтын Халқымыздың құнды қазынасы. Оны айтасыз, қайта, уақыт өткен сайын тат баспай, жарқырай түсетін алтыны тәрізді. Бұған көңіл-көзіміз анық жетіп отыр. Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселеге айналғанын өзінің арнайы мақаласында жазған Президентіміз Қ. Тоқаев бұл істің Абайсыз жүзеге аспайтынын меңзеген болатын. Өйткені, сананы жаңғырту арқылы ХХІ ғасырда еліміздің тың серпінмен дамуына жол ашылатынын ескертіп, осы орайда Абай мұрасының тигізер пайдасы зор деп есептейді: «Өркениетті елдер қазақтың болмыс-бітімін, мәдениеті мен әдебиетін, рухани өресін әлемдік деңгейдегі біртуар перзенттерінің дәрежесімен, танымалдығымен бағалайтынын ұмытпайық. Сондықтан Абайды жаңа Қазақстанның бренд ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет» [14, 3-б.].

Абай – қазақтың рухани темірқазығы. Біз қандай жағдайда да соған байлануға тиіспіз. Ал рухани арқауды Абайдан бері тартқанда Алаш мұраларынан тысқары кетпей, оларды көктей өткеніміз мақұл. Онсыз әдебиет тарихы, жалпы ұлт тарихы түгенделмек емес. Кеңес дәуіріндегі кейбір әдебиеттанушылардың аталған дәстүр сабақтастығын ескермегенін де зерттеулерінен көріп-біліп отырмыз. «Әдебиет – ардың ісі» десек, бұл – ар алдындағы кешірілмес күнә һәм қиянат.

Қазір білім-ғылым мекемелерінде Абай орталықтарының қатары артып келеді. Мұны Ел Тәуелсіздігінің нақты жемісі деп айтуымызға болады. Тұлғатанушылар мен зиялы қауым өкілдері мұндай орталықтардың қатарын алдағы уақытта да көбейте беру керектігін, сондай-ақ, оған жастарды көптеп тартудың маңызы зор екенін ескертіп отыр. Олар бұл үрдісті ел жастарының рухани құндылыққа деген көзқарасын қалыптастырып, жаһандану дәуірінде Ұлттық Кодты сақтауда маңызды тетік болады деп сенеді. Ал осы орайда, сол орталықтарда Абай және Алаш мұраларының сабақтастығын сақтай отырып, Ұлттық Кодқа басымдық беріп оқытқанымыз одан да абзалырақ деп ойлаймыз. Бұл ойымызды: «Ендігі міндет – Алашты әлемге Абай арқылы таныту, жаңа ғасырдағы Қазақстанның, жас ұрпақтың кескін-келбетін, бағыт-бағдарын Абай мұрасы мен өнегесінің негізінде қалыптастыру» [15, 3-б.], – деген Берік Уәлидің пікірі де қуаттайтындай.

Мұндағы Алаш сөзі, бірінші кезекте, Алаш Елі – Қазақстан болса, екіншіден, Алаш қайраткерлері дегенге саяды. Шындығында, біз Абай мен Алаштың биік шоқтығын қатар танып-таныту арқылы ғана арғымақ-арманның ақ жалынан берік ұстап, әлем алдында жоғары мәртебеге ие бола аламыз. Себебі, Абай – Алаш – Қазақ ұғымдары кіндігі ажырамас, бірге жаратылған үшем тәрізді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кемел М. Ақыл қалта. Ой-қазына антологиясы. – Астана: Аударма, 2007. – 776 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – 3-том, Ғ–Ж. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1978. – 735 б.
3. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2001. – 720 б.

4. Тәуелсіздік және Абай мұрасы: респ. ғыл.-теор. конф. материалдары / Құраст. филол.ғ.к. Д. Мұхамәдиев. – Алматы: ИД «CREDOS», 2011. – 243 б.
5. Ерәлімов Б. Әлемнің Абайы Қазақтың дана ойы. Ғылыми, танымдық мақалалар мен көсемсөздер. – Семей: Интеллект, 2014. – 358 б.
6. Жәлелұлы О. Харекет: Монография. Зерттеу мақалалар / Құраст. Е. Зейтхан, Е. Қашқынов. – Астана: Профи Медиа, 2016. – 512 б.
7. Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Арда, 2009. – 392 б.
8. Әбдиманұлы Ө. Алаш және Абай // Абай. – Семей: Зияткер, 2019. – №5 (138). – 96 б.
9. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995. – 208 б.
10. Қалижанов У.Қ., Қорабай С.С. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2013. – 500 б.
11. Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 336 б.
12. Мағжан Жұмабайұлы. Алтын хакім Абайға. // Абай. – Семей: Зияткер, 2019. – №4 (137). – 96 б.
13. Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. – «Атамекен» сериясы. – 3-т. – Алматы: Раритет, 2007. – 376 б.
14. Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Egemen Qazaqstan. – №5, 9 қаңтар, 2020 жыл.
15. Уәли Б. Абай мен Алаш // Egemen Qazaqstan. – №12, 20 қаңтар, 2020 жыл.

REFERENCES

1. Kemel Myrzageldi. Aqyl qalta. О1-qazyna antologhıasy. – Astana: Aýdarma, 2007. – 776 b. [in Kazakh]
2. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi. – 3-tom, Ѓ–J. – Almaty: Qazaq SSR-iniń «Ѓylym» baspasy, 1978. – 735 b. [in Kazakh]
3. «Qazaqstan». Ulttyq entsiklopedııa / Bas red. Á. Nysanbaev. – Almaty: «Qazaq entsiklopedııasynyń» Bas redaktsııasy, 2001. – 720 b. [in Kazakh]
4. Táýelsizdik jáne Abai murasy: resp. ғыl.-teor. konf. materialdary / Qurast. filol.ғ.к. D. Muhamadiyev. – Almaty: ID «CREDOS», 2011. – 243 b. [in Kazakh]
5. Ersalımov Baltabek. Álemniń Abayı Qazaqtıń dana ойы. Ѓylymı, tanymdyq maqalalar men kósemsózder. – Semei: Intellekt, 2014. – 358 b. [in Kazakh]
6. Jáleluly Omar. Hareket: Monografiıa. Zertteý maqalalar / Qurast. E. Zeithan, E. Qashqynov. – Astana: Profi Media, 2016. – 512 b. [in Kazakh]
7. Abai dástúri jáne qazirgi qazaq ádebieti. – Almaty: Arda, 2009. – 392 b. [in Kazakh]
8. Ábdımanuly Ó. Alash jáne Abai // Abai. – Semei: Zıatker, 2019. – №5 (138). – 96 b. [in Kazakh]
9. Muhamedhanov Q. Abai muragerleri. – Almaty: Atamura, 1995. – 208 b. [in Kazakh]
10. Qalijanov Ý.Q., Qorabai S.S. Abai (Ibrahım) Qunanbaiuly. – Almaty: Ádebiet Álemi, 2013. – 500 b. [in Kazakh]
11. Abai jáne qazirgi zaman: zertteýler jınaǵy. – Almaty: Ѓylym, 1994. – 336 b. [in Kazakh]
12. Maǵjan Jumabaiuly. Altyn hakim Abaıǵa. // Abai. – Semei: Zıatker, 2019. – №4 (137). – 96 b. [in Kazakh]
13. Shákárimtanı máseleleri: Serııalyq ғыlymı jınaq. – «Atameken» serııasy. – 3-t. – Almaty: Raritet, 2007. – 376 b. [in Kazakh]
14. Qasym-Jomart Toqayev. Abai jáne ХХІ ғасырдаǵы Qazaqstan // Egemen Qazaqstan. – №5, 9 qańtar, 2020 jyl. [in Kazakh]
15. Berik Ýalı. Abai men Alash // Egemen Qazaqstan. – №12, 20 qańtar, 2020 jyl. [in Kazakh]

ӘОЖ 37.026.9; МҒТАР 18.07.65
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.038>

Д.С. БОЛЫСБАЕВ¹, Н.Ә. МАХАНБЕТОВА², Б.А. САЙНАНОВ³, Ж.М. АГАДИЛОВА^{3*}

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: daulet.bolysbaev.74@mail.ru

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: miss_naza@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1035-9856>

³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.)

ХАЛЫҚТЫҚ ОЮ-ӨРНЕК – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ БІР ҚҰРАЛЫ

Сәндік-қолданбалы өнер қоғамның рухани мәдениеті ретінде ғасырлар бойына дамып, белгілі бір тарихи даму кезеңдерінде өзінің моральдық мәдениетін қалыптастырған нағыз халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың таралуына қол жеткізді. Ою-өрнекті зерделеу болашақ бейнелеу өнері мұғалімдерінің шығармашылық іс-әрекетін дамытуда белгілі бір нәтижеге жетудің құралы болып табылады. Мақалада баяндалған сәндік-қолданбалы өнердің аспектілері мен функциялары оны қоршаған ортаның болашақ бейнесін құрудың және студенттердің көркемдік және шығармашылық белсенділігін дамытудың тиімді әдісі ретінде педагогикалық университеттердің оқу процесінде қолдануға мүмкіндік береді. Мақалада халықтық ою-өрнек халықтық көркемөнер мәдениетінің көп функционалды құбылысы ретінде қарастырылған. Оның әлеуетін авторлар дүниетанымның құндылығы, адамгершілік, көркемдік және эстетикалық, тәрбиелік құралы ретінде қарастырады. Ою-өрнек өнеріндегі маңызды аспектілерге айқындама берілген.

Кілт сөздер: халық өнерінің көп функционалдылығы, халықтық ою-өрнектің әлеуеті, ою-өрнек, бейнелеу өнері, көркем және шығармашылық қызмет.

D.S. Bolysbayev¹, N.A. Makhanbetova², B.A. Saynanov³, Zh.M. Agadilova³

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
M. Auezov South Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: daulet.bolysbaev.74@mail.ru

²Lecturer of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: miss_naza@mail.ru

³Lecturer of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent)

Folk Ornament is One of the Means of Pedagogical Education

Decorative and applied arts as a spiritual culture of society developed over the centuries, achieving the spread of real folk traditions and customs, which at certain stages of historical development formed its moral culture. The study of ornament is a means of achieving certain results

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Болысбаев Д.С., Маханбетова Н.Ә., Сайнанов Б.А., Агадилова Ж.М. Халықтық ою-өрнек – педагогикалық тәрбиенің бір құралы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 96–104. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.038>

***Cite us correctly:**

Bolysbaev D.S., Mahanbetova N.Á., Samanov B.A., Agadilova J.M. Halyqytyq oıy-órnek – pedagogikalıq tárbieniń bir quraly [Folk Ornament is One of the Means of Pedagogical Education] // *Iasayı ıńiversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 96–104. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.038>

in the development of creative activity of future teachers of fine arts. The article reveals the aspects and functions of ornamental art which makes it possible to apply its study in the educational process of pedagogical universities as an effective way to build a complete picture of the world and the development of students' artistic and creative activity. This paper is devoted to folk ornaments as multifunctional phenomenon of folk culture. Its potential is seen by the authors as a source of reserve and worldview, values, moral, artistic, aesthetic and educational means. Definitions of the most important aspect in ornamental art are given.

Keywords: polyfunctional folk art, folk ornament potential, ornament, fine art, artistic and creative activity.

Д.С. Болысбаев¹, Н.А. Маханбетова², Б.А. Сайнанов³, Ж.М. Агадилова³

¹кандидат филологических наук, доцент

*Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: daulet.bolysbaev.74@mail.ru*

*²преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: miss_naza@mail.ru*

*³преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент)*

Народный орнамент – одно из средств педагогического воспитания

Декоративно-прикладное искусство как духовная культура общества развивалось на протяжении веков, добившись распространения настоящих народных традиций и обычаев, которые на определенных этапах исторического развития формировали его нравственную культуру. Изучение орнамента выступает средством достижения определенных результатов в процессе развития творческой активности будущих преподавателей изобразительного искусства. Раскрытые в статье аспекты и функции орнаментального искусства позволяют применять его изучение в образовательном процессе педагогических вузов в качестве эффективного способа построения у будущих педагогов целостной картины окружающего мира и развития художественно-творческой активности студентов. Статья посвящена народному орнаменту как полифункциональному явлению народной художественной культуры. Его потенциал рассматривается авторами как резерв и источник мировоззренческих, ценностных, нравственных, художественно-эстетических и воспитательных средств. Даны определения наиболее важным аспектам в орнаментальном искусстве.

Ключевые слова: полифункциональность народного искусства, потенциал народного орнамента, орнамент, изобразительное искусство, художественно-творческая активность.

Кіріспе

Бүгінгі қоғамда болып жатқан өзгерістер бірқатар проблемаларды көтереді, соның ең маңыздыларының бірі – қазіргі әлемдегі балаларды тәрбиелеу және бейімдеу мәселесі. Ою-өрнек өнері халықтың шынайы рухани-эстетикалық танымымен біте қайнасып кеткен этнографиялық мәнге ие көрінісімен ерекше, құнды болғандықтан, ұлт мәдениетін айқындайтын өте маңызды және аса қажетті сала. Қазіргі уақытта ежелгі символдар, салт-дәстүр және тұмарымен үйлесетін халықтық ою-өрнек рухани жаңғыруы ретінде емес, өзін қоршаған әлемдегі объективті әлеммен толтырып, дамып келеді.

Қазіргі әлемде халықтық ою-өрнек, ең алдымен, рухани құбылыс ретінде жаңа мәнге ие болып келеді, өйткені ол құндылықтардың негізгі жүйесін, әлем мен адамның қарым-қатынасын сақтай отырып дамытады. Бұл бізге ондағы көркемдік білім мен адам тәрбиесінде ерекше маңызды күшті, моральдық-эстетикалық күшті көруге мүмкіндік береді.

Халық ою-өрнегі – бұл халықтық өнер мәдениетінің көп функциялы құбылысы, оның әлеуеті резерв, дүниетанымның қайнар көзі, құндылық, адамгершілік, көркемдік және эстетикалық, тәрбиелік құрал ретінде қарастырылуы керек. Халықтық ою-өрнектің көптеген функцияларының ішінен әрқайсысы белгілі бір педагогикалық бағытқа ие функциялар топтарын анықтауға болады.

Халықтық ою-өрнектің педагогикалық әлеуеті келесі әлеуеттерден тұруы мүмкін:

- танымдық потенциал, тарихты, даму мен өмірді, ою-өрнектің семантикасы, дәстүрлі ою-өрнек түрлерінің этно-аймақтық белгілерін зерделеу мүмкіндігі ретінде;

- құндылық потенциалы, құндылық, дүниетаным, этникалық дүниетаным, мәдени және тарихи жадыны қалыптастыру мүмкіндігі ретінде;

- әлеуметтік-мәдени әлеует, әлеуметтік-мәдени белсенділікті қалыптастыру мүмкіндігі, халықтық дәстүрлерді сақтау, жандандыру, дамыту процестеріне қатысу, адамды табиғатпен, ұлттық-тарихи жадымен көркемдік іс-әрекетке тарту, бір немесе басқа халық шығармашылығының мәдени дәстүрімен;

- білім беру әлеуеті, жан-жақты білім алу, кең білім алу және жеке тұлғаны дамыту, қабылдау, қиял, шығармашылық, эстетикалық қызығушылық, пайымдау мен бағалау, қалау мен талғамның ерекше қасиеттерін қалыптастыру мүмкіндігі.

Осы мүмкіндіктерді пайдалану балаларға, жасөспірімдерге көркемдік-эстетикалық тәрбие берудің, болашақ мұғалімдер мен қолөнер студияларының жетекшілерін даярлаудың тиімді оңтайлы негізі бола алады.

Студенттердің көркемдік және шығармашылық іс-әрекеті туралы ою-өрнекті әлем халықтарының өнерінің бір нысаны ретінде зерттеу мәселесі бойынша ғылыми жарияланымдарды талдау, сонымен қатар педагогикалық университеттерде сәндік композицияны оқытудағы жинақталған құнды тәжірибелік тәжірибе осы мәселенің педагогикалық мәні туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Болашақ өнер мұғалімдерінің шығармашылық іс-әрекетін дамыту барысында ою-өрнектің белгілі бір нәтижеге жету құралы ретінде әрекет ете алатындығын нақты түсіну үшін осы процестің барлық механизмін қарастыру қажет. Ою-өрнек өнеріндегі бірнеше маңызды аспектілері көрсетілген [1, 179-б].

Аксиологиялық аспект – ою-өрнекті белгілі бір құндылықты тасымалдаушы ретінде түсіну. Бұл ұстаным сәндік өнердің мәнін ашуда өте маңызды. Бұл объектіге, шындыққа деген құндылық қатынасы, көбінесе іс-әрекетке, шығармашылыққа деген ынталандырушы мотив ретінде әрекет етеді. Бұл тұрғыда сәндік өнерді зерделеу барысында студенттердің санасында пайда болатын құндылықтар олардың көркемдік және шығармашылық белсенділігінің даму құралы мен өлшемі болып табылады.

Егер сенім, наным, қағидаттар, мүдделер сияқты жеке тұлғаның құндылықтық бағдары туралы айтатын болсақ, онда олар жеке адамдарға немесе топтарға ерекше белгілерге байланысты қоғамнан алшақтатуға мүмкіндік береді. Белгілі бір құндылықтар жүйесінде көрсетілген қалаулар мен көзқарастарға негізделген әлемге деген көзқарас іс-әрекет, шығармашылық және белсенділіктің басқа формалары арқылы қоршаған шындықты өзгертуге итермелейді.

Эпистемологиялық аспект. Әлем халықтарының ою-өрнегін зерттеу шығармашылық ойлауды дамытуға негізделген. Процестің бір ерекшелігі – біз тиімді танымның нұсқасы туралы – объектіні тірі ойлау, сана-сезімнің эмоционалды және эстетикалық компоненттерін қолдану негізінде. Эпистемология тұрғысынан ою-өрнек ерекше: ол әмбебап және мазмұнында таусылмас. Адам айналасындағы әлемді қабылдау процесінде оны образдар арқылы таниды, ал әлем туралы білім оның бейнесін бейнелі ойлау арқылы табады.

Семиотикалық аспект. Ою – бұл, ең алдымен, әлем халықтарының қолданбалы өнеріндегі рәміздер, белгілер мен бейнелер жүйесі. Өнердің осы саласы үшін қоршаған әлемнің материалдық түрде берілуі тән: көрнекі және материалдық. Ою-өрнектің мәні оның

құрылымына, кескіндерге, символдарға, белгілерге байланысты. Олардың көмегімен белгілі бір дәуірдегі адамдардың қоршаған әлемді қабылдауы туралы ақпарат жазылады. Жүйе қоғамның эстетикалық, идеялық, мәдени және этикалық нормаларын ашатын аксиологиялық мағыналар жүйесін кодтайды. Бейнені қабылдау – бұл біз қабылдайтын объектінің кескінінің тұтас бейнесін құру. Юнгтің теориясы бойынша, символ архетип рөлін атқарады. Ол адам санасында бейнелер жасаудың психикалық процесін өсімдік саңырауқұлақтарының пайда болу процесіне теңейді.

Сәндік-қолданбалы өнерді талдауда кескін, рәміз және белгі адам санасының формалары болып табылатындығын атап өткен жөн. Халық шығармашылығында шебер сиқырлы сүйкімді тартуға тырысып, үлгіні үйлесімнің белгілі бір тәртібін жасайды. Осылайша, ол өрнектің үлгісінде шифрланған қорғаныс жасайды, отбасын, үйін, туыстарын сақтау үшін зұлым табиғи заттардан қорғаныс жасайды. Сәндік бейнелер мен белгілерді әлемді сиқырлы зерттеу әдісі ретінде қолдана отырып, халық суретшісі ою-өрнектің рухани күшін әрдайым сезінетін.

Гедоникалық аспект. Ою-өрнектің бұл ерекшелігі сезімдер мен эмоциялардың шешуші рөлінде, автордың шығармашылығына нақты әлемнен символдық түрде аударылған адами тәжірибенің беріктігінде жатыр. Ежелгі грек философы Эпикур рахаттанудың рухани бастауы туралы маңызды қосымша жасайды. Бұл ескерту сәндік өнерге қатысты өте дұрыс. Оны оқу процесі оқушының эстетикалық ләззат алуына мүмкіндік береді, бұл оқушылардың көркемдік және шығармашылық белсенділігінің дамуындағы негізгі факторлардың бірі.

Танымдық аспект. Әлем халықтарының ою-өрнек өнерін зерттеу мәдениеті, тарихы, адамдардың дүниетанымдық мазмұны туралы білімнің шекарасын кеңейтеді. Студенттерді ою-өрнек өнерінің негіздерімен таныстыру гуманитарлық және нақты білімнің әр түрлі салаларын қамтиды: әлемдік мәдениет, әлем халықтарының өнері, қолөнер, математика. Әр түрлі білім салаларының тоғысында олардың көркемдік іс-әрекеттің негіздерін терең игеру қабілеті ғана емес, сонымен қатар шығармашылық практикада жан-жақты білімді қолдануға мүмкіндік беретін шығармашылық белсенділік дамиды.

Тәрбиелік аспект. Ою-өрнек өнерін зерттеу білім беру мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Ол жақсылық, сұлулық, шындық сияқты тұрақты құндылықтар туралы білімге негізделген. Осы принциптерді білу жетілген тұлғаның рухани-адамгершілік негіздерін қалыптастыруға тікелей әсер етеді. Сәндік зерттеулерге енген қоғамның рухани мәдениеті ғасырлар бойына дамып, белгілі бір тарихи даму кезеңдерінде өзінің моральдық мәдениетін қалыптастырған нағыз халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың таралуына қол жеткізді. Ою-өрнек өнері халықтық педагогиканың моральдық мағыналары мен құндылықтарын жеткізеді, оның ең жақсы ерекшеліктері мен мінез-құлықтары: үлкендерге құрмет, еңбекке деген сүйіспеншілік, жоғары адамгершілік. Мінез-құлық мәдениеті, қонақжайлылық, шынайылық, қарапайымдылық, біреудің қамын ойлау – мұның бәрі халық қолөнершілерінің ою-өрнектерінде бейнеленген бейнелер мен белгілер арқылы көрініс тапты.

Ою-өрнектің идеялық аспектісі болашақ бейнелеу өнері мұғалімінің шығармашылық негіздерін қалыптастыру үшін өте маңызды. Бұл суретшінің, шебердің және қоғамның байланысын көрсетеді. Шығармашылық қызметте адам әрдайым қоғамның белгілі бір өкілі, мәдениеті, көзқарастары мен нормаларының негізін қалаушы ретінде әрекет етеді. Шығармада өзіндік ерекшелігін білдіруге деген халықтың ықыласы сәндік өнерде өзінің мәдениетінде ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер мен құндылықтарды сақтауға мүмкіндік берді. Ұлттық ерекшелігі – жалпы адамзаттық мәдениеттің бір қыры, оның даму жолы ою-өрнек өнерінде терең көрініс тапқан, жастарды эстетикалық тәрбиелеудің заманауи түрлерімен ұштастыра отырып, оларды шығармашылық белсенділікке итермелейтін халықтық дәстүрлерді қолдану арқылы жатыр.

Эстетикалық аспект халықтық өнердің бір түрі ретінде сәндік өнердің кез келген түрінде кездеседі. Сәндік өнерді зерттеудегі эстетикалық компонент басқа аспектілермен тығыз байланысты: тәрбиелік, гедоникалық, идеологиялық. Өнердің бір саласы ретінде ою-

өрнек адамда өзін белсенді түрде көрсетуге тырысатын рухани ұстанымдарды: оның моральдық, көркемдік сезімін, эстетикалық мәдениетін көркем жетілген тұлғаның ажырамас белгілері ретінде қалыптастыруға бағытталғандығы заңдылық.

Көркем образ – күрделі құрылым. Ою-өрнектің көркем бейнесінің ерекшелігін анықтау үшін оның құрылымын және осы құрылымның әр түрлі деңгейлерінде көрінетін құрылымдық элементтерін бөліп көрсету қажет.

Классикалық эстетика көркем бейненің бірлік, бірегейлік және бөлінбеу сияқты қасиеттерін атап өтеді. Сәндік өнерде кескін құрылымдық сипатта қалыптастыру мен қабылдаудың көп деңгейлі әдісі болады. Көркем ою-өрнек құрылымының орналасуы мен ою-өрнектерді түсіндіруде туындайтын қиындықтардың себебі болып табылады. Ою-өрнек кескіні біртектес ішкі жүйелердің күрделі иерархиясын, эстетикалық тұрғыдан маңызды құрылымдар мен элементтердің үйлесімін білдіреді: бір жағынан алғашқы-сезімтал табиғат, ал екінші жағынан – ұтымды болады. Ол негізінен семантикалық, композициялық және материалдық деңгейде аяқталуы мүмкін ашық үлгі ретінде қалыптасады. Бейнелеу құрылымында морфологиялық және синтаксистік деңгейлерін ажыратуға болады [2, 240-б.].

Сонымен қатар ою-өрнектің құрылымдық сипаты бейнелі жүйені жеке элементтерге бөлуге мүмкіндік береді: бейнелі, семантикалық, композициялық. Әрбір келесі деңгей алдыңғы деңгеймен байланыстырылады, оны талдау негізінде идеялық және семантикалық мазмұн элементтері, алдыңғы деңгейдің қалыптасу және композициялық заңдылықтары, барлық бейнелік тұтастық бар. Бұрын пайда болған кескінге бет бұру оның одан әрі тереңдеуіне әкеледі.

Осылайша, ою-өрнек – бұл оның құрамына кіретін қиял құрылымдарының жүйесі, оны қалпына келтіру болып табылады. Демек, бейненің бөлінбейтін тұтас бірлігі болатын өнердің басқа түрлерінен айырмашылығы, ою-өрнек жеке фрагменттерде бір құрылымды бөлу кезінде өзінің идеалын, көркем бейнесі мен экспрессивтілігін сақтайды. Мысалы, кескіндемеде шешуге қиын болатын фрагмент мәселесі көбінесе ою-өрнек үшін оңай шешіледі – композициялық тұтастықты құрылымдық бөліктерге бөлу мүмкіндігі, оларда кескін элементтері мен тұтас заңдылық элементтерін сақтай отырып, оны фрагменттен қайта жасауға мүмкіндік береді. Идея, схема, өзіндік жоба түрінде сақтай отырып, ол бір тақырыптан екінші тақырыпқа өтіп, басқа синтезге ене алады, өзінің рухани, идеялық мәнін сақтай алады және жаңа контексте жаңа идеялармен байыта алады [3, 130-б.].

Ою-өрнектің мағынасы мен бейнесінің минималды, бастапқы микроқұрылымы – қозғаушы күш болып табылады. Ол бөлінбейтін және композициялық тұтастық қасиеттеріне ие, оның өзіндік заңдары мен өзіндік кеңістігі бар. Мотив – бұл ою-өрнек құрылымын мүмкін бөлудің семантикалық және синтаксистік бірлігі болып табылатын, бір мағынаға ие тұтас объект. Мотив – тұтастықтың жинақталған, сығылған схемасы, онда экспрессивтілік пен эмоционалдылық негіздері, тұтастықты қалыптастыру мен үйлестірудің маңызды принциптері бар. Ою-өрнектегі мотив дегеніміз – әлемнің құрылымы, оны ою-өрнекші объективті шындықтың жекелеген бөліктерін талдау және синтездеу нәтижесінде анықтайды, содан кейін бақылауларды біртұтас көркем бейнеге жинақтайды. Сондықтан мотив көбінесе стильдің өзіндік сәйкестендіру белгісі, белгілі бір кезең мәдениетінің белгісі, этникалық белгіге айналады. Мотивтерді таңдау – бұл эстетикалық негізделген, шығармашылық, мағыналы таңдау, белгілі бір эстетикалық бағдарламаға сәйкес, бастапқы идеалды модельдеу, ол кейінірек басқа деңгейдегі күрделі құрылымдарды салуды жалғастырды. Әдетте, мотив ретінде семантикасы мен экспрессивті формасы жетекші идеяға сәйкес келетін объект таңдалады. Ою-өрнектің мотиві объективті әлемнің объектілері немесе олардың жекелеген бөліктері, табиғи құбылыстар, дерексіз формалар мен жеке белгілер, символдар мен аллегориялар және дайын көркем бейнелер, сонымен қатар эстетикалық белгілер мен нышандар және т.б. болуы мүмкін. Мотивтің мазмұны мен тақырыбы ою-өрнектердің көптеген классификациясының негізі болып табылады [4, 64-б.].

Мотивтің өзі таңдаудың шығармашылық әрекеті – бұл тарихи және ұлттық стильдер арасындағы айырмашылықтың айқын белгісі, ол ең көп таралған, танымал мотивтердің шеңберін, өзіндік иконографиясын, тұрақты, жеткілікті шектеулі мотивтердің жиынтығын, тұрақты құрылымдар мен сызбаларды ішкі құрылымды өзгерту мүмкіндіктерін қамтиды. Өнерде бірыңғай стиль, дамыған органикалық синтездің болуы әр түрлі өнер түрлерінде бірдей формаларды, көркемдік техниканы және композициялық схемаларды қолдануға мүмкіндік береді, ал көрінетін шектеулер кескіндердің шексіз алуан түрін береді.

Өткен кезеңнің себептері мен құрылымдарынан бас тарту маңызды (көркемдік бағдарлама ретінде). Бұл зооморфты, орнитоморфты және гүлді ою-өрнектердің иконографиясында айқын көрінеді, онда гүлдердің, жануарлардың және құстардың сүйікті түрлеріне немесе басқа түрлеріне артықшылық беріледі.

Жеке мотивтің мәні мен бейнесі тұтас бейненің толықтығын білдірмейді. Жаңа мағыналардың пайда болуы және бейнені одан әрі тереңдету оның құрамына кіретін басқа мотивтермен және элементтермен үйлесуі негізінде, оларды жүйелеудің белгілі бір қағидаттарына негізделген біртұтас жүйеге біріктіру, түрлендіру, салыстыру, топтау, бөлектеу, біріктіру, іске қосу, сәйкестендіру, беру, ресімдеу және формалау негізінде жүзеге асырылады, т.б. Мотивтердің конъюгациясы әр түрлі принциптер бойынша жүзеге асырылуы мүмкін – қайталау, контраст, нюанс. Бейнелеу өнерінің басқа түрлері үшін кескінді қалыптастыру мен тереңдетудің мұндай әдістері тән емес.

Раппорт (рапорт – французша жауап, жауап, ұқсастық, хат алмасу) – бұл сәндік тұтас құрылымның жоғарырақ деңгейі. Ол маңызды композициялық бірлік ретінде әрекет етеді, дәл жақындастыру сатысында, болашақ композицияның заңдылықтары негізделеді, мотивтердің бір-бірімен, фонымен және мойынтірек бетімен байланысы, жүйесі, тұтас композициялық тұтастықтың әдістері мен экспрессивті құралдары анықталған.

Көркем құрылымның жекелеген ішкі жүйелерінің кескіндері интегралды ою-өрнек композициясының бейнесінде, содан кейін ою-өрнек нысанында синтезделеді. Бұл форма мен мазмұнның диалектикалық бірлігі, жеке фигураларда емес, жалпы эмоционалды мағыналы, ассоциативті қаныққан атмосферада ену тәсілі.

Шығарма жанры дәстүрлі түрде мынадай негізгі белгісі бойынша анықталады — бір жанрдағы шығармаларды біріктіретін және айтарлықтай тұрақты, әрі тарихи қайталанатын сипаттағы мазмұнына, құрылысы мен түріне қарай. Көркем шығарманы кеңінен танып білу жанрлар сериясын тудырады. Атап айтар болсақ, тарихи, отбасылық-тұрмыстық, детективтік, ғылыми-фантастикалық және т.б. келтіруге болады. Шығарманы сипаттау үшін оның мазмұнының жанрлық ерекшеліктері маңызды. Бұған байланысты ұғымдар Г. Гегельдің «Эстетика» еңбегінде [11, 67-б.], А.Н. Веселовскийдің «Исторической поэтике» шығармасында [10, 35-б.] және басқа да ғалымдардың еңбектерінде қамтылды.

Белгілі бір құбылыс ретінде ою-өрнекте бір-бірімен байланысты категорияларды бөлу қиын, сондықтан көркем бейнені зерттеу мазмұны мен тақырыбына, не формасына шоғырланған. Бұл тәсіл классификацияны дамытуда және стилистикалық ерекшеліктерді сипаттауда өз нәтижесін береді, яғни жеке ескерткішті түсіндіру кезінде оның мағынасы едәуір азаяды және көркем экспрессивтіліктен айрылады. Ою-өрнектің көркем бейнесін интерпретациялау көбінесе көркемдік құрылымды морфологиялық деңгейде семантикалық талдаумен шектеледі: белгілі бір мотивтің тақырыбы, оның символдық мағынасын түсіндіру қарастырылып отырған композицияның көркемдік мәні ретінде қабылданады. Қазіргі заманның ою-өрнегі негізінен формальды талдауға жатады. Оның бейнесі белгілі бір тарихи кезеңнің немесе белгілі бір ұлттық мәдениеттің дүниетанымымен, көркемдік идеалмен және көркемдік нормаларымен көркем мәдениет пен эстетикалық көріністердің проблемаларымен байланысты емес. Шығарма көркем образды контекстен бөлуге ықпал ететін, оның қалыптасуы мен дамуында осындай маңызды рөл атқаратын функционалды талдауға да ұшырамайды.

Көркем шығарманы талдау кезінде, әдетте, маңызды деңгейдің келесі компоненттері – тақырып, проблемалар және идея, дүниенің көрінісі және автордың позициясын білдіретін идеялық әлем деп бөлінеді. Сәндік жұмысты түсіндіру үшін барлық элементтер бірдей бола бермейді. Тақырып негізінен ою-өрнек түріне байланысты анықталады. Мұндай компонентті проблемалық деп бөліп көрсету мүмкін емес, өйткені ою-өрнек, өнердің басқа түрлерінен айырмашылығы, бекіту өнері болып табылады. Маңызды деңгейдің басқа компоненттері де өздерін ерекше көрсетеді.

Талдау кезінде шартты түрде бөлінетін негізгі компоненттердің бірі ретінде идеяны көбінесе дерексіз ұғымдардың тіліне аудару қиынға соғады. Егер біз ою-өрнек туралы айтатын болсақ, онда мұндай негізгі идея, оның мағынасы тәртіп идеясын бейнелі түсіну деп санауға болады. Ю.Я. Герчук былай деп жазады: «Бұйрықтың өзі, негізінен, оны реттелген әлемнің нақтылығымен алынған, бұл өнердің негізгі мазмұны». Кез келген ою-өрнек – бұл өмірдегі хаос пен кездейсоқтыққа қарсы тұра отырып, тамаша үйлесімнің, тәртіптің идеалы. Осылайша, көркем мәдениеттегі негізгі және көне тақырыптардың бірі, екілік оппозиция хаос/порядок, ою-өрнек өнерінде өзінің толық көрінісін табады. Табиғаттың барлық заңдылықтарын білмейтін адам, әлемдік тәртіптің барын интуитивті түрде қабылдай алады. Бұйрықты сезуге болады, бірақ ол тек өнерде көрінеді. Ою-өрнек – «ең көне және ерекше әдіс» – бұл әлемде тәртіптің даналығы, табиғат, адам және адамның жанында өмір сүретін заттар құрылымындағы үйлесімділік логикасы бар екенін көрсету. Ою-өрнек – бұл мұндай үйлесімділік болмаған кезде тапсырыс іздеуге деген құштарлық. Бұл ритм сиқырының бір түрі. Композиция қайта пайда болған сайын, сиқырлы қасиеттің жаңа қыры пайда болды және дамып отырды: табиғаттың өзінде өмірдің қайталануы, табиғаттың өзімен бәсекелестіктің кереметі...» [5, 367-б.].

Әр дәуір мен әрбір ұлттық мәдениет сәндік өнердің бейнесінде тәртіп пен үйлесімділік, дүниенің материалдық және уақытша детерминизмі туралы идеяларын жеткізеді. Ежелгі дәуірдегі ою-өрнек – бұл көбею үлгісі ретінде ғарыштың орналасуының поэтикалық тәжірибесі. Сәндік өнердің кейінгі көріністерінде тәртіп эстетикалық тұрғыдан түсінілген, ғаламның қажетті және мүмкін қасиеті болып қала береді. Әр дәуір, стиль немесе стиль бағыты эстетикалық құндылықтардың кең палитрасы бар тәртіп туралы өзіндік идеяны қалыптастырады. Сәндік өнер уақытының әр жаңаруы мен өзгеруі, жаңа композициялық өрнектер мен мотивтердің енуі – бейненің тереңдеуі және кеңеюі, осы әмбебаптылықтың тағы бір мысалы, шындықтың әр түрлі қырларына жаңа көзқарас. Ою-өрнектің идеалы және негізі ретіндегі тапсырыс шексіз өзгеріп отырады, әр түрлі нұсқада синонимдік рөл атқарады [6, 45-б.].

Семантикалық тұрғыдан алғанда, бұл ою-өрнек өнерінде ақпараттық тұрғыдан жүктелетін және мәнерлеп көрінетін тәртіптің көрінісі ғана емес, сонымен қатар тәртіпті бұзу да маңызды. Мұндай көркем құрылымдарда тәртіп идеясы, тапсырыс беру идеясы ақыл-ойға негізделген тірек нүктесі болып табылады, сонымен бірге кескін құрылымына енеді.

Көптеген сәндік мотивтер мен композициялардың, экспрессивті құралдардың, көркемдік тәсілдер мен тапсырыс беру принциптерінің тұрақтылығы Ю.М. Лотман тағайындаған әдісті «теріс әдістер» ретінде қолдануға мүмкіндік береді, оның мәні көрермендердің үміттерін бұзу болып табылады. Симметрияны қасақана бұзумен композициялардың экспрессивтілігі сол әдіске негізделген. Классикалық эстетиканың маңызды категориясы ретінде табиғаттың идеясы мен табиғатқа табыну осы стильдің ою-өрнегінде көрініс табады. Табиғи мотивтердің жаңа интерпретациясы, иконографияны жаңарту көркемдік техниканы жаңарту процесімен қатар жүрді. Олардың ішінде бұзылудың әсерлері, композициялық құрылымдарда асимметрия және динамикалық симметрияны қолдану бар [7, 192-б.].

Ою-өрнектегі симметрия табиғи заңдылықтардың бірі – композициялық құрылымның негізгі қағидаларының бірі, жетекші көркем тақырыптардың бірі, сонымен қатар көркем образдың маңызды құрылымдық элементі болып табылатын жеке нысанды үйлестіру және

жүйелеу әдісі. Ою-өрнек өнеріндегі симметрия мағыналары мен интонацияларының реңктеріне бай.

Симметрияны қолдану сан алуан эстетикалық іс-шараларда ежелден қалыптасқан дәстүрге ие, ол өнер тарихында ерекше рөлге ие, қайталанатын қағидаттарға айналған тұрақты тіркесімдердің мысалдарын береді. Сонымен бірге олардың шектеулі табиғаты сәндік өнердің шексіз әртүрлілігінің негізі болып табылады. Үйлестіру және ретке келтіру құралы ретінде симметрия қарапайым заңдардан бастап ең күрделі экспрессивті тақырыптарға дейін, қиял мен өзгеріске толы көптеген заңдарды орната алады.

Бұл құбылысты зерттеушілердің пікірі бойынша симметрия әмбебап код ретінде адамның қоршаған ортаға, табиғи, әлеуметтік және мәдениетке деген күрделі реакциясы болып табылады. Симметрия тәртіп, тұтастық, толықтық және үйлесімділік идеясы ретінде адамның эстетикалық тәжірибесімен тығыз байланысты. Философтардың, психологтардың және мәдениеттанушылардың көптеген еңбектерінің арқасында симметрия полисемиясы, оның философиялық және әлеуметтік-мәдени мазмұны туралы идеялар қалыптасты. Ою-өрнектің морфологиясына келетін болсақ, симметрияның геометриялық аспектісі барынша ашылған.

Ою-өрнек өнерінде симметрия екі жақты. Бұл сонымен бірге әлем меншігі мен көркемдік құрал, ол табиғи және жасанды, табиғатқа негізгі заң ретінде берілген және адам тәртіп пен үйлесімділіктің бір нысаны ретінде жаратылған. Табиғи формалардың симметриялары әрдайым ою-өрнек үшін шабыт көзі болды, алайда табиғаттың шексіз әртүрлілігімен абсолютті симметрия тек абстрактілі идеал болып табылады, ол «өзінің құндылығын жоғалтпайды, өйткені ол бізді қоршаған әлемдегі шындықпен салыстырады.

Сәндік өнерде симметрияның әр түрлі түрлері қолданылады – айна, орталық-осьтік, бейнелі, қозғалмалы рефлексия; торлы композициялардың симметриясы, сонымен қатар түрлі-түсті симметриялардың кейбір сорттары айрықша ерекшеленеді. Трансформациялар - айналу, ауысым, ауыстыру, шағылысу – қол жеткізудің құралы болып табылады. Симметриялық үлгілер тыныштық пен статикалық жағдайды білдіруге, қозғалыстар мен кеңістіктік сипаттамалардың әр түрін жеткізуге мүмкіндік береді. Ою-өрнектің бейнелік құрылымында тәртіп пен оны бұзудың тәсілдері бірдей мәнге ие, симметрияның болмауы динамикалық құрылымдар мен статикалық бұзылулармен байланысты. Симметрия мен асимметрия мотив пен кеңістіктің байланысын сипаттайды. Осылайша, жабық симметриялы сәндік формалар мен фондардың өзара байланысы үйлесімді идеалды кеңістіктік ортада болатын денелердің идеясын көрсетеді [8, 480-б.].

Ою-өрнек өнеріндегі симметрияның әлеуметтік-мәдени аспектісі де маңызды. Симметрия мен асимметрияның артықшылығы белгілі бір тарихи кезеңнің мәдениеті, ұлттық мектебі сияқты дүниетанымдық және эстетикалық бейнелермен байланысты. Әр түрлі мәдени дәстүрлерде әдемі, үйлесімді форманың белгісі, симметриядан декларативті түрде бас тарту өнер бағдарламасының белгілі бір бөлігі бола алады.

Ою-өрнек өнерінде бейнеленген тәртіп идеясы, оның сапалық және сандық өлшемі, бастама болғанда ғана түсінуге және бағалануға болады – кездейсоқтық түсінігі, өмір өзі білдіретін кездейсоқтықтың белгілі бір бөлігі. Сондықтан, негізгі идеяны және тақырыпты жүзеге асыру үшін ою-өрнек эмпирикалық шындықпен үнемі байланыста болуды, адамның практикалық өміріне толыққанды енуді, бейнені материалдық түрде бейнелеу әдісі ретінде жүзеге асыруды қажет етеді. Көркем шығарманы талдау кезінде форманың келесі компоненттері бөлінеді: бейнеленген әлем, экспрессивті құралдар жүйесі және композиция. Бұл категориялар форманың бірлігін құрайды және стильді анықтайды.

Композиция және оны үйлестіру заңдылықтары, оны талдаудың негізгі аспектілері – кеңістікте пластикалық және сәндік ою-өрнек теориясының дамыған бағыты, олар осы зерттеу аясында ерекше қарастыруды қажет етпейді. Композицияның бейнелік-семантикалық аспектісіне келетін болсақ, қазіргі кезеңде ол әлдеқайда аз дәрежеде дамыған.

Бұл аспектіні дамыту үшін ою-өрнек өнерінің көркемдік және стилистикалық әдістерін арнайы зерттеу қажет [9, 187-б.].

Сәндік бейнелер заманауи көркем мәдениеттің проблемаларымен, идеялық негіздермен, эстетикалық көріністермен белгілі бір тарихи кезеңдегі немесе ұлттық мәдениеттің көркемдік нормаларымен тікелей байланысты және тарихи ұлттық сипатта айқын көрсетілген. Ою-өрнек өнерінің бейнелерін жалпылау, абстракциялау, синтетизм, көркем тілдің әмбебаптығы мен экспрессивтілігі оны белгілі бір тарихи кезеңнің, аймақтың, ұлттық өнердің көркем мәдениетінің стилистикалық ерекшеліктерін, оның шығармашылық негіздері мен бейнелік ерекшеліктерін, қалыптасу ерекшеліктерін көрсетуші етеді. Аксиологиялық функцияны орындай отырып, ою-өрнек белгілі бір тарихи кезеңнің эстетикалық тәжірибесін ғана емес, сонымен бірге жалпы адамзаттың жалпыға ортақ тәжірибесін жинақтап, оны жалпыға бірдей маңызды бейнелермен жеткізеді [10, 90-б.].

Сонымен, сәндік өнердің жоғарыда сипатталған аспектілері мен функциялары оны педагогикалық университеттердің оқу процесінде қоршаған әлемнің болашақ бейнесін құрудың және студенттердің көркемдік және шығармашылық белсенділігін дамытудың тиімді әдісі ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Болысбаев Д.С. Ою-өрнектердің даму тарихы мен табиғаты. – Шымкент: Әлем, 2019. – 179 б.
2. Байжігітов Б. Бейнелеу өнерінің теориялық мәселелері. – Ақтөбе: Полиграфия, 2013. – 240 б.
3. Романов Ю.И. Образ, знак в искусстве. Научное издание. Философско-методологический анализ. – СПб.: Ин-т им. И.Е. Репина, 1993. – 130 с.
4. Смолянинов И.Ф. Природа художественного образа. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
5. Юнг К.Г. Человек и его символы. – М., 1998. – 367 с.
6. Торебаев Б.П., Мырхалыков Ж.У. Цвет в текстиле. – Шымкент, 2016. – 45 с.
7. Неменский Б.М. Познание искусством. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 192 с.
8. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. – 480 с.
9. Ломов С.П., Аманжолов С.А. Методология художественного образования: учеб. пособие. – М.: Прометей, 2011. – 187 с.
10. Болысбаев Д.С. Дәстүрлі өнердегі діни нанымдар – сенімдердің көріністері. – Шымкент: Алтын алқа, 2016. – 90 б.

REFERENCES

1. Bolysbaev D.S. Оіу-órnekterdiń damý tarihy men tabıgaty. – Shymkent: Álem, 2019. – 179 b. [in Kazakh]
2. Baijigitov B. Beineleý óneriniń teorıalyq máseleleri. – Aqtóbe: Poligrafıa, 2013. – 240 b. [in Kazakh]
3. Romanov Iú.I. Obraz, znak v iskýsstve. Naýchnoe ızdanie. Filososfsko-metodologicheskıı analiz. – SPb.: In-t im. I.E. Repina, 1993. – 130 s. [in Russian]
4. Smolianinov I.F. Priroda hýdojestvennogo obraza. – M.: Znanıe, 1982. – 64 s. [in Russian]
5. Iýng K.G. Chelovek i ego simvolı. – M., 1998. – 367 s. [in Russian]
6. Torebaev B.P., Myrhalykov J.Ú. Tsvet v tekstile. – Shymkent, 2016. – 45 b. [in Russian]
7. Nemenskıı B.M. Poznanıe iskýsstvom. – M.: Izd-vo ÝRAO, 2000. – 192 s. [in Russian]
8. Losev A.F. Znak. Simvol. Mıf. – M.: Izd-vo Moskovskogo ýn-ta, 1982. – 480 s. [in Russian]
9. Lomov S.P., Amanjolov S.A. Metodologıa hýdojestvennogo obrazovaniıa: ýcheb. posobie. – M.: Prometeı, 2011. – 187 s. [in Russian]
10. Bolysbaev D.S. Dástúrli ónerdegi dıni nanymdar – senimderdiń kórinisteri. – Shymkent: Altyn alqa, 2016. – 90 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 378.147; МҒТАР 14.35.09
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.039>Э.А. АБДЫКЕРИМОВА¹, А.Б. ТУРКМЕНБАЕВ^{2*}¹педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор*Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті*
(Қазақстан, Ақтау қ.), e-mail: Abdykerimova_el@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1447-4077>²педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор*Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті*
(Қазақстан, Ақтау қ.), e-mail: asset.turkmenbaev@yu.edu.kz

ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ БҰЛТТЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарын, атап айтқанда, оқытушының әдістемелік жұмысында бұлтты технологияларды пайдалану мәселесі айтылады. Оқытушылардың әдістемелік қызметті жүзеге асыру кезінде Google құралын пайдалануының өзектілігі негізделеді. Оқытушылар мен студенттер арасында қазіргі заманғы білім беру міндеттері үшін өте маңызды бірлескен қызмет туралы айтылады. Бұлттық технологиялардың дидактикалық мүмкіндіктері көрсетіледі. Ақпараттық көздерді талдау негізінде оқытушының әдістемелік жұмысын іске асыру кезінде Google-дың қандай құралдарын пайдалануы мүмкін екені көрсетіледі. Бұлттық технологияларды қолданудың кейбір мысалдары Яндекс.Диск, Облако@mail.ru, Microsoft OneDrive, Dropbox, Vox.net, Google Drive, OpenDrive және т.б. құралдар мысалында қарастырылған.

Мәліметтерді бұлт қоймасына жүктеу, басқа пайдаланушылармен алмасу және т.б. қызмет келесі мүмкіндіктерді ұсынады: телефондар мен смартфондардан видео және фото түсіруді жүзеге асырады. Бұл ұялы құрылғылардың жадын үнемдеуге мүмкіндік береді. Барлық контент бастапқы сапада жүктеледі, бөлінген орын көлемінің үлкендігінің арқасында дискіге фото мен видеоның қомақты мөлшері орналастырылады, т.б. Бұлттық технологияларды пайдаланудың ерекшеліктері олардың дидактикалық әлеуеті туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ақпараттық технологиялар, оқу үдерісі, бұлттық технологиялар, дидактикалық мүмкіндіктер, әдістемелік қызмет.

E.A. Abdykerimova¹, A.B. Turkmenbayev²¹Candidate of Pedagogical Sciences, Professor*Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov*
(Kazakhstan, Aktau), e-mail: Abdykerimova_el@mail.ru²Candidate of Pedagogical Sciences, Professor*Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov*
(Kazakhstan, Aktau), e-mail: asset.turkmenbaev@yu.edu.kz

Using Cloud Technologies in the Educational Process

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Абдыкеримова Э.А., Туркменбаев А.Б. Оқу үдерісінде бұлттық технологияларды қолдану // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 105–116. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.039>

***Cite us correctly:**

Abdykerimova E.A., Turkmenbaev A.B. Oqú úderisinde bultty tehnologualardy qoldaný [Using Cloud Technologies in the Educational Process] // *Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 105–116. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.039>

The article reveals the problem of using information and communication technologies, in particular cloud technologies in the methodical work of the teacher. The article substantiates the relevance of using the Google tool in the implementation of methodological activities by teachers. We are talking about a very important joint activity among teachers and students for the tasks of modern education. The didactic possibilities of cloud technologies are presented. Based on the analysis of information sources, it is indicated which Google tools can be used in the implementation of the teacher's methodological work. Some examples of using cloud technologies are considered on the example of such tools as Yandex. Disk, Облако@mail.ru, Microsoft OneDrive, Dropbox, Box.net, Google Drive, OpenDrive, etc.

Uploading data to cloud storage, sharing data with other users, and other services provides the following features: it takes video and photos from phones and smartphones, which saves memory on mobile devices; all content is loaded in its original quality, thanks to the large amount of allocated disk space, an impressive number of photos and videos are placed on the disk, etc. The peculiarities of using cloud technologies allowed us to draw a conclusion about their didactic potential.

Keywords: information technologies, educational process, cloud technologies, didactic opportunities, methodical activity.

Э.А.Абдыкеримова¹, А.Б.Туркменбаев²

¹кандидат педагогических наук, профессор

*Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова
(Казахстан, г. Актау), e-mail: Abdykerimova_el@mail.ru*

²кандидат педагогических наук, профессор

*Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова
(Казахстан, г. Актау), e-mail: asset.turkmenbaev@yu.edu.kz*

Использование облачных технологий в учебном процессе

В статье раскрывается проблема использования средств информационно-коммуникационных технологий, в частности облачных технологий в методической работе преподавателя. Обосновывается актуальность использования инструмента Google при осуществлении преподавателями методической деятельности. Речь идет об очень важной для задач современного образования совместной деятельности среди преподавателей и студентов. Представлены дидактические возможности облачных технологий. На основе анализа информационных источников указывается, какие средства Google могут быть использованы при реализации методической работы преподавателя. Некоторые примеры использования облачных технологий рассмотрены на примере таких инструментов как Яндекс.Диск, Облако@mail.ru, Microsoft OneDrive, Dropbox, Box.net, Google Drive, OpenDrive и др.

Загрузка данных в облачное хранилище, обмен данными с другими пользователями и другие сервисы предоставляет следующие возможности: осуществляет видеосъемку и фотосъемку с телефонов и смартфонов, это позволяет экономить память мобильных устройств; весь контент загружается в исходном качестве, благодаря большому объему выделенного места на диске размещается внушительное количество фото и видео и т.д. Особенности использования облачных технологий позволили сделать вывод об их дидактическом потенциале.

Ключевые слова: информационные технологии, учебный процесс, облачные технологии, дидактические возможности, методическая деятельность.

Кіріспе

Қазіргі таңда бұлтты технологиялар қарқынды дамып келеді және бұрынғыдан да көп қызмет саласын қамтуда. Бұлтты технология – дербес оқу, интербелсенді сабақтар мен ұжымдық оқыту үшін дидактикалық мүмкіндіктер жасай отырып, дәстүрлі оқудың орнына жаңашыл баламаны ұсынады. Сонымен қоса желілік бұлт студенттерге өзара әсер етуге және орналасу жеріне байланыссыз оқытушыларымен, құрбыларымен бірлесіп жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді.

Оқытушының әдістемелік жұмысы – бұл педагогикалық озат тәжірибе жетістіктеріне және оқу-тәрбие жұмысының нақтылы жағдайына сүйене жүргізілген, өзара байланысты іс-әрекеттер жүйесі, ол әрбір оқытушының біліктілігін, кәсіби шеберлігін жан-жақты арттыруға бағытталған.

Оқытушының әдістемелік қызметі – бұл нақты пәнге оқыту құралдарын жоспарлау, құрастыру, таңдау және қолдануды жүзеге асырудың, олардың дамуы мен жетілдірілуіне себепші болатын тұрақты қызмет түрі [1].

ЖОО-да әдістемелік жұмысты төрт түрге бөледі: ғылыми-әдістемелік, ұйымдастыру-әдістемелік, оқу-әдістемелік және сараптамалық-әдістемелік [2].

Әдістемелік жұмыстың екі негізгі формасы бар – ұжымдық және жеке тұлғаға бағытталған. Ұжымдық әдістемелік жұмыс, ең алдымен, оқытушылардың мәселелерді бірлесіп талқылауға белсенді қатысуынан көрінеді. Жеке жұмыс оқытушыға қажетті нормативтік және оқу құжаттарын өз бетінше зерделеуге, студенттердің пәнді игеруі бойынша жұмысты жоспарлауға және ұйымдастыруға, оқу үдерісін жедел бақылауға және түзетуге мүмкіндік береді [3].

Жоғарыда көрсетілген авторлардың зерттеулері әдістемелік жұмыстың қандай да бір формаларының мазмұнына арналған, бірақ оларды жүзеге асырудың технологиялық аспектілері қарастырылмаған.

Негізгі бөлім

Қазіргі уақытта оқу үдерісін ұйымдастыруда заманауи оқыту технологияларын пайдаланбау мүмкін емес. Оқыту мен тәрбиелеудің өзекті міндеті студенттерде кәсіби құзыреттіліктерді дамыту деп атауға болады, олар студенттің шеберлігі мен қасиеттерін қалыптастыру арқылы ашылады: жеке жауапкершілік, коммуникативтік икемділік, өзін-өзі дамыту қабілеті, ойлау қабілетін дамыту, ақпаратты әр түрлі формада және әр түрлі тәсілдермен таба білу, талдау, басқару, біріктіру, бағалау және жасай білу.

Аталған қасиеттер ақпараттық-коммуникациялық технологиялар курсының шеңберінде ғана қалыптаспауы керек – олар метапәндік болып табылады. Бұл білім беру стандарттарында баяндалған оқу нәтижелеріне қойылатын талаптар тізбесінде айтылған. Технологиялық тұрғыдан алғанда, осы талаптарды іске асыру студенттер мен оқытушылар үшін мынадай технологиялардың қажеттілігі мен қолжетімділігін болжайды:

- түрлі форматтағы электронды құжаттарды жасау – мәтіндік, графикалық, бейне және т.б.;

- жеке және ұжымдық жұмыстардың шығармашылық нәтижелерін барлық мүдделі тұлғаларға қашықтықтан қол жеткізу мүмкіндігін беру;

- оқу үдерісінің түрлі аспектілерінде интернет желісі ресурстарын қолдану;

- студенттер мен оқытушының ұжымдық (бірлескен) оқу іс-әрекетін ұйымдастыру [4].

Аталған барлық міндеттер ақпаратты сақтау мен өңдеудің бұлтты технологияларына жүгінгенде сәтті шешіледі.

Қазіргі уақытта қолданушылар Яндекс.Диск, Облако@mail.ru, Microsoft OneDrive, Dropbox, Vox.net, Google Drive, OpenDrive және т.б. қолдануға болады. Бұлттық технологияларды қолданудың кейбір мысалдарын қарастырайық.

Яндекс.Диск – пайдаланушыларға өз мәліметтерін «бұлтта» серверлерде сақтауға және оларды басқа пайдаланушыларға интернетте беруге мүмкіндік беретін бұлтты қызмет. Қажет болған жағдайда, пайдаланушы үлкен құжаттарды қайта жібере немесе файлдарға едәуір студенттер саны қол жеткізе алады. Жүктелетін файлдардың әдепкі шекті өлшемі 10 Гб кеңістік ұсынылады, 20 Гб және одан да көп кеңейтуге болады, сақтау уақыты шектеусіз. Барлық файлдар антивируспен тексеріледі, ал оларды беру шифрланған қосылу бойынша жүзеге асырылады. Яндекс.Диск бұлтта файлдар бір серверде емес, әр түрлі серверлерде орналасқан. Бұл жоғары сенімділікті қамтамасыз етеді: мәліметтер физикалық зақымдалғанда немесе серверлердің хакерлік бұзылуында жоғалады деп қауіптенбеуге болады. Қазіргі уақытта пайдаланушыларды тіркеу барлығына қол жетімді.

Яндекс.Диск тек ыңғайлы тегін файл сақтау орны ғана емес, сонымен қатар оларды өңдеу үшін кең мүмкіндік береді. Мәліметтерді бұлт қоймасына жүктеу, басқа пайдаланушылармен алмасу және т.б. қызмет келесі мүмкіндіктерді ұсынады:

- телефондар мен смартфондардан видео және фото түсіруді жүзеге асырады. Бұл ұялы құрылғылардың жадын үнемдеуге мүмкіндік береді. Барлық контент бастапқы сапаға жүктеледі, бөлінген орынның үлкен көлемінің арқасында дискіге фото мен видеонның әсерлі саны орналастырылады;

- көлемі 50 Гб дейін ыңғайлы файл алмасу. Мұндай файлдарға қысқа сілтемелерді жасауға мүмкіндік береді, бұл басқа пайдаланушылармен мәліметтерді жылдам алмасуды қамтамасыз етеді. Сілтемелер бойынша файлдарды тікелей браузерде көруге болады, өзіңіздің қатты дискіңізге сақтауға немесе компьютерге жүктеуге болады;

- ыңғайлы және тез, дербес компьютердің қатты дискісінде сақталады;

- Microsoft Office онлайн-нұсқасына тегін қосылу. Бұл пайдаланушыларға Excel, Word, PowerPoint-пен тікелей браузерде, бағдарламаларды инсталляциясыз жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Қажет болған жағдайда, файлдарды жылдам өңдеу немесе мобильді құрылғылардан жұмыс істеу өте ыңғайлы.

Сервисте скриншоттар редакторы және басқа да пайдалы опциялар қарастырылған. Яндекс.Дискі үнемі дамып, жаңа мүмкіндіктермен толықтырылып отырады [5].

Облако@mail.ru – музыканы, видеоларды, суреттерді және басқа да файлдарды бұлтта сақтауға және мәліметтерді компьютерлерде, смартфондарда немесе планшеттерде синхрондауға және оларды басқа интернет пайдаланушыларымен бөлісуге мүмкіндік береді. Тегін сақтау көлемі 8 Гб құрайды, ақылы түрде 4 Тб дейін арттыру мүмкіндігі бар. Бұлтта жалпы бумалармен жұмыс және құжаттарды, кестелер мен презентацияларды онлайн-өңдеу іске асырылды.

OneDrive қызметі 5 Гб ақпаратты тегін сақтауға мүмкіндік береді. Суреттер үшін алдын-ала эскиздер түрінде қарау, сондай-ақ оларды слайдтар түрінде көру мүмкіндігі қарастырылған. OneDrive қызметінде Office Online қолдауы бар. Бұл пайдаланушыларға Microsoft Office құжаттарын тікелей веб-браузерде жүктеуге, құруға, өңдеуге және алмасуға мүмкіндік береді. Пайдаланушылар Word, Excel, PowerPoint және OneNote құжаттарын тікелей браузерде жасай, көре және өңдей алады. Артықшылығы қарапайым сүйреу немесе веб-қосымшаны пайдалану арқылы файлдарды жазу мүмкіндігі болып табылады. Windows басқаруымен жұмыс істейтін компьютерге қашықтан кіру бар. OneDrive PDF форматын және ODF стандартын қолдайды. SkyDrive іздеу функциясы PDF форматында құжаттарды іздеуді қолдамайды, бірақ Microsoft Office: doc, docx, ppt, pptx, xls және xlsx форматтарынан іздеуді қолдайды. Тұтас бумалар бір архивпен жүктелуі мүмкін. Бір жүктеу үшін 4 Гб және 65 000 файлға шектеу бар [6].

Dropbox – көру үшін қандай құрылғы пайдаланылғанына қарамастан, пайдаланушыларға өз компьютерлерінде арнайы буманы (папканы) жасауға мүмкіндік береді, оны бірдей мазмұн бар деп синхрондайды. Осы бумада орналастырылған файлдар Dropbox веб-сайты және мобильді бағдарламалар арқылы да қолжетімді. Dropbox Freemium

моделі бойынша жұмыс істейді, онда пайдаланушылар еркін кеңістіктің берілген санымен тегін аккаунт құруға мүмкіндігі бар, ал аккаунт көлемін арттыру үшін ақылы жазылу қажет. Dropbox пайдаланушының көмегімен немесе браузер арқылы веб-интерфейсті пайдаланып қашықтағы серверлерде файлдарды орналастыруға мүмкіндік береді. Dropbox клиенттік бағдарламалық жасақтаманы компьютерде орнатқанда синхрондалған бума жасалады. Dropbox серверден файлдарды жойғаннан кейін мәліметтерді қалпына келтіру мүмкіндігі болу үшін жүктеу тарихын жүргізеді. Клиент арқылы жүктелген файлдарда өлшем шектеулері жоқ, бірақ веб-интерфейс арқылы жүктелген файлдар 20 ГБ шектелген. Dropbox Professional және Dropbox Business пайдаланушылары үшін қатты дискідегі орынды үнемдеуге мүмкіндік беретін Smart Sync функционалдығы бар. Мәліметтерді сақтау үшін 2 ГБ дейін тегін қызмет ұсынады, 16 ГБ дейін тегін арттыруға болады. Сондай-ақ, 1 ТБ сатып алуға болады.

OpenDrive – бұл кез келген жерден құжаттарды қарау, бірлесіп пайдалану және бірлесіп жұмыс істеу үшін бұлт қоймасын ұсынатын қызмет, яғни, кез келген жерден 5 ГБ тегін қолжетімді бұлтты диск [7].

Google Drive – бұлтта ақпаратты сақтау мүмкіндігі, сондай-ақ оны өңдеу бойынша дамыған құралдар үйлесімді түрде біріктірілген. Google Drive негізінде білім беру міндеттерін шешуге мамандандырылған Google Suite for Education ортасы құрылған. Бірақ тіпті онсыз да Google Drive мүмкіндіктерін сауатты пайдалану кез келген оқу пәндері бойынша оқу үдерісін ұйымдастыру мен сүйемелдеудің көптеген мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, пән оқытушыларын Google Drive құрал-сайманымен және оны оқу үдерісінде пайдалану мүмкіндіктерімен таныстыруға мүмкіндік береді.

Google Drive құралының мүмкіндіктеріне шолу. Оқытушыға желіде өз кеңістігін құруға және оқу қызметін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін негізгі құралдар: Google диск, Google форма, Google құжаттары, Google кестелері, Google күнтізбесі, Google презентациялары, Google суреттері, Gmail поштасы, Google сайттары болып табылады [8].

Google диск – көлемі 15 гигабайт виртуалды сақтау орны. Бұл виртуалды дискіде файлдарды сақтауға немесе компьютерден файлдарды жүктеуге және оларды басқа пайдаланушылармен бөлісуге болады. Файлдарға кіруге рұқсат беру үшін, кіру параметрлерін өзгертуге болатын арнайы жекелік параметрлер бар. Дискіде құжаттар жасалады және сақталады, бірақ олардың қызметі күрделі медиа-өнімдерді, мысалы, ментальдық карталарды, интербелсенді плакаттарды немесе виртуалды көрмелерді жасау үшін әрқашан жеткілікті болмайды. Бұл мәселені шешу үшін дискіге веб-қосымшаларды жасау және оларға әрі қарай ыңғайлы қол жеткізу үшін әр түрлі желілік қызметтерді қосуға мүмкіндік бар. Оның көмегімен құжаттармен, кестелермен, презентациялармен, PDF-файлдармен және формалармен жұмыс істеуге болады. Стандартты бағдарламалық жасақтамаға қарағанда, Google дискінің қызметі файлдардың әр түрлі түрлерімен нақты уақыт режимінде онлайн жұмыс істеуге болады. Басқаша айтқанда, өңдеу және түсініктеме оқытушы мен студенттердің бір мезгілде қатысуымен жүргізілуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл ресурс тапсырмалардың сақталуын және қолжетімділігін қамтамасыз етеді, өйткені барлық енгізілетін өзгерістер Google бұлтында автоматты түрде оларды енгізгеннен кейін сақталады, бұл бағдарламалық және аппараттық қамтамасыз ету жұмысындағы күтпеген іркілістерден ақпаратты қорғау қамтамасыз етіледі. Google дискісінің қолданбасы үшін Google тіркелгісінің болуы қажет. Google дискісі кез келген форматтағы файлдарды сақтауды, кез келген құрылғыдан оларға жеке немесе бірлескен қатынауды, сондай-ақ бірнеше құрылғыда сақталған мәліметтерді синхрондау мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Google формасы – түрлі сауалнамалар жүргізуге және сауалнамалар, тесттер жасауға мүмкіндік беретін құрал. Форманы ашқан кезде автоматты түрде Google кестесі жасалады. Форма ағымдағы өзгерістермен бірге Google дискісінде автоматты түрде сақталады. Дайын

Google формасы әлеуметтік желілер немесе электрондық пошта арқылы таратылуы мүмкін. Google форманың артықшылықтары:

- бейнелер мен видеоматериалдарды пайдалану мүмкіндігі;
- диаграмма түрінде көрнекі ұсыныспен жауаптарды автоматты түрде өңдеу;
- сауалнаманың жеке графикалық дизайнын пайдалану мүмкіндігі;
- форманы әлеуметтік желілерде орналастыру және электрондық мекен-жайға жіберу мүмкіндігі;
- бірнеше қолданушылардың формасын жасау және өңдеу бойынша бір мезгілде жұмыс істеу мүмкіндігі [9].

Google құжаттары – бұл құралдың студенттерді оқытуда пайдалануға болатын бірқатар артықшылықтары бар:

1. Ортақ қатынасу – бірнеше пайдаланушының құжатты оқу, түсініктеме беру немесе өңдеу құқығын таңдау арқылы пайдалану мүмкіндігі. Сондай-ақ, құжатты әлеуметтік желілерде орналастыру және оны электрондық пошта арқылы жіберу мүмкіндігі бар.

2. Әр түрлі элементтерді кірістіру мүмкіндігі – құжаттарға кестелер, формулалар, суреттер, арнайы таңбалар, сілтемелер енгізуге болады.

3. Комментарийлер – оқытушылар мен студенттер электрондық пошта арқылы диалог мүмкіндігі бар құжаттың мәні бойынша өз түсініктемелерін, ұсыныстарын қалдыра алады.

4. Қосымшалар – қосымшаларды жасау және пайдалану мүмкіндіктерін кеңейту, мысалы, графиктерді, дауыстық хабарларды және т.б. кірістіру.

5. Ыңғайлы сақтау – барлық құжаттар бұлтта автоматты түрде сақталады, бұл оларға интернетке шығатын кез келген құрылғы арқылы кез келген жерде кіруге мүмкіндік береді.

Google құжаттары мәтіндік құжаттарды, кестелерді, презентацияларды, суреттерді және т.б. жасауға мүмкіндік береді. Функционалы бойынша Google құжаттары Microsoft Office және Open Office сияқты бағдарламалық өнімдерден кем түседі, бірақ соған қарамастан, олар көптеген қажетті функцияларды қолдайды, компьютерге орнатуды қажет етпейді, өйткені браузер арқылы ашылып, желіде жұмыс істеу үшін өте қолайлы. Барлық файлдар Google дискісінде жасалады және оларды өңдеу кезінде автоматты түрде сақталады. Жасалған файлдарға әр түрлі құпиялылық параметрлерін қолдануға болады: оларды барлық пайдаланушылар үшін ашық ету немесе жеке тұлғаларға рұқсат беру. Сонымен қатар, жасалған құжаттарды компьютерге көшіріп, Microsoft Office бағдарламасы арқылы ашуға болады. Google Docs қызметі мәтіндік құжаттарды жасау және өңдеу бойынша барлық қажетті функционалға ие. Ол құжаттармен жұмыс істеуді айтарлықтай жеңілдетуге мүмкіндік береді: құжаттарды компьютерге жүктемей, қашықтан жұмыс істеуге болады. Құжатқа таңдамалы қол жеткізу функциясы бірнеше бірлескен жобаларда қолданылатын бірнеше пайдаланушылармен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Мәтіндік құжаттарды келесі форматтарда сақтауға болады: DOC, PDF және т.б. форматтау құралдарымен жұмыс жасау оңай және қосымша түсіндірулерді талап етпейді.

Google құжаттары оқытушылар мен студенттерге ортақ құжаттармен, жобалармен қашықтан жұмыс істеуге, ал оқытушыларға осы жұмысты бақылауға және басқаруға мүмкіндік береді. Google құжаттары мәтіндік құжаттарды, электрондық кестелерді, көрнекі құралдарды, PDF-файлдар мен презентацияларды жасау, сондай-ақ оларды бірлесіп пайдалану және интернетте жариялау үшін толыққанды құралдарды қамтитын онлайн офис болып табылады [10].

Google кестелері – интернетте кестелерді оңай жасауға, бірлесіп пайдалануға және өзгертуге, мәліметтерді талдауға және визуализациялауға мүмкіндік береді, Excel-ге ұқсас, бірақ кейбір артықшылықтары бар. Google кестелерінің негізгі мүмкіндіктері:

- .xls, .csv, .txt типті файлдарды импорттау және экспорттауға және де мәліметтерді PDF немесе HTML файлына экспорттауға болады;

- ұяшықтарды форматтау және формулаларды өзгерту, олардың нәтижелерін есептеп, мәліметтерді қажетті түрде ұсыну;

- кестенізді өзгертетін басқа пайдаланушылармен нақты уақыт режимінде қарым-қатынас жасау;

- кестені немесе оның бір бөлігін блогыңызға немесе веб-сайтыңызға қою. Бұл қызметті оқу материалын жүйелендіру үшін, кейіннен диаграммалар мен графиктерді құру үшін, зертханалық жұмыстардың, үй зерттеулерінің және әр түрлі қызмет түрлеріндегі эксперименттердің нәтижелерін рәсімдеу үшін пайдалануға болады.

Google кестесі қызметі мәліметтерді талдау мақсатында жиынтық кестелер мен диаграммаларды жасауға мүмкіндік береді, мысалы:

- кесте-мінездеме (түсінік, қасиеттері);

- кесте-салыстыру;

- зертханалық жұмыс нәтижелерінің кестесі;

- толтыруға арналған кесте (формулаларды, ұғымдарды және т.б. бекітуге);

- бірлескен зерттеу немесе жобалау жұмысының нәтижелері бар кесте;

- кесте-тренажер (шамалар, белгілер, өлшем бірліктер, заңдар, процестердің графикалық көріністері үшін);

- кесте-рейтинг;

- кесте-өзін-өзі бағалау;

- кесте-есеп;

- жетістіктер кестесі [11].

Оқытушы тек бастапқы кестені дайындап, студенттерге оған қол жеткізу құқығын беруі қажет. Олар жеке немесе шағын топтарда жұмыс істей алады: интернет желісінде ақпаратты іздеу және кестені толтыру. Бұл сабаққа арналған білім беру веб-сайттарының аннотацияланған каталогын құру кезінде мүмкін. Осылайша, Google кестесі – ақпаратты ұсынудың негізгі және ең көп таралған түрлерінің бірі.

Google күнтізбесі – қолданушыларға оқиғалар жасауға, бірнеше күнтізбелерді басқаруға және күнтізбелерді топтармен бөлісуге мүмкіндік береді. Пайдаланушылар күн, апта немесе ай күнтізбесін көре алады. Студенттер үшін оқу жоспар-кестесі күн сайын бірнеше оқиғалар – сабақтар немесе іс-шаралар қойылған күнтізбе түрінде ресімделуі мүмкін.

Оқытушы өзі немесе студенттер топтары үшін осындай күнтізбені жасап, қандай да бір іс-шара туралы ескертуді өзінің электрондық поштасына немесе ұялы телефондағы sms арқылы реттей алады. Күнтізбе барлық маңызды міндеттер мен іс-шараларды оңтайландыруға, оларды кездейсоқ бір нәрсені ұмытып кетуден сақтандырып, есте ұстамауға көмектеседі.

Google презентациялары – бұны PowerPoint баламасы ретінде қарастыруға болады, бірақ өңдеу мүмкіндіктері шектеулі. Жеке немесе бірлескен режимде жасалған презентациялар ақпаратты визуализациялауға, кейбір тақырыптарды оқу барысында уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді, пән бойынша жаңа ақпараттарды білуге мүмкіндік береді, топта жұмыс істеуге үйретеді [12].

Google суреттері схемалар, диаграммалар және басқа сурет түрлерін жасауға мүмкіндік береді.

Gmail (www.gmail.com) поштасы да Google Mail сияқты танымал, мысалы, «тізбекті қарау», іздеуге бағытталған интерфейс және дискілік кеңістіктің үлкен саны сияқты инновациялық функциялары бар тегін электрондық пошта қызметі. Gmail поштасының негізгі артықшылықтары:

- бірнеше пошта жәшіктерін бір аккаунтпен біріктіруге мүмкіндік береді;

- хатқа әр түрлі форматтағы файлдар – мәтіндік, кестелік және графикалық құжаттар оңай бекітіледі;

- негізгі сөздер бойынша іздеу жүйесі бар.

Кіріс хаттарға әр түрлі «белгі» беруге болады. Оқытушыда бірнеше бума (папка) болуы мүмкін: «студенттерден хаттар», «әріптестерден хаттар», «сабақтарға арналған идеялар», «жұмыс жоспарлары», «графиктер» және т.б.

Gmail жүйесі барлық басқа пошта жүйелеріне қарағанда, спам алудан өз пайдаланушыларын қорғау бойынша жұмыс істейді.

Сондай-ақ, Gmail жүйесінде онлайн сөйлесу мүмкіндігі бар. Google Чат достарына, туыстарына және әріптестеріне жылдам хабар жіберуге және алуға мүмкіндік береді. Өзінің әріптесімен қарым-қатынасты жеделдету үшін оқытушы оны Gmail-ға шақыра алады және чатқа қоса алады. Сонымен қатар, бірнеше адам қатыса алатын топтық чаттар болуы мүмкін. Бұл оқытушыларға бірлескен жоба және онлайн-режимде қарастырылып отырған мәселе бойынша белгілі бір топпен жұмыс істеуге және онлайн аудиториядан тыс сабақтарды өткізуге мүмкіндік береді [13].

Google сайттары – сайт жасау негіздері туралы арнайы білімді талап етпейтін дербес сайттар құруға арналған қызмет, сондықтан ол кез келген пайдаланушыға қолжетімді және түсінікті болады.

Бірлескен жұмыс жүргізу үшін оқытушы өз веб-сайтын құра алады, онда қарастырылатын тақырыптар бойынша әр түрлі материалдар, қызықты фактілер, сілтемелер, медиа-өнімдер, студенттер үшін тестілер мен тапсырмалар, олар Google құжаттарының көмегімен орындай алатын және өз жұмысының нәтижелерін оқытушының сайтына тікелей жібере алатын болады, мысалы, орындалған тапсырмаларға сілтемелерді пікірлермен орналастыра алады немесе оларды сайттың көрсетілген бетіне бекіте алады. Сайт беттерінде оқытушы сондай-ақ Google-карталарын орналастыра алады. Google сайттары flash-қосымшаларды беттерінде орналастыруға мүмкіндік береді: виртуалды экскурсиялар, зертханалар, интербелсенді плакаттар. Сондай-ақ оқытушының тапсырмаларын орналастыруға және оқыту қосымшаларын жасауға мүмкіндігі бар, мысалы, LearningApps қызметінің көмегімен және оларды сайтқа орналастыруға да болады. Бұл викториналар, сөзжұмбақтар, тесттер, шығармашылық тапсырмалар болуы мүмкін. Пікірлерде диалог жүргізуге, тапсырмаларды орындау барысында туындайтын сұрақтарды бірге шешуге болады. Сондай-ақ, сайтта пайдалы сілтемелерді жасау және орналастыру мүмкіндігі бар. Мұндай коллекцияларды жасау үшін Symbaloo қызметін пайдалануға болады [14].

Зерттеушілер білім беру үдерісінде бұлтты технологияларды пайдалану бірқатар артықшылықтарға ие екенін атап өтті [15]. Оларды келесі топтар түрінде ұсынамыз:

- техникалық артықшылықтар: оқу үдерісін ұйымдастыру үшін тек интернет желісіне кіру қажет, компьютердің немесе басқа құрылғының техникалық сипаттамаларына ерекше талаптар жоқ;

- технологиялық артықшылықтар: студенттерге қосымша бағдарламалық қамтамасыз етуді орнатудың қажеті жоқ, кез келген браузерді пайдалану және интернет желісіне қол жеткізу жеткілікті;

- экономикалық артықшылықтар: бұлтты технологиялар мен қызметтердің көпшілігінде тегін лицензиялық сүйемелдеу бар;

- әдістемелік артықшылықтар: бұлтты технологиялар сабақта да, сабақтан тыс та студенттердің өзіндік және бірлескен жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік береді (мәтіндік файлдар мен презентацияларды дайындау, құжаттарда нақты уақыт режимінде басқа да студенттермен түзетуді талқылауды ұйымдастыру, әр түрлі ақпараттық объектілерді өңдеуге практикалық тапсырмаларды орындау: мәтіндерді өңдеу және форматтау, мәтіндік редакторда кестелер мен схемаларды құру); студенттер мен оқытушы арасында ақпарат пен құжаттар алмасу жүргізіледі: орындалған тапсырмаларды тексеру, тапсырмалар мен жобалар бойынша кеңес беру).

Бұлтты қызметтер түрлі білім беру материалдарына: мультимедиялық, визуалды, интербелсенді және мәтіндік қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Оқытудың интербелсенді стратегиясының ерекшеліктерін (оқытушы-студент, оқытушы-студенттер, студент-студент, студент-студенттер өзара әрекеттесуі) және бұлтты технологиялардың мүмкіндіктерін салыстыра отырып, біз қарастырылатын стратегияны ұйымдастырудағы олардың дидактикалық әлеуеті туралы қорытындыға келдік. Бұлт бағдарламалық шешімінің кәдімгі бағдарламалық шешімнен негізгі айырмашылығы – пайдаланушы жұмыс істейтін барлық ақпарат оның қатты дискісінде емес, ол қашықтағы серверде сақталады. Бұлт сервисінде көрсетілген өзара іс-қимылдың барлық түрлері кез келген техникалық құрылғыларды пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Демек, оқытушы өзіндік жұмысты ұйымдастыра отырып, іс-әрекеттің оңтайлы үйлесімін (жұптық, топтық, шағынтоптағы жұмыс) көздейтін оқу тапсырмаларын қалыптастыруы тиіс.

Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру үшін оларды білім беру үдерісінде қолдану мүмкіндіктерін қарастырайық. Gmail электрондық поштасын пайдалану оқу үдерісіне қажетті ақпарат пен құжаттармен алмасуға, студенттердің үй жұмысына тексеру жүргізуге, оларға кеңес беруге мүмкіндік береді.

Топтарда бірлескен жобаларды орындау мүмкіндігі маңызды ерекшелік болып табылады. Тапсырмаларды орындау кезінде мәтіндік файлдарды, презентацияларды және басқа да құжаттарды бірлесіп дайындау, нақты уақыт режимінде басқа да студенттермен түзетуді талқылау, жалпы қол жетімді веб-беттер түрінде жұмыс нәтижелерін жариялау, ақпараттық объектілерді өңдеуге практикалық тапсырмаларды орындау жүргізіледі. Бұл Google Docs қызметтерін (құжаттар мен презентациялар) пайдалану кезінде мүмкін. Google Docs қызметі (кестелер) деректерді талдау мақсатында жиынтық кестелер мен диаграммаларды жасауға мүмкіндік береді. Білім беру үдерісінің көптеген қатысушыларынан ақпаратты желілік жинауды ұйымдастыру, әр тапсырманың орындалуын қадағалау мүмкіндігі.

Google Docs (формалар) қызметін пайдалану құжатта арнайы формаларды қолдана отырып, сұрақтардың әр түрлі типтерімен тест ұйымдастыруға, сұрақ-жауап сайысын ұйымдастыруға, студенттерге сауалнама жасауға мүмкіндік береді. Бұл өзін-өзі бақылауды, ағымдағы, тақырыптық және қорытынды бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Google Calendar қызметі арқылы оқу үдерісін жоспарлау теориялық және практикалық сабақтардың кестесін жасауға, бақылау және өзіндік жұмыстар, тапсыру мерзімдері туралы еске салуға, үй тапсырмасы туралы және сабақтардың ауысуы туралы хабардар етуге мүмкіндік береді.

Бұлттық қызметтердің дидактикалық мүмкіндіктеріне тоқтала отырып, біз олардың жеткілікті екенін және білім беру үдерісі үшін ең оңтайлы (технологиялық тұрғыдан), атап айтқанда Microsoft One Drive, Google Classroom және Google Drive бұлттарын атап көрсетеміз. Салыстыру нәтижелеріне қысқаша түсініктеме берейік.

One Drive қызметі аудиториядан тыс өзіндік тапсырмаларды орындауға арналған файлдарды жүктеу үшін де, студенттердің орындалған жұмыстарды орналастыру үшін де ыңғайлы. Бұл қызметті оқу сабақтарына қатыса алмаған студенттер үшін де қолданған тиімді. Орындалған жұмыстарды студенттер өз папкаларына орналастырады. Бұл қызмет Microsoft Office қосымшаларымен жұмыс істеуге мүмкіндік береді, егер студенттің компьютерінде бұл бағдарлама пакеті болмаса да, студентке бағдарламаның онлайн нұсқасы ұсынылады. Word, Excel, PowerPoint бағдарламасында жұмыс істей отырып, бұлтқа тікелей бағдарламадан сақтауға және файлдарды ашуға болады.

Classroom Google қызметі ретінде құрылған, бірақ қазіргі уақытта Google Drive-де жұмысты оңтайландыру бойынша көптеген шешімдер бар, Google Classroom қолданушыларды біріктіру арқылы әмбебап шешіммен қамтамасыз етуге дайын. Google Drive, жылдам интерфейс және оқытушыларға қажет жаңа мүмкіндіктермен жылдам бірігу.

Сонымен қатар, бұл қызметтің iOS және Android құрылғылары үшін қолжетімді мобильді қосымшалары бар. Қолданбалар қолданушыларға фотосуреттер жасауға және оларды бекітуге, басқа қолданбалардан файлдарды бөлісуге және дербес қатынауға мүмкіндік береді.

Google дискісін топтық жобаны жасау үшін дербес жұмыс аясында қолдануға ыңғайлы. Мысалы, жекелеген тақырыптарды оқу кезінде студенттерге желілік презентация жасауды ұсынуға болады. Біріншіден, файл жасалады – презентацияның макеті, оған топ студенттері сілтеме арқылы қол жеткізіп презентация редакторына барады. Google қызметінде тіркелу қажет емес. Жағдайға байланысты студенттер жеке немесе жұпта жұмыс істейді, сондай-ақ ескертпелер саласына мәтін енгізе отырып, бір-бірімен және оқытушымен қарым-қатынас жасай алады. Google дискінің тағы бір артықшылығы – тапсырмалармен сауалнама жүргізу мүмкіндігі. Нәтижелер жеке файлға жиналады, тест сұрақтарын меңгеру деңгейін талдауға болады. Бұлтты технологиялар студенттердің аудиториядан тыс өзіндік жұмысын ұйымдастыруға ғана емес, сонымен қатар жалпы құзыреттілікті қалыптастыруға да ықпал етеді.

Google дискісін қолдана отырып, жобалау қызметі білім беру үдерісінде деректерді талдау және қорыту, командада жоспарлау және жұмыс істеу, қазіргі заманғы АКТ-мен жұмыс істеу, мақала дайындау және презентациямен сөйлеу дағдыларын меңгеру сияқты мақсаттарға жетуге мүмкіндік береді.

Ақпараттық-коммуникациялық ортада, соның ішінде Google дискісін қолдана отырып, оқу жобалауды ұйымдастырудың өте маңызды артықшылығы барлық студенттердің жалпы жұмыс ресурсының арқасында «ашықтық», әркімнің ұжымдық жұмысқа қосқан үлесін көру және бағалау мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар, топ мүшелерінің тәжірибесін ала отырып, командада жұмыс істеу, студенттердің, студенттер мен оқытушының ынтымақтастығы мен өзара әрекеттестігі арқылы жобалық дағдыларды меңгеру болып табылады.

АКТ қолдана отырып оқу жобасын іске асыру кезінде ақпараттық-коммуникациялық ортаның мынадай қызметтерінің болуы талап етіледі:

- жалпы ресурста әр түрлі ақпаратты – құжаттарды, сілтемелерді, зерттеу көздерін, жобаға қатысқан студенттер құрған контентті орналастыру;
- жобалау мәселелері бойынша талқылау жүргізу;
- жобалаудың әр түрлі кезеңдерінде бірыңғай құжаттарды қалыптастыру (өңдеу);
- зерттеу қызметі үшін ақпарат көздерін іздестіруді жүзеге асыру;
- қазіргі коммуникация құралдарын пайдалану.

Оқу үдерісінде ұйымдастырылған жобалау қызметі бірнеше кезеңнен тұрды:

- дайындау және жоспарлау;
- материалдарды жинау, жалпы ресурста орналастыру және зерттеу;
- ұжымдық құжаттарды құру (мәтін, презентациялар), оларды студенттердің қорғауы және оқытушының жобаны бағалауы. Студенттер мен оқытушының іс-әрекеттері әр кезеңде Google дискісінде жүзеге асырылды.

Оқытушының әдістемелік қызмет түрлерінің тізімі толықтырылуы мүмкін, алайда, Google құралының дамуы, оның тұрақты кеңеюі арқасында оқытушылар оны әрдайым қолданады деген сеніммен айтуға мүмкіндік береді.

Бұлтты технологиялардың көмегімен студенттердің жеке ерекшеліктері ескеріледі, оқытудың тиісті әдістері мен тәсілдері таңдалады. Бұлтты қызметтермен жұмыс істеу нәтижесінде студенттердің дербестігі, жоспарлай білуі, ұйымшылдығы дамиды. Оқу мотивациясы артады, студенттер оқу еңбегін ұйымдастыруды және әр түрлі жағдайларда жұмыс істеу дағдыларын қолдана алады. Өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау рефлексия қалыптастыруға ықпал етеді. Рефлексия жасау қабілеті студентке тек оқуда ғана емес, өмірде де пайдалы болады.

Қорытынды

Google Drive ортасы оқытушыға әдістемелік қызметтің барлық түрлерін іс жүзінде іске асыру үшін кең және ыңғайлы құрал-саймандық мүмкіндіктерді ұсынады. Біздің ойымызша, ең маңыздыларының бірі – бірлескен қызметті ұйымдастыру мүмкіндігі болып табылады. Оқытушылар қауымдастығы үшін бұл ақпаратпен, атап айтқанда, оқыту тәжірибесімен алмасуға; бірлескен жобалар – әдістемелер әзірлеуге; талқылаулар мен кеңестер өткізуге, соның ішінде алыс әріптестермен немесе әдіскер ғалымдармен кеңесуге мүмкіндік береді. Студенттермен ұжымдық және бірлескен жұмыс әдістері, бірінші кезекте, олардың оқу іс-әрекетін белсендіруді қамтамасыз етеді, демек, оқу үдерісінің нәтижелілігін арттыруға әкеледі. Аталған пайымдаулар ЖОО-да барлық оқытушылардың әдістемелік дайындық қызметінде немесе біліктілікті арттыру үдерісінде Google құралдарын міндетті түрде меңгеруі туралы мәселені қоюға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Чапаев Н.К. Реализация деятельностного принципа в методической концепции Н.Е. Эргановой // Образование и наука. – 2016. – №7 (136). – С. 26–39.
2. Пучков Н.П. Методическая работа в вузе: методические указания. – Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2010. – 32 с.
3. Ситник А.П. Содержание и организационные формы методической работы в современной образовательной практике: учебное пособие. – М.: Педагогика, 2010. – 169 с.
4. Ахметова Г.К., Мұхамбетжанова С.Т. Біліктілікті арттыру жүйесінде педагогтардың АКТ құзырлығын қалыптастыру әдістемесі: әдістемелік құрал. – Алматы, 2016. – 98 б.
5. Серік М. Основы облачных технологий: учебное пособие. – Астана, 2015. – 93 с.
6. Монахов Д.Н., Монахов Н.В., Прончев Г.Б., Кузьменков Д.А. Облачные технологии. Теория и практика. – М.: МАКС Пресс, 2013. – 128 с.
7. Әлібиев Д.Б., Жұмашева А.Т., Қажыкенова А.Ш., Сейітімбетова Ә.Б. Бұлтты технологияларды білім жүйесінде пайдалану // Қарағанды университетінің хабаршысы. Математика сериясы. – 2014. – №2(74). – Б. 13–19.
8. Ауезбаева Т.Е. Бұлттық технологиялар – оқу үдерісін ұйымдастыру барысындағы информатика пәнін оқытудың жаңа заманғы ресурсы // Молодой ученый. – 2016. – №5.2. – Б. 3–5.
9. Айтбаева А., Байжасарова К.К. Бұлтты есептеу технологиясының негізгі ерекшеліктері // «Жастар және заманауи ақпараттық технологиялар» атты Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған магистранттар, студенттер мен оқушылардың республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары жинағы. – Орал, 2016. – Б. 238–240.
10. Айтимов М.Ж., Жусипбек Б.К. Google-дің бұлтты қызметтері // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2012. – №6 (38). – Б. 95–98.
11. Исаев А.А., Плеханова Т.М. Повышение результативности самостоятельной работы студентов путем внедрения технологии облачных хранилищ // Вестник СГТУ. Серия: Психолого-педагогические науки. – 2015. – №2 (26). – С. 66–73.
12. Сироткин А.Ю. Педагогический потенциал облачных технологий в высшем образовании // Психолого-педагогический журнал Гаудеамус. – 2014. – №2 (24). – С. 36–37.
13. Айдарханова А.К., Касенова Б.Р. Бұлтты технологияларды оқу үрдісінде қолдану // «Шоқан оқулары–23» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Көкшетау, 2019. – Б. 154–158.
14. Байспай Г.Б. Бұлттық технологиялардың білім беру үрдісіндегі қолданылуын талдау // «Қазақстандық ғылымды халықаралық білімі-ғылыми кеңістікке интеграциялау»

халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2016. – Б. 236–241.

15. Газейкина А.И., Тупицына М.В. Методика формирования у учащихся основной школы умения осуществлять учебное сотрудничество средствами облачных технологий // Педагогическое образование. – 2017. – №6. – С. 21–30.

REFERENCES

1. Чапаев Н.К. Realizatsiia deiatel'nostnogo printsipa v metodicheskoi kontseptsii N.E. Erganovoi // *Obrazovanie i nauka*. – 2016. – №7 (136). – S. 26–39. [in Russian]
2. Pýchkov N.P. Metodicheskaiia rabota v výze: metodicheskie ýkazaniia. – Tambov: Izd-vo TGTÝ, 2010. – 32 s. [in Russian]
3. Sitnik A.P. Soderzhanie i organizatsionnye formy metodicheskoi raboty v sovremennoi obrazovatelnoi praktike: ýchebnoe posobie. – M.: Pedagogika, 2010. – 169 s. [in Russian]
4. Ahmetova G.K., Muhambetjanova S.T. Biliktilikti arttyrý júesinde pedagogtardyń AKT quzyrlylygyn qalyptastyrý ádistemesi: ádistemelik qural. – Almaty, 2016. – 98 b. [in Kazakh]
5. Serik M. Osnovy oblachnyh tehnologii: ýchebnoe posobie. – Astana, 2015. – 93 s. [in Russian]
6. Monahov D.N., Monahov N.V., Pronchev G.B., Kýzmenkov D.A. Oblachnye tehnologii. Teoriia i praktika. – M.: MAKS Press, 2013. – 128 s. [in Russian]
7. Əlibiev D.B., Jumashева A.T., Qajykenova A.Sh., Seitimbetova Ə.B. Bultty tehnologualardy bilim júesinde paldalaný // Qaraǵandy ýniversitetiniń habarshysy. Matematika seriiasy. – 2014. – №2(74). – B. 13–19. [in Kazakh]
8. Aýezbaeva T.E. Bulttyq tehnologualar – oqý úderisin uymdastyrý barysyndaǵy informatika pánin oqytýdyń jańa zamanǵy resýrsy // *Molodoi ýchenyi*. – 2016. – №5.2. – B. 3–5. [in Kazakh]
9. Aıtbaeva A., Baijasarova K.K. Bultty eseptheý tehnologiasynyń negizgi erekshelikteri // «Jastar jáne zamanaýy aqparattyq tehnologualar» atty Qazaqstan Respýblikasynyń táýelsizdiginiń 25 jyldyǵyna arnalǵan magistranttar, stýdentter men oqýshylardyń respýblikalyq ǵylymı-tájiribelik konferentsiiasy materialdary jınaǵy. – Oral, 2016. – B. 238–240. [in Kazakh]
10. Aıtımov M.J., Jýsıpbek B.K. Google-diń bultty qyzmetteri // Qorqyt Ata atyndaǵy Qyzylorda memlekettik ýniversitetiniń Habarshysy. – 2012. – №6 (38). – B. 95–98. [in Kazakh]
11. Isaev A.A., Plehanova T.M. Povyshenie rezýltativnosti samostoiatelnoi raboty stýdentov pýtem vnedreniia tehnologii oblachnyh hranılı // *Vestnik SGTÝ. Seriia: Psihologo-pedagogicheskie nauki*. – 2015. – №2 (26). – S. 66–73. [in Russian]
12. Sirotkin A.Iý. Pedagogicheskii potentsial oblachnyh tehnologii v vysshem obrazovanii // *Psihologo-pedagogicheskii jýrnal Gaýdeamýs*. – 2014. – №2 (24). – S. 36–37. [in Russian]
13. Aıdarhanova A.K., Kasenova B.R. Bultty tehnologualardy oqý úrdisinde qoldaný // «Shoqan oqýlary–23» atty halyqaralyq ǵylymı-tájiribelik konferentsiia materialdary. – Kókshetaý, 2019. – B. 154–158. [in Kazakh]
14. Baıspai G.B. Bulttyq tehnologualardyń bilim berý úrdisindegi qoldanylýyn taldaý // «Qazaqstandyq ǵylymıdy halyqaralyq bilimı-ǵylymı keńistikke integratsiialaý» halyqaralyq ǵylymı-praktikalıq konferentsiia materialdary. – Almaty, 2016. – B. 236–241. [in Kazakh]
15. Gazeikina A.I., Týpitsyna M.V. Metodika formirovaniia ýchaıhsia osnovnoi shkoly ýmeniia osýestvliat ýchebnoe sotrıdnichestvo sredstvami oblachnyh tehnologii // *Pedagogicheskoe obrazovanie*. – 2017. – №6. – S. 21–30. [in Russian]

ӘОЖ 37.016:54:001.895; МҒТАР 14.35.09, 31.01.45, 16.41.21
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.041>Б.Б. ШАҒРАЕВА¹, А.Е. БИТЕМИРОВА², Н.М. БАЙСЕИТОВА³, Г.Е. ТҮЙМЕБАЕВА^{4*}¹химия ғылымдарының кандидаты, доцентОңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: bibi-0305@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9606-8709>²химия ғылымдарының кандидаты, доцентОңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: bitemirova1960@mail.ru³биология ғылымдарының кандидаты, доцентОңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: nurila_63@list.ru⁴PhD докторант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: tgulimzhan@bk.ru

ХИМИЯ САБАҒЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада пәндік-тілдік интеграцияланған оқытудың заманауи әдістерінің ерекшеліктері, сондай-ақ оның білім беру саласында қолданылу жағдайлары қарастырылады. Қарастырылатын мәселенің теориялық маңыздылығы химия және шет тілі пәндерінің пәнаралық интеграциясын оқыту процесінде жүзеге асырылды. Ағылшын тілімен интеграциялау барысында түрлі әдістер мен тәсілдерді қолдану арқылы оқу нәтижелеріне қол жеткізуге септігін тигізді. Заманауи сабақ оқушылардың өзін-өзі жетілдіріп дамытуға, шығармашылық қабілеттерінің сұранысқа ие болуына мүмкіндік береді. Бүгінгі қоғамда оқушыларды табысты өмірге дайындайды.

Қазіргі уақытта ағылшын тілін меңгеру кәсіби білім деңгейі мен мүмкіндіктерін арттыру құралдарының негізі ретінде қарастырылып отыр. Осыған байланысты ағылшын тілін оқытудың жаңа инновациялық технологиялары пайда болады. Осындай технологиялардың бірі – пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту CLIL (Content and Language Integrated Learning) әдістемесі. CLIL әдістемесі ағылшын тілін басқа пәндерді оқытудың құралы ретінде пайдаланады. Мысалы, оқушылардың химияны оқу, химиялық терминдерді ағылшын тілінде білу қажеттілігін қалыптастыра отырып, бұл өздерінің мәдени коммуникативтік қабілеттерін дамытуға, ой-өрісін кеңейтуге, ойлануға мүмкіндік береді. Мақалада жаңартылған оқу бағдарламасының элементтері және практикалық сабақ жоспарының үлгісі келтірілді.

Кілт сөздер: кіріктірілген оқыту, интеграция, құзыреттілік, коммуникация, CLIL оқыту технологиясы.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Шағраева Б.Б., Битемирова А.Е., Байсеитова Н.М., Түймебаева Г.Е. Химия сабағын ағылшын тілінде интеграциялап оқытудағы заманауи әдістердің ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 117–126. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.041>

*Cite us correctly:

Shağraeva B.B., Bitemirova A.E., Baiseitova N.M., Tümebaeva G.E. Hımııa sabağyn ağılshyn tilinde integratsıalap oqytúdağy zamanaúı ádisterdın erekshelikleri [Features of Novel Methods in Integrated Teaching of a Chemistry Lesson in English] // *Iasaúı únıversitetınıń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 117–126. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.041>

B.B. Shagrayeva¹, A.E. Bitemirova,² N.M. Bayseitova³, G.E. Tuymebayeva⁴

¹*Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: bibi-0305@mail.ru*
²*Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: bitemirova1960@mail.ru*
³*Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University (Shymkent, Kazakhstan), e-mail: nurila_63@list.ru*
⁴*PhD Doctoral Student, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: tgulimzhan@bk.ru*

Features of Novel Methods in Integrated Teaching of a Chemistry Lesson in English

The article discusses the features of novel methods of subject-language integrated learning, as well as the conditions for its application in the field of education. The theoretical significance of this issue was carried out in the process of teaching interdisciplinary integration of chemistry and foreign language subjects. Integration with the English language made it possible to achieve learning outcomes using various methods and approaches. Currently, the lesson allows students to develop and improve themselves, strengthen their creative abilities – thus, in modern society, training prepares students for a successful life.

Currently, English language proficiency is considered as the basis of tools for improving the level and opportunities of professional education. In this regard, there are new innovative technologies for teaching English. One of these technologies is the method of subject-language integrated learning CLIL (Content and Language Integrated Learning). The CLIL methodology uses English as a tool for teaching other subjects. The article contains elements of the updated curriculum and an example of a practical training plan.

Keywords: integrated learning, integration, competence, communication, CLIL training technology.

Б.Б. Шаграева¹, А.Е. Битемирова², Н.М. Байсеитова³, Г.Е. Туймебаева⁴

¹*кандидат химических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: bibi-0305@mail.ru*
²*кандидат химических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: bitemirova1960@mail.ru*
³*кандидат биологических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: nurila_63@list.ru*
⁴*PhD докторант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: tgulimzhan@bk.ru*

Особенности современных методов в интегрированном обучении урока химии на английском языке

В статье рассматриваются особенности современных методов предметно-языкового интегрированного обучения, а также условия его применения в области образования. Теоретическая значимость данного вопроса осуществлялась в процессе обучения междисциплинарной интеграции предметов химии и иностранного языка. Интеграция с английским языком позволила достичь результатов обучения с использованием различных методов и подходов. В настоящее время занятие позволяет учащимся развиваться и совершенствоваться, укреплять свои творческие способности – таким образом, в современном обществе обучение готовит учащихся к успешной жизни.

В настоящее время владение английским языком рассматривается как основа инструментов повышения уровня и возможностей профессионального образования. В связи с этим появляются новые инновационные технологии обучения английскому языку. Одной из

таких технологий является метод предметно-языкового интегрированного обучения CLIL (Content and Language Integrated Learning). Методика CLIL использует английский язык в качестве инструмента для преподавания других дисциплин. В статье приведены элементы обновленной учебной программы и пример плана практических занятий.

Ключевые слова: интегрированное обучение, интеграция, компетентность, коммуникация, технология обучения CLIL.

Кіріспе

Қазіргі ақпараттық қоғамдағы ең маңызды құндылық – бұл білім. Заманауи ақпараттық қоғамдағы мәліметтерді өңдеп, қажетті білімге айналдыру үшін жаңа тиімді инновациялық технологиялар қажет.

Зерттеуіміздің көкейкестілігі: Қоғамда заманауи қажеттіліктер тек ана тілінде емес, шетел тілінде тиімді қарым-қатынас жасай алатын, мектептің ұсынылған идеяларын қабылдауға және түрлі мәселелер бойынша зерттеулерді дайындап анықтауға ғылыми сауатты кадрлардың жеткіліксіздігімен анықталады.

Оқу процесін ұйымдастыруда химия пәнін ағылшын тілімен интеграциялау бойынша әдістемелік тәсілді әзірлеу, тек ғылыми (пәнаралық интеграциялану негізінде химия пәнін оқу жұмысының теориясы мен әдістемесін ашуға байланысты) ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік (яғни тұлғаның ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға да) байланысты. Сондай-ақ шетел тілінің коммуникативтік мүмкіндіктерін пайдалана отырып, химия пәнінің оқу, жобалау, сыныптан тыс жұмыстарының әдістемесін әзірлеудің және жүзеге асырудың маңызы зор.

Білім беру мазмұнын жаңарту оны жаңғыртудың бірден-бір салдары болып табылады. Белгілі бір салада білімді меңгеру үшін тиімді жағдай жасауда, шығармашылық қызметті дамыту үшін билингвалды негізді пайдалану қажет.

Ана тілі мен шетел тілдерін өзара кіріктірілген байланыста оқыту деген, бұл пәнді білім беру қызметінің құралы ретінде қолдануды білдіреді.

Біздің *зерттеуіміздің мақсаты* химия пәнін ағылшын тілі пәнімен байланыстырып сабақ өту жоспарының әдістемесін әзірлеу болып табылады.

Жүргізілген зерттеудің болжамы: пәнді шет тілімен кіріктіре байланыстыру арқылы, химияны оқыту әдістемесінің негіздемесін жасау. Интеграциялап оқытудағы CLIL әдісінің ерекшеліктерін айқындау. Ғаламтор көмегімен әлемдік химия жаңалықтарын, коммуникативтік бағыттағы оқыту элементтерін өз бетінше қолданып, тілді жүйелі жетілдіру жұмыстарын жүргізуге ұмтылдыру.

Негізгі бөлім

Қазіргі уақытта кәсіби білім деңгейі мен мүмкіндіктерін арттыру құралдарының негізі ретінде ағылшын тілін меңгеру қарастырылып отыр. Осыған байланысты ағылшын тілін оқытудың жаңа инновациялық технологиялары пайда болады. Осындай технологиялардың бірі – пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту CLIL (Content and Language Integrated Learning) әдістемесі.

CLIL әдістемесі ағылшын тілін басқа пәндерді оқытудың құралы ретінде пайдаланады. Мысалы, оқушылардың химияны оқу, химиялық терминдерді ағылшын тілінде білу қажеттілігін қалыптастыра отырып, бұл өздерінің мәдени коммуникативтік қабілеттерін дамытуға, ой-өрісін кеңейтуге, ойлануға мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақстандық қоғам, бүгінде қоғамды жаңғыртумен және жаңғырту процесінде жетекші позицияда білім алып жатқан әлемдік интеграциялық үдерістерге ұмтылумен сипатталады. Елбасымыз Н. Назарбаев 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауында 2019 жылдан бастап 10-шы және 11-ші сыныптарда жеке жаратылыстану пәндері ағылшын тілінде

оқытыла бастайтынын атап өтті. Нәтижесінде біздің барлық түлектер елде және жаһандық әлемде өмір сүру мен жұмыс істеу үшін қажетті деңгейде үш тілді меңгереді [1].

Үштілді білім беру саясатын іске асыруда жаратылыстану-математика циклінің (химия, биология, информатика, физика) қосқан үлесі зор.

Бұл ретте коммуникативті тәсіл тілдерді оқытудың негізі бола отырып, әрбір оқу пәнінің құралдарымен оқушылардың сөйлеу мәнерін, дағдысын қалыптастырудың негізгі принципі ретінде анықталады. Оқыту процесінің түрлі жағдайларында білім мен дағды алмасу, тілдік және сөйлеу нормалары жүйесін дұрыс пайдалану кіреді. Сабақтың мзмұнын жобалау кезінде химия, спиральдік принципі, өтпелі тақырыптар қолданылады. Спиральдік принципі оқушылардың білімдері мен іскерліктерін біртіндеп – тақырыптар мен сыныптар бойынша, қарапайымнан күрделіге ауысып, «көшіруге» мүмкіндік береді.

Білім беруді модернизациялау тұжырымдамасының негізгі идеясы – білім беруді жеке, функционалды және тиімді ету. Химия мектеп пәндерінің ішіндегі күрделі пәндердің қатарына жатады. Химия негіздері – заттар, элементтер, химиялық теориялар мен процестердің өзгеруі, химия ғылымының жетекші идеяларын тану әдістері туралы жалпы білім.

Химияны оқытудың дидактикалық принциптеріне сәйкес жалпы мақсаттар айқындалып, білім беру мәселелерін шешудің әдістері мен құралдары тұжырымдалады. Мектептің қазіргі заманғы химияны оқытудың маңызды ерекшелігіне қоршаған орта мен өзін-өзі танудың жалпы адамзаттық мәдени құндылығын қарастыруға болады. Қазіргі заманғы дайындық бойынша оқытудың белсенді әдістері, студенттердің танымдық қабілеттерін едәуір жақсартып, қабілеттерін арттырады. Заманауи білім беру процесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін жаңа, неғұрлым тиімді технологияларды қарастырмау мүмкін емес. Білім стандарты, оқу нәтижесіне жетудің жалпы бағытын білдіретін жүйе ретінде көп пәндерді интеграциялау нәтижесінде мәдени коммуникативті білімге бағыттайды.

Алдағы уақытта мамандарға ғылым-білімнің интеграциясына жаңаша талаптар қояды. Практикалық тұрғыдан алғанда, интеграция пәнаралық байланысты нығайту, оқушыларды шамадан тыс жүктемеу, пайдаланатын ақпарат көздерін ұлғайтып, оқуға деген ынтасын арттыру.

Бүгінгі таңда ағылшын тілінен біліктіліктен өткен мұғалімдер пәнді оқыту әдістемесінде өзі пайдаланатын материалдарының мақсатын, зерттелген мәтіннің мазмұнын анықтап, оқытуды ұйымдастырудың формаларын, әр түрлі әдістері мен құралдарын пайдалана алады. Негізінен пәнді ағылшын тілінде беретін мұғалімдер ағылшын тілін жетік білуі және ағылшын тілінде ғылыми сөйлеу стиліне ерекше көңіл бөлгендері дұрыс.

Мұғалімдер оқушылардың тілдік деңгейін анықтап алғаннан кейін, химия пәнін шет тілінде оқытудың әдістемелік әдістерін енгізгені жөн. Сабақта оқушыларға тілдік мақсат қою үшін, ағылшын тілі пәні мен химия пәні мұғалімі тығыз байланыста жұмыс жасауы керек. Мұғалімдердің бұл ынтымақтастығы сынып оқушыларымен сабақ өтуіне жайлы жағдай туғызады.

Сабақтың қызықты өтілуі таңдау тақырыбының мақсат, міндетінің дұрыс қойылуына, материалдың мазмұнына және оқушылардың пәндік, тілдік дайындығының деңгейіне байланысты. Өйткені заманауи сабақ – бұл оқушы тұлғасына саналы білімді игеру, дамыту үшін, оның адамгершілік негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік жасайды [2].

Заманауи мұғалім – оқушыларға жаңа білімді өз бетінше ізденуге және игертуге бағыттайтын шығармашылық жұмыс тәсілдерін үйрететін тұлға, ал оқушы мұғаліммен бірге әр сабақтың мақсаты мен міндеттерін орындап, өз жұмысының жоспарын анықтайды, қойылған мақсаттарға жету үшін оқу нәтижелерін таңдайды.

Осылайша, жаңаша сабақ оқушылардың өзін-өзі жүзеге асыруына, олардың шығармашылық әлеуетінің сұранысқа ие болуына мүмкіндік береді және баланы қазіргі қоғамда табысты өмірге дайындайды.

Көптеген зерттеушілер атап өткендей, оның ішінде А.Н. Джуринский [3], А.П. Лиферов [4], қазіргі уақытта қоғамда интеграция мен жаһандану үрдістері үлкен рөлге ие.

Ағылшын тілімен ықпалдастыру жағдайында химияны оқыту әдістемесі оқушылардың екі тілді ақпараттық-коммуникативтік күзiреттiлiгiн қалыптастыру деңгейiн арттыруды қамтамасыз етедi, бұл билингвалды-интегративтi бiлiмдi жеткiлiктi деңгейде меңгеруден, ақпараттық-коммуникативтiк бiлiктiлiктiң жоғары деңгейде қалыптасуынан көрiнедi.

Билингвалды әдiс оқушыларды химияны оқытуға ағылшын тiлiнiң коммуникативтiк мүмкiндiктерiн пайдалануға көмегiн бередi. Сондықтан, химияны оқуға деген оқушылардың қызығушылығы мен ынтасын арттыруға ықпалын тигiзедi [5, 6].

Бүгiнгi күнi оқушылардың ағылшын тiлiн сапалы меңгеруi – бұл өмiрлiк қажеттiлiк. Өйткенi теориялық және практикалық сапалы толыққанды бiлiм алу үшiн, әлемдегi ғылым мен техниканың қарқынды дамуынан ағылшын тiлiн еркiн меңгерудi, шеберлiк пен дағдыларды қалыптастыруды қажет етедi.

Бұл оқушылардың мәдени коммуникативтiк дағдыларын қалыптастыруға көмектеседi. Сондай-ақ, оқу процесiнде үштiлдiлiктi iс жүзiнде жетiк меңгеру, оқушыларды әр түрлi халықтардың мәдениетi мен дәстүрлерiне баулуға ықпал етедi. Бұл көптiлдi тұлғаны қалыптастыру сияқты өзге де нәрсе [7, 8].

Тiл мен пәнге кiрiктiрiлген оқытудың маңызды ережелерi:

- әр сабақта белсендi әдiстердi қолдану;
- көрнекiлiк құралдарын пайдалану;
- түпнұсқалық материалдарды пайдалану;
- оқушыларға тiлдiк қолдау көрсету.

Сабақ барысында түрлi әдiстер мен активтердi қолданып өту – оқу мақсатына жетуге көп септiгiн тигiзедi. Солардың бiрқатары: *CLIL әдiсi, Fill Gap әдiсi, Who is faster? – ойыны, Tic tac toe әдiсi, Венн диаграммасы, Бағандау әдiстерi, Matching белсендiлiгi*. Осы әдiстерге үштiлдiлiктi енгiзе отырып, оқушыларға химия сабағын қызықты әрi өнiмдi сипаттау арқылы үштiлдiлiктi жетiлдiруге көп қолдау жасадық. Осы мақсатта болашақ мамандарды заман талабына сай оқыту үшiн, оқу жүйесiне пәнаралық байланысты ендiру көзделiп отыр. Яғни, CLIL технологиясы – бұл пәндi кiрiктiре оқыту [8, 9, 10].

Еуропада 1990 жылдары көптiлдi дамыту саясатының аясында CLIL әдiсi пайдаланылған. Бүгiнгi таңда, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың рөлi арту үстiнде. Сондықтан, IT-дiң негiзгi күзiреттiлiгiн қалыптастыруда CLIL әдiсiмен өткiзiлген пәндi кiрiктiре оқыту сабақтары жүзеге асуда. Бұл әдiспен оқытудың ерекшелiгi, мұнда әр түрлi оқыту әдiстерiне қарамастан сабақ және оқу мақсаттарының күтiлетiн нәтижелерiне керектi тiлдi пайдаланып, сабақты өткiзу екi тiлде (отандық және шетелдiк) жүргiзiледi [10].

CLIL сабағының бiр бөлiмiнде мәтiннiң пәндiк-тiлдiк бөлiктерiн, бiлiм алушылардың ауызша және жазбаша қарым-қатынас iскерлiгiн дамыту бойынша қарастыра беру мүмкiндiгi бар. Мысалы, ағылшын тiлiндегi of жұрнақ функциясы қатыстылықты, күрделi сөйлем, қазiргi уақытта дегенде пайдаланады; ал бiлiмдi бекiту сабағында дербес және шығармашылық тапсырмалардың әр түрiн кеңiнен қолдана беруге болады (мысалы, сипаттау, салыстыру, қарсы сұрақ қою, өз пiкiрiн бiлдiру, презентация пайдалану, т.б.).

CLIL сабағы проблемалық тапсырмаларды орындауда (арнайы мәтiндер негiзiнде), оларды шешу үшiн оқушылар пәнаралық бiлiмдi белсендi түрде пайдаланады.

Пәндiк кiрiктiрiлген сабақтарында тiлдiк дағдылар мен пәндiк бiлiмдердi дамыту бiрдей маңызды, көбiнесе мұндай сабақ төрт сатылы схемаға негiзделген: 1. Мәтiндi өндеу; 2.

Алынған білімді түсіну және ұйымдастыру; 3. Тілдік мәтінді түсіну; 4. Оқушыларға арналған тапсырмалар.

Сабақ басталар алдында алдын ала білімді белсендендіру пайдалы, өйткені оқушылар оқу жоспарлары мен тақырыбын біледі. Оқушылар өз ана тілінде тақырып туралы көптеген фактілерді біледі, бірақ екінші немесе үшінші тілде осы білімді түсіндіруде қиындықтар туындауы мүмкін. Оқушыларға жаңа ұғымдар беруді қаласақ, ана тілінен басқа тілдерге бірқалыпты ауысуды ұйымдастыру керек [11, 12].

Химия сабағында CLIL технологиясы көмегімен оқыту әдістемесі

Сабақты жоспарлау кезінде SMART мақсаттарының критерийлерін сақтай отырып, пәндік және тілдік мақсаттары қалыптасады. Мақсаты дәл, өлшенетін, қолжетімді, өзекті, уақытпен анықталатын болуы тиіс. Мысалы, сабақ тақырыбы «Көміртегі».

Тақырыптың мақсаты:

- Атом құрылымын және көміртегінің аллотропиясын, оның химиялық қасиеттерін біліп, түсінеді.
- Көміртектің физикалық, химиялық қасиеттерін сипаттайды.
- Көміртегі қосылыстары және реакция теңдеулері үшін формулалар құрастырып жазады.

Тіл мақсаты: химиялық элементтер мен терминдерді біледі және қолданады: көміртегі, аллотропия, алмаз, графит, фуллерен, аморфты көміртегі.

Оқушылар келесі сөздерді біледі және пайдаланады: (*carbon, allotropy, diamond, graph, fullerene, amorphous carbon*).

Әдістері:

- түсіндірме-иллюстрациялық әдіс;
- ішінара іздеу әдісі;
- компьютерленген оқыту әдістері.

Сабақтың барысы:

Сабақтарда үш тілде де сөйлеу әрекетінің түрлері болады, бірақ бұл технологияның негізгі тәсілдерінің бірі мәтінмен жұмыс болып табылады. Мәтіндер мәтінге дейінгі және мәтіннен кейінгі тапсырмаларды қамтуы тиіс.

Мысалы, 11-сыныпта «көміртегі» тақырыбы бойынша интернет ресурстарда ағылшын тілінде ұқсас мәтінді табамыз. Онлайн құралдар арқылы қабылдау үшін оқу тұрақсыздығы мен қол жетімділігін тексереміз. Кілт сөздерді мәтінде бөліп аламыз.

Оқу стратегиясын қолданамыз.

1 кезең – ұйымдастыру

Біз бүгін химияда ағылшын тілінде сөйлесеміз. *Today we speak chemistry in English.*

Мәтінді оқып шығып, анық емес сөздерді сызыңыз. Сізге түсінікті ме? Мәтінді оқып бастаңыз. *Read the text and underline the unfamiliar words. Do you understand? Start read text.*

Оқушылар көміртегі атомы туралы қысқаша сипаттама береді.

А) бейтаныс сөздерді қайталайды. *Repeat for me. Carbon (Көміртегі), forming nearly (дерлік құратын), compounds (қосылыс), pure carbon (таза көміртегі).*

В) Сөздікке бейтаныс сөздерді жазыңыз. *Very nice. Thank you.*

II кезең – материалды қайталау

Біз қандай химиялық элементтерді зерттедік?

Сіз оларды ағылшын тілінде білесіз бе? Аударуға тырысамыз! Домино ойнайық. Ағылшын тілінде дұрыс сөзді табу.

Оқушылар химиялық элементтердің атауларын ағылшын тіліне аударуға тырысады, мұғалім оларға көмектеседі. Элементтердің атаулары жазылған карточкалар ағылшын және қазақ, орыс тілдерінде таратылады, оларды сәйкестендіру қажет.

Good job.

III кезең – жаңа материалды зерттеу

Көміртегі элементі туралы не білесіз? Маған ағылшын тілінде айтыңыз. Периодтық кестеге қараңыз. Көміртегі туралы ақпаратты оқыңыз.

Оқушылар Менделеев кестесін зерделейді және жауап беру үшін қолын көтереді.

Атомның электрондық формуласы қандай? Тақтаға кім жаза алады?

(Оқушы көміртегі атомының формуласын жазады).

Өте жақсы, рахмет. Бірақ біз бүгін сіздерді осы элементпен толығырақ таныстырғымыз келеді. Енді біз ағылшын тілінде көміртегі туралы қысқа фильмді көреміз. Содан кейін ақпаратты қазақ тіліне аударуға тырысайық. Ұялы телефон арқылы көміртегі туралы фильмді табыңыз.

Сонымен, жаңа сабақ барысында біз көміртегі жөнінде көптеген мағлұматтар алдық.

So, in the course of this new lesson, we learned a lot about carbon.

Оны түсінікті ету үшін, мен ағылшын тілінде көміртегінің түрлі модификациялары туралы алдын ала дайындалған мәтіндеріңізді тыңдағым келеді. Мен сіздердің үйде бірнеше жазбаларды жасағандарыңызды білемін, солай емес пе? Негізгі ақпаратты ағылшын тілінен орыс тіліне аударуға тырысамыз. Ағылшын тілінде дайындық туралы айтыңыз.

Онда сіздерді тыңдайық! Алмаздан бастайық.

Оқушылар: *Yes, we have.*

Оқушылар көміртегінің аллотропиялық үш түр өзгерісін қысқаша баяндайды.

Алмаз – таза көміртектің кристалды модификациясы. «Алмаз» сөзі грек тілінен шыққан, ол «қатты болат» немесе «қатты зат» дегенді білдіреді. Алмаздар қатты және әдемі, бұл керемет асыл тас екенін бәрі біледі, бірақ алмаз сіз білетін ең ескі материал болуы мүмкін екенін білесіз бе? Табылған алмаз жынысының жасы 50-ден 1600 миллионға дейін болуы мүмкін, ал алмаздың жасы шамамен 3,3 миллиард жыл. Алмаздар метеорит құлайтын жерлерде жоғары қысымдар мен температуралардың әсерінен пайда болуы мүмкін. Алмаз басқа төрт көміртегі атомдарымен біріктірілген көміртегі атомдарының қайталанатын бірліктерінен тұрады. Алмаздың құрылымдық бірлігі арнайы кубта орналасқан 8 атомнан тұрады. Бұл тор өте тұрақты, сондықтан алмаз өте қатты және балқу температурасы жоғары. Олар өнеркәсіпте қолданылады, бұл ең жақсы және ең қымбат зергерлік бұйымдар.

Графит көміртегінің ең қарапайым аллотропиялық түр өзгерісінің бірі. Графит атомдық кристалды торға ие, ол гексагональды қабатты құрылыммен сипатталады. Көміртегінің әрбір атомы үш көршілес атомдармен ковалентті берік байланысады. Бір-бірімен әлсіз байланысқан алтыбұрыштан жасалған жазық қабаттар түзеді. Көміртегі атомының бір валентті электроны бос күйде қалады. Графит – металдық жылтыры бар сұр-қара зат. Алмаздан айырмашылығы графит мөлдір емес, электр тогын өткізеді және қағазда сұр із қалдырады. Графит балқу температурасы өте жоғары (3700°C). Табиғатта кездеседі.

Мұғалім: осы элемент атомының құрылымын анықтап алғаннан соң, көміртектің химиялық қасиеттерін болжауға болады. Кәдімгі жағдайларда көміртегі химиялық белсенді емес, бірақ жоғары температурада ол көптеген реагенттермен химиялық реакцияға түседі. Аморфты көміртегі – ең активтісі, графиттің активтілігі төмен, алмаз – инертті.

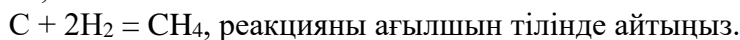
Көміртекті қыздыра отырып, оттегімен әрекеттестірсек, көміртектің монооксиді (IV) немесе қос тотығы түзіледі:

$C + O_2 = CO_2$ (*carbon dioxide* – көміртегі диоксиді), реакция теңдеуін ағылшын тілінде оқыңыз.

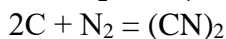
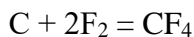
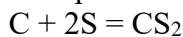
Оттегі жетіспеген жағдайда көміртегі монооксиді (II) немесе көміртегі монооксиді түзіледі:

$2C + O_2 = 2CO$ (*carbon oxide* – көміртегі оксиді), реакция теңдеуін ағылшын тілінде оқыңыз.

Көміртегіні жоғары температурада сутегімен қыздырып және катализаторлардың қатысуымен әрекеттестіреді. Нәтижесінде көмірсутектердің түрлі қосылыстары түзіледі, мысалы, метан:

Көміртекті азоты бар электр доғасындағы күкірт және фтормен қыздырады:

Көрсетілген реакция теңдеулері ағылшын тілінде оқылады.

Мұғалім: («Мороз Иванович» ертегісінен үзінді оқиды) «Егер су таза болмаса, қағаз» парағын қосып, оған көмір салып, үлкен електерге салыңыз. Оған құмырадан су құйыңыз, ал көмірден өтетін су мөлдір кристалл тәрізді таза ыдысқа құйылады». Қандай зат жөнінде айтылған ертегіде?

Бұл ертегіде айтылған зат *Charcoal* (ағаш көмірі).

Оқушы: Ауа қатыстырмай ағашты қыздыру арқылы алынған аморфты көміртегінің бұл түрі ағаш көмірі болып табылады.

Соңғы зерттеулер көрсеткендей, көміртегінің «аморфтары» ұсақ кристалды графит болып келеді. Бұл көмірдің керемет ерекшелігі оның әр түрлі заттарды тұндыру және ұстап тұру қабілетінде (адсорбция).

Мұғалім: адсорбция құбылысын Торий Егорович Ловиц 1785 жылы ашты. Ол парламент ғимараттарындағы ауаны және Темза өзенінің суын тазалау үшін Англияда қолданылған. Өзендегі су лас және иісі жағымсыз болған. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде адсорбция уландырғыш заттармен күресте қолданылды.

IV кезең – өткен материалды бекіту, қорытынды шығару.

Мұғалім: енді сабақтың жақсы өткеніне көз жеткізу үшін, біз бүгін не білгенімізді еске түсірейік?

* Көміртектің негізгі аллотропиялық модификациялары қандай?

* Алмаз, графит және фуллереннің әр түрлі қасиеттерінің себептері неде?

* Адсорбция дегеніміз не?

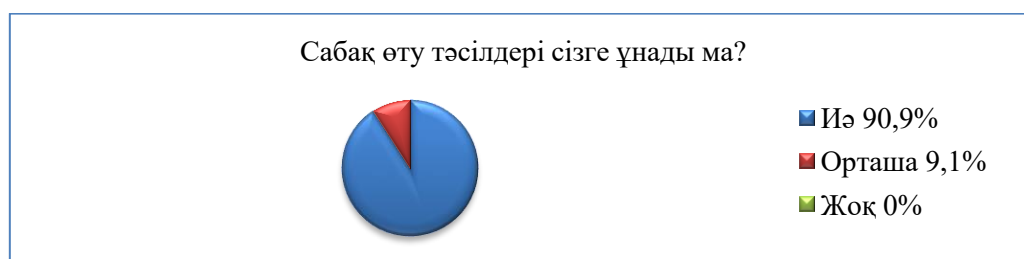
Оқушылар қолдарын көтеріп, сұрақтарға жауап береді.

Бұл сабақта химиялық терминдерді ағылшын тілінде тағы да қайталаймыз. *In this lesson, we repeat the chemical terms in English. Carbon* (көміртегі), *compounds* (қосылыстар), *adsorption* (адсорбция) *pure carbon* (таза көміртегі), *charcoal* (ағаш көмір)

Very nice. Thank you.

Мұғалім: Бүгінгі сабағымызға жақсы дайындалып келіпсіңдер, жарайсыңдар.

Бұдан кейін оқушыларға кері байланыс ретінде сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелеріне сүйенер болсақ, оқушыларға CLIL әдісі көбірек ұнаған. Бұл жерде оқушылар тек бір ғана емес, бірнеше әдістерді таңдауға құқылы. Ал, сабақ өту әдіс-тәсілдері бойынша жүргізілген сауалнамада оқушылардың 90,9%-на ұнаса, 9,1%-на орта деңгейде ұнаған (1-сурет).

1-сурет – Сауалнама нәтижелері

Әдістерден бөлек оқушылар өз пікірлерін қалдырған: *Барлығы керемет!*

Интеграцияланған оқыту әдістемесі кәсіби коммуникация үшін қажетті деңгейде пәндік салада білім алуға, тілді үйренуге мүмкіндік береді.

Кез келген мамандық саласында пәндік тілдік әдістемесін пайдаланар алдында, мұғалімнің де, оқушылардың да тілдік деңгейін тексеріп, анықтап алған жөн.

Сабақ жоспарына тілдік мақсаттарды қою үшін, олардың сыныптарында ағылшын тілі сабақтарына қатысып, міндетті түрде көмек сұрап, ағылшын тілі мұғалімімен әңгімелесіп отыру қажет. Осыдан кейін ғана химияны оқытуға шет тілін қосу дәрежесін орнатуға болады. Мұғалімдердің мұндай ынтымақтастығы сыныпта қолайлы білім беру ортасын құруға ықпал етеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, химия сабақтарын ағылшын тілінде жүргізіп, мақсат еткен межеге жету үшін бізге аянбай еңбек ету керек деп есептейміз. Қалай болғанда да бұл бағдарлама бүгінгі күннің талабы екендігі анық. Сондықтан жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыту жаңа мағлұматтарға жол ашады. Жастар заман көшімен бірге жүре алады деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Послание Первого Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» [Электронды ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g
2. Машрапова А.С. Использование методики CLIL на уроках со вторым языком обучения // Молодой ученый. – 2017. – №18 (152). – С. 48–51. [Электронды ресурс]. URL: <https://moluch.ru/archive/152/43289/>
3. Джурицкий А.Н. Развитие образования в современном мире: учеб. пособие. – М.: Владос, 2004. – 240 с.
4. Лиферов А.П. Интеграционные процессы в мировом образовании: основные тенденции // Magistr. – 1999. – №1. – С. 46–65.
5. Запрудский Н.И. Современные школьные технологии-2. – Минск: Сэр-Вит, 2010. – 252 с.
6. Deller S., Price C. (2007) Teaching other subjects through English (CLIL). / Oxford: Oxford University Press, P.151.
7. Vydrova J. (2018) Students key competencies required for applicability in practice-students' point of view // Scientific Papers of the University of Pardubice. Vol.26, Iss.44. P.245–256.
8. Coyle D., Hood Ph., March D. (2010) CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge, Cambridge University Press. P.170.
9. Tanner, Liz Dale and Rosie. (2012) «CLIL Activities», Cambridge University Press. [Электронды ресурс]. URL: <http://www.twirpx.com/file/2294436/>
10. Khalyapina L.P. (2017) Current trends in teaching foreign languages on the basis of CLIL // Teaching Methodology in Higher Education. Vol. 6. No 20. P. 56–52.
11. Turmambekov T.A., Ramankulov Sh.Zh., Dosymov E. Modern approaches of teaching physics in english // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №3. – Б. 157–166.
12. Исабекова Г.Б., Дүйсенова Н.Т., Ахметова А. Германияның білім беру жүйесіндегі CLIL технологиясының қазіргі жағдайына салыстырмалы талдау // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №2. – Б. 71–80.

REFERENCES

1. Poslanie Pervogo Prezidenta Respubliki Kazahstan N. Nazarbaeva narodý Kazahstana. 10 yanvarya 2018 g. «Novye vozmojnosti razvitiya v ýsloviyah chetvertoi promyshlennoi revoliýtsii» [Elektrondy resýrs]. URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g
2. Mashrapova A.S. Ispolzovanie metodiki CLIL na ýrokah so vtorym yazykom obýcheniya // Molodoi ýchenyi. – 2017. – №18 (152). – S. 48–51. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://moluch.ru/archive/152/43289/>
3. Djýrinski A.N. Razvitie obrazovaniya v sovremennom mire: ýcheb. posobie. – M.: Vlados, 2004. – 240 s. [in Russian]
4. Liferov A.P. Integratsionnye protsessy v mirovom obrazovanii: osnovnye tendentsii // Magistr. – 1999. – №1. – S. 46-65. [in Russian]
5. Zaprýdskii N.I. Sovremennye shkolnye tehnologii-2. – Minsk: Ser-Vit, 2010. – 252 s. [in Russian]
6. Deller S., Price C. (2007) Teaching other subjects through English (CLIL). / Oxford: Oxford University Press, P.151. [in English]
7. Vydrova J. (2018) Students key competencies required for applicability in practice-students' point of view // Scientific Papers of the University of Pardubice. Vol.26, Iss.44. P.245–256. [in English]
8. Coyle D., Hood Ph., March D. (2010) CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge, Cambridge University Press. R.170. [in English]
9. Tanner, Liz Dale and Rosie. (2012) «CLIL Activities», Cambridge University Press. [Elektrondy resýrs]. URL: <http://www.twirpx.com/file/2294436/>
10. Khalyapina L.P. (2017) Current trends in teaching foreign languages on the basis of CLIL // Teaching Methodology in Higher Education. Vol. 6. No 20. P. 56–52. [in English]
11. Turmambekov T.A., Ramankulov Sh.Zh., Dosymov E. Modern approaches of teaching physics in english // Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №3. – B. 157–166. [in English]
12. Isabekova G.B., Dúsenova N.T., Ahmetova A. Germanıanyń bilim berý júesindegi CLIL tehnologıasynyń qazirgi jaǵdaıyna salıstırmaly taldaý // Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №2. – B. 71–80. [in Kazakh]

ӘОЖ 37.018.11; МҒТАР 15.41.49
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.042>

П.К. ИСКАКОВА¹, Л.М. АТАХАНОВА², Ж. ӘБДІЛӘКІМ³, Х. АҚЙОЛ^{4*}

¹педагогика ғылымдарының кандидаты

Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: parida.iskakova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-9849-9107>

²Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: laily.mametkankyzy@ayu.edu.kz

³Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhann97707@gmail.com

⁴доктор, профессор, Гази университеті (Түркия, Анкара қ.)

ОТБАСЫНДАҒЫ АНА МЕН ҚЫЗ БАЛА АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада отбасындағы ана мен қыз бала арасындағы қарым-қатынастың өзіндік ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Бұл мынадай ерекшеліктермен көрсетіледі: ата-аналар мен олардың мінез-құлқының ерекшеліктері; ата-аналардың психологиялық-педагогикалық құзыреттілігі, олардың білім деңгейі; отбасындағы эмоционалдық-адамгершілік ахуал; тәрбиенің әсер ету құралдарының ауқымы; баланың отбасы өміріне қосылу дәрежесі; баланың өзекті қажеттіліктерін есепке алу және оларды қанағаттандыру дәрежесі. Анамен қарым-қатынас – бұл әрбір балада пайда болатын ең күшті байланыс. Қандай жағдай болмасын анамен қарым-қатынас өмір бойы мықты болып қала береді. Мақала авторлары отбасында баланың эмоционалдық-тұлғалық дамуында ата-ана ұстанымдары мен тәрбиелік мәніне басымдық береді. Мақаланың негізгі бөлігі ата-аналардың отбасылық ұстанымдарына, ата-аналардың көңіл-күйі мен мінез-құлқына тән ерекшеліктерді, қыз бала мен ата-ана қатынастарындағы ішкі позициясының тәрбиелік мәнінен тұрады. Сонымен қатар, мақалада кәсіби отбасылық психологтардың ата-аналардың қыз балаларымен өзара қарым-қатынасына қатысты мәселелерді шешу тәжірибесі мен психологиялық кеңесі ұсынылады.

Кілт сөздер: отбасы, тәрбие, ата-ана, қыз бала, психология, қарым-қатынас, мінез-құлық, ерекшеліктер.

Р.К. Iskakova¹, L.M. Atakhanova², Zh. Abdilakim³, H. Akyol⁴

¹Candidate of Pedagogics Sciences, Acting Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: parida.iskakova@ayu.edu.kz

²Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: laily.mametkankyzy@ayu.edu.kz

³Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhann97707@gmail.com

⁴Doctor, Professor, Gazi University (Turkey, Ankara)

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Искакова П.К., Атаханова Л.М., Әбділәкім Ж., Ақйол Х. Отбасындағы ана мен қыз бала арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 127–139. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.042>

*Cite us correctly:

Iskakova P.K., Atahanova L.M., Abdilakim J., Akiol H. Otbasyndagy ana men qyz bala arasyndagy qarym-qatynastyń erekshelekteri [Features of the Relationship between the Mother and Girl in the Family] // *Yasyı yunversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 127–139. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.042>

Features of the Relationship between the Mother and Girl in the Family

This article discusses the features of the relationship between the mother and girl in the family. This is expressed by the following characteristics: characteristics of parents and their behavior; psychological-pedagogical competence of parents, their educational level; emotional and moral climate in the family; means of education; level of integration into family life; consideration of the actual needs of the child and the degree of their satisfaction. The relationship with the mother is the strongest bond that every child has. No matter what happens, the relationship with my mother remains strong for life. The authors of the article emphasize the role of parents in the emotional and personal development of a child in the family. The main part of the article consists of the features inherent in the family principles of parents, the mood and behavior of parents, the educational value of the internal position in relation to girls and parents. In addition, the article presents the experience and psychological advice of professional family psychologists on solving problems related to the relationship of parents with girls.

Keywords: family, upbringing, parent, girl, psychology, relationships, behavior, features.

П.К. Искакова¹, Л.М. Атаханова², Ж. Абдилаким³, Х. Акйол⁴

¹кандидат педагогических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: parida.iskakova@ayu.edu.kz

²преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: Laily.tametkankyzy@ayu.edu.kz

³магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhann97707@gmail.com

⁴доктор, профессор, Университет Гази (Турция, г. Анкара)

Особенности взаимоотношений между матерью и дочерью в семье

В данной статье рассматриваются особенности взаимоотношений между матерью и дочерью в семье. Эти особенности выражаются следующими критериями: особенности родителей и их поведения; психолого-педагогическая компетентность родителей, уровень их образования; эмоционально-нравственный климат в семье; объем воспитательных средств воздействия; степень включенности в семейную жизнь; учет актуальных потребностей ребенка и степень их удовлетворения. Отношения с матерью – это самая сильная связь, которая бывает у каждого ребенка. Что бы ни случилось, отношения с мамой остаются крепкими на всю жизнь. Авторы статьи подчеркивают роль родителей в эмоционально-личностном развитии ребенка. Основная часть статьи посвящена особенностям, присущим семейным принципам родителей, настроению и поведению родителей, воспитательному значению внутренней позиции в отношении девочек и родителей. Кроме того, в статье представлены опыт и рекомендации профессиональных семейных психологов по решению проблем, связанных с взаимоотношениями родителей с дочерьми.

Ключевые слова: семья, воспитание, родитель, девочка, психология, отношения, поведение, особенности.

Кіріспе

Қазіргі таңда отбасы қоғам өмірінің көптеген салаларына қосылғаны белгілі, сондықтан отбасы ішіндегі ахуалға көптеген саяси, элеуметтік-экономикалық, психологиялық факторлар әсер етеді. Отбасындағы мүшелер балаларын барлық қасиеттерімен қабылдап, оның сезімдері мен ерекшеліктерін, оның барлық проблемалары мен қуаныштарын қабылдап, оның өз қадір-қасиетін, өзін және айналасындағыларды түсіну қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді, оларға құрметпен қарауға үйретеді, қарым-қатынас жасау

қабілеттілігін дамытады. Сондықтан біз, отбасындағы ана мен қыз бала арасындағы қарым-қатынастың өзіндік ерекшеліктерін қарастырмас бұрын, алдымен баланың отбасы және отбасылық қарым-қатынасы туралы түсінігі мен оның эмоционалдық әл-ауқатының маңызды көрсеткіштеріне тоқталуды жөн көрдік.

Отбасында баланың эмоционалдық-тұлғалық дамуында ата-ана қандай рөл атқаратынын түсіну өте маңызды. Әрине, балалар үшін ата-аналары ең маңызды және сүйікті адамдары. Әсіресе мектепке дейінгі жаста балалардың ата-аналарының әділдігіне, мейірімділігіне деген сенімі жоғары болады. Қалыптасқан жеке тұлғаға қарағанда, 3–4 жастағы бала өзін-өзі қорғау механизмдеріне ие болмағандықтан, олар саналы уәждер мен ниеттерді басшылыққа ала алмайды. Сондықтан да ата-аналар олардың ауызша өтініштеріне, іс-әрекеттеріне мұқият қарай отырып, оның мінез-құлқында теріс қылықтардың көрінуіне жол бермеуі тиіс.

Н.Л. Кряжевойдың пікірінше, отбасындағы әр түрлі ұстанымдар – баланың өзін сақтауға және қоршаған ортада жақсы мен жаманды ажырата білуге көмектесетін психологиялық қорғанудың өзіндік құралдары бар екенін айтады. Адам дамуының барлық кезеңінде қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа берілетін, адамды қорғайтын он ұстанымдардың үлгісі ретінде жақсылық пен зұлымдықты жеңетін мақал-мәтелдер, ертегілер мен әңгімелер жатады [1, 276–280-бб.].

Л.В. Чернецкаяның айтуынша, ата-аналардың отбасылық ұстанымдары – балалар мен ата-ана қарым-қатынасының зерттелген аспектілерінің бірі. Ата-аналар қағидалары деп бала мен ата-ананың эмоциялық қарым-қатынасы, ата-ананың баласын бар болмысымен қабылдауы және оның мінез-құлық тәсілдер жиынтығы түсіндіріледі. Эмоционалдық жайлылық пен психологиялық қорғаныс сезімі өзіне сенімсіз, үрейленген балаларға аса маңызды. Сондықтан ата-аналар өз баласын тыңдап, өз тәжірибесімен бөлісіп, кеңестер беріп, балаларға деген шынайы қызығушылықты танытуы керек. Балалар өздерін қауіпсіз сезінуі керек және бұл жағдайды балаға оны жақсы көретін ата-анасы қамтамасыз етуі тиіс [2, 74–79-бб.].

Дегенмен, қазіргі таңда қосымша табыс көздерін іздеу қажеттілігінен ата-аналардың бос уақытының қысқаруы, психологиялық артық жүктемелердің болуы, стрестер және басқа да көптеген патогенді факторлардың болуы ата-аналарда тітіркендірудің және агрессивті мінез-құлық салдарынан созылмалы шаршау синдромы пайда болуда. Көптеген ата-аналар отбасындағы проблемалардың басы-қасында бола тұра, жиі психологиялық, физикалық агрессияға қарсы тұра алмайтын кішкентай балаға өзінің жағымсыз эмоцияларын көрсетеді. Осылайша, балалар ата-аналардың көңіл-күйіне, эмоциясына және физикалық жағдайына толық тәуелді бола бастайды. Бұл балалардың психологиялық денсаулығына, олардың эмоционалдық әл-ауқатына, өсіп-жетілу кезеңіндегі қарым-қатынас пен мінез-құлқына кері әсерін тигізеді. Жалпы алғанда, психологтар мен әлеуметтанушылар қазіргі заманғы балалар мен ата-ана қарым-қатынастарын ата-ана міндеттерін елемеуге, дене және психологиялық аспектіде жаппай қатыгездік көріністеріне ортақ тенденциямен ерекшеленетінін сипаттайды.

Ғалымдар балалар мен ата-ана қарым-қатынасын зерттеу барысында отбасындағы қарым-қатынастың толық көрінісін салуға мүмкіндік беретін бірқатар аспектілерді анықтады: ата-ананың баламен нақты қарым-қатынасы; ата-ананың уәждемесіне негізделген қарым-қатынас; рефлексия барысында қалыптасқан қарым-қатынас.

Бұл мынадай ерекшеліктермен көрсетіледі:

- * Ата-аналар мен олардың мінез-құлқының ерекшеліктері.
- * Ата-аналардың психологиялық-педагогикалық күзіреттілігі, олардың білім деңгейі.
- * Отбасындағы эмоционалдық-адамгершілік ахуал.
- * Тәрбиенің әсер ету құралдарының ауқымы.
- * Баланың отбасы өміріне қосылу дәрежесі.
- * Баланың өзекті қажеттіліктерін есепке алу және оларды қанағаттандыру дәрежесі.

Американдық психоаналитик Дж. Боулби патогенді ата-аналардың мінез-құлықтарына тән ерекшеліктерді қарастырады. Ол бала үшін келесі жағдайларды ең ауыр деп есептейді:

* ата-аналар баланың махаббат, мейірімділік және т.б. қажеттілігін қанағаттандырмаса және оны толығымен қабылдамаса;

* бала отбасында ерлі-зайыптылар арасындағы жанжалдарды шешу құралы болғанда;

* ата-аналар баланы жек көру немесе отбасынан кету қаупінде тәртіптік шара ретінде пайдаланған жағдайда;

* ата-аналар балаға оның қиындықтарының себебі екендігі туралы ашық немесе жанама түрде мәлімдеген жағдайда;

* отбасында баланың уайымын түсінетін адам болмаған кездерде [3, 137–157-бб.].

Г.Т. Хоментаскасу бала мен ата-ана қатынастарындағы ішкі позициясының тәрбиелік мәнін былайша түсіндіреді:

1. «Мен отбасыма қажетпін және мен сізді жақсы көремін». Мақсаты: қарым-қатынасты эмоциялық қабылдау; өзара құрмет пен демократиялық ұстаным; тәрбиелеудің беделді түрі адамдарға сенім және ынтымақтастыққа дайын болу; өзін-өзі жоғары бағалау және өзін-өзі қабылдау; әлеуметтік құзыреттілік; сенімді байланыстылық.

2. «Мен отбасымды жақсы көремін және отбасыма қажетпін, ал сіз мен үшін барсыз ба?». Мақсаты: отбасы кумирінің түрі бойынша тәрбиелеу; баланың сенімі және оның эмоционалдық-тұлғалық эгоцентризм; өзін-өзі бағалау және МЕН-тұжырымдамасының бұрмалануы; әлеуметтік және коммуникативтік құзыреттіліктің төмендігі; тепе-теңсіздік аффекты; амбивалентті байланыстылығы.

3. «Мені отбасым ұнатпаса да, мен барлық жан-тәніммен сізге жақындауға тырысамын». Мақсаты: баланы төмен эмоционалды қабылдау, амбиваленттік, айқын немесе ашық бас тарту; жоғары талаптар мен моральдық жауапкершілік жағдайында тәрбиелеу; өзін-өзі төмен бағалау және өзін-өзі қабылдау; МЕН-тұжырымдамасы дамуының бұрмалануы; кінәлі сезіну; үрей және қорқыныш; эмоциялық тәуелділік; үрейленетін немесе амбивалентті байланыс түрі.

4. «Мен отбасыма қажет емеспін және мені ешкім ұнатпайды, мені тыныштықта қалдырыңыз». Мақсаты: қабылдау амбиваленттілігі, айқын немесе жасырын қабылдамау; қатыгездік; қарым-қатынастың авторитарлы-директивті стилі; ата-аналардың қатаңдығы (амбивалентті және ұрып-соғушы); өзін-өзі қабылдауы төмен; агрессивтілік және дұшпандық; жоғары үрейлену; махаббат пен қамқорлықтың жеткіліксіздігі [4, 154-б.].

Отбасындағы эмоционалдық климат тек қана ата-ананың балаға және баланың ата-анасына деген қарым-қатынасымен ғана емес, сонымен қатар бала-ата-ана (А.С. Спиваковская, Г.Т. Хоментаскасу) диалектіндегі аффективтік өзара қарым-қатынас сипатымен анықталады. Олардың анықталу параметрлері қарым-қатынастың эмоциялық белгісі мен симметриялығы болып табылады. Тиісінше, өзара қарым-қатынас нұсқаларын атап өтуге болады. А.С. Спиваковская мен Г.Т. Хоментаскасу бала-ата-ана қатынастары жөнінде, баланың ата-анасының оған деген көзқарасын қабылдаумен және оның ата-анасына деген қарым-қатынасының ерекшеліктерімен анықталатын ішкі позициясының мынадай түрлерін бөліп көрсетеді:

* өзара, симметриялық қатынастар: эмоциялық өзара қабылдау. Бала өзінің отбасындағы қымбат жандардың, ата-анасының махаббатын сезінеді. Мұндай қарым-қатынастар баланың үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді: жоғары өзін-өзі бағалау және өзін-өзі қабылдау, әлемге деген сенім мен тілектестік, ересектермен және құрдастарымен ынтымақтастыққа дайын болу;

* екі тарап та – ата-аналар да, балалар да бір-бірін өзара қабылдамайды. Балада, әдетте, аномальды даму нұсқасынан басқа, ата-аналарға деген теріс көзқарас болады және ата-аналардың эмоционалдық бас тартуының немесе қарым-қатынасының салдарынан болып табылады. Нәтижесінде балада қоршаған ортаға деген араздық, агрессивтілік, өзін-өзі

қабылдаудың төмен деңгейі, жағымсыз амбивалентті өзін-өзі бағалау қалыптасып, балада демонстрациялық, әлеуметтік-арандатушылық, наразылық мінез-құлқы жиі байқалатын болады;

* Қысымсыз, асимметриялық қатынастар: бір жақты ата-ана махаббаты. Бала ата-анасын жақсы көреді және олардың қамқорлығының, зейінінің, шексіз мейірімділігінің және махаббатының нысаны болып табылады. Баланың өзі ата-анасына қатысты эмпатия, эмоционалдық бауыр басуы, жылуы жоқ, шеттетілген позицияны алады. Әдетте мұндай өзара қарым-қатынас түрі отбасындағы кумирдің түрі бойынша тәрбиелеу немесе тәрбиелеу түрі бойынша тәрбие берудің нәтижесі болып табылады. Балада өзін-өзі бағалау жеткіліксіз қалыптасады, эмоционалдық-тұлғалық эгоцентризм салдарынан қарым-қатынас қиындап, жанжал туындайды. Жаңа әлеуметтік жағдайға, жаңа әлеуметтік ортаға бейімделудің қиындықтары байқалады.

Қазіргі заманғы ата-аналар өз баласымен жылы және эмоционалдық қарым-қатынас жасауға уақыт бөлуден гөрі өз міндеттерін кәсіби мамандарға беруді жөн санайды. Себебі балалармен кәсіби маманның жұмыс істеуі оңай екені белгілі. Мұндай кәсіпқойлардан тұтас балалық шақтың индустриясы тұрады және жыл сайын бұл сала жаңа мамандықтармен толықтырыла бастады, мысалы коуч, коучинг, психолог, мотиватор және т.б., олардың көпшілігіне тіпті орыс тілінде атаулары жетіспейді.

Коучинг – бұл ең алдымен тыңдау және есту қабілеті бар маман. Қазіргі таңда сәнді сөздердің бірі коуч немесе коучинг болды. Ата-аналар коучингті қандай да бір дағдыларды дамыту арқылы қойылған мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін психологиялық тәжірибе ретінде жиі таңдайды. Коучинг кезінде жұмыстың көп бөлігі балалармен (ересектер сияқты) кері байланыс жасап, оларды тыңдап, сөйлеседі. Бұл балаға күрделі мәселені қойып, оны өзі табуға, оны атауға және оны шешудің дұрыс жолын табуға мүмкіндік береді. Себебі, баланы мұқият тыңдау, түсіну кез келген ата-ананың маңызды функциясына кіреді [5, 104-б.].

Қазіргі таңда отбасындағы психологиялық жайлылық, өскелең ұрпақтың жан-жақты дамуына көңіл бөліне бастады. Барлық отбасының қалыптасуы бірдей болуы мүмкін емес, кейбір отбасыларда эмоционалдық қарым-қатынастың қалыптасқан дәстүрі жоқ десек те болады. Отбасындағы қалаулы және сүйікті балалар ата-аналарынан жеткілікті жылу мен түсіністік ала алмайды. Осыдан барып оларда ата-аналарға деген ренжу кешені қалыптасады, ал кез келген психолог бұл жағдайлармен күн сайын кездесіп отырады. Тіпті, ақылды және өнегелі аналар мен әкелер де өз балаларына қарап, олармен қалай сөйлесетінін де білмей жатады.

Көбінесе коучинг көптеген отбасылық мәселелерді нақты шешумен айналысады. Кейбір отбасыларында ата-ана балаларынан өздерінің қол жеткізе алмаған армандарын жиі айтып, оларға қарағанда жақсы өмір сүруді талап етеді. Әлемдік әдебиеттерде түрлі жағдайлар жиі сипатталады, мысалы: ата-аналар балаларының өсіп келе жатқан шағынан бастап отбасылық кәсіпорынды жалғастыруды талап етеді, ал мұндай жағдайларда баласы өзін бақыттымын деп санайды. Бұл ретте директивалық, бірақ экономикалық тұрғыдан мақсатқа сай тұжырымдама пайда болады: «біз саған қолымыздан келгеннің бәрін берудеміз. Сен оны сақтап, жалғастыруың керек». Ал, кейбір ата-ананың ойы басқаша болады, олар баласына: «саған ештеңе берудің қажеті жоқ. Сен біз жетпеген жетістіктерге жетуің керек» деп талап етеді.

Енді, өзін басқа адамдармен үнемі салыстыратын ата-аналар да болады. Ол сыртқы бағалау жүйесінен тысқары болады. Оның балаға деген мынадай көзқарасы қалыптасады: «Сен көрші балалардан жақсы болуың керек. Сен ол баладан озып кетуің керек». Мұндай кезде ата-ана қалаған адамды қалай қалыптастыра алуға болатынын білмеген кезде, жаңашылдарға, коучингке жүгініп, ең аз дегенде сәнді трендке тартумен мақтана алады. Тек осындай жағдайларда коучинг балаға ешқандай пайда әкелмейді. Себебі, мұндай ата-

аналардың өздерімен психолог үлкен жұмыс жасауы қажет, оларға сыртқы факторлардан тәуелсіз өзін-өзі бағалауын көтеруі қажет. Егер ол мүмкін болса, онда балаларға басқаша қарауға болады. Сондықтан баланың тұлғасын құрметтей отырып, оның арманын түсіне отырып және оны қабылдай отырып, оны қандай болса да бағалай отырып тәрбиелеу керек.

Енді, отбасындағы ана мен қыз бала арасындағы мәселелерді қарастырайық. Анамен қарым-қатынас – бұл әрбір балада пайда болатын ең күшті байланыс. Қандай жағдай болмасын анамен қарым-қатынас өмір бойы мықты болып қала береді. Кей жағдайларда анасы болмайтын жерден жанжалды ушықтырып, қызымен қарым-қатынасын нашарлатып алады, ал кейбір жағдайларда туыстық байланыс қақтығыстардағы өзара түсіністікті күрделендіреді және әр тараптың сезімін қатты жаралайды. Әсіресе қызының анасымен қарым-қатынас жасау барысында осындай қиындықтарды бастан кешіреді.

Г.Г. Филиппова әйелде ана позициясының қалыптасуын және оның ата-ана қызметін жүзеге асыруға психологиялық дайындығын анықтайтын аналар онтогенезінің алты кезеңін бөліп көрсетеді [6, 240-б.].

Бірінші кезең – анасымен өзара іс-әрекет – онтогенездің әрбір сатысында сапалы жаңа формада әрекет ете отырып, құрсақтағы дамудан басталып және өмір бойы жалғасады. Ол ана мінез-құлқының құндылық және эмоционалдық негізін қалыптастыруды анықтайды. Анасы қызы үшін ана бейнесін қалыптастыратын маңызды тұлға, ал олардың арасындағы байланыс қызы мен анасының әлеуметтік-мәдени тәжірибесі. Ананың өзара іс-әрекет тәжірибесі – әйелдің аналық бірегейлігін қалыптастырудың негізі болып табылады. Ананың қызына деген қарым-қатынасы өз баласына деген құндылық қарым-қатынастың қалыптасуын анықтайды. Қыз баланың анасымен қарым-қатынас жасау тәжірибесі бұрмалауды, ұнатпауды, елемеуді бастан өткерген жағдайда, қыз балаға қатысты қатыгездік пен бұрмалауға дейінгі ананың мінез-құлқының бұзылу фактілері белгілі болады. Ана болу құндылығы қызда кейінірек өз анасының мінез-құлқының мәдени моделі және мен рефлексиясы негізінде пайда болады. Ана рөлін меңгеру процесі ассимиляцияның, сәйкестендірудің, ата-ана болуды саналы оқытудың психологиялық тетіктерімен реттеледі.

Екінші кезең – ойын, бұл ойында көрнекі модельдеу жағдайында ана рөлінің мазмұнында қыздың бағдарын қамтамасыз етеді. «Отбасы» және «ана мен қызы» ойыны бала үшін ананың мінез-құлқын тұрақты бейне ретінде көруі, ана рөлінің эталонын қалыптастыру саласында тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. «Қызы мен анасының» ойыны ұзақ уақыт бойы ұлттық педагогикада қыз баланы болашақ ана болуға дайындау мектебі ретінде қарастырылды. Ата-аналардың қызына беретін алғашқы ойыншықтарының бірі қуыршақ болды. Қуыршақ анасынан қызына беріледі, оны сақтайды, арнайы дайындайды. Қыздар оған киім тігіп, ойын ойнап, мерекелерге шығарып салады. Қуыршақтың қалай ұсталғаны, қандай киімдердің болғаны, онымен қалай ойнағаны, оның анасымен қарым-қатынасының белгілі бір дәрежесін көрсетеді. Қуыршақтар қыз баланы болашақ отбасы өміріне дайындауда әлеуметтендірудің маңызды элементі болып табылады.

Үшінші кезең – нәрестені шынайы күтуге және оны тәрбиелеуге қыз баланы тартудағы күтушінің рөлі. Қазіргі отбасында бала күтуші екінші баланың туылуымен және баланы тәрбиелеу барысында үлкеннің қосылуымен байланысты. Қоғам тарихында он төрт–он бес жастағы қыз балалар алты айлық және одан да үлкен балаларға қамқорлық жасауға кірісе бастайды. Біріншіден, өмірдің алғашқы алты айында сәбилермен эмоционалдық-тұлғалық қарым-қатынас орнату. Екінші кезең кіші баланы күтуді жүзеге асыруда, оның әдіс-тәсілдерін меңгеруді көздейді. Мұнда сәбиді күтудің эмоционалдық сүйемелдеудің жеке стилі қалыптасады. Дәл сол кезде сәби күтуші өзінің ауыр, әлеуметтік маңызы бар қызметіне деген қажеттілігін және баланың жансаулығы мен денсаулығы үшін толық жауапкершілікті қабылдауға мүмкіндік алады. Мұнда бала күтуші сенситивті аймақтан алынып тасталады. Өйткені бұл жастағы қыз бала сәбиді күтуде қажетті техникалық шеберлікке және

құзыреттілікке ие болады, сондай-ақ болашақта ана болу перспективасы да, әлдеқайда жақын болады.

Төртінші кезең – аналық сфералардың мотивациялық негіздерін саралау мен қыз баланың жыныстық жетілу кезеңіне келеді. Бұл кезеңнің басты міндеті жыныстық өмір мен ана құндылықтарының бастапқы бөлінуінің негізінде интеграциялануы болып табылады. Баланы дүниеге әкелудің психологиялық даярлығы және жыныстық қарым-қатынастар, атап айтқанда, некеден тыс жүктілік және баланы тәрбиелеу, жүктіліктен сақтану және оны жоспарлау, ананың мотивациялық және құндылық-мағыналық саласының дамуын анықтайды.

Бесінші кезең – ата-ананың өз қызымен өзара іс-әрекет түрлерінің бірнеше кезеңдерін қамтиды: жүктілік және баланы күту, сәбиді дүниеге әкелу және оны тәрбиелеу, ана позициясының қалыптасуын анықтайды.

Алтыншы кезең – бұл баланың жеке тұлға ретінде (ерте жастан бастап) бауырмалдылығы мен сүйіспеншілігін қалыптастыру. Бұл кезеңде бала шекарасының дифференциясы мен қарым-қатынастың симбиотикалық түрін жеңу бағытында ананың балаға қарым-қатынасы қалыптасады.

Балаларды тәрбиелеу – бұл үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Ата-аналарда ең көп психологиялық проблемалар баланың жыныстық жетілуі кезінде, яғни жасөспірімдік жаста пайда болады. Бұл кезеңде баланың жынысына қарамастан ата-аналар мен балалардың келіспеушілігінен олардың арасында қиындықтар туындайды. Бірақ анасының жасөспірім қызымен қарым-қатынасы ерекше назар аударуға тұрарлық. Жасөспірімдік жас – бұл, ең алдымен, ағзаның кешенді гормональды қайта құрылуы. Бұл балалық өмір мен ересек өмірдің арасындағы аралық кезең, ол күрделі психологиялық және физиологиялық өзгерістермен сипатталады. Бала өз келбеті мен дене бітімінің өзгеруін байқай бастайды, олар жиі қорқады немесе өз-өзіне ұнамайды, өзін жайсыз сезінеді, жалғыздықты қалайды, өзін қоршаған ортаға қарсы тұрудан зардап шегеді. Барлық осы көріністер жасөспірім жасқа арналған норма, бірақ көптеген ата-аналарға дұрыс жауап беру қиын. Мінез-құлықтың өзгеруі бала үшін де, оның анасы мен әкесіне де әрдайым ауыр болады [7, 351-б.].

Кейбір жағдайларда анасы мен қызы арасында келесідей дау-дамай түрі туындайды: анасының беделі екінші орынға кетеді, ал қызы отбасы мүшелерінен басқа адамдардың ойына құлақ сала бастайды, сөйтіп оның жаңа мүдделері пайда болып, басқаша қарым-қатынасты қабылдайды. Бұл жиі түсініспеушілік пен жанжалдың басталуына әкеледі. Егер балада болып жатқан өзгерістерге дер кезінде назар аудармаса немесе қарым-қатынастың үйлесімділігіне жұмыс істеуді бастамаса, жағдай өте жағымсыз болуы мүмкін: анасы жасөспірім қызының жиі дөрекі болатынын, ата-анасына тіл тигізетінін байқайды, ал кей кездері ата-аналар балаларының өздерін жек көретінін сезе бастайды. Әрине, бұл қиын әрі дұрыс емес іс-әрекет. Мұндай қарым-қатынасқа дейін өршуі ата-анаға байланысты болады, оған ата-ананың түсінігі мен қолдауы маңызды. Осы қиын кезеңде ана барлық мәселелерді шешу үшін баланы мықты және дана болуға тәрбиелеуі тиіс. Жыныстық жетілу кезеңінде анасы қызының келесі жаңа көріністеріне тап болуы мүмкін:

* комплекстер. Қыз өзін тартымсызбын деп санауы мүмкін, басқалармен өзін салыстырып, өзін басқаларға ұқсамайтындықтан уайымға салына бастайды. Жасөспірімдер үшін ішкі және сыртқы өзгерістерге ұқсас реакция қалыпты болып табылады. Бұл кездегі ананың міндеті – қызына жеке тұлға болып табылатындығын жеткізу. Көптеген ата-аналар баланың өзіне деген сенімсіздігіне назар аудармайды, бұл кейіннен әлдеқайда күрделі психологиялық проблемаларға айналып, психологтың көмегін қажет етуі мүмкін. Бұл кезеңде қыздар өз аналарын көп қажет етеді;

* құпияны сақтау. Кішкентай қыздан ересек қызға айнала отырып, ересек қыз бір кездері үндемей, оқшауланып қалуы да мүмкін, ал ата-ана осы өзгерісті тудырған себептерді ғана болжап отырады. Есіңізде болсын, бұл жағдайда жиі объективті себептер болмауы да

мүмкін. Бала ата-анадан қандай да бір мәселені жасыра бастауы мүмкін, мұнда қандай да бір құпияны сақтау емес, оның себебі өз шектеулерін белгілеу маңызды. Өзін-өзі ересек ретінде сезінуге ниет бұл қыздың құпияларының пайда болуының басты себебі болып табылды;

* алдау. Ата-ана әрқашан қызына алдаудың жаман қылық екенін айтып отырса да, өтпелі жаста қыз бірқатар себептерге байланысты мұны бастауы мүмкін. Ата-ана қызындағы туындаған мәселені мақұлдамайтынын біліп, қыз ата-анамен ол мәселені талқылаудан гөрі, оны өзі тез шешкенді жөн көреді. Жасөспірімдер өзін-өзі қорғау барысында өзін жиі осал сезініп, түсініксіз болудан қорқады. Егер ата-ана кішкентай кезінен бастап қызымен жақсы қарым-қатынаста болса, онда қызымен барынша ашық болуға тырысу керек [8, 277–290-б.].

Енді, қарым-қатынас кезінде кездесетін қателіктерге тоқталайық. Ата-ана баланы шексіз жақсы көру арқылы, оның айтқанының барлығын орындау арқылы, оған ең жақсысын беруге тырысу арқылы, ата-ана өзінің баланы тәрбиелеу барысында қандай қателерді жасап жатқандығын түсінбейді. Жасөспірім қызын тәрбиелеуде ата-ана бірнеше қателерді жіберіп алмауы үшін, олармен жақын болуға тырысу керек. Сонымен қатар, қызын өз идеяларына сәйкес тәрбиелеуге ұмтылу керек. Егер ата-ана уақытында дәрігер болуды армандаған болса, онда баласына немесе қызына ата-анасының іске асыра алмаған армандарын орындау керек дегенді білдірмейді. Әрбір бала өмірдегі өз қызығушылықтарымен, армандарымен бірге өсетін жеке адам, сондықтан ата-ана оларды жаншу емес, оның ұмтылысын әрдайым қолдап отыру керек. Әйтпесе, ол тілегінің қашан басталатынын, қалай басталатынын білмей өзін-өзі шатастыра бастайды, ал бұл әрекет болашақта психикалық ауытқуларға әкелуі мүмкін. Ананың жасы ұлғайған сайын өз қызының бойынан жас кезіндегі қайталанбас қасиеттері мен мінез-құлықтың жиынтығын көре алады [9, 45–50-б.].

Қыз анасына қарауға міндетті. Есіңізде болсын – ешкім ешкімге міндетті емес, бұл тек отбасылық қатынаста ғана жұмыс істейді. Ата-ана қызын мәпелеп өсіреді – бұл керемет, бірақ ата-ана осы фактіні негізге ала отырып, одан құрмет пен мойынсұнуды талап етуге болмайды. Ол үшін қызын тыңдай отырып, өз қалауы бойынша көмектесіп, құрметтейтіндей етіп жасау маңызды, мысалы, оның проблемаларын түсінгеніңіз үшін, оның бақыты үшін қолыңыздан келгеннің барлығын жасағаныңыз үшін және оны өсіргеніңіз үшін емес, сізді жай ғана жақсы көріп, құрметтеуге рұқсат етіңіз.

Қызы үлкен дербестікті қалайды деп түсінбеуі. Балалық шағын артта қалдырып, қыз отбасынан бөлек кетіп, достарымен жиі кездесіп, кездесуге және т.б. барады. Қызы бұл әрекеттерге ата-анасын жақсы көрмегендіктен барды деп ойлауға болмайды және ешқандай жағдайда оны отбасылық ұяда қатаң ұстауға да болмайды. Егер ата-ана қызын үйлесімді, бақытты адам ретінде өсіргісі келсе, оған бостандық беру де зиянды емес. Ол өмір бойы ата-ананың қанатының астында қалады – бұл факт. Барлық ата-ана қыздарын бағалайды, бірақ оларды еркіндікке жібере білуіміз де керек. Әрине бұл жерде еркіндік дегенді қызы дұрыс түсіне білуі керек.

Ал, енді анасы мен қызы арасындағы өзара қарым-қатынас ерекшеліктерін қарастырайық. Анамен байланыс бала дүниеге келген сәттен басталады. Баланың сыртқы әлеммен танысып, жақын адамдарының дыбыстары мен дауыстарын таңертеңнен қабылдай алатындығын көрсететін деректер бар. Бала туылғаннан кейін ең бірінші анасымен жақын қарым-қатынасты қалыптастырады. Бірақ, ана мен бала арасындағы күшті байланыстың өзі әр түрлі келіспеушіліктер мен проблемаларға ұшырайды. Көбінесе бұл келіспеушіліктер қыздар мен аналар арасында байқалады. Сыртқы жағдайларға байланысты әйелдердің эмоционалды жауап беруі дау-дамайдың тез туындауына ықпал етеді және көбінесе бұл жақын адамдар арасындағы қарым-қатынасты нашарлатып жатады.

Қыз бала мен ана арасындағы байланыс отбасындағы жауапкершілікті және белгілі бір уақыт бойы қалыптасатын өзара іс-әрекет пен қарым-қатынас ережелерін талап етеді. Тіпті, отбасы мүшелері арасындағы дау-дамайда да ең маңызды рөлін атқарады. Егер қызы кінәлі болып жатса, анасы бұл оқиғалар үшін жауапкершілікті өзіне алады, себебі анасы қызына

уақытында дұрыс әрекет етуді үйретпедім деп өзін кінәлі сезінеді. Қандай жағдай болса да, әрбір ана өз қызына ең жақсысын қалайды. Ерекше жағдайлар әлеуметтік қолайсыз отбасыларда есірткі, ішімдік пайдаланған жағдайда көрініс табады. Ата-аналарды таныстыру барысында ең жақсы армандары жүзеге асырылатын кезең ол өз балаларының мінсіз өмірі. Әрине, мұндай жағдай әрдайым сәйкес келе бермейді. Жаңа ұрпақтың ой-өрісі басқа, олар заманауи тұлғаны армандайды. Өмір стандарттары, моральдық құндылықтары, қызметтің түрлі салалары арасындағы басымдықтар өзгереді. Бұл жерде жиі келіспеушіліктер туындайды, өйткені анасы өзінің өлшемімен жақсы болашақты елестетеді. Осындай уақытта қызы өз дербестігін дәлелдеп, өз мүмкіндіктерінің күшін көрсетуге тырысады. Мұндай жағдайларда анамен қарым-қатынас қалыптаспайды.

Анамен қарым-қатынас түрлеріне тоқталатын болсақ, әрбір жаста баланың дүниетанымдық іс-әрекетінің өзгертін нақты түрі бар. Ересек қыз үшін, ең бірінші ерте жастан бастап анасы – бұл идеал, еліктеу үлгісі тұрғысынан оған тең келетін әйел баласы жоқ деп есептейді. Бірақ уақыт өте келе бұл сурет шашырап, өзгере бастайды. Жасына байланысты ана мен қыз бала арасындағы қарым-қатынас түрлерін қарастырайық:

- 12 жасқа дейін. 12 жас шамасына дейін, қыз баланың дүниетанымы отбасылық құндылықтарға шоғырланады. Оның әлемі анасы мен әкесінің айналасында болады, ал достары екінші рөлді атқарады. Осы кезеңде балалар өз проблемалары мен уайымдарымен бөлісуге бейім, келесі жас кезеңдеріне қарағанда ашық болады.

- 12-ден 18 жасқа дейін. Бұл қызының өмірінде барлық психологиялық және физиологиялық өзгерістер жүріп жатқан жасөспірімдер кезеңі. Ағзадағы гормондардың өзгеруі, қыздың мінез-құлқы мен оның өмірдегі аффективті әрекетіне әсер етеді. Онда дербестік сезімі үнемі өсіп, тәуелсіз болғысы келеді. Ананың беделі уақыт өте келе төмендей бастайды. Сол кезде анамен күрделі қарым-қатынасының алғашқы белгілері байқалады. Қызы анасының бойынан кемшіліктерді байқай бастайды, анасының үйреткен тәрбие әдістері мен ұстанымдарынан күмәнданады. Бұл жастық кезеңде отбасында жиі дау-дамайлар туындайды. Қыз жиі анасын сынайды, ал ол қызының мінез-құлқына қатты әсер етеді.

- 18 жастан тұрмысқа шыққанға дейінгі кезең. Қыз есейе бастаған кезде, оның өмірінде біртіндеп дамып келе жатқан көптеген қисық, әрі тура жолдар пайда бола бастайды. Әрине, анасы осы жолдардағы серіктестердің бірі болғысы келеді және қажет деп санайтын әдістермен өз қызын қолдауға тырысады. Бір жағдайларда ол қызын қиындықтардан сақтау үшін барлық жолдарға тыйым салады, ал кейбір жағдайларда қызының кішкене қателіктерін кешіріп отырады. Өз кезегінде, егер бұл шешім дұрыс болмаса, өзінше әрекет ету үшін өзінің кәметке толуы құқығын пайдаланғысы келеді. Қыздың алғашқы романтикалық қарым-қатынасы анасы жағынан қиын жағдайға алып келеді. Әрине, анасы қызының әрбір досын мұқият бағалайды және оның пікірі қызымен жиі сәйкес келмеуі де мүмкін. Бұл университетті немесе колледжді, болашақ мамандықты таңдауға да қатысты. Ата-ана үйінен кету анасы мен қызының өзара қарым-қатынасының барлық жадайын шиеленістіреді.

- Тұрмысқа шыққаннан кейін немерелерінің өсуіне дейін. Бұл анасы мен қызы арасындағы қарым-қатынас бір деңгейде қалатын өте көлемді кезең. Олар кез келген кезеңде өзгеруі мүмкін, уақыт өте келе қақтығыс айтарлықтай төмендей бастайды. Егер қызында тұрақты отбасы болса, әрине, ол анасы тарапынан мұқият бақыланып отырады.

- Жас отбасыларда балаларының пайда болуымен көпшілігінде әжелері немерелерінің тәрбиесіне араласқысы келеді. Әдетте жас ата-аналардың көзқарастары әжесінің дәстүрлі көзқарасымен жиі сәйкес келе бермейді. Бұдан басқа, әйел ұрпақтан-ұрпаққа сәл одан әрі қозғалғанда, ол бәсекелестік сезімін басынан кешіреді. Ешқайсысы қартайғысы келмейді. Сондықтан ол барынша пайдалы болуға және оның пікірімен санасуы үшін бәрін жасауға тырысады. Көбінде қызының өзінің отбасы пайда болған кезде ата-анасын ұмыта бастайды және анасымен туыстық байланысы айтарлықтай әлсірейді. Әрине бұл жеке көзқарас. Егер

олардың қарым-қатынасы жақсы болса, немерелердің пайда болуы анасы мен қызын жақындастыра алады. Отбасы тәжірибесінің болуы бірінші кезекте болашақ ұрпақты тәрбиелеудің алғашқы кезеңдерінде өте пайдалы.

Кәсіби отбасылық психолог ата-аналардың жасөспірім жастағы балаларымен өзара қарым-қатынасына қатысты мәселелерді шешу тәжірибесімен айналысады. Егер ата-ана қызының есейіп, оған деген көзқарасты қалай табатынын білмесе, психологқа жеке кеңес алуға жазылу керек, мұнда психолог бір шешімін тауып, кеңес береді. Отбасында анасы мен қызы әрдайым ортақ тіл табыса бермейді, содан кейін олардың арасында келіспеушіліктер мен дау-дамайлар туындайды. Анасы бұл жағымсыз жағдайларды азайту үшін жұмыс жасайды. Әрқашан есіңізде болсын, сіз де осы жасөспірім кезеңнен өттіңіз. Сол кездерде сіз қандай сезімде болдыңыз, не туралы армандадыңыз? Бұл туралы көбірек ойланыңыз және қызыңызбен қарым-қатынаста, өткен естеліктерді жиі пайдаланыңыз. Отбасында дау-дамай туындаған жағдайда, ата-ана өзін барынша ұстамды көрсете отырып, баланың өз ойын айтуға мүмкіндік беруі керек. Бұл жерде бір-біріне шарт қоймай, екі тарап үшін тиімді жағдайларды ойластырып, қандай да бір мәселені уағдаласу әлдеқайда тиімдірек болады.

Қыз анаға сене алатынын сезінуі керек. Егер ол ашылғысы келмесе, оның жанына тиюдің қажеті жоқ. Жұмсақ әрекет ете отырып, онымен өзіңіздің өткен өміріңізбен бөлісіңіз, содан кейін ол сізбен тығыз қарым-қатынас жасағысы келеді. Жасөспірімдік шақ тұрақты емес, оның психикасы тұрақты өзгерістерге ұшырап отырады және сіз оны өз іс-әрекеттеріңізбен немесе сөзбен зақымдап алмауыңыз керек. Егер сіздің жасөспірімдік жаста анаңызбен қарым-қатынасыңыз жақсы болса, онда анаңыздың берген тәрбие әдістерін ескеріңіз. Ал егер сіз жасөспірім жас кезеңінде, анаңыздың өзін-өзі дұрыс ұстамайтынын сезсеңіз, анаңыздың қызын тәрбиелеудегі қателіктерін болашақта қайталамаңыз. Ең бастысы сіз балада болашақ ересек адамды көруді үйренуіңіз керек, сондай-ақ, қызыңыздың болашақ сипатының іргетасын қалайтыныңызды және оның қоршаған ортамен қарым-қатынасын нақты түсінуіңіз керек.

Есейген қызымен сенімді қарым-қатынастың кілті – махаббат пен өзара түсіністіктің үйлесімділігі. Егер анаға жасөспірім қызының уәждемесін түсіну қиын болса немесе ол сіздің ақылыңызды керек етпейді деп ойласаңыз да, сіз қызыңыз үшін ең қиын жағдайларда оған тірек болуға дайын болуыңыз керек. Есею кезеңінде қыздарға көмек көрсету керек. Қыздардың ойы бойынша оларды дәл қазір не қызықтыратыны туралы айтыңыз, мысалы: ер балалар, сән, музыка, киім, шаш үлгісі және т.б. туралы. Оны жақсылыққа үйретіңіз. Оның айтқанын тыңдап, өз пікіріңізді білдіріңіз, онымен бір кемеде болуға тырысыңыз, алайда ата-ана беделін жоғалтпаңыз. Оған көйлек таңдауға көмектесіңіз, бірінші күні өзін қалай ұстау керек диалог үшін ашық болыңыз. Ол сізге айта алмайтын, әсіресе қыз бен жігіттің қарым-қатынасына байланысты сұрай алмайтын сұрақтардың қалып кетпеуін қадағалаңыз. Әдетте қыздар өз аналарын, ақыл-кеңес беру барысында, оларды қуана тыңдайды. Егер сіз қызыңызға жақын болсаңыз, осы сенімді қарым-қатынастарды қолдауға тырысыңыз. Сіздің көмегіңіз арқылы ол қоршаған ортаны және ондағы өз орнын жақсы түсіне бастайды [10, 496-б.].

Қызыңыздың достарын дұрыс қабылдаңыз. Егер сіздің қызыңыз жаман ортаға түсіп кетеді деп қорықсаңыз, оның шеңберіндегі адамдарымен қарым-қатынас жасауға қызығушылық танытуға тырысыңыз. Егер сіз қандай да бір достар оған сай емес деп ойласаңыз, ол олармен қарым-қатынаста не іздейді? Мүмкін, оған бір нәрсе жетіспейді немесе бос орынды толтырғысы келеді? Қызыңызға достарыңызды үйге шақыруға кеңес беріңіз, сонда сіз оларды жақсы біле аласыз.

Отбасылық дәстүрлерге қолдау көрсету. Қызыңызбен бірге дүкен аралаңыз, мейрамдарды бірге тойлаңыз, отбасыңызбен бірге өткізілген уақыт сіздің қызыңыздың өмірінде маңызды орын алсын. Сондай-ақ, егер анасы мен қызында бірлескен

қызығушылығы болса, ол жақсы. Бұл оның еркіндігін шектемейді, сонымен қатар, отбасымен қажетті байланысты қамтамасыз етеді.

Өзіңізді ересек адам ретінде ұстаңыз. Бұл туралы шексіз айтуға болады – сіз ересек және ақылды адамсыз, демек, егер жағдай қиын болса да, дұрыс шешім қабылдай білуіңіз керек және қыздарға мәселені шешуге көмектесуіңіз керек. Тек қызын тыңдай отырып, оған сеніп, оның сезімін сыйлай отырып, сіз оның өмірінде не болып жатқанын дұрыс қабылдай аласыз. Жағдай өте қиын болғанда да, шешімін табуға тырысыңыз. Ерте ме, кеш пе, қызыңыз өседі және көңіліңіз бен түсіністігіңіз үшін алғыс білдіреді.

Мысал бола біліңіз. Қыздар үшін ең маңыздысы оған бағыт-бағдар беретін адамның ізінен жүру. Өзіңіздің қылықтарыңызбен, сөздеріңіз бен ақылдылығыңызбен сіз қызыңызды шабыттандыра аласыз және ол өскенде сіз сияқты болғысы келеді. Қызыңызбен адал болыңыз, ойыңызды ашық айтыңыз, оған өз уайымдарыңыз туралы не сезінетінін айтыңыз. Әсіресе, өткен өмірлеріңізбен, жастық шағыңыздағы қуаныштар мен қиындықтармен бөлісіңіз, сонда қызыңыз сізді жақсы түсініп, сізге көбірек құлақ асып, сізді құрметтей біледі. Ата-аналар қыздары үшін өміріндегі ең жақын адамдар, яғни олар өсіп келе жатқан балаға барынша қолдау көрсетуі қажет.

Барлық жағдайларда анасы мен қызы арасындағы даулы жағдайлар жеке мәселе. Бұл ұрпақ арасындағы өзара қарым-қатынастарға өз ізін қалдыратын тәрбие мен әлеуметтік ортаның ерекшеліктерімен көрінеді [11, 64–72-бб.]. Әрине, әрбір адам дау-дамайларға әр түрлі жауап бере алады, сондықтан бір жағдайда осы жақын адамдар арасында дау-дамай артады, ал екіншісінде – жай ашық әңгіме болып қалады. Анасы мен қызы арасындағы өзара қарым-қатынасты қалпына келтіру тәсілдері, көп жағдайларда қызы мен анасы арасындағы отбасылық дау-дамайларды қандай да бір көмексіз өзбетінше реттеуге болады. Бұл екі жақтың да қартаюынан болса керек. Ана мен қыз үшін бөлек әдістерді, яғни психологтардың кәсіби кеңестерін қарастырайық.

Психологтар анасымен нашар қарым-қатынасты жақсарту үшін қыздарға бірнеше кеңестер береді: түсінісу – анасы мен қызы әр түрлі заманға тиесілі. Олардың тәрбиелеу ортасы, әсіресе, әр онжылдықта адамдардың дүниетанымында елеулі өзгерістер орын алған қазіргі заман кезеңінде айтарлықтай ерекшеленеді. Жастар одан әрі білім алып, үлкендердің құлшынысы оянатын ынта көзіне ие. Бұл мәдени-жастық айырмашылықтар қыз бен ана арасындағы белгілі даулы жағдайлардың көпшілігіне негізделеді. Сондықтан, өзара қарым-қатынасты орнату үшін бұл факторды түсіну өте маңызды. Егер қызы сезініп, олардың айырмашылығын ескерсе, бұл олардың арасындағы түсіністікке ықпал етеді.

Сенім білдіру – осы жақын адамдар арасындағы қарым-қатынас қандай болса да, туыстас қан байланысын ешкім жоққа шығармайды. Бала он жылдан кейін де ана үшін мәңгі баласы боп қала береді. Оның инстинктары өз жастық шағының өмір сүру әл-ауқатына бағытталған, сондықтан әрбір қыз анасына тек қана жақсылықты қалайды. Ал, анасы жылдар бойы қызын ешбір жамандыққа қимайтын жалғыз адам. Өмірде барлық таныстары мен достары оған уақытша ғана адал болуы мүмкін. Бұл романтикалық қарым-қатынастарға да қатысты. Әрдайым өзінің баласы үшін әрекет ететін жалғыз ғана адам – ол ана. Егер мұны дер кезінде ұғынса, сенім ниеттің мейірімділігіне деген сенімділік пен мойындау белгісі ретінде де қалыптасады.

Интеграция – қызының өмірі қандай да бір қанық болса да, ол әрдайым анасы үшін бір орын табуы керек. Ол үшін анасының кішкентай балаға қамқорлық жасап, ең жақсы өмір сүру жылдарын бергенін түсіну керек. Ата-анасының қасына көшу немесе күн сайын көру міндетті емес, бірақ анасы қызының өмірінде қолдау мен маңыздылығын сезінуі маңызды. Қасындағы барлық адамдар қандай да бір маңызды шешімдер жөнінде дұрыс кеңес бере бермейді, бірақ өз ата-аналарын дер кезінде шешімдерімен хабардар ету керек. Мүмкіндігінше оларды өз өміріне тартып, кем дегенде бірнеше күнге өз балаларын тәрбиелеуге қатыстыру керек. Сондай-ақ, оларға мерекелерде немесе күнара жиі қоңырау

шалуға болады. Мүмкін, қыз үшін бұл қоңырау тек сөйлесу минуттары ғана болуы мүмкін, бірақ ана үшін бұл күн баға жетпес минут болып саналуы мүмкін.

Қателіктер – қыздар тарапынан дау-дамайлардың көпшілігі анасы жасаған қателіктерді ұғынуға негізделеді. Олардың бөлінуі немесе осы тараптағы дау-дамай өзара қарым-қатынастың нашарлауын тудырады. Бұған жол бермеу үшін немесе орын алған жағдайларды реттеу үшін әрбір ересек адам қателік жасауы мүмкін және анасы идеал тұлға емес екенін түсіну керек. Мүмкін, кейбірі ол туралы әлі күнге дейін өкінеді, бірақ оның қызының көз алдында өзінің құнын төмендетуге жол бермейді. Егер олардың әрқайсысы бірін-бірін түсінгісі келмесе, бұл жағдай тығырыққа тіреледі. Егер қызы әркімнің қателікке құқығы бар екенін түсініп, анасының өмірін үлгі ретінде қабылдайтын болса, ол көптеген қиындықтардан құтыла алады. Бұл үшін ата-аналар өз мысалдарын көрсетеді. Өзінің емес, басқалардың қателіктерін көре отырып, жақсы бағытқа өзгеруі керек.

Психологтың көмегі – егер сіздің қызыңызбен қарым-қатынасыңыз тығырыққа тірелген болса, онда сізге және сіздің қызыңызға кәсіби көмек қажет болады, мұндай кездерде сіз әрқашан кәсіби маманға жүгіне аласыз. Кәсіби маманның міндеті – сіздің өміріңіздің барлық аспектілерін және сіздің отбасыңызда не болып жатқанын зерттей отырып, «ана мен қызы» тақырыбында жұмыс жасайды. Психолог ана мен қызы арасындағы өзара түсіністікті қалыптастыруға және отбасындағы үйлесімділікті қайтаруға көмектеседі, бұл жасөспірім қыздың да, оның ата-анасының да психологиялық жағдайы үшін өте маңызды. Психологтың өткізетін кеңестері толық құпия сақталады [12, 672-б.].

Қорытынды

Осылайша, қарастырылған материалдардан келесідей қорытынды жасауға болады: отбасындағы ана мен қыз бала арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыру үшін отбасының әрбір мүшесі психологиялық білімдерін кеңейту керек, ата-ана мен қызы арасында достық қатынасты орнату керек, отбасының барлық түрімен қоғамдағы психологиялық мәселелерді дөңгелек үстелде талқылап, ойындағы, іс-әрекетіндегі қателіктерді жеңуге ат салысу керек деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира детей. – Ярославль: Академия развития, 1996. – 208 с.
2. Чернецкая Л.В. Психологические игры и тренинги в детском саду. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 128 с.
3. Bowlby J. Attachment, communication, and the therapeutic process. 1988. A secure base: Parent-child attachment and healthy human development. – P. 137–157.
4. Хоментаскас Г.Т. Семья глазами ребенка. – М.: Педагогика, 1989. – 154 с.
5. Гульчевский В.Г. Коучинг в воспитательной системе образовательного учреждения (из опыта работы школ и педагогов). – Ростов-на-Дону: Изд-во ГБОУ ДРО РО РИПК и ППРО, 2015. – 104 с.
6. Филиппова Г.Г. Психология материнства. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 240 с.
7. Молчанов С.В. Психология подросткового и юношеского возраста. – Москва: Юрайт, 2019. – 351 с.
8. Алмазова О.В., Дзукаева В.П., Садовникова Т.Ю. Использование метода семантического дифференциала в исследовании юношей и девушек о семье // Проблемы педагогики и психологии. – 2015. – №2. – С. 277–290.

9. Atemova K., Kabekeyeva K., Iskakova P., Zhumadullaeva A., Belgibayeva G. Application of national values in family training of Kazakh people. // Journal of Advanced Pharmacy Education and Research, 2018. – V. 8. - Iss. 4. – P. 45–50.
10. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребенка в любви, свободе и творчестве. – М.: Эксмо, 2015. – 496 с.
11. Асальюглы А., Шадинова Г.А., Джаппарова Р.Т., Колеген Г.Б. Проблема матери и ребенка в национальной демографической политике современного Казахстана // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1 (111). – Б. 64–72.
12. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи: монография. – 4-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2015. – 672 с.

REFERENCES

1. Крижева N.L. Razvitie emotsionalnogo mira detei. – Iaroslavl: Akademiia razvitiia, 1996. – 208 s. [in Russian]
2. Chernetskaiia L.V. Psihologicheskie igrы i treningi v detskom sadу. – Rostov-na-Donу: Feniks, 2005. – 128 s. [in Russian]
3. Bowlby J. Attachment, communication, and the therapeutic process. 1988. A secure base: Parent-child attachment and healthy human development. – P. 137–157. [in English]
4. Номентаýскас G.T. Semia glazami rebenka. – М.: Pedagogika, 1989. – 154 s. [in Russian]
5. Gýlchevskii V.G. Koýching v vospitatelnoi sisteme obrazovatel'nogo ýchrejdeniia (iz opyta raboty shkol i pedagogov). – Rostov-na-Donу: Izd-vo GBOÝ DRO RO RIPK i PPRO, 2015. – 104 s. [in Russian]
6. Filippova G.G. Psihologiya materinstva. – М.: Izd-vo Institutа Psihoterapii, 2002. – 240 s. [in Russian]
7. Molchanov S.V. Psihologiya podrostkovogo i rýnosheskogo vozrasta. – Moskva: Iýrait, 2019. – 351 s. [in Russian]
8. Almazova O.V., Dzýkaeva V.P., Sadovnikova T.Iý. Ispolzovanie metoda semanticheskogo differentsiala v issledovanii rýnoshei i devýshek o seme // Problemy pedagogiki i psihologii. – 2015. – №2. – S. 277–290. [in Russian]
9. Atemova K., Kabekeyeva K., Iskakova P., Zhumadullaeva A., Belgibayeva G. Application of national values in family training of Kazakh people. // Journal of Advanced Pharmacy Education and Research, 2018. – V. 8. - Iss. 4. – P. 45–50. [in English]
10. Azarov Iý.P. Semeynaya pedagogika. Vospitanie rebenka v liýbvi, svobode i tvorchestve. – М.: Eksmo, 2015. – 496 с. [in Russian]
11. Asalyogly A., Shadinova G.A., Djapparova R.T., Kolegen G.B. Problema materi i rebenka v natsionalnoi demograficheskoi politike sovremennogo Kazahstana // Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №1 (111). – B. 64–72. [in Russian]
12. Eidemiller E.G., Iýstitskis V.V. Psihologiya i psihoterapiya semi: monografiia. – 4-e izd. – Sankt-Peterbýrg: Piter, 2015. – 672 s. [in Russian]

С.Т. ИМАНБАЕВА*

*педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: imanbaevast@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2767-5476>*

АКАДЕМИК НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВТІҢ ҚАЗАҚСТАН ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Мақалада Немат Келімбетовтің Қазақстан педагогика ғылымының дамуына қосқан еңбектері жан-жақты сараланып беріледі. Қазақ ұлтының ұлт болып қалыптасу кезеңі Түркі қағанаты тұсынан бастап ешкіммен салыстыруға келмейтін жоғары патриоттық рухта дамығанын ғылыми-зерттеу еңбектерінде нақтыланып берілген. Сақтар және ғұндар дәуіріндегі өмірге келген қаһармандық дастандардың бастап, қазақ хандығы құрылған кезеңге дейінгі ежелгі түркі әдеби жәдігерліктеріне көркемдік дәстүр негізінде талдау жасалған.

Сақтардың қаһармандық, ерлік пен даналықты жыр еткен дастандарын Түркі жұртының тарихи жәдігері «Авестаны», «Алып Ер Тоңға», Томирисің ерліктерін зерттеуші ғалым екені, сақтар мен ғұндардың ерлік дастандарын, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жаңа қоғамдық әлеуметтік жағдайға сәйкес қаһармандық дастандардың мазмұнына ғылыми талдаулар жүргізгені сараланады. Әл-Фараби, Қожа Ахмет Йассауи, Жүсіп Баласағұн, Абай, т.б. мұраларын, халық ауыз әдебиетіндегі тарихы қилы-қилы заманда сол елді басқарған хандар, ел қорғаған батырлар өмірімен, қазақ халқының көне заманнан бергі негізгі рухани азығы, таусылмас қазынасы, мәдениеті, философиясы ауыз әдебиетін ұрпағына табыстаған бір тума ғұлама екені зерделенеді.

Немат Келімбетов қайталанбас тұлға екені, оның мұралары «Қазақ елі – Мәңгілік ел» идеясын іске асыру бүгінгі жаһандандыру үдерісінде, ұлттық идеялардың әлемдік идеялармен өзара сабақтастыру жағдайында құнды пікірі ата салтымызды сақтауға, туған жер мен ел алдындағы перзенттік парызымызды ақтауға шақырады, жастардың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыруға негізделген іс-шаралар белсенді ойлау қызметінің дамуын, негізгі құндылықтарды және осы заманғы ғылыми дүниетанымды қалыптастыру, олардың сана-сезімінің сенімді және қажетті біліммен толығын, ақыл-ой қабілеті мен білімге құмарлығын дамыту аса жоғары деңгейде іске асыруға қосқан үлес болып табылады.

Ғалымның «Ұлыма хат» атты эссесі әкенің балаға деген өсиеті тұрғысынан берілген бүгінгі отбасын қалыптастыруға байланысты пайдаланатын негізгі тәрбие құралы болып табылатыны зерделенген.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Иманбаева С.Т. Академик Немат Келімбетовтің Қазақстан педагогика ғылымының дамуына қосқан үлесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 140–150.
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.043>

***Cite us correctly:**

Imanbaeva S.T. Akademik Nemat Kelimbetovtiñ Qazaqstan pedagogika ғылымның дамуына қосқан үлесі [Contribution of Academician Nemat Kelimbetov to the Development of Pedagogical Science of Kazakhstan] // *Iasaui yniuersitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 140–150.
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.043>

Кілт сөздер: Сақ, ғұн, Түрік қағанаты, патриоттық рух, құндылықтар, қаһармандық дастандар, әдеби жәдігерліктер, көркемдік дәстүр, ұлттық идея, перзенттік парыз, «Қазақ елі – Мәңгілік ел» идеясы, интеллектуалды әлеует, ғылыми дүниетаным, ақыл-ой қабілеті.

S.T. Imanbayeva

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: imanbaevast@mail.ru*

Contribution of Academician Nemat Kelimbetov to the Development of Pedagogical Science of Kazakhstan

The article discusses the contribution of Nemat Kelimbetov to the development of pedagogical science in Kazakhstan. The period of formation of the Kazakh nation as a nation was indicated in the research works from the time of the Turkic Khaganate in the spirit of incomparable patriotism. The analysis of the ancient Turkic literary monuments from the heroic epic of Saks and Huns to the period of the Kazakh Khanate is made on the basis of artistic traditions.

Scientific analysis is done to the heroic epics of the Saks and the Huns, the historical epics of the Turkic people Avasta, «Alyp Yer Tonga», «Tomiris», the heroic exploits of Saks and the Huns. He was one of the founders who revealed the spiritual heritage of Al-Farabi, Khoja Akhmed Yassawi, Yusuf Balasagun, the heritage of Abai, the life of the khans who ruled the country in difficult times, the lives of the heroes who defended the country, as well as the main spiritual food, inexhaustible treasures, culture and philosophy of the Kazakh people since the ancient times.

Nemat Kelimbetov is a unique personality and the formation of the intellectual potential of youth is based on him. The scientist's legacy contributes to the development of active thinking, the formation of basic values and a modern scientific worldview, the development of their consciousness with the help of reliable and necessary knowledge, the development of intellectual abilities and the enthusiasm for knowledge at the highest level. The scientist's research as a fundamental contribution of the great heritage of the Turkic people to the education of the modern generation is considered in this article as well. Nemat Kelimbetov, studying the instructive legacy of great scientists, left an indelible legacy to the Kazakh people as a scientist who was able to use his personality and wisdom in upbringing the modern generation.

The scientist's essay «Letter to the Son» is the edification of the father to his son. It is the main educational source in the formation of a modern family.

Keywords: Saks, Huns, Turkic khanate, patriotic spirit, values, heroic epics, literary artifacts, artistic traditions, national idea, children's duty, the idea of «Kazakh Yeli – Mangilik Yel», intellectual potential, scientific worldview, mental abilities.

С.Т. Иманбаева

*доктор педагогических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казakhstan, г. Алматы), e-mail: imanbaevast@mail.ru*

Вклад академика Немата Келимбетова в развитие педагогической науки Казахстана

В статье рассматривается вклад Немата Келимбетова в развитие педагогической науки в Казахстане. В научно-исследовательских трудах с необыкновенной точностью показано, что становление казахской нации еще со времен Тюркского каганата происходило в духе высокого патриотизма, который не сопоставим с другими нациями. Показано, что история боевого и героического наследия, свойственного менталитету нашего народа уходит корнями

в глубины веков, и даже когда появилась угроза исчезновения народа, повседневная деятельность и образ жизни были направлены на защиту страны, земли.

Анализ древнетюркских литературных памятников от героического эпоса саков и гуннов до периода Казахского ханства сделан на основе художественных традиций. Проведен научный анализ содержания героических эпосов со времен саков и гуннов, исторических эпосов тюркского народа «Авеста», «Алып Ер Тонга», «Томирис», вплоть до героических эпосов времен новой общественно-социальной ситуации Тюркского каганата.

Исследование Немата Келимбетова описывает героические традиции Золотой Орды, раскрывает исторические предпосылки развития и становления героических традиций в тюркской литературе, раскрывает специфику патриотизма тюркских народов, раскрывая содержание героических традиций каждого периода. Исследуется духовное наследие аль-Фараби, Ходжа Ахмеда Ясауи, Юсуфа Баласагуни и Абая, жизнь ханов, правивших страной в трудные времена, жизнь героев, защищавших страну, являющихся неиссякаемой сокровищницей культуры и философии казахского народа с древних времен, завещанное потомкам.

Немат Келимбетов – уникальная личность, в основе которой лежит формирование интеллектуального потенциала молодежи. Наследие ученого способствуют развитию активного мышления, формированию базовых ценностей и современного научного мировоззрения, развитию их сознания с помощью надежных и необходимых знаний, развитию интеллектуальных способностей и увлеченности знаниями на самом высоком уровне. Его наследие способствует реализации идеи «Қазақ елі – Мәңгілік ел», сохранению наших традиций в условиях сегодняшней глобализации; взаимодействию национальных идей с мировыми идеями; формированию интеллектуального потенциала молодежи посредством проведения различных мероприятий, способствующих развитию активной мыслительной деятельности, формированию основных ценностей и современного научного мировоззрения, развитию их сознания с помощью надежных и необходимых знаний – это наш долг перед Родиной.

Эссе ученого «Письмо сыну» является назиданием отца сыну. В статье рассматривается исследование ученого как фундаментальный вклад великого наследия тюркского народа в воспитании современного поколения.

Ключевые слова: сак, гунн, Тюркское ханство, патриотический дух, ценности, героические эпосы, литературные артефакты, художественные традиции, национальная идея, обязанность поколения, идея «Қазақ елі – Мәңгілік ел», интеллектуальный потенциал, научное мировоззрение, умственные способности.

Кіріспе

Қазіргі заман алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – зияткер ұлтты қалыптастыру. Оның негізі – тұлғалар өмірі арқылы бүгінгі егемен еліміздің азаматтарын тәрбиелеу. Өмір атты тылсым кемеде дана, дара да данышпан тұлғалар көптеп табылады. Сол дана тұлғалардың өмірі мен өнегелі ісі тарих толқынында өсіп келе жатқан жас ұрпақтың жан дүниесін қалыптастыруда негізгі орын алары сөзсіз.

Ұлы дала елінде елім деп өткен, ерлігімен ел жадында мәңгіге сақталған ұлы тұлғалар қаншама? Ұлы дала елінің ұрпақтан-ұрпаққа мәңгілікке жалғасқаны осындай ұлы тұлғалардың арқасында емес пе? [1]

Немат Келимбетов – ұлттық ғылымның негізін салған ғұлама ғалымдардың қатарында ұлттық тарих, ұлттық сана, ұлттық мәдениетіміздің дамуын зерттеген, ұлт алдындағы парызын атқарған тұлға. Оның қолтаңбасынан шыққан еңбектері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ұлттық рухани құндылықтар бүгінгі ғылымның алтын қорында негізгі орын алады [2–5].

Негізгі бөлім

Ғалымның еңбектерін зерделейтін болсақ, ғалым өмір сүрген кезеңде әдебиеттану ғылым саласы бойынша зерттеу объектісі болмай келген сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген, түркі жұртының көне мұрасын «Алып ер Тоға», «Оғыз қаған», «Атилла», «Шу батыр», «Ергенекон», «Көк бөрі», т.б. тарихын зерттей отырып, түркі жұрты мен қазақтың батырлық жырлары арасында салыстырмалы талдаулар жүргізіледі. Сонымен қатар, қазақ әдебиеті мұралары Орхон жазба мұраларынан, Құлтегін, Білге қаған және Тоныкөк батырлар тарихымен байланыстыра зерделейді. Қазақ даласына ислам дінінің келуін нақты деректерге сілтемелер бере отырып айқындайды.

Түркі әлемінің ғұламалары Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Иассауидың «Даналық кітабы», Ахмет Иугінекидің «Ақиқат сыйы», т.б. еңбектері жан-жақты талданады. Әбілғазы Бахадурханның «Түркі шежіресі», Захириддин Бабырдың «Бабыр-намесі», Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» көркем шежірелерін әдеби туынды ретінде зерттеп, қазақ шежірелерімен дәстүрлі байланысын нақтылаған.

Немат Келімбетов және ұлттық ерлік дәстүрлері

Ұлан байтақ өлкемізді ұрпақтан-ұрпаққа аманаттап отырған ұлы дала елінің ерлік дәстүрі ғасырлар бойы еліміздің мәртебесін Ұлы Дала Елін «Мәңгілік Ел» тұғырының биік шыңына көтеріп, тарихи сабақтастықпен жалғасып жатты. Патриотизмнің күре тамыры сақ, ғұн дәуірлерінен, Құлтегін, Тоныкөк, Алтын Орда батыры Ер Едіге, XVI–XVIII ғасырда елі мен жері үшін жан аямай күрескен Жалаңтөс, Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, т.б. бастау алады. Сонымен қатар, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мәдени-рухани мұралар, тастағы жазбалардағы өсиет, нақыл сөздер жас ұрпақ бойындағы ерлік сезімін оятып, туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға игі ықпал етеді.

Ғалымның еңбектерінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ұлттық ерлік дәстүрлері қазақ деген халықтың пайда болуы туралы, қалыптасуына негіз болған ру тайпалар көне заманнан Қазақстанды мекен еткені туралы ғылыми негізделеді.

Қазақ халқының тарихи даму үрдісіне ғылыми-педагогикалық тұрғыда талдау жасайтын болсақ, қазақ ұлтының ұлт болып қалыптасу кезеңі Түркі қағанаты тұсынан бастап ешкіммен салыстыруға келмейтін жоғары патриоттық рухта дамығанын ғылыми-зерттеу көздерінен айқын аңғарамыз. Халқымыздың менталитетіне тән жауынгерлік және ерлік, тәлім-тәрбиелік мұрасының тарихы өткен ғасырлар қойнауынан басталады. Халықтың жоғалып кету қаупі бір сәт толастамаған сол кездерде де күнделікті іс-әрекеті, тұрмыс салты елін, жерін, арын қорғауға бағытталған.

Халқымыздың дана перзенттері Тоқсарыдан бастап, Құлтегін, Тоныкөктер артына ерліктің өшпес мұрасын қалдырды. Сол кездегі ерлік дәстүрі, жауынгерлік тәрбие ғалымның еңбектерінде негізгі орын алады. Жауынгерлік тәрбие – қазақ халқының көшпелі тіршілігіне байланысты – тұтас қазақ қолының жауынгерлік сипаттағы әзірлігін үзбей ұстауы, елін, жерін, тәуелсіздігін үнемі қорғауға дайын тұруды қамтамасыз ету [6].

Немат Келімбетов – қайталанбас тұлға. Ғалымның «Қазақ елі – Мәңгілік ел» идеясын қалыптастыруға қосқан үлесі өте үлкен. Халқымыздың «мақтанатын ұлың болса мақтан», – деген тұжырымынан профессор, аталған идеяларды іске асыру бүгінгі жаһандану үдерісінде, ұлттық идеялардың әлемдік идеялармен өзара сабақтастыру жағдайында құнды пікірі ата салтымызды сақтауға, туған жер мен ел алдындағы перзенттік парызымызды ақтауға шақырады, жастардың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыруға негізделген іс-шаралар белсенді ойлау қызметінің дамуын, негізгі құндылықтарды және осы заманғы ғылыми дүниетанымды қалыптастыру, олардың сана-сезімінің сенімді және қажетті біліммен толығын, ақыл-ой қабілеті мен білімге құмарлығын дамыту аса жоғары деңгейде іске асыруға қосқан үлес болып табылады.

Сақтар және ғұндар дәуіріндегі өмірге келген қаһармандық дастандардан бастап, қазақ хандығы құрылған кезеңге дейінгі ежелгі түркі әдеби жәдігерліктеріне көркемдік дәстүр негізінде талдау жасалған.

Тарихи тәжірибені, халықтың сан ғасырлар бойы сақтап келген асыл қазынасын, яғни әдеби мұраларды танып білу – қоғамымыздың әр азаматының рухани жағынан кемелдене түсіп, еліміздің егемендігін нығайта беруге ықпал ететінін жан-жақты саралайды. Әрбір халықтың өмір сүрген мекені, тіршілік еткен жері, өзара қарым-қатынас міндетін атқаратын ана тілі, көркем сөз өнері, өзіндік салт-санасы, әдет-ғұрпы, діні мен ділі болатыны мәлім [4, 3-б.]

Сақтардың қаһармандық дастандарын зерттеуші ғалым

Ғалым сақтар мен ғұндардың ерлік дастандарында белгілі бір батырды мадақтау немесе оны жоқтау түрінде айтылатын өлең үлгілері, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жаңа қоғамдық-әлеуметтік жағдайға сәйкес қаһармандық дастандардың мазмұнына ғылыми талдаулар жүргізді. Қаһарманды мадақтау немесе жоқтау мүлдем жаңа қоғамдық әлеуметтік мән-мағынаға ие болды. Ерлік жырларында батырды мадақтау яки жоқтау өлеңдерін бұрынғыдай жеке адамға ғана тән емес, бүкіл түркі еліне қарата айту көркемдік дәстүрге айналғанын зерделейді. Жоқтау өлеңдерінің жаңа мағыналық қырлары күшейіп, оның эмоциялық әсерін арттыратын бейнелеу тәсілдері жақсы ашылған. Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырларының шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі-өнеге, модель форма болды деп атап көрсетеді [4, 12-б.]. Ғұламаның еңбегінде адамзаттың парыз бен қарыз ұғымдарының мәні ашылып беріледі. Ұлы түркі елінің, ұлы дала халқының адамзаттың дамуына қосқан үлесі айырықша екенін аңғарамыз.

Сақтардың ұлы ерлік, қаһармандық дастаны – «Томирисі» зерттей отырып, елін ішкі және сыртқы жаулардан қорғау үшін жан аямай күрескен ер жүрек әмірші, соғыс өнерін меңгерген қолбасшы, өз халқының қамқоршы көсемі, мейірімді ана екеніне жан-жақты сипаттама береді [4, 19-б.]. Немат Келімбетовтің зерттеулері түркі жұртының ұлы мұраларын бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қосқан іргелі үлес деп бағалаймыз.

Ғалым сақтардың аса құнды дастандарының бірі «Алып Ер Тоңға» мазмұнын зерттей отырып, түркі халықтарының арғы ата-тегі саналатын сақтардың ежелгі ерлік тарихын аңызға айналған шежіре деректер негізіндегі қаһармандық жырдың да тарихи құндылығын баса көрсетеді [4, 37-б.]. Ұлттық ерлік дәстүрін басты нысанаға ала отырып, қазақ халқының елжандылық сезімінің қайнар көзі неде деген сұраққа жауап іздесек, оны халықтың ежелгі тәрбие тағылымынан, ұлттық салт-дәстүр үрдісінен іздестіруге тура келеді.

Түркі жұртының тарихи жәдігері «Авеста» кітабы

Кезінде Шығыстағы «Авестаның» өлең-жыр арқылы берілуі түркі жұртының табиғатының өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Кітаптағы сақтар мен ғұндардың ерлік, рухани адамгершілік құндылықтары адамзат қауымының негізі екеніне тоқтала отырып, жыр-толғау арқылы өз-өзін намыс отын жандырып, шабыттандыратынын көрсетеді.

Ғалым «Авеста» кітабындағы жақсылық пен жамандық, жарық пен қараңғылық, әділет пен зұлымдық, шындық пен өтірік, яғни әлемдегі екі күштің арасында мәңгілік күрес жүретіні, ежелдегі табиғи күштің ықпалы, ерлік дәстүріне талдау жасай отырып, тәлімдік мәнін ашып көрсетеді [7, 179-б.]. Әсіресе, Қазақстанның сақ тайпалары андронов мәдениетін жасаушы халықтың «Авестада» айтылатын арий, тур, дах және дайлардың тікелей ұрпақтары болып табылатынын да нақтылай түседі [7, 322-б.].

Ерлік тәрбиесі дегеніміз – ата-бабаларымыздың жауынгерлік дәстүрі негізінде тұлғаның ерік-жігерін, табандылық, батылдық қасиеттерімен бірге ұлттық сана, парыз, намысты қалыптастыра отырып, отансүйгіштікке тәрбиелеу. Бүгінгі күн тұрғысынан алып қарайтын болсақ, егемен еліміздің бейбітшілігі мен бірлігін сақтайтын жас ұрпақтың санасына жастайынан ата-бабаларымыз негізін салған ерлік рухты ендіру [6].

Алтын Орда тұсындағы ерлік дәстүрлерінің сипатталуы

Немат Келімбетов зерттеуінде түркі әдебиетінде ерлік дәстүрінің дамып, қалыптасуының тарихи алғышарттарын айқындағанда түркі тектес халықтардың шығу тегінен бастап, әр кезеңдегі ерлік-жауынгерлік дәстүрінің мазмұнын ашу арқылы түркі халқының патриотизмінің ерекшелігі айқындалған.

Ғалымның еңбегінде қазақ халқының көне заманнан бергі негізгі рухани азығы, таусылмас қазынасы, мәдениеті, философиясы ауыз әдебиеті болып табылатыны, халық ауыз әдебиеті тарихы қилы-қилы заманда сол елді басқарған хандар, ел қорғаған батырлар өмірімен тікелей байланыстылығын көруге болады.

Жауынгерлік замандағы жыр-жоқтаулар, аңыз-әңгімелер – үлкен тәрбиелік мәні бар білім мен өнегенің нағыз қайнар көзі. Тарихи тұлғалардың ерен ерліктерін зерттеген кезде қазақ ауыз әдебиетіне соқпай кету мүмкін емес. Қазақ ауыз әдебиетіндегі ақын-жыраулар шығармасының тәлім-тәрбиелік мәні болуымен қатар, сол кезде өмір сүрген ірі тұлғалардың өзіндік орындарын айқын байқауға болады.

Ұлттық тарих шынайы тұрғыда қайтадан жазылып жатқан кезеңде тарих, педагогика, философия ғылымдары ақын-жыраулар шығармасын негізге алады.

Қазақ әдебиетінің сан ғасырлық тарихы өте ерте, қадым замандардан, ежелгі дәуірден басталатыны даусыз. Қазақ халқының ерлік және жауынгерлік дәстүрлері көне дәуірдегі батырлар жырынан бастау алады. Қазақтың батырлар жыры түрік болып бөлінбей, біртұтас тұрған кезден пайда болғанын зерттеулерден аңғаруға болады.

Қазақ эпосы бірнеше ғасырлардан бері жасалып келеді. Оның алғашқы жасалу тарихы қазақ халқының шығу тарихымен байланысты. Қазақ халқының ескідегі Батыс түрік қағандығы (5–7 ғасыр), қыпшақ, оғыз рулары (8–10 ғасыр), Ақ Орда мен Ноғайлы ордасының жұртшылығы, Өзбек хандарының тайпаларына (13–16 ғасыр) кірген рулардан таралады. Қазақтың батырлық жырларының ежелгі ескерткіштері осы тайпалар жөніндегі аңыз-әңгімелермен байланысты.

Халқымыздың асыл қазынасы көне түркі халқына ортақ Орхон ескерткіштері (VII ғ.), «Қорқыт ата кітабы» (VIII ғ.), «Оғыз нама» (IX ғ.) мұраларында адамгершілік асқақ рухтарымен бірге ерлік және жауынгерлік дәстүрлері суреттеледі. Орхон ескерткіштеріндегі тасқа ойылған жазулар – халқымыздың ерлік дәстүріне, қас батырларымыздың ерен ерліктеріне қойылған мәңгілік ескерткіш.

«Қорқыт ата кітабында» туған жерін, елін, өз Отанын сыртқы жаудан қорғау үшін, ажалға бас тігіп, қан майданға шыққан алыптардың ерлігі, жауынгерлік қасиеттері зор шабытпен жырланады. «Қорқыт ата кітабында» жырланған Дәріс ханның көк тәңірі алладан сұрап алған баласы Бұқаш батыр ерлігі. Жырда батыр ерлігімен қатар, ел қорғау, ананың балаға деген сүйіспеншілігін, батырлардың ата-анасына, еліне деген махаббатын айқын байқауға болады. Жырда әдептілік, адамгершілік, кішіпейілділік, ерлік секілді этикалық талаптар қойғанын аңғаруға болады. Ерлік әрбір жігітке қажетті қасиет ретінде беріледі. Қорқыт ата кітабындағы ерекше назар аударатын нәрсе – бала тәрбиесіндегі ежелгі түркі дәстүрі бойынша он беске толған ұлды әскери өнерге баулу. Оны «Қорқыт ата кітабындағы» Қазбектің баласы Оразбектің тұтқынға түскені туралы жырдан айқын аңғарамыз. Баласына ерлікті қалыптастыратын қасиеттерді, салт-дәстүрлерді меңгертпегеніне әке өкініш білдіреді. «Қорқыт ата кітабындағы» Бұқаш батырдың анасы, Қазанбектің әйелі Бөрте қатын ерлігі,

Қазанбек батыр анасы Шашақтының ар-намасы үшін ұлы мен әйелін жау тұтқынында қалдыруы анасына деген құрмет белгісін көрсетеді.

«Оғызнама» жырында негізінен Оғыз батырдың қан майдандағы ерлік істері мадақталады. Шығарманың негізгі идеясы – елді ауызбірлікке, ерлікке, адамгершілікке үндеу, халықты сыртқы жауға күреске шақыру. Оғыз түркі халқының тендесі жоқ батыры, өз елінің камқоршысы ретінде бейнеленеді.

Әл-Фараби мұрасының зерделенуі

Н. Келімбетов әл-Фарабидің мұраларындағы рухани ғибраттары «Ақылдың мәні туралы трактат», «Данышпандықтың інжу маржаны», т.б. еңбектерінің мазмұнына талдай жасай отырып, оның ғұламалығын, оның әр еңбегінің пәлсапалық идеясын айқындайды.

«Қайрымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты философиялық трактатында айтылатын «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» жайында ұғым тұжырымдары Абайдың «Он жетінші сөзінде» және бірқатар өлеңдерінде өзінің логикалық жалғасын тапқан [4, 410-б.].

Ғалым Абай мұрасы түркі даналықтарын зерделеген, жүйелі түрде өткені мен бүгінін сабақтастыра отырып, болашақ ұрпақ үшін тәрбиелік маңызын ашып береді.

Қожа Ахмет Йассауидің «Мират-ул Қулуб» (Көңілдің айнасы) атты еңбегінде шарифат, тарихат, хақимат деген ұғымдарының мәні мен мазмұны ашылған. Сопылық дүниетанымда адамгершілік дегеніміздің өзі – ең алдымен өзін емес, өзгені ойлау, яғни бүкіл қоғамның қамын ойлау, қоғам үшін жанпидалық көрсету дегенді білдіреді. Ғалым бұл жерде абайтанушы М. Мырзахметовтың «Абай мен Йассауи арасындағы қарым-қатынасты терең танып анықтауда жауанмәрттілікті, теологиялық танымдағы пенделіктің кәмалаттығын танып білу алғы шарт ретінде қойылады...», – деп жомарт, дарқан, ер жүрек тұлға қалыптастыру екенін басты нысана етіп, толық адам үлгісін сабақтастықта береді [4, 303-б., 272-б.].

Абай «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңінде Ахмет Йассауидің мораль философиясындағы құдайды танып білу, имандылық, ораза, қажылық, т.б. мұсылман дінінің негізгі қағида шарттарын, парыз-қарыздарын зор білгірлікпен жырлайды, – деп тоқтала отырып, Абайдың «имани гүл» (үш сүю), жәуанмәрттілік», «толық адам» сияқты аса күрделі гуманистік ойлары Йассауи философиясынан туындап жатады деп атап көрсетеді [4, 300-б.].

Жүсіп Баласағұнның «адамның адамнан айырмасы өте көп, бірақ ең басты айырмасы – білім болып табылады», – деген тұжырымы мен Абайдың «тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселерімен озбақ. Онан да басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» тұжырымынан қос ғұлама идеясының сабақтастығын нақтылай білді.

Немат Келімбетов және ұлы Абай мұрасы

Абай мұрасын жоғары деңгейде зерттеген және оның тұлғалық қасиеттерін бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне толыққанды ендіре білген ғалым. Кез келген түркілердің тарихын зерделегенде ғалым Абай мұрасымен салыстыра отырып береді. «Бабыр-наме» еңбектерін зерделей отырып, аталған еңбек ұлы Абайдың негізгі философиялық тұғырнамасы болғанын атап көрсетеді. «Абай оқуындағы ұлы туынды «Бабыр-наме» қазіргі ұрпақты да осындай сыры мен қызығы мол рухани қазыналар көзіне апармақ», – деп Абай оқып зор мән бере қараған «Бабыр-наменің» айтуындағы кейбір тарихи оқиғалардың қатпар қыртыстарын ашып, көне сырларына бойлай бастасақ-ақ, туған халқымыздың бастан кешкен тарихи оқиғалар желісіндегі рухани бұлқыныстарының жарқын жолын көрсетеді [4, 394-б., 272-б.; 8].

Ғалымның қазақтың пайда болуы туралы идеясы Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» пайымдаулары – халқымыздың тарихын ғылыми негізге келтірген алғашқы қадамдардың бірі. Абай шығармалары туған елінің, жерінің тарихын зерттеп, оны жете түсінуді уағыздайды. Абай өзінің отыз тоғызыншы қара сөзінде: «Енді жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі мінезін өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай, біз де ел қатарына қарай кірер едік», – деп жазады. Абай аталған қара сөзінде – арлылық, намыстық, табандылық – тәрбиенің жемісі дейді. Адамның ең ұлы сезімін азаматтық парызын орындау үшін жоғарыда аты аталған мінезді игеру керек екенін Абай атап көрсетеді. Абай шығармаларынан қазақ халқының өзіндік ішкі құрылымын және өзіндік қасиетінің бітімін көреміз. Абай өмір сүрген заман Қазақстанда патшалық отарлау саясатының кезеңі еді.

Абай шығармаларын зерделеп қарайтын болсақ, жастарды ерлік рухта, отансүйшілікке баулып, ар-намысын, ождан, адамгершілік қасиет үшін күресуге, оны бірте-бірте жастар бойына сіңірудегі халықтық педагогиканың негізгі қағидаларымен кездесеміз.

Абай шығармаларының негізгі түйіні – адам бойындағы негізгі қасиеттер: ерік-жігер, қайрат, ақыл, жүректіліктің бір-біріне қатынасы, байланысы арқылы «толық адамды» қалыптастыру», – екені Н. Келімбетов еңбектерінің негізгі кредосы деп бағалауға болады [8].

Қазақ халқының тарихи даму үрдісіне ғылыми-педагогикалық тұрғыда талдау жасайтын болсақ, қазақ ұлтының ұлт болып қалыптасу кезеңі Түрік қағанаты тұсынан бастап ешкіммен салыстыруға келмейтін жоғары патриоттық рухта дамығанын ғылыми-зерттеу көздерінен айқын аңғарамыз. Халқымыздың менталитетіне тән жауынгерлік және ерлік, тәлім-тәрбиелік мұрасының тарихы өткен ғасырлар қойнауынан басталады. Халықтың жоғалып кету қаупі бір сәт толастамаған сол кездерде де күнделікті іс-әрекеті, тұрмыс салты елін, жерін, арын қорғауға бағытталған.

Осындай көне тарихымен, рухани мұраларымен атадан балаға мирас болып келген тарихи өлкенің ешкімге ұқсамайтын, ешкіммен салыстыруға болмайтын философиялық ойлардың дамып, қалыптасқанын тарихи мұраларға талдау жасағанда айқын аңғарамыз.

Бұл еңбек туралы халықтың талай ғасырларды тамсандырған даналығы, шешендік сөздері мен ақындықты да, ойшылдықты айнытпай танытып келген қанатты, тапқыр сөздері, мақал-мәтел, жыр-толғамдары осындай құнарлы топырақтан желі тартып, өркені өскеніне еш күмән-күдік қалмайды. Ал, сол бір оныншы ғасырдағы ұлы кітаптың әр сөзінің ой-толғамының жиырмасыншы ғасырға беріге, болашаққа тамыр жіберіп, тілге емес санаға, жүрекке сіңуінің өзі – қасиеттілік.

Немат Келімбетов ғұламалардың ғибраттық мұраларын зерттей және зерделей отырып, өзінің бойындағы даралық пен даналықты та бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне пайдалана білген жаны таза, рухы жоғары ғұлама тұлға мәртебесінде қазақ еліне өшпес мұра қалдырды.

Ғалымның еңбектерін педагогика ғылымы тұрғысында саралағанда Ж.Ж. Наурызбайдың адамгершілік құндылықтары қалыптасқан зиялы, мәдениетті тұлғаны қалыптастыру үшін анықталған тілдік сана, тарихи сана, географиялық сана, көркемдік сана ұғымдары жан-жақты сараланып беріледі [9–10]. Профессор Ж.Ж. Наурызбайдың «ұлттық ой-сана, этностың мыңдаған жылдық аңыз-әпсанасы бейне-белгілері, наным-сенімдері халықтың тарихын білу арқылы ерекшеленеді. Тарихи сананы қалыптастыру – тарихи танымның дұрыс қалыптасуына тәуелді», – деп атап көрсетуіне сәйкес Н. Келімбетов мұралары тарихи сананы қалыптастыру арқылы тарихи танымды жетілдіруге үлкен ықпал етеді.

Расында да, Н. Келімбетов зерттеген түркі тектес халықтардың тарихи-әдеби мұрасы ұлы ойшыл Ш. Уәлихановтың «Далалық, олардың тұрғыны – қазақ өзінің моральдық қасиеті, ақыл-ой қабілеті жөнінен отырықшы татар немесе түркі шаруаларына қарағанда әлдеқайда жоғары тұр... Осынау дала қазақтарының ақынжанды болып келетіні, ой-қиялының жүйрік

болып бітетіні мұңсыз-қамсыз көшпелі тіршіліктің арқасы болу керек немесе ұдайы ашық аспан астында, шет-шегі жоқ шүйгін дала құшағында ғұмыр кешкен соң табиғат шіркінді Тәңірі тұтқандықтан да болар», – деуі түркі жұртының көшпелі тіршілігінің, табиғаттың ықпалының мол екенінің сабақтастығын көреміз [11].

Халқымыздың руханилығын олардың шығармаларынан айқын байқаймыз. Біздің көне мұрамыз көбіне ауызша тұрғыда жалғасып отырған. Ақын-жыраулардың, би-шешендердің мұралары тұнып тұрған тарихнама деуге болады. Бұл тұрғыда этнограф-ғалым А. Сейдімбек «Қазақтың шежірешілдігін, дәлірек айтсақ, қазақтың тарихшылығын ұлттық қасиет деуге болады» деп атап көрсеткендей, «қазақ халқының шежірешілдігін, тарихи санасының сергектігін, ең алдымен, оның ұзақ ғасырлар аясында көшпелі өмір салтында болуымен» сабақтастырған жөн. «...көшпелілер қоғамы үшін ғасырлар сынынан өткен салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының сол қоғам өмірін реттеуде, үйлестіруде ұлы міндет атқарғандығы. Түптеп келгенде, кез келген қоғамның, кез келген ұлттың мәдени-рухани өресі салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптың орнықтылығымен өлшенуге тиіс» [12–13].

Осындай көне тарихымен, рухани мұраларымен атадан балаға мирас болып келген тарихи өлкеде ешкімге ұқсамайтын, ешкіммен салыстыруға болмайтын философиялық ойлардың дамып, қалыптасқанын тарихи мұраларға талдау жасағанда айқын аңғарамыз.

Ғалымның жоғары оқу орындары студенттеріне арналған «Ежелгі дәуір әдебиеті» оқулығы қазақ әдебиетінің сан ғасырлық мұрасын танып білу арқылы тұлғаның рухани кемелденуіне, зиялы әлеуметтік органы қалыптастыруға негіз болады. Тәңірлік дәуір әдебиетінен бастай отырып, ислам дәуір әдебиеті, Алтын Орда дәуір әдебиеті, тарихи шежіре және көркемдік дәстүрлерді сан ғасырлық даму тарихын жалғастыра отырып бүгінгі ұрпаққа сабақтастықта ұсынады.

Әкенің балаға өсиеті

Адамзат қоғамындағы дүниедегі ең бірінші құндылық – адам. Ал ата-ана үшін аса құндылық бауыр еті – баласы. Ғалымның «Ұлыма хат» атты эссесі әкенің ұлына деген ұлы махаббаты мен мейірімділігі арқылы бүкіл адамзат баласына деген сүйіспеншілікті, ұлтымыздың ең нәзік буындары отбасындағы рухани дүниені көреміз [14].

Аталған еңбек бүгінгі отбасын қалыптастыруға байланысты пайдаланатын негізгі тәрбие құралы болып табылады. Ғалымның ұлына жазған ғибраттарында «адамға бір рет қана берілетін мына ғажайып өмірдің қадір қасиетін бүгінгі жастар терең түсіне білсе екен деген ой ғой», – деп бастай отырып, мен шықпаған асқар шыңдарға сен шықсаң, ұлтымызға мен жасай алмаған жақсылықтарды сен жасасаң, мен жүзе алмай қалған өмір мухитында сен жүзсең, екі дүниеде де арманым болмас еді, – деген ұлы сөздерімен бірге «сенің ақыл-парасатыңа сенем. Ұлтымыздың дарынды екенін таныта алатыныңа иланам», – деген сенімді ғибраты ұлының да және талай жастардың талантын ашуға себеп болғанына және болатынына сөз жоқ.

«Ұлым менің! Сен маған жазған хатыңда өзіңді ұлтымыздың сан ғасырлық рухани тарихы қатты қызықтыратыны туралы жазған едің. Иә, сан ғасыр бойы ата-бабаларымыз армандап келген тәуелсіздік алу бақыты бүгінгі ұрпаққа бұйырған екен», – дей келе, ғалым ұлына қазақ елінің мәңгілік ел деңгейіне жету үдерісін саралайды.

Ғалым ұлына жазған хатында еліміздің егемендік алуы – әрбір қазақтың өміріндегі ең басты, ең негізгі оқиға екеніне аса мән береді. Сан ғасырлар бойы ата-бабаларымыз армандап келген тәуелсіздік алу бақыты бүгінгі ұрпаққа бұйырған екен. Бұдан он үш ғасырдай бұрын Түрік қағанатын құрып, аспан түстес көк байрағын желбіреткен батыр бабаларымыздың рухы қайта тірілгендей болды ғой. Тарихта «көк түркілер» деп аталып, кезінде күдіретті Күнге ғана табынған сол данышпан бабалардың көк байрағы қазақ жерінде қайта аспанға

көтерілді. ...егемендіктің киелі қасиетін толық түсіну үшін қазақ елінің ресми тарихын емес, рухани тарихын да жақсы білу керек».

Ғалымның негізгі кредосы – рухы мықты зиялы ұрпақты тәрбиелеу арқылы мөп-мөлдір рухани әлемді қалыптастыру. Өз әкесінің бүркіт туралы айтқан аңыз-хикаясын хатта жазуы да, ұлының да өмір аспанында өз қанатымен ұша алатын қыран құс екенін көрсете білуіне нұсқайды.

Бүркіт көп өмір сүреді. Бірақ ол өзінің ұзақ өмірінде ұяда жатқан әр балапанын небәрі бір рет қана ұшырып үйретеді. Бүркіт балапанын тістеп, көзжетпес биік аспан тұңғиығына самғап ұшып шығып, балапанын төмен қаратып лақтырып жібереді. Қыран шексіз аспан әлемінде өз күш-қуатымен бірден самғап, қыран екенін тек өз қайратымен, ерік-жігерімен ғана дәлелдей алуы керек екен. Міне, ғалым ұрпақ тәрбиесіне қыран құсты мысалға келтіре отырып, өз бетінше өмір сүруді балапан кезінен бастау алатынын нақтылайды.

«Ұлым менің! Сен өз хатыңда досым көп деп жазыпсың. Оған, әрине мен де қуаныштымын», – дей келе, адам бойындағы қуаныш, қайғы, күдік сезімдерін сыртқа шығарып жіберудің доспен сырласудан басқа тәсілі де, дәрісі де, мүмкіндігі де жоқ екені, мұндай дәріні әлі ешкім іздеп таппағанын түсіндіреді.

Достық сенімі ешнәрсемен санаспайды. Достықтың үйреншікті ақыл-ойға, сана-сезімге үйлесе бермейтін өзіндік ішкі заңдылықтары бар. «Достың қолы ғана жүрекке қадалған тікенді алып тастай алады», – деген Гельвенийдің дана сөзін ұсына отырып, достықтың жүрек сырларын атқаруға қажетті, яғни сезімге қатысты жақтарын түсіндіреді. Шынайы достық рух пен қалтықсыз сенімге ғана негізделеді. Егер тәңір біреуді жарылқайын десе, оған алдымен жақсы дос тауып беретін шығар. Өйткені өзін жақсы достары қоршаған адам ғана өмір жолында белгілі бір белестерге көтеріле алады [14, 287-б.].

«Ұлыма хатта» автор ұланғайыр Қыпшақ даласын кезінде әлемге танытқан ғұлама, ойшыл, данышпан бабаларымыздың мұраларын бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне тәрбие құралы, үлгі ретінде ұсына білген ғалым.

Ғалым түркі елінің ғұламаларының еңбектеріндегі тәрбиелік мәселелердегі рухани адамгершілік қағидаттарды саралады. Еңбектерінің мазмұнындағы «АР» кодексін жинақтай білді. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының басты идеясын тұлға бойындағы ақыл-парасат, қанағат-ынсап, әділдік, ниеті түзу, кең пейіл, терең ойлы, дана, жан-жақты білім, көреген көсем, білгір шешен, мейірімділікті бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне негізгі қағидат ретінде ұсынады.

Ғалымның қадым замандарда ғұмыр кешкен батыр бабаларымыздың ақыл парасаты, әлемді таңқалдырған артына қалдырған ғұламалардың мұралары туралы ой-пікірлері ұлтымыздың рухани тарихының алтын қоры болып табылады.

Қорытындылай келе, қайсар жанның биік рухы, қайтпас күш-жігері, өмірге деген құштарлығы арқылы жеңіске жетуі, ерлік пен даналықты суреттеген еңбектері бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қажетті асыл мұра деп қабылдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тарихи тұлғалар. Танымдық көпшілік басылым. – Алматы: Алматыкітап, 2008. – 376 б.
2. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 215 б.
3. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
4. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.
5. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 б.
6. Иманбаева С.Т. Патриоттық тәрбие берудің теориясы мен әдістемесі: монография. – Алматы: «ОНОН», 2017. – 350 б.
7. Заратуштра «Авеста» / Ауд. Стеблин-Каменский И.М. – М., 1993.

8. Абай. Қара сөздер. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
9. Наурызбай Ж.Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 190 б.
10. Наурызбай Ж.Ж. Этнокультурное образование. – Алматы: Ғылым, 1994.
11. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
12. Тарақты Ақселеу. Ұлы дала тарихына шолу // Ана тілі газеті. 3 шілде 1992 ж. – Б. 7.
13. Тарақты Ақселеу. Қазақ әлемі. – Алматы: Білім, 1998. – 155 б.
14. Келімбаев Н. Үміт үзгім келмейді: Хикаят-монолог. Эссе. Көп томды шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Раритет. 2013. – 288 б.
15. Келімбаев Н. Қариялар. Көп томды шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Раритет. 2013. – 336 б.
16. Келімбаев Н. Күншылдық. Сұхбат-диалог. Көп томды шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Раритет, 2013. – 288 б.
17. Келімбаев Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркем дәстүр жалғастығы). Зерттеу. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.

REFERENCES

1. Tarihi tulğalar. Tanymdyq kópshilik basylym. – Almaty: Almatykitap, 2008. – 376 b. [in Kazakh]
2. Kelimbetov N. Qazaq ádebiyatiniń ejelgi dáýiri. – Almaty: Mektep, 1986. – 215 b. [in Kazakh]
3. Kelimbetov N. Ejelgi dáýir ádebieti. – Almaty: Atamura, 2005. – 336 b. [in Kazakh]
4. Kelimbetov N. Túrki halyqtarynyń ejelgi ádebi jádigerlikleri. – Almaty: Raritet, 2011. – 432 b. [in Kazakh]
5. Kelimbetov N. Ejelgi ádebi jádigerlikter. – Astana: Foliant, 2004. – 480 b. [in Kazakh]
6. Imanbaeva S.T. Patriottyq tárbie berýdiń teoriyası men ádistemesi: monografiya. – Almaty: «ONON», 2017. – 350 b. [in Kazakh]
7. Zaratýshtra «Avesta» / Aýd. Steblin-Kamenski I.M. – M., 1993. [in Russian]
8. Abai. Qara sózder. – Almaty: El, 1993. – 272 b. [in Kazakh]
9. Naýryzbaı J.J. Ulıtyq mekteptiń uly muraty. – Almaty: Ana tili, 1995. – 190 b. [in Kazakh]
10. Naýryzbaı J.J. Etnokýltýrnoe obrazovanie. – Almaty: Gylym, 1994. [in Russian]
11. Ýalıhanov Sh. Tańdamaly shyğarmalary. – Almaty: Jazýshy, 1985. – 560 b. [in Kazakh]
12. Taraqty Aqseleý. Uly dala tarihyına sholý // Ana tili gazeti. 3 shilde 1992 j. – B. 7. [in Kazakh]
13. Taraqty Aqseleý. Qazaq álemi. – Almaty: Bilim, 1998. – 155 b. [in Kazakh]
14. Kelimbetov N. Úmit úzgim kelmeidi: Hikayat-monolog. Esse. Kóp tomdy shyğarmalar jınaғы. 1-tom. – Almaty: Raritet. 2013. – 288 b. [in Kazakh]
15. Kelimbetov N. Qarıalar. Kóp tomdy shyğarmalar jınaғы. 2-tom. – Almaty: Raritet. 2013. – 336 b. [in Kazakh]
16. Kelimbetov N. Kúnshildik. Suhbat-dialog. Kóp tomdy shyğarmalar jınaғы. 3-tom. – Almaty: Raritet, 2013. – 288 b. [in Kazakh]
17. Kelimbetov N. Qazaq ádebieti bastaýlary (Kórkem dástúr jalğastyғы). Zertteý. – Almaty: Ana tili, 1998. – 256 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 821.512.122. 74.00; MFTAP 12.35.9
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.044>Т.Р. АБДЫҚАДЫРОВА¹, Е.Б. АБДИМОМЫНОВ², А.А. БАИМБЕТОВА^{3*}¹педагогика ғылымдарының докторы,

Тараз өңірлік педагогикалық университетінің профессоры

(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: tursynai_1959@mail.ru<https://orcid.org/0000-0002-5716-6891>²PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: edil889@mail.ru³филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Тараз өңірлік педагогикалық университеті

(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: aik.baimbetova@mail.com**М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ****(Ұстаз қызметінің негізгі мазмұны хақында)**

Біз қандай технологияны да қолданар алдында оның тұтастай жүйесі болмаса да бірінғай элементтерінің туған халқымыздың педагогика саласына қалам сермеген қайраткерлерінің еңбегінде көрініс тауып отыратындығын ескергеніміз жөн. Себебі әр ұлттың, әр елдің өзіндік психологиялық ерекшелігі мен рухани дүниетанымының өзіндік ерекшеліктері, бір сөзбен айтқанда, ұлттық коды болады. Сол кодты оқу үрдісінде дұрыс қолдана білу асқан педагогикалық шеберлікті қажет етеді. Мәселен, «Кембридждік» жүйенің сын тұрғысынан ойлау мен дамыта оқыту технологиясы ұлтымыздың ойшыл-лирик ақыны, әйгілі «Педагогика» еңбегінің авторы М. Жұмабаевтың ой-пікірлерінде ХХ ғасырдың басында-ақ там-тұмдап емес тұтастай жүйелілікпен көрініс берген.

Мақалада М. Жұмабаевтың педагогикалық ой-пікірлері педагогикадағы заманауи талаптарға сәйкес зерделенеді. Ғалым еңбегіндегі педагог тұлғасының кәсіби бағыты, мұғалім мамандығының қыр-сыры, кәсіби-педагогикалық бейімділігі мен икемділігі «Педагогика» еңбегінің негізінде талданады. Сондай-ақ мұғалім тұлғасын айқындайтын ерекшеліктер, яғни педагогтік парыз бен жауапкершілік, педагогтік әдеп пен педагогтік такты, педагогтік әділеттік пен педагогтің беделі, ғылыми-педагогикалық ойлау мәдениеті заман талабына сай жан-жақты қарастырылады. Мақала мақсаты – бүгінгі оқыту жүйесіне қажетті заманауи үздік технологиялар және оның тұтастай жүйесін, оның бірыңғай элементтерін туған халқымыздың педагогика саласына қалам сермеген қайраткер М. Жұмабаевтың еңбегінің негізінде қарастыру.

Кілт сөздер: М. Жұмабаев, жоғары миссия иесі, интеллектуалдық әлеует, жаһандық өре, педагогикалық бейімділік, педагогтік такты, педагогтік әділеттік, бірыңғай элементтер, оқыту жүйесі.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Абдықадырова Т.Р., Абдимомынов Е.Б., Баимбетова А.А. М. Жұмабаевтың педагогикалық ой-пікірлері (Ұстаз қызметінің негізгі мазмұны хақында) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 151–162. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.044>

***Cite us correctly:**

Abdyqadyrova T.R., Abdymomynov E.B., Baimbetova A.A. M. Jumabaevtyń pedagogikalıq ой-pikirleri (Ustaz qyzmetiniń negizgi mazmuny haqynda) [Pedagogical Thoughts of M. Zhumabayev (about the Content of the Teacher's Functional Work)] // *Iasayı ǵniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 151–162. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.044>

T.R. Abdikadyrova¹, E.B. Abdimomynov², A.A. Baimbetova³

¹*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Taraz Regional Pedagogical University
(Kazakhstan, Taraz), e-mail: tursynai_1959@mail.ru*

²*PhD Doctoral Student, Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: edil889@mail.ru*

³*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Taraz Regional Pedagogical University
(Kazakhstan, Taraz), e-mail: aik.baimbetova@mail.com*

**Pedagogical Thoughts of M. Zhumabayev
(about the Content of the Teacher's Functional Work)**

Before applying any technology, we must take into account that its elements, although not a complete system, are reflected in the works of teachers of our native people. Because every nation, every country has its own psychological specifics and its own spiritual Outlook, in a word, the national code. The ability to correctly use this code in the educational process requires high pedagogical skills. For example, the technology of critical thinking and developmental learning in the Cambridge system is reflected in the thoughts of M. Zhumabayev, the poet-thinker of our people, the author of the famous work «Pedagogy», which was written in the early XXth century in an integral and consistent form.

The article discusses the pedagogical views of M. Zhumabayev in accordance with modern requirements in pedagogy. Based on the work «Pedagogy», the professional orientation of the teacher's personality, the subtleties of the teacher's profession, professional and pedagogical inclinations and flexibility are analyzed. The article describes in detail the features of the teacher's personality, such as pedagogical duty and responsibility, pedagogical ethics and pedagogical tact, pedagogical justice and authority of the teacher, the culture of scientific and pedagogical thinking. The purpose of the article is to consider the best modern technologies necessary for a modern education system, and its integral system, its unified elements based on the works of the honored worker M. Zhumabayev in the field of pedagogy of the native people.

Keywords: holder of a high mission, intellectual potential, global field, pedagogical propensity, pedagogical tactics, pedagogical justice, unified elements, training system.

Т.Р. Абдыкадырова¹, Е.Б. Абдимомынов², А.А. Баймбетова³

¹*доктор педагогических наук, профессор Таразского регионального педагогического университета
(Казахстан, г. Тараз), e-mail: tursynai_1959@mail.ru*

²*PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: edil889@mail.ru*

³*кандидат филологических наук, доцент
Таразский региональный педагогический университет
(Казахстан, г. Тараз), e-mail: aik.baimbetova@mail.com*

**Педагогические мысли М. Жумабаева
(о содержании функциональной работы педагога)**

Прежде чем применить какую-либо технологию, мы должны учитывать, что ее элементы, хотя и не являются целостной системой, находят свое отражение в работах деятелей педагогики нашего родного народа. Потому что каждая нация, каждая страна имеет свою психологическую специфику и свои особенности духовного мировоззрения, одним словом, национальный код. Умение правильно использовать этот код в учебном процессе требует высокого педагогического мастерства. Так, технология критического мышления и развивающего обучения по «Кембриджской» системе нашла отражение в мыслях М. Жумабаева, поэта-мыслителя нашего народа, автора известного труда «Педагогика», который был написан еще в начале XX века в цельной и последовательной форме.

В статье рассматриваются педагогические воззрения М. Жумабаева в соответствии с современными требованиями в педагогике. На материале труда «Педагогика» анализируются профессиональная направленность личности педагога, тонкости профессии учителя, профессионально-педагогические склонности и гибкость. В статье подробно рассматриваются такие черты личности педагога, как педагогический долг и ответственность, педагогическая этика и педагогический такт, педагогическая справедливость и авторитет педагога, культура научно-педагогического мышления. Целью статьи является рассмотрение лучших современных технологий, необходимых для современной системы образования, и ее целостной системы, ее унифицированных элементов на основе трудов заслуженного деятеля М. Жумабаева в области педагогики родного народа.

Ключевые слова: М. Жумабаев, высокая миссия, интеллектуальный потенциал, глобальное поле, педагогическая склонность, педагогическая тактика, педагогическая справедливость, единые элементы, система обучения.

Кіріспе

Еліміз тәуелсіздігін алып, азат ел атанғалы біршама уақыт өтіп әлемдік өркениетте Қазақ Елінің алар орны мен бағындырған белестері айқын көрініп мәңгілік мұраттарға қол жеткізіп келе жатқандығы белгілі. Ғылым мен білімнің алтын ғасыры атанған ХХІ ғасыр көкжиегінде халқымыз сан мың жылдан бері аңсаған асыл армандарын еселеп жүзеге асырып ұлт тарихы мен мәдениетіне, әдебиеті мен тіліне, т.б. ұлттық руханиятымызға қатысты деректерді жаңаша көзқараста саралап келеді. Осыған орай отандық білім мен ғылым саласында бұрын-соңды болмаған ауқымды реформалар жүзеге асырылып, нәтижесінде білім беру технологиялары қайта түлеу үстінде. Кешегі кеңестік кезеңнің білім беру жүйесіндегі технологиялар өз деңгейінде заманына сай озық үлгілерді қалыптастырып, сан мыңдаған ғалымдар мен әдіскерлерді дайындап, ұрпақты тәрбиелеуде аянбай еңбек еткенімен де бүгінгі күнде де дәстүрлі (схоластикалық) жүйеге айналып, тарих қойнауынан орын алып отыр. Бұл да заманның ағымы, өмірдің өткелі болса керек. Ал, қазір заман өзгерді. Ғылым мен техника көз ілеспес жылдамдықпен қарыштап дамып, әр ұлттық руханиятына интеграциялану арқылы ықпалын тигізіп, жаһандану үрдісі белең алуда. Осыған орай елімізде заманауи білімді, сауатты, ұлттық салт-дәстүрі мен тарихын, мәдениеті мен әдебиетін, тілі мен дінін тереңнен ұғынған тұлғаларды даярлап, солар арқылы барша Қазақстан халқының даму перспективасын қалыптастырудың қажеттігі туындауда. Бұл туралы Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес» [1, 2-б.] – деп ерекше атап көрсеткен. Осыған орай заман талабына сай педагог тұлғасын қалыптастыруда ХХ ғасыр басында өмір сүрген педагогика ғылымына өзіндік үлес қосқан Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық ой-пікірлерін ғылыми талдауды жөн көрдік. Мақала мақсаты – бүгінгі оқыту жүйесіне қажетті заманауи үздік технологиялар және оның тұтастай жүйесі, оның бірыңғай элементтерін туған халқымыздың педагогика саласына қалам сермеген қайраткер М. Жұмабаевтың еңбегі негізінде қарастыру деп алдық. Ғылыми мақаланың зерттеу әдістеріне салыстыру, анықтау, эвристикалық әдістерді пайдаландық. Зерттеу нәтижесінде адамзат дамуының негізгі қозғаушы күші болған білімнің ХХІ ғасырда жаңаша формалары мен технологиялары қалыптасып, әлемдік өркениетте алапат интеграциялық өзгерістер орын алғандығын салыстыра отырып анықтадық. Біздің еліміз де мұндай өзгермелі дүниеден шет қалып қоймағандығы анықталды.

Негізгі бөлім

Заманға сай ғылым мен білім саласының тасын өрге домалату үшін түрлі реформалар қабылданып, ел дамуына ықпал етуде. Осыған орай тәуелсіздіктің 29 жылында еліміздің білім мен ғылым саласында бірнеше ауқымды өзгерістер болып, бүгінгі күнге дейін өз жалғасын тауып келеді. Мұндай өзгерістер, әрине, ең алдымен әлемдік көштен қалмау үшін өте маңызды болып табылады. Бұл біздің халыққа бүгін ғана келе салған ой емес. Қазақ халқы ежелден-ақ ел болуды мұрат тұтып, азаттықты аңсағанда оған жетудің бірден бір жолы білім екендігін әсте естен шығармаған. Сондықтан, халқымыз «Бір жылдығын ойлаған егін егеді, он жылдығын ойлаған тал егеді, мың жылдығын ойлаған білім береді!», – деген ғажап ойлы, терең мәнді сөзді ертеден айтқан. Ал тұңғыш ғалымымыз Ш. Уәлиханов «Халықтың кемеліне келіп дамуы үшін ең алдымен азаттық пен білім керек» десе, заманымыздың заңғар жазушысы М. Әуезов «Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе білім» деп ерекше атап көрсетті, көрнекті ғалым А. Байтұрсынұлы «Нәрсенің атын емес затын алып оқытса, ол білім балаға да, мемлекетке де пайдалы болмақ» – дегені мәлім. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ халқы ұрпағына білім берудің маңызды екендігін ежелден айтып, әр уақытта заманға сай білім беруді көздеген. Сондықтан, бүгінгі таңда елімізде қолға алынып жатқан кез келген білім беру реформасын іске асырған кезде оның бүгін ғана басқа елден келіп, қазақ дүниетанымына еніп жатқан жаңалық екен деп қабылдаудың еш қисыны жоқ. Біз білім беру ісінде осы мәселені естен шығармай, оны жас ұрпақтың санасына сіңіріп отырғанымыз жөн. Бұл білімнің негізгі мәні мен маңыздылығы туралы тұжырым.

Енді бүгінгі білім беру технологияларына тоқталсақ, қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесін жаңғырту барысында заманауи әдістемелер мен технологияларды енгізу ісінде халықаралық стандарттарға негізделген Назарбаев университеті мен Зияткерлік мектептерінде қолданылып келе жатқан жаңаша оқыту технологиясы болып отыр. Сондықтан, үстіміздегі оқу жылынан бастап осы тәжірибені бүкіл қазақстандық білім беру жүйесіне және барлық білім беру мекемелеріне таратып, басқа білім беру мекемелерін солардың деңгейіне тарту көзделуде. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін елімізде сан мыңдаған мұғалімдер өз шеберліктерін шыңдап, оқу курстарынан өтті. Білім беру мазмұны түрлі сындар мен ұсыныстардың бірін ескеріп, бірін ескерместен түрлі талқылаулардан кейін жаңартылуда. Жаңартылған мазмұнға сай оқытуды 2, 5, 7-ші... сыныптары осыған орай еліміздегі барлық мектептер бастап кетті. Алдағы уақыттарда жүйелі түрде барлық сыныптар ауыстырылуда. Бұл жас жеткіншек оқушылардың заманға сай білім алып, алған білімдерін өмірде қолдана алатын құзіретті тұлға болып қалыптасуына өз ықпалын тигізетіндігі сөзсіз. Сондықтан, бүгінгі мектептердің басты мақсаты балаларға білім беру емес, алған білімдерін өмірде қолдана алу, сол арқылы қоғамда теория мен практиканы ұштастыра алатын, бәсекелестікке қабілетті, заман талабына сай тұлғаларды тәрбиелеу болып отыр. Ол үшін білім беру саласында түрлі сипаттағы және бағыттағы инновациялар енгізіліп, оқытудың жаңа заманауи әдіс-тәсілдері мен технологиялары қолданылуда. Осындай жаңа педагогикалық технологиялардың жиынтығы болып табылатын, білім берудегі жаңа формат тәсілінің теориялық негіздеріне сүйене отырып, практикаға енгізіліп жатқан жеті модульден құралған бағдарлама басты назарға алынуда. Әлемдік тәжірибеге негізделе отырып жасақталған бұл бағдарлама оқушылардың қалай оқу керектігін үйреніп, соның нәтижесінде барлық қабілеттері дамып отыратындығымен ерекшеленеді. Баланың бойындағы қабілетін дамытудың негізгі бір тәсілі ретінде «Сын тұрғысынан ойлау технологиясы» қолданылуда. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Бұл тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л. Стил, Куртис С., Мередит, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж. Пиаже, Л.С. Выготский теорияларын басшылыққа алады [2, 105-б.].

Сыни тұрғыдан ойлау – бақылаудың, тәжірбиенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты түсінуге, ойлауға, қолдануға, бағалауға, талдауға және синтездеуге

бағытталған пәндік шешім. Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді. Бұл технология бойынша оқушыға білім дайын күйінде беріле салмауы керек. Мұғалім шеберлігі арқылы баланың білімді игеруге қызығушылығын оятуы қажет.

Технологияның басты мақсаты – дамыта оқытуға негізделген. Осыған орай, қазіргі уақытта жаңа технологияның бірі ретінде дамыта оқыту технологиясы қолданылып келеді. Оның негізін салған ғалымдар ретінде Я.А. Каменский, Д.К. Ушинский, Л.В. Зенков, В.В. Давыдов, т.б. ғалымдар аталып жүр. Дамыта оқыту технологиясы оқушының оқу, білім алу процесінде жан-жақты дамуын оқытудың басты мақсаты ретінде қабылдайды. Даму дегенде оқушының ойлауы, табандылығы, зейіні, оқу-дағдысы мен іскерлігі, т.б. да қабілеттерін дамыту негізге алынады. Сол арқылы қазіргі қоғамға қажетті бәсекеге қабілетті мамандар мен күзінеттілігі жоғары тұлғаларды қалыптастырып тәрбиелейді.

Қарап отырсақ, бүгінгі оқыту жүйесіне қажеттісі заманауи үздік технологиялар екендігі түсінікті. Дегенмен, біз қандай технологияны болмасын қолданар алдында оның тұтастай жүйесі болмаса да біріңғай элементтерінің туған халқымыздың педагогика саласына қалам сермеген қайраткерлерінің еңбегінде де көрініс тауып отыратындығынан бастағанымыз жөн... Себебі әр ұлттың, әр елдің өзіндік психологиялық ерекшелігі мен рухани дүниетанымы өзіндік ерекшеліктері, бір сөзбен айтқанда, ұлттық коды болады. Сол коды оқу үрдісінде дұрыс қолдана білу асқан педагогикалық шеберлікті қажет етеді. Мәселен, біз жоғарыда қарастырып отырған «Кембридждік» жүйенің сын тұрғысынан ойлау мен дамыта оқыту технологиясы ұлтымыздың ойшыл-лирик ақыны, әйгілі «Педагогика» еңбегінің авторы М. Жұмабаевтың ой-пікірлерінде там-тұмдап емес тұтастай жүйелілікпен көрініс берген. Сол «Педагогика» еңбегінде М. Жұмабаев ойлаудың бірнеше түріне түсініктеме бере келіп өз ойын былайша түсіндіреді: «Ойдың өзінің терең болуы үшін әсерлену һәм суреттеулердің көп һәм ашық болуы керек. Қанша дегенмен адам суреттеулер бойынша ойланады. Сондықтан балаға бір пікірді ұқтырмақшы болсақ, жалаңаш пікірді айтуда қасиет жоқ, бала пікірді суреттеуді өзінен шығарып алсын» [3, 112-б.] – деп ойдың жемісін шығаруды, бір нәрсеге деген қызығушылықтың оянуын балалардың өздеріне қалдыруды ұсынған. Бұл бүгінгі сын тұрғысынан ойлау технологиясының «оқушыға білім дайын күйінде беріле салмауы керек, баланың білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет» деген ұстанымымен дәлме-дәл ұштасып жатыр.

Сонымен қатар, М. Жұмабаев педагогиканың өзі баланы тәрбиелеу туралы ілім екендігіне тоқтала келіп: «Тәрбие деген – баланы бетке қақпай, бетімен жіберу емес. Яки отырса басқа, тұрса аяққа ұрып, көрбала қылып өсіру де емес. Баланы тәрбие қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару деген сөз. Тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, тұрмыстың тұңғық теңізін қалың қайратпен кеше білетін, қысқасы, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі болатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару» [3, 146-б.] – деп ойын қорытады. Демек, баланы тұрмыстағы түрлі жағдайларда өз бетінше шешім қабылдай алатын, алған тәрбиесін өмірде қолдана алатын тұлға етіп шығару мәселесін көтерген. Бұл бүгінгі біз жаңа технологиялар арқылы оқытуда мақсат тұтып отырған «жастарды алған білімдерін өмірде қолдана алуға үйрету, күзінеттіліктерін қалыптастыру» деген ұғыммен тікелей сабақтасып жатыр. Бұл – бүгінгі жаңартылған білім мазмұнымен сабақтастық.

Ал, бүгінгі жаңа педагогикалық технология – бұл оқу үдерісін ұйымдастыру және өткізу барысындағы оқушылар мен мұғалімдерге жайлы жағдай туғызудың біріктірілген педагогикалық қарым-қатынастың барлық жағдайларды ойлап қарастырған моделі. Оның негізгі ұстанымдары – оқытуды ізгілендіру, өздігінен дамитын, дұрыс шешім қабылдай алатын, өзін-өзі жетілдіріп, өсіруші, тәрбиелеуші тұлға қалыптастыру болып табылады.

Осыған орай оқыту технологиясында «Алты қалпақ», «Миға шабуыл», «Кубизм», «Екі түрлі күнделік», «БҮБ», т.б. стратегиялық әдіс-тәсілдер қолданылуда. Мұның барлығы да оқу үдерісінде өзіндік ерекшеліктерге ие екендігі белгілі. Бірақ, қандай әдісті немесе тәсілді қолданған болсақ олардың басты мақсаты – заманға сай жастарға терең білім мен тәрбие беру болып табылады. Ал, М. Жұмабаев «Тәрбиеден мақсұт – баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес. Келешек өз заманына лайық қылып шығару» – деп осы мәселені дөп басып айта білген. Алмағайып өзгерістерге толы болып, ел руханиятында өшпес із қалдырған сонау ХХ ғасыр бас кезеңінде келешек туралы мұндай құнды пікір айту да екінің бірінің қолынан келе бермегені анық.

«When our people, who grew up and formed in the open spaces of the steppe, began to settle in the city in order to get an education, their national world-consciousness was divided into two currents» [4, 406-б]. Демек, дәл осы кезең отаршыл империяның жүргізген саясатының нәтижесінде қазақ жұртында екі арнаға бөлінушілік орын алған уақыт болатын. Кең далада дархан көңілмен, кіршіксіз мейірімді сезіммен сусындап өсіп қалыптасқан халқымыздың оқу, білім іздеп қалаға келіп орныға бастағанда оның ұлттық дүниетанымы екі арнаға ауыса бастады. Бірі ескіліктің көлеңкесінде қалып, ескіше салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпта қалуды көздесе, екінші топ білім, ғылымды игеруге ұмтылып туған халқының ой-санасын көтеріп, әлем елдерімен теңестіруге ұмтылды. Бұл бағыттағы ел арасындағы қайраткер, оқымысты, ғалымдар Алаштықтар деп аталғаны тарихтан белгілі. М. Жұмабаев осындай алмағайып заманда өмір сүріп, оқу-ағарту саласына арналған тың туындыларын жазып қалдырды.

Алаштың оқымысты зиялыларының қазақ ұлтын әлем өркениеті жетістіктерімен хабардар ету, жаратылыстану, қоғамдық-гуманитарлық ғылым салалары бойынша бастауыш, орталау, орта жоғары білім беру жүйесін қалыптастыру, дамыту мұратында кешенді ғылыми әлеуметтік психологиялық кешенді ұстаным мұратымен еңбек еткен қайраткерлік көзқарастарын танимыз. Сондықтан, олар жазып қолданысқа ұсынған оқу құралдарының білім алудың барлық деңгейлеріне пайдалы екендігі байқалады. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының оқулықтары («Оқу құралы», 1912 ж., «Тіл құралы», 1914 ж., «Әліпби», 1914 ж., «Жаңа әліппе», 1926–1928, «Әдебиет танытқыш», 1926 ж., «Баяншы», 1926 ж., «Оқу құралы» (Т. Шонанұлымен бірге, 1926–27 жж.), т.б.) – қазақ ұлттық оқу-ағарту жүйесін қалыптасуындағы тұңғыш кітаптар болуымен құнды. Ы. Алтынсариннің, А. Байтұрсынұлының ұлттық оқу-ағарту жүйесін дамытуға арналған оқулықтары, оқу құралдарын жазу дәстүрін жалғастырғандардың бастама кітаптары да, отандық педагогикалық, психологиялық ғылымдар аясында қарастырылатын оқу-әдістемелік көрнекті еңбектер қатарын құрайды. Бұл орайда, М. Дулатовтың «Қирағат кітабы», 1916 ж., Ж. Аймауытовтың «Психология», 1928 ж., М. Жұмабаевтың «Педагогика», 1927 ж., М. Әуезовтың «Новый ауыл», «Русский букварь для казахских детей», 1929 ж.; Ә. Ермаковтің Қазақтың тұңғыш «Есеп» оқулығын Ж. Ақбаевтың құқық саласына арналған тұңғыш ғылыми басылымдар жазғаны, олар жарық көргеннен кейін қолданысқа түскендері мәлім [5, 547-б.]. Бүгінде біз ұлттық педагогикамыздың тарихында аталған еңбектердің ішіндегі шоқтығы биігі, өзіндік ерекшелігі бар еңбек деп М. Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегін атап көрсетеміз.

М. Жұмабаевтың «Педагогика» атты еңбегі аса құнды еңбек. Автор өзінің осы еңбегінің «Педагогика қандай пән» деген бөлімінде: «Біз жоғарыда адам баласының тәрбиеге мұқтаж екендігін, оған қандай тәрбие беру керектігін хәм ол тәрбиені не үшін беру керек екендігін айттық. Жә, тәрбие керек. Бірақ, балаға дұрыс тәрбиені әрбір тәрбиеші (ата, ана, мұғалім) тәрбие жолын ешкімнен үйренбей-ақ, ешнәрсені оқып білмей-ақ, өз бетімен бере ала ма? Әркім өзі-ақ жол тауып кететіндей бала тәрбиесі соншама бір жеңіл нәрсе ме? Жоқ бұлай емес. Бала тәрбиесі бір өнер, өнер болғанда да ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер» – дейді [6, 25-б.]. Ол педагогика ғылымының тереңдігіне, ұстаз мамандығының құпиясына, оның күрделілігіне үңіледі. Балаға дұрыс тәлім-тәрбие беру арқылы ғана болашақта өз орнын білетін, өз мүмкіншілігіне сенетін адам тәрбиелеу, тұлға

қалыптастыру үлкен өнер екенін ғылыми тұрғыда түсіндіреді. «Педагогика ғылымымен жақсы таныс болудың керектігі» жайында айта келіп, баланы тәрбиелеу барысында тәрбиешінің өз тәжірибесі, өзінің өткен жолы, өмірден көріп түйгені, ол жолдағы жетістіктері мен қателіктері – бәрі-бәрі бала өміріне әсер ететіндігін айтады [7, 78-б.]. Сондықтан кез келген тәрбие саласында қызмет істейтін адамның бойында жақсы қылықтары мен қасиеттердің міндетті түрде басым болуы тиісті екендігіне тоқталады. Ал тәрбиемен қоса білім беретін мұғалімдер қауымынан бүгінгі заман талабына сай жаңа технологияны меңгерген жан-жақты, бала тәрбиесін өнер деп білетін сол, өнерді жан-тәнімен сүйетін, өз мүмкіншілігіне өзі сенетін және сондай адам тәрбиелейтін болулары тиіс. Бұл – уақыт талабы.

Сонымен, тәрбие тек адам баласына ғана қатысты ұғым. Оның нәтижесінде ең жақсы қасиеттер – тәні мен жанының саулығы, отбасының татулығы, береке мен тоқшылық, мейірімділік пен сыйластық, өзгенің қуанышына қуана біліп, қайғысына ортақтасу, өзіңе ұнайтын, жаныңа жақын қызметінді істеп, өзіңе де, өзгеге де сыйлы болу. Айнала қоршаған ортаң, туыстарың, қызметтестеріңнің көңіл-күйі жақсы болып, қуанышқа бөлену. Міне, тәрбие арқылы келетін бұл қасиетті ұғымдардың жиынтығы. Сол арқылы елдің зияткерлік әлеуеті нығайтылып, ұлтын сүйетін, жалпы адамзатты қастерлейтін жас ұрпақ қалыптасады. Елдің интеллектуалдық әлеуеті жаһандық өреде насихаттауға бағытталады, сөйтіп, Қазақ елінің дүниетанымы, интеллектуалдық әлеуеті, ұлттық ойлау жүйесінің деңгейі, т.б. ұлттық құндылықтардың қоғамдық бетбұрыстардағы өзектілігі жасампаздыққа ұласып отырады [8, 41-б.]. Міне, ұстаз мамандығының күдіреттілігі де осында. Ал, жаңа технологияларды пайдалана отырып, жас ұрпақ бойына осы адами құндылықтарды сіңіру – жаңару бағытында, ел ертеңінің дамып жетілуіне қызмет етіп жүрген ұстаздар қауымының негізгі міндеті.

Ал, мұғалім үшін кәсіби шеберлікке жету, өз мамандығының данышпаны болу бір күнде пайда болатын дүние еместігін жақсы түсінеміз. Ұстаздық мамандықтың өмір бойы ізденушілікті, төзімділікті талап ететін мамандық екенін анық аңғарғанда ғана толық нәтижеге жете аламыз. Ұстаздың әрбір сөзі мен ісі, қимылы, аяқ алысы, жүрісі, көзқарасы, психологиялық және ізгілік тұрғысынан шәкірт жүрегінен үлкен орын алуы, ертеңгі қоғамның ақылды да іскер адамын дайындауға ықпал етері де талассыз құбылыс. Әрбір ұстаз оқу мен тәрбие процесін ұйымдастыруда мол білімділікті, ақылдылықты, дұрыс іскерліктер мен дағдыларды қолдануы негізінде биік мақсатқа, берекелі нәтижеге жетері сөзсіз.

Мұғалім – тек қана мамандық емес, білімді тасымалдаушы, адамды адам ретінде тұлғаны қалыптастырудағы жоғары миссия иесі.

Педагог тұлғасының кәсіби бағытына, яғни мұғалім мамандығына қызығушылығы, кәсіби-педагогикалық бейімділігі мен икемділігі жатады. Мұғалім тұлғасын айқындайтын ерекшеліктердің қатарына біз педагогтік парыз бен жауапкершілікті, педагогтік әдеп пен педагогтік тактіні, педагогтік әділеттік пен педагогтің беделін, ғылыми-педагогикалық ойлау мәдениетін жатқызамыз.

Мұғалімнің кәсіби педагогикалық қызметін анықтайтын талаптар – оның терең білімі, кәсіби дайындығы. Психологиялық, психофизиологиялық және физикалық дайындық, оның құрамының құқықтық өлшемін анықтаса, екіншіден, ғылыми-теориялық және практикалық біліктілігі оның негізгі кәсіби қызметін айқындайды.

Мұғалімнің жеке басының басымдылықты сапаларына – идеялылық, адамгершілік және азаматтық толысқандық, қоғамдық белсенділік, өз мамандығына әуестігі, балаларға деген сүйіспеншілігі, оларға деген қайырымдылығын, қамқорлық қатынас жасауы, өзіне және оқушыларға жоғары талап қоюшылығы мен коммуникациялық, достық қатынасын жатқызуға болады. Қатынас жасаудағы сыпайылық, педагогикалық ұйымның басқа мүшелерімен психологиялық сиымдылық және т.б. қасиеттерді идеалды маманға қажетті ерекшеліктер деп айта аламыз.

Ал, ұстаздың педагогикалық ерекшелігіне дидактикасын, құрастырушылық, перцептивтілік, экспрессивтік, коммуникативтілігін және ұйымдастырушылық қабілетін жатқызсақ қателеспейміз. Сонымен қатар, мұғалімнің психологиялық-тұлғалық құрамына жалпы адамзаттың сапасын: адамгершілік-психологиялық, әлеуметтік-перцептивтік, дара психологиялық ерекшеліктері, практикалық білік және дағды; жалпы педагогикалық (ақпараттық, мобилдік, дамытушылық, бағдарлаушылық), жалпы еңбектік (құрастырушылық, ұйымдастырушылық, зерттеушілік), коммуникативтік (әр түрлі жастағы адамдармен қарым-қатынас категориясы), өзін-өзі білімдендіру (жаңа ақпаратты алуы және педагогикалық тапсырманың шешім қолдануда білім жүйесін кеңейтуі) қасиеттерін атауға болады.

Ұстаз қызметінің негізгі мазмұны келесі функцияларды атқаруды қамтиды: оқыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру және зерттеу. Осы функциялар бірігіп қарастырылғанда ғана ұстаз жетістікке жете алады. Адам қоғаммен бірлесе өмір сүреді. Оны бір-бірінен бөліп алуға болмайды. Қоғамдағы өзгеріс, оның дамуы, әлеуметтік ерекшелігі, сол қоғамның өзіндік сипаты мен тарихи дамуы адам өмірімен, оның болмысымен тікелей байланысты, қоғамдық-әлеуметтік құбылыс адам сана-сезіміне әсер етпей қоймайды [9, 16-б.]. Мағжан Жұмабаев адам баласына, оның ішінде жас ұрпақ тәрбиесінде қоғамның ықпалын нақтылы фактілермен дәлелдеп көрсете білді. Егер ұстаз «ағаштардың ар жағындағы орманды», «инновациялық әдістердің ар жағындағы білім философиясын», «оқу үдерісінде нақтылы мақсаттардың орындалуының ар жағында жалпы мақсат – демократиялық мемлекет азаматы тәрбиеленетінін» көре білсе, сондай мұғалімнің шәкірттері оқу барысында ғылыми білім және іс-әрекет тәсілдерін меңгеріп қана қоймай, демократиялық қоғамда тіршілік ету әрекеті мен бағалы тәжірибе жинақтайды [10, 177-б.].

Әрбір ұлттың өзіне тән ұлттық бала тәрбиелеу тәсілдері болатындығын дәлелдейді. Соның бірін ұлт тәрбиесі деп көрсетеді. Өз ұлтының қамын ойлайтын, сол үшін қызмет ететін, ұлттың ізгі қасиеттерін бойына сіңірген, ұлттық тұлғаның қалыптасуын сол кездің өзінде, яғни қызыл империялық саясаттың үстемдік құрып тұрған шағында өз ұлтының қамын ойлаған ұлы ғалымның бұл пікірлері күні бүгінге дейін құндылығын жойған жоқ. Ұлт тәрбиесінің ішінде де жағымды, жағымсыз әрекеттердің бар екенін, сондықтан ұлттық тәрбие беруші тәрбиешілер оны ой елегінен өткізіп, қажеттісін іріктеп алып беру керектігін де көрсетеді. Бұл да қазіргі қоғамның талабына сәйкес келеді. Өткенсіз болашақ жоқ, бірақ өткенмен шектеліп, бүгін, ертеңгі күнді естен шығаруға болмайды. Осыған орай осы ғылыми зерттеу мақаламызда адам болмысы, ұрпақ тәрбиесі, өткен тарихымыз бен болашағымызды зерттеуді мақсат еттік.

Заман өзгергенімен адам, оның тәрбиесі, адам бойындағы ізгілік қасиеттер өзгерген жоқ. Техника мен ғылымның дамыған тұсында қазақ елін әлем танып отырған тұста, қасиетті еліміздің адамдық пен адалдықты бойына ұстаған тұлғаларының еңбектерін зерттеп-зерделеу өзекті мәселе. Өмірін қоғамдағы өзгеріске, оның дамуына, сол қоғамның өзіндік сипаты мен тарихи дамуына үлесін қосқан ұлы тұлғаларымыздың еңбегін зерттеу, олардың еңбектерінің адам өмірімен, оның болмысымен тікелей байланысты екендігін сезіну, қоғамдық-әлеуметтік құбылыстың адам сана-сезіміне әсер етпей қоймайтындығын қарастыру бағытында бұл мақаланың да білім саласына қосар үлесі болмақ.

Өзіміздің ұлттық ерекшелігімізді ескере отырып, жастардың бойына сіңіру, табиғатымызға жат қылықтардан аулақ болудың нақты жолдарын көрсету, заман талабына сай ұрпақ тәрбиелеу ұстаздың абыройлы парызы екендігін сезінген ұстаз-ғалым тұлғасы жан-жақты қарастыруды талап етпек. Бұл орайда ұлттық педагогикамыздың қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосқан М. Жұмабаевтың ой-пікірлері қазіргі жаңаша білім беру мазмұнымен де қабысып, біте қайнасып кететін тұстары баршылық. Әсіресе, баланы өмірге бейімдеу, ойларын дұрыс жеткізіп «айтылым» арқылы шебер сөйлеуге үйрету, «жазылым» арқылы сауатты жазуға дағдыландыру, өзгелермен еркін қарым-қатынасқа түсу, алған

білімдерін өмірде қолдана алуларына қатысты айтқан тұжырымдары қазіргі білім мазмұнының негізгі әдістемелік канондары мен үндестік табады. Оны автордың «Бастауыш мектепте ана тілі» (1925), «Сауатты бол» (1926), «Педагогика» (1922) атты еңбектерін мұқият оқып, саралағанда көз жеткіземіз. Мәселен, М.Жұмабаев «Бастауыш мектепте ана тілі» атты еңбегінде «Мектептің міндеті – бір жақтан хат таныту болса, екінші жақтан баланы дұрыс сөйлетуге үйрету. Балаға дұрыс тәрбие беру үшін оны әдебиетпен таныстыру және баланы түсініп, ұғып оқуға үйрету» – деп айтқан. Бұл бүгінгі жаңаша білім беру жүйесіндегі баланың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру мен оқығанын, алған білімін өзгелермен бөлісу, ойын еркін жеткізу дағдысын дамыту бағытындағы жұмыстармен сабақтастық табады.

Сонымен, соңғы кездерде елімізде оқыту сапасын көтеру үшін тұлғалық-бағдарлы білім беру, саралап және даралап оқыту, инновация, жаңа технология, топтап, жұптап оқыту, т.б. келістер (подход) мен әдіс-тәсілдерді пайдаланғанда оларды ұлттық санамызға, қазақы қанымызға лайықтап барып сіңіргеніміз жөн. Бұл туралы да М. Жұмабаев өзінің еңбегін жазу барысында бірнеше елдің оқулық-кітаптарын жинақтап, оқып, ой сүзгісінен өткізе отырып, «Алдыма бір кітапты жайып қойып, бұрылмастан желе бергенім жоқ. Тәрбие ғалымдарының пікірлерін таңдап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ қанына қабыстыруға тырыстым» [11, 155-б.] – дейді. Міне, осы ойды бүгінгі бала тәрбиесімен айналысып жүрген әрбір тәрбиеші мен педгог мамандар, тіпті ғалымдар естен шығармағаны жөн. Тек сонда ғана біз бүгінгі жаһандану дәуірінде ұлттық болмысымызды сақтап, әлемдік интеграцияға еркін ене аламыз.

Ұлтымыздың ұлттық психологиясына ене білген педагог-ақын М. Жұмабаев халқымыздың өмірін, салт-дәстүрін, тыныс-тіршілігін өзінің мақалаларында да шынайы жеткізіп отырған. Бұл жалпы адам болмысын түсіне білген ойшылдың үлкен жүрегінің құпиясы болса керек. Осы дәстүрді жалғастырушылар қазіргі әдебиетте көп болғанымен, М. Жұмабаевтың аталған дүниесі кейінгі ұрпаққа, әсіресе, жазушы, зерттеуші қауымға үлгі-өнеге боларлық деңгейде екенін көреміз. М. Жұмабаев Базар жырау, Ақан сері, Әбубәкір, Бернияз арқылы кешегі мен бүгінгіні, ертеңгіге де ортақ шындықты көтергендігіне сүйсіне отырып, оны қарымды публицист ретінде де танып білеміз [12, 73-б.].

Өзінің құнды пікірлерін білдірген мақалаларында М. Жұмабаев оқу-білімге, жалпы ағартушылыққа шешуші мән берген. Оның бұл жөніндегі ой пішімі кесімді, шұғыл сипатты келеді. Жас кезінде тіпті ақыл мен білім арасында теңдік белгісін қойған. Мәселен, 1912 жылы «Айқап» журналында жарық көрген «Қала, дала» атты мақаласының да негізгі арнасы халықты өнерге, білімге үгіттеу болды. Осы мақалада қала мен дала тіршілігі тереңдете суреттелген. Қаланың жақсылығы мен жамандығы, даланың да артықшылығы мен кемшілігі салыстырылып, сарапталған.

Автор бұл мақалада «жарты адам» деген ұғымды енгізген. Мағжан ақын мұны «Толық адам» ұғымынан туғызып отырғандығы сөзсіз. Қала мен даланың артық-кемісін көрсету арқылы толық адам жөніндегі пікірін қазаққа таныс суреттермен нақты көрсетуге тырысқан. Қазаққа таныс суреттер деп отырғанымыз – мақалада қазақтың жазғы салымғы сайран ғұмыры суреттеледі.

«Жаз жетті. Қыс бойы саңырау, шырт ұйқыда, шалажансар жатқан дала оянды. Оған жан бітті... он төртіндегі айдай, үлде мен бүлдеге оранған, жаңа бойжеткен қыз болды... жастар, қыздар шешесінің қыс бойы үйде кигізбеген жаңа тіккен борансыз көйлек, күміс таққан талқыларын киіп, қуанып, қуаныштары қойнына сыймайды. Кексе қыздар, бозбалалар елдің жайлауы, биенің байлауы, жұрттың жиын болатын мезгілі де жетіп қалды-ау деп іштерінен қуанады. Биыл ойын-той көп болғай-ақ та деп тілейді».

Автор оқушысын өстіп балқытып-шалқытып отырып, кенет көңілінді су сепкендей басатын оқыс қорытынды жасайды. «Міне, жаз жетті, дала әдемі. Көңілді. Жалғыз-ақ, сол сүйкімді даланың орасан кемшілігі бар. Оның баласы білімсіз. Ойсыз. Ішіп-жеу, ойнап-күлу,

ұйықтаудан басқаны білмейді. Төрт аяқты малдан аз-ақ ілгері. Ол – жарты адам». «Жарты адам!»

Қандай ауыр, зілді сөз. Намысыңа тиеді. Етіңнен өтіп, сүйегіңе жетеді. Бірақ не шара. Шындықтан қайда қашып құтыласың? Толыққа жетем деген қыр қазағы, әрине, қала біліміне қол созсын. Осылайша мақала авторы қазақ баласының оқу-білімсіз қалмауы үшін қам жейді. Ал қалада өнер де, білім де, рухани орта да – бәрі бар. Яки қазақ ауылында мектептердің көптеп ашылуы қажеттігін, дала баласының да білім алу керектігін айтады.

Бұл жерде автор белгілі бір ортаға шынайы көзқарасын білдіріп отыр. Мақаланы ол он тоғыз жасында жазыпты. Мағжантанушы Ш. Елеуқенов осы еңбек туралы Абай мен Мағжан шығармашылығын байланыстыра, Мағжан Абайдың адам туралы ілімін жалғастырушы, яғни Абай мен Мағжанның тәрбиелік тағылымдарында да үндестік барын алға тартады. Абайдың бар өсиеттерін, Абай тағылымын ол жалғастыра насихаттайды.

М. Жұмабаев саясатшы емес, бірақ елдегі өзгеріс, ауыс-түйіс, халықтың жан-жаққа бұра тартуын көре отырып көрмегенсімеді, біле отырып білгенсімеді. Қазақтың басындағы небір қилы-қилы тағдырды, заман үнін тайсалмай ашық жеткізді. Бүгінгі күнмен үндес М. Жұмабаевтың тағы бір мақаласы – «Оқығандарды жұмысқа қою». Мақала «1922 жылы 9 қыркүйекте «Бостандық туы» газетінде жарияланған. Мұндай тақырыптағы әлеуметтік мәселелерді М. Әуезов, С. Сәдуақасов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, т.б. мақалаларынан да жиі ұшыратамыз. Сол кездегі ұлтымыздың зиялыларының барлығы дерлік ел-жұртының жағдайының мүшкілдігіне жандары ауырған. М. Жұмабаев мақаласында «Қызметке қазақты қою керек» деп, қазақ оқығандарын қазаққа қызмет етуге шақырады. Сол кезде қазақ оқығандарының көбі қызметтен сырт қалғанын айта келіп, «оқығандар күшін дұрыс пайдалану» арқылы елдің қамын ойлау мақсатынан шығып, «олардың білімділерін пайдаланып» жоғары жаққа осы мәселені дұрыс шешуді талап етеді.

Осы тектес ойларды 1920 жылдары М. Әуезов өзінің «Қазақ оқығандарына ашық хатында» баяндаған. Бұл – сол кездегі қазақ зиялыларының ой-тұжырымдарының үндестігін, бірлігін көрсетеді. Мағжан Жұмабаев мақаласында көкейкесті мәселенің бірі – әлі де бағы жанбаған қазақ тілі хақында. «...Мекемелерде қазақ тілі жүргізілсін деген бұйрық қайда? Жаза берсе кемшілік көп, пәлен керек... түген керек...» мақалада оқыған азаматтарды белсене қызмет етуге, қазақтың өз жұмысшы кадрларының болуы керектігіне, қазақ тілінің де биіктен естілуін тап бүгінгі мінберден сөйлеп тұрғандай сөз қылды.

Мағжан Жұмабаевтың ағартушылық сипатта жазылған мақалаларының бірі – «Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз». 1921 жылы «Бостандық туы» газетінің №4 санында жарияланған. Мақала Қазақстан үкіметінің ағарту комиссариатының қаулысына ескерту сын түрінде жазылған. Еңбекте автор мектеп туралы, соның ішінде қазақ мектебі, қазақ оқулығы қандай болу керектігіне назар аударған. Арада бір ғасыр өтті, бірақ біз де бүгінгі заманға сай білім мазмұнын жаңартып, жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның жастарын тәрбиелеп, білім нәрімен сусындату бағытында атқарып жатқан істерімізді М. Жұмабаевтың ой-пікірлерімен сабақтастыра өрбіте аламыз.

Қорытынды

Қорытындылай келе, XX ғасыр басында өмір сүрген педагогика ғылымына өзіндік үлес қосқан Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық ой-пікірлері салыстырыла талданды. Бүгінгі оқыту жүйесіне қажетті заманауи үздік технологиялар және оның тұтастай жүйесі қарастырылды. Ұлтымыздың бір туар перзенті, педагогика саласына өзіндік үлес қосқан қайраткер М. Жұмабаевтың еңбегі талданды. Ғылыми мақаланы жазу барысында салыстыру, анықтау, эвристикалық әдістер пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде адамзат дамуының негізгі қозғаушы күші болған XXI ғасырдағы білімнің жаңаша формалары мен технологиялары салыстырыла қарастырылды. Әлемдік өркениетте алапат интеграциялық өзгерістер орын алғандығы, біздің елімізде де мұндай өзгермелі дүниеден шет қалып

қоймағандығы зерделенді. Бұл айтылғандардың қазіргі таңда өзекті мәселе екендігі де анық. Мақаланы студенттер мен оқушылар да өз зерттеу жұмыстарында пайдалана алады.

Сонымен, білім беруде оқытушы мен оқушы арасындағы белсенді әсерлесу процесі ретінде сипаттауға болатындығы, оның нәтижесінде оқушыда (студентте) өзінің белсенділігі әсерінен белгілі бір білім және қабілет пайда болады. Ал, педагог оқушы (студент) белсенділігі үшін қажетті жағдай жасау керектігі, оған бағыт беріп отыруда, оны бақылауда, қажетті ақпарат құралдарымен қамсыздандыру керектігі, онда оқытушының рөлі қандай болу керектігі салыстырыла талданды. Білім беру функциясы адамдарда қызметке деген қабілетті қалыптастырудағы белгілік және заттық құралдардың максималды бейімделуінде деп ой түйдік. Бұл ой түйіндеріміз М. Жұмабаевтың педагогикалық мұраларында ХХ ғасырдың басында айтылса, қазіргі таңда да өзіндік өзектілігін жоймағандығы анық.

Себебі, Мағжан Жұмабаевтың зерттеу еңбектері мен мақалаларының негізгі жетістігі де, айтар ойы да ұлттық рух, ұлттық тәрбие мен білім, ұлағатты ұстаздық қызмет, оның болашағы, оны жоғалтпаудың айқын жолы. Сондықтан, тәуелсіз еліміздің заманауи ұстаздарының ұлттық келбетін қалыптастырып, жаңаша білім мазмұнын жаңғыртуда М.Жұмабаевтың педагогикалық ой-ірімдерінің мәні мен маңызы зор деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – 12 сәуір 2017 ж. [Электронды ресурсы]. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Боранбаев Ж., Омарова Л. Қазақ мектептерінде «Кембридж» тәсіліне негізделген жаңаша оқытудың бүгінгі баспалдақтары. – Алматы: Білім, 2012. – 272 б.
3. Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер / Құраст. С. Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
4. Abdimomynov Y., Abdikadyrova T., Smanov B., Sarsembaeva M., Shormakova S. Problems of Humanism in M. Auezov's. Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems, Vol. 11, No. 5, 2019. Received: 1M.Ж8 Mar 2019/Accepted: 17 Apr 2019. Page 401–408.
5. Turgunov Y., Abdimomynov Y.B., Smanov B., Shakhanova R., Naimanbaev A., Kenan Koch. The Problem Of Elimination Of Illiteracy By Writing Textbooks In The Steppe. Esta revista fue editada en formato digital por el personal de la Oficina de Publicaciones Científicas de la Facultad Experimental de Ciencias, Universidad del Zulia. Maracaibo – Venezuela. Opción, Año 35, No. 88 (2019): Page 543–566. ISSN 1012-1587/ISSNe:2477-9385.
6. Жұмабаев М. Шығармалары: – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
7. Әбілова З.Ә. Этнопедагогика. – Алматы: Ғылым, 1997. – 265 б.
8. Қалиев С.Қ., Майғаранова Ш., Нысанбаева Ғ. Тәрбие хрестоматиясы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 330 б.
9. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов 100 ответов: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва: Владос пресс, 2001. – 321 с.
10. Рысбекова А.К., Мейрбекова Г.П., Пилтен Г., Шалабаева Ж.С. Жаңартылған білім мазмұны – жаңашылдыққа бастау // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2019. – №3. – Б. 176–187.
11. Абдықадырова Т. Алаш қайраткерлерінің мұралары негізінде ұлттық тұлға қалыптастыру. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 224 б.
12. Ұлттық поэзия падишасы: ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы / Құраст. Ф.Қ. Бектұрбекова. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 285 б.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyrý // Egemen Qazaqstan // egemen.kz/, 2017. – 12 sáyir.
2. Boranbaev J., Omarova L. Qazaq mektepterinde «Kembridj» tásiline negizdelgen jańasha oqytýdyń búgingi baspaldaqтары. – Almaty: Bilim, 2012. – 272 b. [in Kazakh]
3. Jumabaev M. Shyǵarmalary (ádebi basylym). 2-tom: Ángime, ǵylymı eńbek, maqalalar, aýdarmalar, jarııalanbaǵan óleńder / Qurast. S. Jubanıazov. – Almaty: Jazýshy, 2013. – 376 b. [in Kazakh]
4. Abdimomynov Y., Abdikadyrova T., Smanov B., Sarsembaeva M., Shormakova S. Problems of Humanism in M. Auevov's. Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems, Vol. 11, No. 5, 2019. Received: 1M.J8 Mar 2019/Accepted: 17 Apr 2019. Page 401–408. [in English]
5. Turgunov Y., Abdimomynov Y.B., Smanov B., Shakhanova R., Naimanbaev A., Kenan Koch. The Problem Of Elimination Of Illiteracy By Writing Textbooks In The Steppe. Esta revista fue editada en formato digital por el personal de la Oficina de Publicaciones Científicas de la Facultad Experimental de Ciencias, Universidad del Zulia. Maracaibo – Venezuela. Opción, Año 35, No. 88 (2019): Page 543–566. ISSN 1012-1587/ISSNe:2477-9385. [in English]
6. Jumabaev M. Shyǵarmalary: – Almaty: Jazýshy, 1989. – 448 b. [in Kazakh]
7. Ábilova Z.Á. Etnopedagogika. – Almaty: Ǵylym, 1997. – 265 b. [in Kazakh]
8. Qaliev S.Q., Maıǵaranova Sh., Nysanbaeva Ǵ. Tárbie hrestomatıasy. – Almaty: Ǵylym, 2001. – 330 b. [in Kazakh]
9. Podlasyı I.P. Pedagogika: 100 voprosov 100 otvetov: ýchebnoe posobie dlia stýdentov vysshih ýchebnyh zavedeniı. – Moskva: Vldos press, 2001. – 321 s. [in Russian]
10. Rysbekova A.K., Meirbekova G.P., Pilten G., Shalabaeva J.S. Jańartylǵan bilim mazmuny – jańashyldyqqa bastaý // Iasaýı ýnıversitetiniń Habarshysy. – 2019. – №3. – B. 176–187. [in Kazakh]
11. Abdyqadyrova T. Alash qairatkerleriniń muralary negizinde ulttyq tulǵa qalyptastyry. – Almaty: Qazaq ýnıversiteti, 2008. – 224 b. [in Kazakh]
12. Ulttyq poezua padıshasy: uly aqyn Maǵjan Jumabaevtyń ómiri men shyǵarmashylyǵy týraly / Qurast. F.Q. Bekturbekova. – Almaty: Ortalyq ǵylymı kitaphana, 2001. – 285 b. [in Kazakh]

UDC 378.1; IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.045>**G.A. RIZAKHODZHAeva¹, A.Yu. BALTABAYeva^{2*}**¹*PhD, Acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulnara.rizahodjaeva@ayu.edu.kz*²*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-3479-1827>*

KEY CONCEPTS OF TRAINING COMPETENT TOURISM SPECIALISTS AS A FACTOR OF THE REVIVAL OF THE CULTURAL CODE

The article deals with the problem of professional training specialists in tourism. The relevance of the research is that recently the role of knowledge in the process of training future specialists in the sphere of tourism has changed. In the current socio-economic context, in order to fulfill the order of society for high-level future specialists in the sphere of tourism, graduates of higher educational institutions are forced to possess not only an extensive theoretical base in their specific specialty, but also certain meta-subject knowledge. However, mere knowledge ownership is no longer sufficient in the context of the development of the international labor market. The problem of the need for the formation and development of a new quality of education appears, the updated content of which will be based on key competencies. In this case, the key competence is defined as a mandatory competence, because it corresponds to the conditions of implementation, which are not limited, not too specific, but are universal within certain limits. In this regard, a survey of future tourism experts was conducted on the subject of their perception of the importance of forming competencies. The results of the survey are described in this article.

Keywords: competence, tourism, communication, professionalism, preparation, cultural code.

Г.А. Ризаходжаева¹, А.Ю. Балтабаева²¹*PhD доктор, Қожә Ахмет Ясауи атындағы**Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.**(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulnara.rizahodjaeva@ayu.edu.kz*²*философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор**Қожә Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті**(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz*

Туризм бойынша кәсіптік мамандарды оқытудың негізгі тұжырымдамалары – мәдени кодтың жандану факторы

Мақалада туризм саласындағы мамандарды кәсіби даярлау мәселесі қарастырылған. Соңғы кезде туризм саласында болашақ мамандарды даярлау процесінде күрделі өзгерістердің енгізілуі зерттеуіміздің өзектілігін танытады. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Rizakhodzhaeva G.A., Baltabayeva A.Yu. Key concepts of training competent tourism specialists as a factor of the revival of the cultural code // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 163–178. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.045>

*Cite us correctly:

Rizakhodzhaeva G.A., Baltabayeva A.Yu. Key concepts of training competent tourism specialists as a factor of the revival of the cultural code // *Iasayı universitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – Б. 163–178. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.045>

жағдайда, туризм саласындағы болашақ мамандар үшін қоғамның тапсырысын орындау барысында жоғары оқу орындарының түлектері өздерінің нақты мамандықтары бойынша кең теориялық базаға ие болуға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір метапәндік білім алуға әрекет жасау керек. Алайда, халықаралық еңбек нарығының дамуы жағдайында білімге ие болу ғана енді жеткіліксіз болады. Білім берудің жаңа сапасын қалыптастыру және дамыту қажеттілігі мәселесі туындайды, оның жаңартылған мазмұнының негізіне негізгі құзыреттіліктер алынады. Бұл жағдайда негізгі құзыретті міндетті құзырет ретінде анықтауға болады, өйткені ол шектеусіз, тым ерекше емес, бірақ белгілі бір дәрежеде әмбебап болып табылатын іске асыру шарттарына сәйкес келеді. Осыған орай болашақ туризм саласындағы мамандардың құзыреттіліктерін қалыптастырудың маңыздылығын түсінуі бойынша сауалнама жүргізілді. Мақалада осы сауалнама нәтижелері сипатталған.

Кілт сөздер: құзыреттілік, туризм, коммуникация, кәсіпқойлық, дайындық, мәдени код.

Г.А. Ризаходжаева¹, А.Ю. Балтабаева²

¹PhD доктор, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulnara.rizahodjaeva@ayu.edu.kz

²кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz

Ключевые концепции обучения компетентных специалистов по туризму как фактор возрождения культурного кода

В статье рассматривается проблема профессиональной подготовки специалистов в сфере туризма. Актуальность исследования заключается в том, что в последнее время изменилась роль знаний в процессе подготовки будущих специалистов в сфере туризма. В современных социально-экономических условиях, чтобы выполнить заказ общества для будущих специалистов высокого уровня в сфере туризма, выпускники высших учебных заведений вынуждены обладать не только обширной теоретической базой по своей конкретной специальности, но и определенными метапредметными знаниями. Однако простого владения знаниями уже недостаточно в контексте развития международного рынка труда. Появляется проблема необходимости формирования и развития нового качества образования, в основу обновленного содержания которого будут положены ключевые компетентности. Ключевую компетенцию в данном случае можно определить как обязательную компетенцию, потому что она соответствует условиям реализации, которые не ограничены, не слишком специфичны, но являются в определенной степени универсальными. В связи с этим проведен опрос будущих специалистов в сфере туризма на предмет восприятия ими значимости формирования компетенций. Результаты проведенного опроса описаны в настоящей статье.

Ключевые слова: компетентность, туризм, общение, профессионализм, подготовка, культурный код.

Introduction

The new millennium has brought significant changes in almost every area of human activity. First of all, modernization affected the closely related fields of communication and education technologies: a new education paradigm is being created, the emergence of which is determined by the current state of affairs. Indeed, in the transition to a post-industrial society, information becomes the main value of mankind; various methods of its generation and

dissemination are undertaken. However, over time, there is a need to integrate knowledge with the subsequent ability to use it: thus, the usual possession of information fades into the background.

The relevance of the research is that recently the role of knowledge in the process of training future specialists in the sphere of tourism has changed. In the current socio-economic context, in order to fulfill the order of society for high-level future specialists in the sphere of tourism, graduates of higher educational institutions are forced to possess not only an extensive theoretical base in their specific specialty, but also certain meta-subject knowledge [1]. However, mere knowledge ownership is no longer sufficient in the context of the development of the international labor market. The Kazakhstan educational system, unlike the European one, was not characterized by the applied orientation of the acquired information during the course of training activities, therefore it was necessary to formulate such an approach to training that would help young professionals to be competitive in the conditions of renewing the global economy, for which adaptability is very valuable, creative initiative, independence and competence. A new competence approach was created with the aim of moving from a completely theoretical aspect of education to personal-activity one, with the help of which the domestic education system created the conditions for developing the potential of young future specialists in the sphere of tourism to successfully integrate into the international labor market.

Questions regarding the implementation of the competence approach to teaching English in university education are very relevant. There is a change of vectors in favor of the practical application of a foreign language, rather than a simple knowledge of the language system. The new context of the requirements for teaching English creates the prerequisites for the introduction of a personal-activity orientation of training, as a result of which students of non-linguistic specialties should be able to carry out foreign-language communication in various fields of activity. The problem of integrating the competence approach has been well studied, but there are still aspects that need to be analyzed.

Methods and methodology

An important task of our study is to analyze the real situation, which is the activity of the competence approach. We need to determine to what extent the competence approach is implemented in teaching a foreign language, and what results can be distinguished at present. The stage of our research, which we want to describe in this article is to conduct a survey of students of non-linguistic specialties (tourism specialty) [2], for which we compiled and distributed a questionnaire. The content of the questions included in the questionnaire is based on the analysis of work programs in English for non-linguistic specialties and, accordingly, on the content of the competencies presented in them.

When preparing the questionnaire, we set ourselves the goal of determining how the learning outcomes correspond to the competencies prescribed in the work programs and their contents, and also to establish how much the students interested and motivated in learning English, to find out the needs of the students themselves regarding the level of language proficiency. Thus, it was necessary to conduct a comparative analysis of the results requested in work programs with the actual level of students linguistic competence, to determine to what extent students acquire the skills that are enshrined in the programs and how the educational requirements are correlated with the students' professional needs.

The process of determining the content of the questionnaire questions, we covered the basic requirements of the programs, during which the wording of the questions themselves underwent several changes. Since we focused on students for whom English is not a major discipline, we replaced some linguistic terms with simpler ones where it was possible, and also gave simplified clarifications and clarifications in those issues where it was necessary. We considered it necessary to make understanding of the content of competencies and goals more accessible for students of non-linguistic specialties, the wording of which is quite difficult to understand without knowledge

of highly professional terminology. At the same time, our goal was to indirectly familiarize students with the content of work programs, to increase their awareness of the requirements presented, since not every student may consider it necessary to independently learn about the content of a particular discipline [3].

In total, the questionnaire has 23 questions with different types of answers (single choice, multiple choices, text answer). Questions, in turn, are combined into several blocks depending on what purpose they pursue. Each question in private, as well as blocks of questions, has their own motivation and significance.

The initial 6 questions of the questionnaire relate to a block of general questions, the first of which determines which course a student is studying at. We need to determine whether the situation with the competence approach changes at different years of study, whether this approach is implemented equally at each stage. The correlation of junior and senior courses should help to reveal how the expectations of students at the initial stage are justified among students of recent years of study.

Further, students are invited to choose their faculty from the available list. Since we are studying the phenomenon of a competence approach in teaching English at faculties of non-linguistic specialties, the faculty of foreign languages was excluded from the list of proposed options. This question was included by us so that we could determine to what extent the direction of the blocks of specialties can affect the teaching of a foreign language, which aspects can be paid more attention to, and how the needs and requirements of students themselves to the level of language proficiency can change, to the content of the language and speech material, depending on the block of specialties. Conventionally, we have identified four blocks of specialties: humanitarian, technical, natural, social.

Next, students must determine whether they need a foreign language in educational activity, or outside it. To maintain motivation to learn English, a student should have a clear idea of whether he intends to use English in any area of his activity, and depending on this, certain requirements for the language may be formed. For example, a student whose educational activity is in no way connected with the English language, and his lack of knowledge will not affect his performance, but who wants to speak a foreign language for everyday interpersonal communication, does not need to concentrate on learning professional terms or developing documentation skills in the language being studied, and the register of speech situations will be predominantly represented by an informal style.

The purpose of the next question is to determine whether students are aware of the main topics of a foreign language course at their specialty. In this case, student awareness with regards to the content of the course is one of the tasks of the teacher, who is obliged at the beginning of the year to provide students with a list of topics that will be covered during a specific period of study and on which knowledge, skills and abilities will be monitored. Knowledge of the structure of the taught material and its key points can have a positive effect on the learning process: the student can independently evaluate his progress, coordinating his actions with the curriculum, and awareness and understanding of how much material he will have to learn can increase student motivation. Of course, the student's work turns out to be much more productive if a certain structure is inherent in the process of presenting the material.

A block of general questions ends with the question of whether students are aware of the presence of such an element as educational competence. It is important for us to establish whether students are aware that the educational paradigm has shifted in favor of a competence approach, and that now the purpose of training is to form various kinds of competencies. Students should have at least a general idea of how the competence approach works, and what changes have occurred in the system of educational values, which are emphasized and what requirements are presented. Students need to demonstrate that education does not stand still and is being modernized, they must be aware that the process of introducing a competence approach is due to a number of important relevant prerequisites.

The next set of questions touches on the expectations of junior students (first and second year of study) regarding the aspect of the formation of skills for each type of speech activity (reading, speaking, writing, listening). At the same time, we request information about what senior students (the third and fourth years of study) consider the speech skills they have mastered according to the results of mastering the English language course. The list of skills that were selected for the survey mainly consists of those skills which are most often found in the work programs of the discipline. However, since some aspects may not have been separately mentioned in the expected results of teaching a foreign language, we considered it necessary, however, to include them in our questionnaire. For example, as mentioned above, in work programs there is no specific description of the listening skills of the sound text, which should be formed during the course of the English language [4]. Since the development of listening comprehension skills is the most difficult, we considered that it is necessary to include this aspect in our questionnaire.

In questions for each individual type of speech activity there is a set of skills and abilities that the student would like to acquire during the study of a foreign language, or which he considers mastered. So, in the aspect of reading, a student may possess skills that will help him briefly familiarize himself with the contents of the text, extract basic information from the text, find the necessary information, or fully and accurately understand the content of the text. As for the speaking skills, the student may be required possession of a sufficient vocabulary to conduct conversations with minimum number of errors in the speech, the use of a foreign language to solve problems in various fields of activity, and the availability of public speaking skills. Thanks to constant speech practice, a student is able to overcome (as far as possible) uncertainty and a language barrier. During the development of writing skills, students may be required to be able to draw up documents in a foreign language, which differ in a special system of clichéd phrases and the structure of building elements. An important skill is the writing of texts of official and unofficial styles in English, for the successful implementation of which you must have knowledge about the features of written communication in the country of the language. In the process of forming the skill of perceiving sounding speech by ear, students in the course of their educational activity should learn to perceive messages delivered at a sufficiently high speed, determine the topics of the message by ear, highlight the main idea, divide the speech into semantic pieces (that is, determine the beginning and end of the statement using intonation).

These questions help us determine whether the requests of the students themselves coincide with the requirements directly spelled out in the work programs. We will also be able to understand how fully formed the level of language competence of students corresponds to the planned learning outcomes of the work program. Interviewees can also indicate additional skills that they would like to learn, or consider learned, but which were not found in the list of answer options.

The couple of questions is a continuation of the second block. In this case, students must choose which skills when mastering a foreign language are important directly for their educational activity, and which of them are of particular importance when using the language for non-professional purposes. The list of skills in both issues was compiled from the sets of basic skills presented in the previously discussed issues related to the main types of speech activity. A student, more or less determining the direction of his/her educational activity, should be aware of the role that the English language will play for him in the future. Accordingly, depending on the orientation, a spectrum of skills will be determined, the significance of which prevails in a particular area. According to the answers to this question, we will be able to fully judge the personal requirements of students with respect to knowledge of a foreign language, and how much these requirements are taken into account when drawing up work programs. One of the main tasks for us is to find out whether the student determines the training or whether the student determines the training [5].

The third block of questions is formulated on the basis of the knowledge, skills that should be acquired and formed by the student at the end of the English course according to the work programs for this discipline. The wording of the questions is an exact or partially reformulated statement of

the items prescribed in the discipline programs that are part of the intended learning outcomes. Students are invited to independently assess the degree of formation of a particular skill [6], based on the actual results of mastering a foreign language. In this issue, students rely on the ability to independently determine the quality of their work throughout the course of the language ability to compare the results of training activities with the required program requirements. In terms of questions, the student needs to give a positive or negative answer, or to avoid the answer because of the inability to determine exactly whether he or she has developed one or another skill.

In the first question of the block, students are asked to evaluate how well they know the terminology in a foreign language within the framework of their specialty and cultural code. As you know, without knowledge of professional vocabulary, the process of working with material is difficult, the choice of which is determined by narrow specialization. Students then provide an assessment of their level of proficiency in order to maintain a regular conversation on everyday topics in English. The student must possess not only knowledge of vocabulary in the specialty, but also sufficient vocabulary to be able to participate in everyday communication.

Next, we must indicate whether the student knows the basics of how to conduct public speaking in English. This aspect is characterized by the presence of the student's knowledge of certain clichés in a foreign language, introductory words, lexical techniques that can help logically build your statement, present new arguments, or complete your speech.

The next question relates to the student's ability to correctly use a foreign language in oral and written speech to solve social and communicative problems in everyday, cultural, professional and scientific areas of activity. In this case, the student refers to his speech experience, and it becomes obvious to us how successfully he was able to use the skills acquired during the training in situations of real communication in all its manifestations.

The most frequent and specifically indicated requirement for students of non-linguistic specialties is the ability to read foreign language literature in their specialty with an understanding of the main content. A foreign language, which can be both a goal of learning and a means of cognition, in many cases has a meta-subject character. In this situation, knowledge of the language allows students to familiarize themselves with foreign experience directly from the primary sources, which for the most part are presented in writing.

The task of the following question is to assess the student's ability to understand foreign language texts of a monological and dialogical nature. As we said earlier, in our opinion, the listening aspect is given insufficient attention in work programs in the English language for non-linguistic specialties, as a result of which this issue is of most interest to us. Immediately after this, students are invited to assess their speaking skills in English in the aspects of monologue (unprepared, as well as prepared in the form of a message and report) and dialogic speech (conversation, interview, discussion situations of official and unofficial communication). In the development of each type of speaking, specific difficulties may arise, and it is important to determine how these difficulties can affect the level of students' verbal readiness.

The last two questions of the third block relate to the formation of writing skills: the ability to write texts of an official and neutral nature, as well as writing documentation in a foreign language.

This aspect is very important, since the norms of writing speech on English language can significantly differ from those in the native language, regardless of the scope of their functioning.

The final questionnaire item is an open-ended question, where students are invited to come up with suggestions on how they could supplement their English course. By answers to this question, we can judge the degree of students' motivation in learning a foreign language, and how seriously they take this discipline. You can also analyze what personal requirements of students did not find their satisfaction in the learning process, which may serve as a reason for updating work programs, supplementing them taking into account the requests of the students themselves.

Thus, our questionnaire should shed light on how the competence approach is implemented in the methodology of teaching English in university education. We tried to include in the content of

the questionnaire those elements that are directly involved in the formation of students' communicative competence.

Our questionnaire was distributed among representatives from various universities (students of «Tourism» specialty) using the Internet. For a certain period of time, students of different years of study passed the questionnaire, and at the end of the survey we collected 220 questionnaires of respondents. Moreover, after analyzing the results of the questionnaire, we can say that the process of implementing the competence approach does not have significant differences when comparing teaching English at the faculties of non-linguistic specialties that participated in the survey. We did not note any specific laws that would single out any block of specialties by the nature of goal setting, by the features of the developed competencies (except, of course, those of its elements that are directly related to the student's educational activity), according to the results of training, as well as the claims of students regarding their own language development.

Results

Let us dwell on the results for each questionnaire. As we noted earlier, all the questions in the questionnaire are grouped in blocks regarding the generality of phenomena for which we hoped to obtain information. The first block presents questions of a general nature, with the help of which we hoped to obtain general information about students. First of all, it is worth noting that according to the questionnaire, the survey involved students of both junior and senior years of study, their ratio is presented as follows (table 1):

Table 1 – Question 1

Grade	Number of responders
7	58
8	60
9	67
10	35

During the survey, students had to determine the role of the English language not so much during the course of training as its purpose, but as a means intended for further use in cultural fields of the student's activity.

Thus, table 3 presents students' opinions on whether they need English in their future activities:

Table 2 – Question 2

Answer	Student percentage
Yes	68 %
No	13 %
I do not know	19 %

Regarding the situation with the demand for English outside the educational activities (of students in question 3, the ratio of votes was established as follows (table 3):

Table 3 – Question 3

Answer	Student percentage
Yes	71 %
No	19 %
I do not know	10 %

As we can see, students are more aware of the need to speak a foreign language. At the same time, the percentage ratio regarding the areas of its use is almost on a par. This may indicate that students are interested in multidimensional mastery of the language, not limited to any narrow sphere of use.

The results of the survey on question 4 show that mostly students are fully aware of the main topics of the English course at their specialty (60%). However, there is a percentage of those people who are only partially acquainted with the thematic structure of the discipline (29%), or do not have any information on this issue (11%). Despite the fact that the number of informed students prevails, it is imperative that each student is individually and fully informed about the thematic content of their English language training. Since our study is inextricably linked with the concept of a competence approach, we need to determine whether students are aware of the existence of such a thing as «educational competence». It is important that students not only know the definition, but also realize that this phenomenon in itself carries and implies for education in general, and for the discipline in question in particular. According to the results of question 5, more than half of students (68%) are fully familiar with the concept of educational competence, 23% of respondents are only partially aware of this, and only 9% of students respond that they do not know what educational competence.

The following block of questions touches on the problem of developing the skills of various types of speech activity: younger students are invited to choose the skills that they would like to master from the list, and senior students should note the skills that they consider already mastered during the course development. We combined junior and senior courses with one question, so the answers of all respondents will be considered together. We considered that such aspects constitute a single field for our research, since junior students, in addition to their own expectations, can talk about already formed skills, and senior students can remember what skills they planned to build at the initial stage of their training. So, according to the results of question 6, you can see what skills in the aspect of reading students prefer (table 4):

Table 4 – Question 6

Skill	Number of responders
Extract basic information from text	117
A complete and accurate understanding of the content of the text	96
Search for the necessary information in the text	83
Short introduction to the content of the text	74

On question 7 regarding the speaking plan, priority skills were identified more clearly in table 6:

Table 5 – Question 7

Skill	Number of responders
Possession of sufficient vocabulary for conversation	153
Overcoming (as far as possible) uncertainty and language the barrier	86
Using a foreign language to solve problems in various fields of activity	68
Minimum errors	43
Public speaking skills	28

Based on the data in the table, we can assume that speaking for students is largely determined by the skills of dialogic speech, speech interaction with other communicants.

The written side of the speech was raised in question 8. We needed to find out what types of texts are most actively required by students to master. The results on this aspect we can see in table 6:

Table 6 – Question 8

Skill	Number of responders
Writing unofficial texts in a foreign language the language	125
Writing official and formal texts in foreign language	88
Paperwork in a foreign language	84

According to the data obtained, we can assume that in the aspect of writing, students give preference to writing informal style texts in a foreign language, however, paperwork and knowledge of the structure of official texts are also highly valued at an equal level. At the same time, 7 people revealed their opinion on this question in writing, indicating that they are not able to choose any skill from among those represented.

Analyzing their activities in the aspect of listening, students, answering question 9, identified the following position (table 7):

As we can see, the majority of students considered the most necessary ability to perceive messages delivered at a sufficiently high speed, slightly less students appreciate the ability to determine the topic of the message by ear and to highlight the main idea, while the ability to divide speech into semantic pieces, determining the beginning and end of speech using intonation, is considered a less important skill. As in the previous question, several students spoke out for the inability to choose a particular skill or ability.

Determining the direction of his/her educational activity and, at the same time, indicating what place and importance the English language will have in the future, the student should have an idea of what foreign language skills will be most significant both for educational activity and outside it. In the case of a bias in the field of specialty, the situation with preferred skills is as follows (table 7):

Table 7 – Question 10

Skill	Number of responders
1	2
Paperwork in a foreign language	113
Possession of sufficient vocabulary for conversation on «Great Silk Road» theme	111
Extract basic information from text	109
A complete and accurate understanding of the content of the text on «Great Silk Road» theme	104
Search for the necessary information in the text on «Great Silk Road» theme	104
Writing official and formal texts in foreign language on «Great Silk Road» theme	101
Perception of messages spoken at a sufficiently large speed	93
Using a foreign language to solve problems in various fields of activity	92
Public speaking skills on «Great Silk Road» theme	77
Determining the topic of a message by ear, highlighting the main idea	73
Minimum number of errors in speech	67
Overcoming (as far as possible) uncertainty and language barrier	64

Continuation of table 7

Short introduction to the content of the text on «Great Silk Road» theme	63
Writing texts of an informal style in a foreign language on «Great Silk Road» theme	51
The division of speech into semantic pieces (definition of the beginning and end statements using intonation)	35

Considering the unprofessional sphere of activity in question 11, we can see the following situation in which there are some changes regarding the preferred English language skills (table 8):

Table 8 – Question 11

Skill	Number of responders
Possession of sufficient vocabulary for conversation on «Great Silk Road» theme	115
Perception of messages spoken at a sufficiently large speed	90
Writing texts on «Great Silk Road» theme of an informal style in a foreign language	84
Overcoming insecurity and language barriers	83
Minimum number of errors in speech on «Great Silk Road» theme	77
A complete and accurate understanding of the content of the text concerning Great Silk Road	75
Short introduction to the content of the text on «Great Silk Road» theme	73
Determining the topic of a message by ear, highlighting the main idea	72
Extract basic information from text	71
Search for the necessary information in the text on «Great Silk Road» theme	69
Using a foreign language to solve problems in various fields of activity	53
Public speaking skills	56
Paperwork in a foreign language	49
Writing official and formal texts in foreign language	48
The division of speech into semantic pieces (definition of the beginning and end statements using intonation)	48

Note that for students who study English for communication outside their educational activities, it remains just as important to know a sufficient number of words to maintain communication, in addition to this, the skill of perceiving messages delivered at a fairly high speed becomes more important. Despite the fact that the allocation of specific semantic segments of oral messages is not attached so much importance, and knowledge of the rules for processing documents in a foreign language in this situation is no longer so significant as in educational activities.

As a result of the analysis of students' answers, one can trace how the role of certain skills varies depending on the sphere of language use, as well as which skills are equally demanded in both cases.

So, the ability to highlight the main idea when listening to an oral message is equally appreciated by students, regardless of the extent to which knowledge of the English language is associated with a future profession. When drawing up the next block of questions we were based directly on the content of the working program on discipline «English». Each question includes those knowledge, skills and abilities that are most often mentioned in programs of different specialties in the language. Thus, we evaluate how successfully the expected learning outcomes correspond to the student's real abilities formed during the course.

By interviewing students for knowledge of English terminology as part of their specialty in question 12, we found that the vast majority of students (4%) were able to master professional English terminology at a high level, and a much larger number of students (43%) rate their knowledge «good». However, 48% of students believe that they have a very poor vocabulary in their specialty, while 5% of students say that they do not own this layer of vocabulary at all. As we can see, in this aspect we have an almost equal percentage ratio of the categories «good / bad», on the basis of which we can say that more attention should be paid to professional vocabulary.

The situation with knowledge of words for maintaining a normal conversation on «Great Silk Road» theme in question 13 is slightly different, where we can observe almost the same percentage ratio (table 9):

Table 9 – Question 13

Skill mastery	Student percentage
Excellent	7%
Good	45%
Bad	44%
I don't know at all	4%

Thus, we see that the situation with the development of household vocabulary is not very different from the state of affairs with a foreign professional terminology and that additional measures are required for a more productive assimilation of this layer of vocabulary.

Only 14% of the students surveyed were able to master the skills of speaking in English on question 14, while a large proportion of students (56%) did not possess such skills and did not know how to construct this type of monologue. It is also worth noting the fact that 30% of the respondents could not give a definite answer to this question, in connection with which it can be assumed that this skill did not find much practical use, during which it is possible to determine the presence or absence of a particular skill.

The next question 15 refers to the experience of students in verbal communication in its various forms (oral and written), during which the student must correctly use the English language to solve communication problems in different fields of activity. Since the theory of competence approach repeatedly emphasizes the importance of the ability to solve spontaneously arising problems, the results on this issue are of significant interest to us (table 10):

Table 10 – Question 15

Skill mastery	Student percentage
Excellent	3%
Good	28%
Bad	56%
I don't know at all	13%

In the transition to the paradigm of personal-activity education, the fact that students should be fully prepared to use the acquired knowledge and skills in practice, should be taken into account, however, given the statistics of the issue, we cannot say that this phenomenon proceeds uniformly.

Reading foreign language literature in the specialty with an understanding of the main content of the text is an important skill for students. A huge amount of professional and scientific and technical information is contained in written sources, and often descriptions occur in a foreign language for the student. The results for question 16 are presented in table 11:

Table 11 – Question 16

Skill mastery	Student percentage
Excellent	6%
Good	36%
Bad	48%
I do not know how	ten%

As can be seen from the table, most students are not good at working with English written texts. This is not to say that the situation is radically changing in question 17, where the situation is considered in terms of the formation of the skill of oral speech perception (table 12):

Table 12 – Question 18

Skill mastery	Student percentage
Excellent	3%
Good	36%
Bad	53%
I do not know how	eight%

From the data obtained, we can conclude that receptive types of speech activity should be given more attention, since the percentage of students who do not have good knowledge of these skills is large in both cases compared to those who rate their knowledge «excellent».

An important aspect in English language proficiency in terms of the competence approach is considered to be the ability to independently reproduce speech, i.e. ability to communicate directly in the language. The socio-economic situation requires from the student not only perfect knowledge of the linguistic structure, but also oral and written skills communications. Thus, considering the aspect of speaking in our questionnaire in question 19, we divided this type of speech activity into actions of a monological and dialogical nature. Data on the monologue are presented in table 13:

Table 13 – Question 19

Skill mastery	Student percentage
Excellent	3%
Good	34%
Bad	54%
I do not know how	9%

In table 14, we can observe the answers to question 20, the main purpose of which was to determine how students assess the degree of formation of dialogical speech skills:

Table 14 – Question 20

Skill mastery	Student percentage
Excellent	4%
Good	31%
Bad	54%
I do not know how	11%

When comparing the results of the questionnaire on separate questions regarding speech of a monologic and dialogical nature, we found that both types of speech were mostly poorly learned by students, and some did not have monologic and dialogical speech skills at all. Given that this type

of speech activity is most in demand among students of English, it is necessary to take these statistics into account and take actions aimed at improving the situation.

The following questions focus on building students' writing skills. To begin with, in question 21, students give an assessment of their formal writing skills in official and neutral in a foreign language. The survey results on this issue are presented in table 15:

Table 15 – Question 21

Skill mastery	Student percentage
Yes	26%
No	43%
Difficult to answer	31%

According to the results of the study, most students believe that they have not formed the skill of writing texts in various registers; far fewer students can say for sure that they have the ability to write official and neutral texts. A significant percentage of students could not give an exact answer to this question. Given these statistics, we can offer to pay more attention to checking the formation of these writing skills.

Also, in question 22, we interviewed students for their skills in paperwork in English, which is of interest to us in the sense that students need this skill both for personal purposes and in educational activities. We got the following results (table 16):

Table 16 - Question 22

Skill mastery	Student percentage
Yes	15%
No	63%
Difficult to answer	22%

In the situation with paperwork skills, we observe an even larger percentage of students who do not have the skills in question. However, such a skill is important, therefore, we consider it appropriate to devote more time to working with foreign documents in the course of teaching English.

Unfortunately, it is worth noting that paragraph «bad» mainly prevails response statistics. This remark leads us to the idea that the implementation of the results outlined in the programs does not pass at the pace and to the extent that were originally established. Analyzing the answers to the last question of our questionnaire, we can determine in more detail those moments that require more attention when teaching a foreign language. Despite the fact that we interviewed 220 students, we were able to identify common wishes, which were most often repeated in the answers.

First of all, students declare that they lack speech practice and express a desire for more attention to be given to speaking and dialogue building skills; monologic speech is practically not mentioned, from which it can be assumed that either the monological aspect of oral speech is studied at a sufficient level, or students do not consider this skill relevant for their language development. Students also suggest introducing an experience of communication directly with native speakers in order to further immerse themselves in the atmosphere of foreign language communication, while at the same time honing pronunciation and overcoming the language barrier. For the same purpose, they consider it important to exclude the mother tongue from the process of teaching the discipline, since they understand how this affects the level of their motivation.

In addition, students express their wishes for more practical exercises. At the same time, classes should not be such only formally: they should be interactive in themselves, in which interaction occurs not only between the teacher and the student, but to a greater extent between

classmates. Such lessons are required to be unusual, creative; students do not understand the feasibility of performing a large number of training exercises. We can assume that such exercises, perhaps, contribute to the formation of knowledge and skills of students, but their full implementation in everyday practice cannot be done, as there is no sufficient access directly to voice communication. Based on students' responses, we believe that, apparently, teaching English in higher education still has not fully adopted the vectors of the competence approach: in some cases it is possible to observe signs of an overuse of traditional methods of teaching the language, and most of the practical tasks are only formal.

Another important point, which is reflected in the answers of the respondents, and which we, unfortunately, cannot influence, is the students' desire to increase the number of hours allocated for learning English. Students motivated to master a foreign language say that the language is studied superficially and that they need a more in-depth mastery of the material. Moreover, little time is devoted to repeating the material covered, which makes it difficult to consolidate it. Students advocate teaching the discipline in each year of study, which is especially important for those who plan to use English in their educational activities. Students participating in the survey also suggest dividing students into groups depending on the level of knowledge of the language or on specific areas of the language (business, conversational, professional, etc.). According to students, for each group you need to introduce a familiarization English course, in which students will be presented with the basics of the language, as well as talk about its need, prospects for its use, and more. In practice, it happens that the level of teaching material does not coincide with the level of student capabilities.

Speaking about specific skills, students expressed a desire to pay more attention to working with oral texts, with an understanding of listening language and documentation in English. Some students consider certain grammatical aspects of the language insufficiently mastered; someone lacked terminology in their specialty or conversational vocabulary. Also, some students offer to watch films in a foreign language with subtitles and read fiction in the original. During the analysis of the questionnaire, we met a significant number of answers that said that the English language course did not need to be supplemented with anything, and that students were pleased with their results. There was also the opinion of students who believe that they do not need English, and that this discipline only takes their precious time. At the beginning of our study, we assumed that, despite the fact that the role of the English language has increased in recent years, for some students this discipline will seem insignificant. This can also be judged by the fact that this issue was either ignored by some students or remained unanswered, or contained in it frivolous remarks that had nothing to do with our topic. In general, thanks to this item, students showed their motivation to learn the language, the ability to evaluate their own achievements and draw appropriate conclusions. Thus, in the process of creating the practical part of our work, it seemed to us possible to analyze the needs of Kazakhstan-speaking students in terms of learning English, as well as assess how the implementation of the competence approach in teaching English in the faculties of non-linguistic specialties.

Discussion

In the course of the study, we examined what competencies are prescribed in the work programs of the faculties, and how the results of mastering the language are planned. Competencies for work programs are taken from the State Educational Standard of the area of activity in which English is taught. We were able to identify the most common formulations of competencies and with this help determine the list of supposedly formed skills and cultural code. We determined that the composition of the discipline programs is based mainly on general cultural code and professional competencies [5]. After analyzing the competencies that are included in the English work programs, we were able to identify the two most common competency formulations that underwent certain changes in some programs. Based on the content of the selected competencies,

program compilers prescribe the planned learning outcomes: what the student should know and be able to do, as well as what skills and experience the student should have at the end of the English language course. In some programs, the list and scope of skills may vary. We noted that the ability to perceive speech by ear is not mentioned separately in the list of results. It is important that the work programs in the English language speak of the important role of the student's communicative experience, which is an important aspect of the competence approach.

Then we compiled and distributed a questionnaire, the content of which is based on the analysis of work programs in English for non-linguistic specialties. The purpose of this survey was to find out how true the learning outcomes, which in our case are assessed by the students themselves, correspond to those requirements that are spelled out in work programs in English. Moreover, the questionnaire was conducted in order to find out how students themselves relate to the discipline «English» and what are their professional needs regarding the level of language proficiency.

In total, there are 23 questions in the questionnaire, divided into blocks depending on the type of information that we hoped to receive. So, the first block of questions concerns general aspects, the questions of the second block are compiled on the basis of the analysis of work programs, and with their help we had to determine whether students' requests coincide with the requirements of work programs on «Great Silk Road» theme. The third block includes questions on the degree of formation of students of specific skills that are in the work programs of the discipline. The last question in the questionnaire is a separate block; in this case, students could express their wishes in writing for the content of teaching English.

Based on the results of the survey, we were able to draw conclusions on how items of work programs in English with real learning outcomes. In analyzing the responses of 220 respondents, we were able to come to some conclusions.

Firstly, the nature of the specialty does not affect the implementation of the competency-based approach in teaching English. Only the content of education at the material level can change, while in terms of the competence side of the issue, there are no differences. Secondly, students generally believe that they will need the English language both in their professional activity and outside it and have an idea of what kind of skills they will need in a particular field of activity.

It is worth noting that according to the answers of students, when teaching English, some elements of language competence are given more attention, some less. For example, students claim inadequate work on listening and speaking practice, while considerable attention is paid to lexical and grammar exercises. Students have developed one or another idea of what types of speech activity are of most interest to them. As the results of the questionnaire showed, sufficient attention is paid to the aspect of reading, grammar and vocabulary, however, over time, students have new preferences related primarily to speaking, expressed mainly in the form of dialogue, and understanding speech by ear, which, how it turned out that not enough attention was paid.

An important task of our study was to determine the needs of students and how these needs correlate with the content of their programs [7]. It turned out that students' requests include more aspects than prescribed in work programs, and the skills that should be supposedly mastered by students at the end of the course do not fully correspond to the students' really formed abilities [8]. Interviewing students about the formation of individual skills, the wording of which we took directly from work programs in English for non-linguistic specialties, we can see that a larger percentage of students consider these skills to be poorly developed, and that work is still to be done to improve them [9].

In addition, the results of the study clarified the attitude of students to the subject and their level of motivation. Students have their own ideas about how language training should be structured, and it partially coincides with the current situation. Students are interested in the results of their activities within the framework of this discipline, they are able to evaluate their results on their own, and are also motivated for further development [10]. A large number of wishes for the

content of teaching English tells us that students are not indifferent to the fate of a foreign language, and that there are many problem points that need to be addressed. In general, it can be said that the transition from traditional forms of teaching English to communicative is gradually taking place. We believe that the goals we set during the study were achieved.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Grant No. AP05132474 «Modernization of the cultural heritage of the Great Silk Road based on a comprehensive study of cultural monuments (on the example of the Turkistan region)».

BIBLIOGRAPHY

1. Dembovska I., Silicka I., Łubkina V. Educational Tourism in the Training of Future Tourism Professionals // Proceedings of the International Scientific Conference. Volume IV. – 2016. – Т. 245. – С. 255.
2. Issayeva Zh.I., Orazbekuly K., Mukhitova R.B., Sheriyeva G.T. Formation of Intercultural Communicative Competence in Teaching the Kazakh Language to Foreign Students // Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №4 (114). – B. 161–171.
3. Pletsan K. Formation of professional competence of a specialist of tourism in the search for a new paradigm in the socio-cultural environment // National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald. – 2018. – №2.
4. Amirbekuly A., Kadirbayeva R.I., Jamankarayeva M.A., Berkimbayev K.M. Criteria of Formation of Professional Competence of the Future Teacher of Mathematics // Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №3 (113). – B. 104–113.
5. Luka I. Developing language competence for tourism students and employees in a blended learning language course // Proceedings of the International Scientific Conference. Volume I. – 2016. – Т. 137. – С. 157.
6. Gjedia R., Ndou V. Educating of Entrepreneurship Competence in Pre-university Education System: An Effective Way for Tourism Development and Innovation // Smart Tourism as a Driver for Culture and Sustainability. – Springer, Cham, 2019. – С. 35–47.
7. Rizakhojayeva G. A. et al. Developing the XXIst century competencies through integration of information and communication technologies // Revista ESPACIOS. – 2017. – Т. 38. – №. 40.
8. Fan Z., Lu L. Analysis on the Promotion Path of Teaching Competence of Tourism Vocational Education Teachers from the Perspective of Industry-Education Integration // Advances in Higher Education. – 2019. – Т. 3. – №2. – С. 47–50.
9. Sumartiningsih S., Minarsih M.M., Warso M.M. Effect of Empowering Employees, Work Discipline and Education of Competence of Civil Servants in the Department of Culture and Tourism Semarang // Journal of Management. – 2016. – Т.2. – №2.
10. Rizakhojayeva G.A. et al. Formation of Communicative Competence of Future Specialists in Tourism // Man in India. – Т. 97. – №25. – С. 107–121.

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 81'373; 001.4; МҒТАР 16.21.47; 39.29
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.046>

А.Е. ЖАРТЫБАЕВ*

филология ғылымдарының докторы
Орталық Қазақстан академиясы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: as.zhar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2563-9284>

ТАРИХИ КӨШ ЖОЛДАРЫНДА ТАҢБАЛАНҒАН ТОПОНИМДЕР
(Сарыарқа өңірі материалдары негізінде)

Мақалада Орталық Қазақстан өңірі, яғни Қарағанды, Жезқазған аймақтары арқылы өтетін тарихи көш жолдары тарихи-географиялық материалдар мен жеке авторлардың еңбектерінің негізінде анықталып, көші-қонға байланысты топонимдердің ру-тайпалардың атымен байланысты қойылған этнотопонимдер болып келетініне көз жеткізеді. Көнекөз қариялардың сөздері мен кейбір тарихи мәліметтерге сүйенсек, Орталық Қазақстанға қазіргі негізгі тұрғындар шамамен XVIII ғасырдың басында осы көш жолдармен қоныс аударған әрі ол қоныс аударудың басында әйгілі Қаз дауысты Қазыбек би болғандығы туралы да мәліметтер бар. Орта жүз руларының оңтүстіктен орталық, орталық-солтүстік өңірлеріне Бетпақ арқылы көшіп-қонуы сол кездегі дала жолдарын ұтымды пайдаланудың арқасында жүзеге асқан. Ол кездегі дала жолдарынан бізге белгілісі үш жол: 1. Хан жолы; 2. Сарысу жолы; 3. Кендірлік жолы. Мақалада осы тарихи жолдар мен жол бойында таңбаланған топонимдердің қойылу себептері мен тарихы сөз болады. Талдау материалы ретінде орта жүз (арғын, найман), кіші жүз (тама, алшын, жағалбайлы) және қожа, қырғыз топтарының көші-қон үдерісінің тарихи-саяси, әлеуметтік-экономикалық факторлары талданады. Мақала соңында ороним, гидроним, этноним және топонимдердің өзгеріссіз жеткендігі – ішкі көші-қонның болғанына үш ғасырдай уақыт өтсе де, Қазақстанда қаншама тарихи-саяси, қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер болса да бұл этногенездік-географиялық тұрақтылықтың дәлелі деген түйінге келеді.

Кілт сөздер: тарихи топонимдер, көші-қон жолдары, этнотопонимдер, ру-тайпалар, этногенездік тұрақтылық.

А.Е. Zhartybayev

Doctor of Philological Sciences
Central Kazakhstan Academy
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: as.zhar@mail.ru

Toponyms along the Path of Historical Migration
(Based on Materials from the Saryarka Region)***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жартыбаев А.Е. Тарихи көш жолдарында таңбаланған топонимдер (Сарыарқа өңірі материалдары негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 179–190. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.046>

***Cite us correctly:**

Jartybaev A.E. Tarihi kósh joldarynda tańbalanǵan toponimder (Saryarqa óńiri materialdary negizinde) [Toponyms along the Path of Historical Migration (Based on Materials from the Saryarka Region)] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 179–190. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.046>

In the article, the author examines toponyms along the path of historical migration of Central Kazakhstan (Karaganda and Zhezkazgan regions) on the basis of historical and geographical materials and works of researchers, and concludes that toponyms associated with internal migrations are mainly ethnotonyms. According to some historical information, the main modern inhabitants of Central Kazakhstan were moved to these lands around the beginning of the XVIII century, and at the beginning of the migration was the famous «Kaz Dauysty» Kazybek bi. The migration of the «Middle Zhuz» tribes from the South to the Central and Central-Northern regions through steppe Betpak was carried out due to the rational use of steppe roads of that time. We know three roads of them: 1. Khan zholy; 2. Sarysu zholy; 3. Kendirli zholy. The article discusses the reasons and history of naming toponyms marked on these historical paths. The socio-economic and historical-political factors of the internal migration of the «Middle Zhuz» (argyn, naiman), «Junior Zhuz» (tama, alshyn, zhagalbayly) of such socio-clan groups as the Kozha and the Kyrgyz are analyzed. At the end of the article, the author comes to the conclusion that hydronyms, oronyms, ethnonyms and toponyms of Central Kazakhstan after three centuries remain unchanged in spite of the historical, political and socio-genus changes that have occurred in Kazakhstan – this is proof of stability in ethnogenetic and geographical plans of our people.

Keywords: historical place names, migration path, ethnotoponyms, genera and tribes, ethnogenetic stability.

А.Е. Жартыбаев

доктор филологических наук

Центрально-Казахстанская академия

(Казахстан, г. Караганда), e-mail: as.zhar@mail.ru

**Топонимы по пути исторической миграции
(по материалам региона Сарыарка)**

В статье рассматриваются топонимы по пути исторической миграции Центрального Казахстана (Карагандинский и Жезказганский регионы) на основе историко-географических материалов и трудов исследователей, делает вывод о том, что топонимы, связанные с внутренними миграциями, в основном, являются этнотопонимами. По свидетельству старожил и некоторым историческим сведениям, основные современные жители Центрального Казахстана были переселены на эти земли примерно в начале XVIII века, и в начале переселения стоял знаменитый Каз дауысты Казыбек би. Миграция племен Среднего жуза с юга в центральный, центрально-северный регионы через Бетпак осуществлялась благодаря рациональному использованию степных дорог того времени. Из них нам известны три дороги: 1. Ханская дорога; 2. Сарысуская дорога; 3. Кендирлийская дорога. В статье рассматриваются причины и история именованя топонимов, отмеченных на этих исторических путях. Анализируются социально-экономические и историко-политические факторы внутренней миграции среднего жуза (аргыны, найманы), младшего жуза (тама, алшын, жагалбайлы), таких социально-родовых групп как кожа и киргизы. В конце статьи автор приходит к заключению, что гидронимы, оронимы, этнонимы и топонимы Центрального Казахстана спустя три столетия остаются неизменными, несмотря на исторические, политические и социально-родовые изменения, произошедшие в Казахстане, – это свидетельство стабильности в этногенетическом и географическом планах нашего народа.

Ключевые слова: исторические топонимы, пути миграции, этнотопонимы, роды и племена, этногенезисная стабильность.

Кіріспе

Белгілі бір жер-су атауларының өз бойында тарихи-әлеуметтік, бір этносқа тән этнографиялық, географиялық және де т.б. деректерді молынан сақтап отыратыны даусыз мәселе. Сондықтан да қазіргі таңда топонимдерді тек тілдік заңдылықтар аясында ғана зерттеумен шектелмей, сол жердің тарихына, тарихи-әлеуметтік жайларына, тарихи- мәдени өмір жолына қатысты қарастыру қажеттігі туындауда. Бұл жайлар қазақ халқының сан ғасырлық көші-қон жолдарында қалыптасқан топонимдерінде де өз ізін қалдырып отырған.

Негізгі бөлім

Аталған өңірлерді (Сарыарқа өңірін) негізінен арғын тайпасына тән қуандық, сүйіндік, бегендік, шегендік, болатқожа (қаракесек) рулары мекендейді. Бұл бесеуі – арғын Дайырқожа (кейде Ақжол софы, би деп те беріледі) ұрпағы, Қарақожаның Мейрам атты ұрпағынан тарайды. Оларды қазақ шежіресінде жинақтай *Бес мейрам* деп атайды. Осы Бес мейрам құрамына шұбыртпалы, жалықпас, қамбар рулары да кіреді. Қазіргі Сарыарқа өңірі тұрғындарының негізі – осы «Бес мейрам» ұрпақтары. Қазіргі деректер көрсеткеніндей қуандықтар Сарысу мен Нұра өзендерінің бойында, сүйіндіктер Бұқар жырау ауданы мен Баянауылда, қаракесектер Қазылық аталатын таулы өңірлерде тұрады. Ал таулар жиынтығының үш, бес, он екі Қазылық аталуы – Арқа даласындағы таулар жиынтығы мағынасындағы топонимдер. Мысалы, Қарқаралы, Кент, Қу таулары – Үш қазылық; осы үш тауға Боқты мен Қызыларайды қосып Бес Қазылық деп атай береді. Яғни қаракесектер Қарқаралы тауынан Бектауатаға дейінгі созылып жатқан қазіргі Қарқаралы, Ақтоғай, Шет аудандарының негізгі тұрғындары, сонымен қатар көршілес аудандарға да қоныстанғанын жоққа шығара алмаймыз. Бегендік пен шегендік – аса өспеген аталар, олар Қарағанды облысы мен Ақмола облыстарының шекаралық аймақтарының негізгі тұрғындары болып есептеледі. Жалықпас пен қамбар қазір қаракесек руы құрамында, қоныстары да солармен іргелес. Біз бұдан аталған рулардың осы өңірлерді ежелден-ақ тұрақты мекенге айналдырғанын көреміз. Яғни арғын тайпасының Қаратау, Сыр бойынан қазіргі Арқа даласына түпкілікті қоныс аударуынан бергі уақыттағы қоныс, мекен, тұрақтары осы өңірлерге қатысты деген ойды айтпақпыз. Орта жүз руларының оңтүстіктен орталық, орталық-солтүстік өңірлеріне Бетпақ арқылы көшіп-қонуы сол кездегі дала жолдарын ұтымды пайдалану арқасында жүзеге асқан. Ол кездегі дала жолдарынан бізге белгілісі үш жол: 1. Хан жолы; 2. Сарысу жолы; 3. Кендірлік жолы. Бұл жолдың «Хан жолы» аталуына 1760–1770 жылдары Абылай ханның Көкшетаудан Шуға дейін осы жолмен жүріп өтуі себеп болған деседі. Көкшетаудан шығып Есілді өрлеп, одан Атасуға түсіп, оны бойлай Бетпаққа өтетін, Мойынқұм арқылы Таластың ағысымен жоғары жүріп отырып, ескі Таразға соғып Жетісуға шығатын, одан әрі Алатауға баратын осы жол. Абылай хан 1767 жылы қырғыздарды шапқанда осы бағытпен жүрген сияқты. 1770 жылы қырғыз бен қазақтың қантөгіс соғысы да Алатауда болды. Жәйіл қырғыны аталатын осы соғыс Тұра өзенінен басталып, Шату асуынан асып, Қызылсу мен Шәмсінің Шуға құяр сағасына дейін созылған. Содан бері қырғыз елі Қарабалта Соқылық асуынан аспайтын болған. Қазақтың қолына түскен қырғыз ауылдарын Абылай хан Сарыарқаға көшіріп әкеліп, ертеден бері осы жерді мекендеген ескі қырғыздың арасына, қазақтың өз руларының ішіне араластырып жіберген. Бұл жол Бетпақ даланы ең жалпақ тұсынан кесіп өтеді. Жүргіншілер Жамбыл тауы, Қайыптың қызыл жартасы деген жерлермен Сарысуды бойлай көтеріліп, одан әрі Нұра бойына құлаған. Хан жолы XIX ғасырда орыс-ноғай саудагерлеріне де қызмет еткен.

Сарыарқа мен Түркістан жерін жалғастыратын көне жолдардың екіншісі – Сарысу жолы. Кезінде Арқа қазақтары оңтүстікке қыстау үшін осы Сарысуды бойлай көшуді ұнатқан. Оңтүстіктен басталған Ақсақ Темірдің, Мұқамет Шайбанидің, Абдолла ханның да Арқа қазақтарына жорықтары осы Сарысу жолы арқылы жүргізілген. Ерте уақытта, Сарысу көктемде тасығанда, оның суы Сырдарияға дейін барады екен. Телікөлден бергі Арқа

жерінде қазақтың бас қосып, өзара таңба, ұран үлестіретін қасиетті Таңбалы тас ескерткіші бар. Таңбалы тастың Сарысу мен Шуға қашықтығы бірдей болса керек.

Арқа жеріне Сарысу жолының екі тармағы өтеді, бірі – Уанас, екіншісі – Кендірлік. Бұл жолдар ертеде Ертіс, Есіл бойындағы елдерді (ертеде қимақ, қыпшақ, қарлұқтарды), бертінде Орта жүздің қазақ руларын Түркістан алқабымен, оның қалаларымен байланыстырып отыратын күре тамыр жол қызметін атқарған. Уанас құдықтары деген жер – Бетпақ даланың солтүстік пұшпағы. Осыдан бастап Шуға дейін 180 шақырым шамасы жол сауда керуені үшін де, көшкен ел үшін де ауыр болып есептелген. Білетін адамдардың айтуына қарағанда, Уанастың суын ішу де қауіпті, сол үшін суды Бөрітескеннен құйып алған жөн делінеді. Бөрітескен мен Сорбұлақтың арасы бір көш болса керек. Көшпелілердің мындаған жылдар бойы табиғатты бақылауының, екеуара жекпе-жегінің фольклорға түскен бір саласы осы «Сорбұлақтың басына сорға бола қонды әкем» деп басталатын Ертістік сияқты ертегілер оқиғасынан көрінеді.

Бетпақдаладан өткен көшпелі ел Сорбұлақтан кейін-ақ Арқаның шетіне жетеді. Қыпшақбай бейіті, одан кейін Қайып мергеннің қара суы деген жерлер бар. Бұдан әрі Манақаға дейінгі жерде баялыш пен талдан басқа өсімдік кездеспейді. Жаман Сарысудан өтіп, Балабақсыдан асқаннан кейін алыстан мен мұңдалап Ескененің қырлары көріне бастайды. Ескенеден асқаннан кейін (Жанғаза бейіті) Нұраның бойы көк шалғын, аракідік бұлақ, тобылғы мен қараған қаптап өскен далалы алқап. Жақсы Құрт, Кертінді сияқты төбелерді басып Құланөтпеске шыққан адам одан әрі қазіргі Нұра ауданы территориясына өтіп, (Құндызды, Көбетей, т.б.) Қараөткелге тұмсық тірейді. XV–XVII ғасырлар аралығында Сібір хандығы мен Мәуреннахр арасындағы сауда және түрлі қоғамдық қарым-қатынастар осы Уанас жолы арқылы жүзеге асқан. Кейінгі Ресей империясының Сібір губерниялары мен Түркістан уәлаяттары да сауда мен саяси бағыттарға осы жолды пайдаланған.

Арқа мен оңтүстікті жалғастыратын үшінші жол – Кендірлік жолы. Ақмола маңынан басталатын бұл көш жолы Құланөтпес, одан әрі Баятар көлі арқылы Шоңның Қарағашына бір-ақ түседі. Қарағаштан әрі оңтүстікке қарай жол Жосалы өзенінен өтіп, Қаржасбайдың бейітіне соғып, үлкен Толағайды айналып, Сарысудың өткеліне келеді. Жолдың одан арғы бағыты – Тілеміс бейіті, Ақбастау көлі, Тоқабай құдығы, Бозкөл, Қаракөл, Тасқұдық, Топар бейіті, Қызылеспе арқылы Үшкөлге шығады. Бозғақ тұзынан кейін шөлейт басталып, жол құм арасымен жүреді. Тобылғықоңыр, Жиделіқоңыр, Барша құмды кесіп Сәмен құмына түскенде, Бетпақ шөлінің солтүстік табанына шығады. Дәл осы тұсты Кендірлік атайды, осы жердегі бұлақ та Кендірлік аталады. Кендірліктен батысқа қарай он шақырым мұғдарда атақты Таңбалы тас тұр. Маңайы толған сексеуіл, қараған, баялыш, ара-тұра тұз-сор кездеседі. Жолаушы бұдан таза оңтүстікке тартып Ноғай құдық, Итаяқ моласы, Шолақеспенің құдығы деген сияқты ат шалдыратын белгілі жерлермен шаршап-шалдығып Шу бойына ілігеді. Кендірлік жолында тарихи орындар өте көп. Керуен жолы Сарысу бойымен жылжып, Түгіскен маңына келгенде ертедегі көшпелілердің қорған-обалары жиілей түседі де, орта ғасырдың ең бір көрнекті ескерткіші Жұбан ана, Қайып ата сияқты күмбездерге шығады. Толағай мен Қарашашқа қатысты топонимдер де сол жерде. Құланөтпестің оң жағымен жүріп отырып, Нұраға құятын тұсында жол Алтын Орда заманының атақты қаласы Ботағайға келеді. Бұл қала – XIII–XIV ғасырларда итальян көпестерінің карталарына түскен үлкен бекет, ірі сауда орталығы [1, 50–54-бб.]. Қария сөздері мен кейбір тарихи мәліметтер Орталық Қазақстанға қазіргі негізгі тұрғындардың шамамен XVIII ғасырдың басында осы жолдармен қоныс аударғандығын айтады, әрі ол қоныс аударудың басында әйгілі Қаз дауысты Қазыбек би болғандығы туралы да мәліметтер бар. Мәселен, 1763 жылы Далба тауының етегінде Қаз дауысты Қазыбек би қайтыс болғанда, оның қызы Маңқан айтқан деген жоқтаудағы:

Мал өсірер орын деп
Қазақтың ұлын өндіріп,

Қоныс әпердің Арқадан, – деген жолдардағы [2, 223-б.] мәліметтер 1882 жылы жазылған орыс зерттеушісі Н.Н. Балкашин еңбегіндегі деректермен сәйкес келеді. Ол арғындардың Сарыарқаға қоныс аударуы XVIII ғасырға тән дей келіп: «Прежде из-за Каратауских гор к р. Чу и к Улутауским горам направились момуны. В их числе были роды: атыгай, багыс, канджигали, табуклы, сарджетим-чакчак, басентейн, караул. Далее басентейн и табуклы ушли к Баянаулу. После момунов, из за Каратау пришел союз кувандык, состоявший из аргынских родов алтай, калкаман, агыс, карпык и темеш. Этот союз оттеснил момунов к северу и расположился в степях по верховьям р. Сарысу по р. Нуре и т.д. С кувандыками прикочевал еще род каракисяк, занявший горы у Балхаша. Позднее пришел третий аргынский союз суюндук, состоявший из родов дюрть-аул, каждое с козганом и каксалом. Дюрть-аул отличался жестокостью и отбросил момунов от Баянаула к Иртышу» [3, 14-б.].

Осыған ұқсас деректер М.Ж. Көпейұлының жазбаларында да ұшырасады. Оның мәлімдеуінше, Орта жүз Сыр бойы мен Қаратауды қалмақтар басып алуына сәйкес жау мен жұттан қашып, орасан қырғынға ұшырай Арқа даласына жеткен. Оларға дейін Арқаны (Он екі Қазылық, Ой Түндікті) наймандар, қанжығалы, бәсентиін рулары мекендепті. Аштықтан қиналып жеткен ел наймандардың қырық биесін бір-ақ күнде сойып жепті. Содан наймандар өрге қарай көшіпті, қанжығалы, бәсентиіндер Баянаулаға қоныстаныпты. Оларды қуалай сүйіндіктер көшіп келіп, Баянаулаға орныға бастаған соң, қанжығалы, бәсентиіндер Ақкөл – Жайылмаға орнығыпты [4, 13-б.]. Сарыарқа өңірін зерттеуші, тарихшы, археолог ғалым Ж. Артықбаев Арғын Орта жүз руларының Сарыарқаға түпкілікті қоныс аударуын 1730 жылдарға жатқызады және де көш барысындағы тайпалар мен рулардың бағыттарын да көрсетеді. «Найман мен керей әуелден-ақ шығысқа бет түзеп, қалмақтарды тықсыра отырып, Тарбағатай мен Алтайға өрлеп кетеді. Тоғыз таңбалы наймандар Қарақойын – Қашырлы деген жерде айрылысқан. Момын балалары Ертіс, Есілді қуалай солтүстікке жылжыған. Қазыбек би қаракесектерді ерте отырып Қазылық тауларын жағалай Түндік өзені бойындағы Айрық алқабына көшін тоқтатып, қоныс етуге осы жерді таңдағанын хабарлапты. Бұларға дейін Қазылық алқабын қанжығалылар мекендеген екен. Қаракесектер оларды бұл өңірден ығыстырып жібереді» [2, 175–179-бб.].

Осы негіздес деректер XIX ғасырдағы Ақмола мен Атбасар уездерін жайлаған қуандық руларының жайлау, қыстауларына да қатысты айтылады. Атбасар уезі 1878 жылға дейін Сарысу уезі деп аталып келген. Бұл уездің Сарысу болысында негізінен балталы-бағыналы наймандары өмір сүрді. Талдысай, Көң, Қыпшақ, Терісаққан өзендерінің бойымен алтай, калкаман, алдияр рулары, ал Шу мен Сарысудың аралығында тамалар көшіп жүрді. Теңіз болысын қуандық тайпасындағы алтай рулар бірлестігінің әліке байдалы руы, қарпық рулар бірлестігінің тінәлі руы және калкаман рулар бірлестігі мекендейді. Байдалы руынан шыққан атақты Аққошқар – Сайдалының есімімен Теңіз көлі «Сайдалының сары теңізі» деп аталған.

Ақмола уезінің көлемі солтүстікте Көкшетау уезінің шекарасынан оңтүстікте Шу өзеніне дейін созылды. Батысында да Атбасар, шығысында Семей уезімен шекаралас болды. 1893 жылғы деректер бойынша, уезде 139 785 адам өмір сүрді. Рулық құрамы негізінен, қуандық: бөрші, темеш бұтақтары болды. Уездің солтүстігіндегі Есіл, Нұра, Сілеті өзендерінің бойындағы ауылдар егін егумен, шөп шабумен айналысты. XIX ғасырдың аяғында бұл жерлердегі шаруашылықтардың 77,5 пайызы мал ұстаумен қоса, егін егіп, әрқайсысы жылына 1 105 пұт шөп дайындады. Уездің құрамына 20 болыс кірді: Сілеті, Ақмола, Есіл, Моншақты, Қарашаш, Мұңлы, Ереймен, Қараның көлі, Қорғалжын, Сарыөзен, Нілді, Соран, Шу, Ақтау, Атасу, Шерубай-Нұра, Қызылтопырақ, Ортау, Спасск, Нұра. Бұл болыстарда 132 ауыл, 25 870 шаруашылық болды. Аты аталған болыстардың ішінде Шу болысын сайдалылар, Нілді, Ортау болыстарын енең тоқасы, Қарағаш, Нұра болыстарын дәулетбике тоқасы құрады.

Алтай-қарпықтан басқа рулар саны жағынан уезд көлемінде аз болды. Бөрші және темештер Теңіз көлінің маңайында, уездің шығысында – қарауыл руының, солтүстікте – керей тайпасы құрсары бұтағының, Сілеті өзенінің бойында қанжығалы руының қазақтары мекендеді.

Қазіргі Арқа жеріндегі ру-тайпалардың XIX ғасырдағы және XX ғасырдың басындағы қоныс мекендері және көш жолдары:

1. Алтай рулар бірлестігі. Құрамы: Алсай, Нұрбай, Әлке, Байдалы, Сайдалы, Кенжеқара рулары.

2. Алсай руы.

1841 жылғы деректер бойынша бұл болыста 6 ауыл, 322 түтін болды. Қыстауы: Наршөккен, Семізқыз, Қосағаш, Нұра, Есім өзендері. Соқыр өзенінен Жауырға, одан әрі Шідертіге дейін, Шортанды өзенінен Балтақараға дейін созылды. Жайлауы: Қарқаралы, Серіктас, Тұңғатар, Сарытау, Сырымбет.

XIX ғасырдың екінші жартысында алсайлықтар төмен жылжыды. Көбісі Құдайменде өзенінің бойымен Қарағашқа дейін, Манақа, Атасу өзендерінің бойын, Ақтаудағы Тасқоралы мен Қабантауды, Сарысудың бойымен солтүстігінде Жаманадыр, батысында Маңғадыр, Тоқты, Байғұл тауларына, оңтүстігінде Шалқоңырға дейін жайлады. Көш жолдары жазда Сарысу, Есіл, Өлеңті, Шідірті өзендерінің бойымен Атбасарға дейін созылды, тіптен Бетпақдалаға, Шуға дейін көшіп жүрген ауылдары болды. Алсай руының кейбір аталары Құмкөл, Жаркөл, Жұмыртқалы көлдерін мекендеді.

2. Нұрбай руы.

Әдетте, Алсай руымен қатар көшіп-қонып жүрді.

Қыстауы: Бетпақдаладан Қызылша тауына, Шудың терістігінен Үшқызыл тауына дейін. Шажағай өзенінің бойы. Сарысудың солтүстік ағысы. Шұбыра, Ақши өзендерінің бойы.

Жайлауы: Өлеңті-Шідерті, Есілге дейін.

XX ғасырдың соңында нұрбайлықтар Атасу, Манақа, Қарағаштағы Ақсу өзендерінің жазығын қоныстады.

3. Әлке, Байдалы рулары өкілдері Орталық Қазақстан жерінде аз кездескен. XIX ғасырда қыстаулары Маралды, Селеңті, Өлеңті, Шідерті, Есіл өзендерінің бойы, Теңіз көлінің төңірегі болды. Кейбір аталары Қызылжар, Қоңырадырды қыстады.

Жайлауы: Аққұм, Біртабан, Қорғалжын көлдері.

4. Сайдалы руы.

Кейбір деректерге қарағанда, Сыр бойынан Арқа жеріне алғашқы келген рулар сайдалы және тарақтылар болса керек. Бұл рудың ерекшелігі – қоныс-қыстаулары ертедегі қалпында сақталып, көп өзгермеген. Қыстауы: Ақтау, Ортау, Қызылтау, Көксеңгір, Көкпекті, Керегетас, Ақшоқы, Қоянды, Қужал, Жұманай, Сукотарылған, Ескене, Жаманадыр, Итазу, Сарыөзен, Жақсы Сарысу, Жаман Сарысу аралығындағы Кенеш, Кенеп таулары. Солтүстік-шығыстан Шұнақ тауы, Жартас. Солтүстік-батыста Сарысу мен Қаракенгір өзендерінің орталығы, Құсмұрын тауы. Оңтүстік-шығыста Балқашқа апаратын жолмен Бүйрекшиге дейін.

Жайлауы: Есім өзені, Өлеңті, Шұбартының жоғарғы жағы.

XVIII ғасырдан бастап, Ақтау таулары мен Манақа өзенінің бойымен сайдалы руының сүгірәлі бұтағы, Ескене тауларын сүгірәлінің қабай атасы, Ортаудың терістігін барқы бұтағы мекендеген.

2. Мойын руы.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында 7 ауыл, 386 киіз үйден тұратын жеке болыс құрады. Ол кездегі қыстауы – Ботақара, Шешенқара, Елтоқшат, Қызылжар, Нұра, Есім, Құндызды, Қарағанды, Көкпекті, Қоянды. Жайлауы енең тұңғатар болысымен бірге болды. XIX ғасырдың соңында Ортау, Алабас, Қотыроба, Сарыоба тауларына, Атасу, Манақа өзендеріне тұрақтады. Көш жолдары Сарысудан Есім өзеніне дейін болды.

Сармантайлар қаракере, итболды, байболды, биболды аталары, Аюлы, Бұғылы, Тағылы, Наршөккен, Түлкілі, Тектұрмас жерлерін иемденген. Топар, Есен өзендерін және Ақтасты тауларынан Сасықкөлге дейін мекендеген. Жайлауы Есім өзеніне, Құндыздыдан Тіленші бекетіне дейін созылған. Итболды, байболды, биболды аталары қаракесек руларымен араласып кеткен. Ол жылдары Сарысу бойында жаз айлары қаракесектің Нұрбике – Шаншар, Әлтеке – Сарым, Қояныш – Тағай болыстары көшіп жүрген.

2. Кенжеқара руы.

Қарекеруымен бірге көшіп-қонған. Өткен ғасырдың ортасынан бері Ақой, Шотан, Нарбақ өзендерінің жазықтары мен Арқалық тауының маңайына тұрақтанған. Жетімектер бұған дейін Тұздықөлге, Майқайыңға, Қалқаманға барып қыстап қайтып жүрген. Баянауылда Жетімек атты тау бар. Енең тоқасы Ақмола уезінің құрамында Нілді, Спасск, Ортау болыстарында болды.

2. Дәулетбике тоқасы.

Аталары: Айтқожа, Барғана, Сатыпалды.

Бұлар құлынбеттермен бірге XIX ғасырдың I жартысында Айтқожа-қарпық болысын құрады. Болыста 1841 жылғы санақ бойынша 10 ауыл, 620 киіз үй болды.

Қыстауы: Есім, Өлеңті, Шідерті, Көкпекті, Нұра, Құланөтпес өзендері.

Шыбынды көлі, Сарыоба жері.

Жайлауы: Шошқалы, Амантау, Нұра бойымен Балықты, Байатарға дейін. Бергі заманда Айтқожа ұрпағы Нұраны, ал Жаңаарқа жерінде Көнек тауының төңірегін, Қызылтас-Маралдыны мекендеген. Бұл өңірді Айтқожадан тарайтын Тәңірбергеннің «бес берені» аталған Қорыспай, Қопа, Мықты, Жарқын, Сапақ деген байлар жайлаған. Барғаналар Жаңаарқа жерінде Түгіскендегі Бозкөлді қоныстаған. Құмкөлді, Ақшиді, Тентекті, Сасықкөлді көп жайлаған. Сатыпалдыдан тарайтын Елкелді, Ерназар, Бәймәмбет аталарының ұрпағы негізінен, Нұра жерінде. Қарағашта Бәймәмбет, Тиес Сарқұлақ Сапыдан тараған бір ата бар [1, 55–60–66.].

Міне, осы кезеңнен бастап Бес мейрам мен арғын тайпасы топтастығына жататын кейбір рулар аталған өңірлерді мекендеп қалған. Олардың мекен, тұрақтары осы өңірлерден аса алшақ кетпеген. Яғни Ресей патшалығы тарапынан 1822 жылы қазақ даласындағы хандық билікті таратқанға дейін және 1867 жылы аға сұлтандықты жойып, елді ұсақ болыстар мен ауылдарға бөлгенге дейін ел басқарудағы бірлестіктер мен елді мекендер рулық сипатта құрылып, ру, ру басы атауларымен аталып отырған. Мысалы, қаракесек руларының болыстық бөлімдері Айбике-Шаншар, Нұрбике-Шаншар, Кәрсон-Керней, Қарауыл-Қамбар және т.б. Ал 1870 жылы Жалықпас руы тұрғындарын Бөрілі, Дегелең, Жалаулы; Шаншар руларын Қу, Ақбота; Қамбарларды Абыралы, Темірші болыстары деп атап, ал тарақты руын Абыралы болысына қосып жіберген. 1878 жылы Бөрілі болысын сегіз ауылға (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-ауыл); Дегелеңді он ауылға; Қу болысын тоғыз ауылға және басқа болыстарды да осылайша алдымен тау, өзен, көл, т.б. атауларымен алмастырып, кейін нөмірлі (№) ауылдарға айналдырған [5, 321-б.]. Мұндағы басты мақсат тайпалық, рулық сипаттағы ел құрылымын халық санасынан өшіру болғандығы көпшілікке мәлім. Дегенмен Бес мейрам бірлестігіне жататын рулар мен оларға көрші рулар (тобықты, қанжығалы) мекен-тұрақтары XVIII ғасырдың II жартысына дейін де және одан кейін де бастапқы мекендерінен (қыстау, жайлау) ажырамаған, алыс кетпеген. Бұл ойымызды Ш. Уәлиханов [6, 148–156-бб.] пен орыс офицері М. Красовскийдің 1868 жылғы аталған өңірлердің болыстық құрылымдары туралы зерттеу еңбектеріндегі деректер [7, 378–386-бб.] растайды.

Бұл екі еңбекте де XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазіргі Орталық Қазақстанға тән өңірдегі рулардың жазғы жайлаулары мен қысқы қоныстары анық көрсетілген. Атап айтқанда, Ш.Ш. Уәлихановтың Қарқаралы округі болыстарының қысқы қоныстары туралы еңбегінде 1860 жылдары аталған өлкені тобықты, тарақты, қаракесек, сүйіндік, қанжығалы, қуандық рулары мекендегені туралы толық мәлімет беріліп, әр рудың қоныстары

көрсетілген. Мысалы, дадан тобықтылар Қарабұлақ өзенінің төменгі сағасы мен Балқаш көлінің шығыс жағалауы және Дересін (Бас, Орта, Аяқ Дересін), Қоңырат тауларын қыстағаны (бұл қазіргі Қарағанды облысы Балқаш көлінің солтүстік-шығыс өңіріндегі алқап); ал тарақты руларының Матайадыр, Сарыадыр, Сарыжал, Қызылқұдық, Берікқара, Нұраның Қарашаты, Жертомар, Бесікжал т.б. өңірлерді қоныстанғаны (бұл Қарағанды облысының оңтүстік-батыс бөлігінде); Бес мейрам ішіндегі қаракесек руының көшім, жалықпас, шаншар (айбике, нұрбике), қара айтымбет, әлтеке-сарым, кәрсон-керней, қуаныштағай, шекті, қамбар тармақтары жеке-жеке болыстарға бөлініп, қазіргі Қарағанды облысына қарайтын Шет, Ақтоғай, Қарқаралы аудандары жерлерін толық мекендегені көрсетілген. Яғни Ш. Уәлихановтың еңбегінде қаракесек руларының қысқы қоныстары Бектауата, Қызыларай, Бұғылы-Тағылы, Бегазы, Боқты, Едірей, Қу, Кент, Қарқаралы, Ереймен, Жауыр, Ботақара тауларының қойнаулары мен Сарысу, Нұра, Шерубай-Нұра, Тоқырауын, Ащысу, Түндік, Қусақ, Жарлы, Талды, Өлеңті, Шідерті т.б. өзендері мен Қарасор, Балқаш, Шұбаркөл т.б. көлдердің сағалары, жағалаулары бойында болғандығы анық көрсетілген [6, 148–155-бб.]. Бұл топонимдердің бәрі де қазіргі Қарағанды облысының шығыс, оңтүстік-шығыс бөлігіне орналасқан. Және де М. Красовский еңбегінде де аталған мәліметтер қайталанатын [1, 378–386-бб.].

Ш. Уәлиханов еңбегінде ұшыраспайтын қуандық, сүйіндік руларының 1860 жылдардағы қоныстары мен олармен көршілес, қоныстас қанжығалы руының қыстақтары мен жайлаулары М. Красовскийдің «Материалы для географии и статистики России» (область Сибирских киргизов) атты 1868 жылы Санкт-Петербург қаласында жарық көрген еңбегінде территориялық тұрғыдан жан-жақты талданған. Ол бұл кітабында сібір қырғыздары (қазақтары) облысы тұрғындарының бес округке бөлінетінін, әрі олардың рулық, тайпалық бірлікке сәйкес құрылғанын, әрбір рудың жайлаулары мен қыстауларын атап көрсеткен. М. Красовский еңбегіндегі топонимдердің негізінен ірі таулар мен өзен, көл, бұлақ атаулары ретінде ұшырасатынын байқадық. Мысалы, қазіргі Павлодар облысының батыс аймағы мен Қарағанды облысының оңтүстік-шығысындағы Шыңғыстау, Абыралы, Құсмұрын, Бүйректас, Берікқара, Қызылтас тауларының жалпы жиынтығын Қаракесек таулары деп атаған, бұлай атауының себебін аталған тауларды қаракесек руының мекендеуімен байланыстырған [7, 128-б.]. Бұл топтағы тауларды шығыс таулар тізбегі деп те атаған және қазіргі Орталық Қазақстан өңірінде ұшырасатын басқа да таулар тізбегін солтүстік, орталық, батыс, оңтүстік таулар тізбегі деп бөлген. М. Красовский еңбегін зерделей қарау барысында оның Сібір қырғыздары облысы деп атаған өлкесі қазіргі Орталық Қазақстан өңірі екендігін байқадық, автор Сібір қырғыздары облысының жер кіндігі ретінде (орталық таулар тізбегі) Нұра, Сарысу өзендері мен Қорғалжын көлі аймағындағы Бұғылы-Тағылы, Арқалық, Иманақ, Айғыржон, Сарыадыр, Арғанаты, т.б. таулар тізбегін атап, ол жерлерді алтай, қарпық және қаракесек руларының мекендейтінін жазған. Бұл өңірлер қазіргі Қарағанды облысының Осакаров, Жаңаарқа, Нұра аудандары мен Ақмола облысы Қорғалжын ауданының оңтүстік бөлігіне (бұрынғы Теңіз ауданы) жатады. М.Красовский осы орталық таулар тізбегін негізге ала отырып, оның батысындағы Қаракенгір, Жезді, Жыланды өзендері мен Сарысу өзенінің төменгі сағасы бойындағы Ұлытау, Үш Қағыл, Аралтөбе, Қызыладыр, Қотырғас, Егізшоқы, т.б. тауларды батыс таулар тізбегі деп атаған.

Ал оңтүстік бөлігіндегі Мойынты, Жәмші, Манақ, Атасу, Көктас, Жуанши өзендерінің сағалары мен Балқаш көлінің жағалаулары бойындағы Шөладыр, Найзакескен, Бөрілі, Қызылтау, Сарытау, Ақтау, Өгіз, Қаражар, т.б. тауларды оңтүстік таулар тізбегіне жатқызып, ол жерлерді түнқатар, қарпық, алтай руларының мекендейтінін көрсеткен. Қазір бұл таулы өлкелер Қарағанды облысының Ақтоғай, Ұлытау (Жезді) аудандарына қарайды. Ал солтүстік таулар тізбегіне орталықтың солтүстігіндегі Ақмола, Көкшетау округтері мен Баянауыл округінің солтүстігіндегі таулы өлкелерді жатқызады. М. Красовскийдің солтүстік таулар тізбегі тобындағы көп таулар біздің танымымыздағы Орталық Қазақстан өңіріне жатпайды.

Дегенмен төрт ауыл, қаракесек руларының жайлауы Үшқатын тауы; құлық, айдабол, сатылған, жанғозы рулары мекендейтін Далба тауы; қозған, ақбура, тұлпар, құлық руларының қыстауы – Жыланды, Қызылтау таулары; Қаржас руының мекені – Жосалы тауы; төртауыл мен қаракесек, қанжығалы рулары қоныстары – Нияз, Аюлы, Кент, Ерейментау, Баян тауларының дені қазіргі Қарағанды облысы, ал Ерейментау мен Баянауыл таулары Қарағанды облысымен шекаралас Бес мейрам бірлестігіне жататын рулар мекеніне қарайды. Осы Бес мейрам бірлестігіне жатпайтын, алайда олармен үнемі қоныстас, бірге көшіп-қонатын кейбір ру-тайпалар туралы деректер Орталық Қазақстан өңірі тарихына басқа рулық бірлестіктердің де қатысы болғандығын айғақтайды.

1911 жылы Орынборда жарық көрген Ш. Құдайбердіұлының «Түрік-қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінде тобықтылардың Арқа даласына орналасуы туралы төмендегідей деректер берілген: 1723 жылы қалмақтан жеңіліп, «Ақ табан шұбырындыны» көріп, орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барғанда, біздің тобықты Орынбордың бергі жағында, Ордың Қараағашына барған. Онан да ары барған кіші жүз қазағы орысқа қарамақ болыпты деген соң, тобықты қорқып көшіп, Ырғыз, Торғай өзендеріне келген. Сонда біздің төртінші атамыз Ырғызбай мен інісі Торғай туып, аттарын сол өзендер атымен қойыпты. Онан және бері қарай көшіп, Мамай батыр бастап, осы күнгі Көкенорға, Қоғалаң таудың ортасына келіпті. Сол кезде орта жүз де орысқа қарамақ болды дегенде, Дауан тобықты – Қараменде бидің Кеңгірбай биге айтқан өлеңі мынау:

Басында Сырдан шығып, Орға келдік.
Табан тиіп, жүре алмай, зорға келдік.
Құл алдынан құрулы талқы деген,
Бұл жаққа баққа келмей, сорға келдік.
Сәлем де Кеңгірбайға, кел кетелік,
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай ойып,
Аты жақсы дариядан ары өтелік.

Біздің тобықты мұнда келген кезде, бұрын келіп, қалмақты қуған найман матайлар Шыңғыс бөктерінде екен. Уақ Ертіс жағасына қоныстаныпты. Тобықтыны арып-тозып келген ел деп, матайлар малына зорлық қыла берген соң, тобықты матаймен жанжалдасып, бұрынғы Арғынның ата қонысы Шыңғысты өзіміз аламыз деп матайды қуып, Шыңғысқа орнықты. Бұл Матаймен әуре болып жатқанда, уақтар Көкенге келіп қонған соң Кеңгірбай кісі жинап барып уақты қуып жіберіп, осы күнгі Кеңгірбайдың Тас үйген деген жеріне барып қоныпты [8, 49–50-бб.].

Орынбор генерал-губернаторы Волконскийдің деректері бойынша, XVIII ғасырда тарақтылардың екі рудан құралатын тайпасы жаз айларында Есілдің жоғарғы саласын, Сарысуды бойлап көшіп жүрген. Қыста Үшкүңгір мен Шу алқабын қоныс еткен. Ақмола округіне қарасты екі ауыл, 46 түтіннен тұратын тарақты болысы қысы-жазы енең тұңғатар болысымен бірге көшіп жүрді. Сонымен қатар тарақтылардың жантоқа және тоқтауыл аталарынан тұратын 104 түтіні XIX ғасырдың соңында Семей облысы Қарқаралы уезінің Қу болысының құрамында болды. Ақмола облысы құрылғаннан кейін тарақтылар Ақмола уезінде Қойтас, кейіннен Сораң болысына шоғырланды. Бұл болыс Жаңаарқа жерінде негізінен Ақтауда орналасқанымен, тарақты руы Ортауды, Қызылтаудың бір бөлігін, Көктіңкөлін кеңінен жайлады. Жаңаарқадан Қарағандыға барар жолдың бойында, бұрынғы тарақтылардың жайлауы болған жерлерде, осы рудан шыққан атақты адамдардың зираттары күні бүгінге дейін сақталған. Бидайық шаруашылығының жерінде Қарамола мекеніне таяу, жолдың сол жақ жиегінде *Сағалдың* тамы орналасқан. Ел арасындағы әңгімелер бойынша Сағал мен Сапақ деген ағайынды адамдар Тарақты руының бетке ұстар беделді, әрі дәулетті адамдары болған. Сапақтың тамы – Қызылтауда. Бидайық су тоғанының батысында Тұяқ шешеннің бейіті тұр. Асфальт жолдың оң

жағында, Көктіңкөлі бұрылысына таяу төбенің басында Тарақты Нарбақы батырдың жерленген орны бар. Осы маңда ағатын Нарбақ өзені батырдың есімімен аталған.

Орталық Қазақстандағы Кіші жүз рулары ертеде Каспий теңізінің солтүстік бетін, Еділ, Жайық, Жем, Сағыз өзендерінен Сырға дейін ен жайлап, көшпелі тұрмыс құрған халықтың бір тобы ғана. Алшын, жағалбайлы рулары Арқаға тамалардан бұрын келген деген сөз бар. Кейбір өлкетанушылар бұл рулардың Орта жүз жерін қоныстануын XVI ғасырдан бастайды. Арқаға қоныс аударудың екінші ірі толқыны 1723 жылы басталған қалмақ шапқыншылығымен байланысты. Кіші жүздіктер бұл нәубетті «Сауран айналған» деп те атайды. *Алшын, жағалбайлы, тама* елдері XVIII–XIX ғасырларда Сарысу мен Шу өзендерінің аралығына тұрақты түрде көшіп-қонып жүрді. *Тамалар* қыста Шудың бойымен Ұланбелге дейін қоныстанған. Бетпақтың шөлімен өтіп, Мұңлы-Қулының етегінде, Бестауға жетіп жүрген. *Шақалар* Ақбастауды, Қырықбойдақ – Көктас өзенінің жағасын, екеуі бірігіп Бүгіл өзенінің жазығын жиі жайлаған. Таманың кедей дейтін атасы Ақтөбе, Кеңқияқ, Қосалыны жайлау етсе, *Қызылқұрттың* Телікөл – Тата, Қызылжыңғылға дейін барған кезі болған. Бұл жерлер – Шу мен Арқаның арасындағы Шу өзенінің төменгі құйылысының кең алқабы. Тама, жағалбайлы, алшын рулары Бозкөлді (Түгіскен жері), Жыңғылкөлді, Сарысудың табаны – Шұбаркөлге дейін мекендеген. Жөгілер (тама) Мұңлы-Қулының етегінде отырған. XIX ғасырдың аяғына қарай Кіші жүз рулары Жаңаарқа жерінде Атбасар уезіне қатарлас Сарысудан Шуға дейін көшіп жүрді. Жағалбайлылықтар Көктас, Қарақыз болыстарының құрамында болды (кейіннен, 1921 жылы бұл болыстар біріктіріліп, Шу болысы ұйымдастырылды).

XVIII ғасырда Орталық Қазақстан жерінде қоңыраттар көп болған. XIX ғасырдың алғашқы ширегінде бұлардың басым көпшілігі Оңтүстік Қазақстан, Ташкент, Бұқар, Қоқан жеріне көшіп кетті. Алайда XIX ғасырдың 30-жылдары қоңырат руының бірқатар аталары Арқаға қайтып оралды. Бұл жылдары Ташкент бегі Беглер қоңырат, қыпшақ, тама руларынан 12 мың қол жинап, Сыр бойынан Орталық Қазақстанға жорық ұйымдастырды. Беглер бектің әскері бағаналы наймандарын тықсырып жіберіп, Сарысуды қоныстады. XIX ғасырдың орта шенінде қоңыраттар Балқаш көлінің солтүстік-батысында Ащысу мен Сарысудың аралығын, Ортаудың солтүстік және шығыс баурайын, Көкпекті, Талдыманақа, Қараеспе, Құрмананақа өзендерінің бойын жайлады. Алайда Орталық Қазақстан жеріндегі қоңыраттардың көбі XX ғасырдың басында, 20–30-жылдары (әсіресе кәмпеске уақытында) Оңтүстік Қазақстанға қайтадан көшіп кеткен.

Тарихи деректерге жүгінсек, 1757 жылы Абылай хан Тянь-Шань қырғыздарының елін шауып, бірнеше жүз адамды тұтқын ретінде алып келген. Олар Атығай руымен араласып, кейіннен *жаңа қырғыз, байқырғыз* атала бастаған. 1824 жылы ашылған Қарқаралы округінің құрамында *Қырғыз* болысы ұйымдастырылған. 1841 жылғы деректер бойынша, Ақмола округінде 1 ауыл, 32 түтіннен тұратын қырғыз төртуыл болысы қыста Майбалық, Талдыкөл, Есім, Қозыкөшті қоныс қылып, жаз айлары Енең тұңғатар болысымен бірге Ақтау, Ортау, Алабас, Қотыроба, Сарыобаны, Атасу және Манақа өзендерін бойлап көшіп жүрген.

Орта жүз *төрелері* Әлмәмбет, Абылай, Сәмеке, Барақ сұлтандардың ұрпағы болып есептеледі. Саны жағынан аз, XIX ғасырда Ақмола уезінің халқының бір пайызын ғана құраған. XX ғасырдың басында сайдалы руының әлсейіт бұтағымен және тұңғатарлармен қосылып Сарытау болысына топтасты. Орталық Қазақстан жерін мекендеген ру-тайпалардың басым көпшілігі «ата-піріміз» деп қожа ұстауға тырысты. Қожалар бергі уақытқа дейін қараға қызын бермей, төрелермен қатар өздерін «ақсүйек» ретінде танытып келді. Алайда XIX ғасырдың екінші жартысынан бері қожалар сіңген руының туыстары ретінде саналатын дәстүр пайда болды. Қожалар мал ұстаумен қатар дін уағыздаумен, сүндетке отырғызумен, кейде балгерлік жасаумен шұғылданды. Орталық Қазақстандағы қожалар «қаратаулық» және «ақтаулық» деп екіге бөлінді. Сөйтіп, Аққожа, Диуана, Қожа,

Қылышты қожа, Қырықсадақ қожалардан тұратын ұрпақтың мәртебесі жоғарылау деп саналады.

Қорытынды

Арада бір жарым ғасыр уақыт өткеніне қарамастан осы рулық, аталық атауларға қатысты оронимдер мен гидронимдер бізге өзгеріссіз жеткен, әрі ол өңірлердің негізгі тұрғындары да бұрынғы рулық қоныстарынан ажырамаған. Қысқаша айтқанда, қазіргі біздің пайымдауымыздағы Орталық Қазақстан аймағына Қарағанды облысы толық және Павлодар облысының Баянауыл ауданы, Семей облысының Абралы ауданы (Қарағанды облысымен шекаралас бөлігі), Ақмола облысының Қорғалжын, Ерейментау аудандары жатпақ. Аталған өңірлердің рулық, тайпалық, тілдік, экономикалық бірліктерінен басқа да жер рельефіне (жартылай шөлейтті, аласа тау, төбе, қыратты) қатысты жайлар жер-су атауларынан орын алып отырған. Яғни рулық-тайпалық этносы осы аймақта жан-жақты дамып, қалыптаса түскен. Демек этнос дамуынан туындайтын этногенез мәселесін саралауда белгілі бір этникалық қауымдардың өмір салтына, шаруашылық-мәдени типіне ден қою қажет. Ал кез келген салт-дәстүр, кез келген мәдени таным мен шаруашылық түрлері өз болмысымен үндес этникалық қасиеттерді тудырады. Бұл орайда «ұлт болып қалыптасу үшін таптық қоғамды бастан өткеріп, капиталистік немесе социалистік экономикалық қатынастарға тұяқ іліктіру керек» дейтін қағидалардың көшпелілер қоғамындағы этногенездік процеске сай келмейтінін ескеру қажет. Себебі көшпелілердің бүкіл этникалық тарихы, қоғамдық өмірдегі әрекеттілігі ең алдымен табиғи орта мен әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың біте қайнасқан байланыстары арқылы көрініс береді. Былайша айтқанда, әрбір этностың бөлек-бөлек өмір салтына сай, бөлек-бөлек шаруашылық-мәдени сүлесіне үндес өзіндік төл қасиеті бар материалдық мәдениет қалыптасады. Сөйтіп, белгілі бір әлеуметтік қауым этностенген кезде этникалық мәдениет қоғам өмірін тігінен де (мәдени деңгейлері), көлденеңінен де (мәдени айғақтар) біртұтас етеді. Мұндай біртұтастық сезім әрбір қауым мүшесінің бойында мекен-тұрақтың, өмір-салттың, тілдің, мінез-құлықтың, дүние-тіршілікті парықтаудың, қандас-текестіктің біртұтас болуы арқылы жүзеге асады [9, 84–87-бб.]. Бұл жайлар, әрине, сол өңірдегі жердің тілі – топонимдерде айқын көрініс береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жаңаарқа ауданының тарихы. – Қарағанды: ТОО «Санат» баспасы, 1999. – 275 б.
2. Омари Ж. Қаз дауысты Қазыбек би. – Астана: Фолиант, 2000. – 317 б.
3. Известия императорского русского географического общества. – Т.18. – Вып. 4. – 1882. – 256 с.
4. Көпеев М.Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т 1. – Алматы: Ғылым, 1992. – 222 б.
5. Насенов Б. Абыралы – Сарыарқаның кіндігі. – Новосибирск, 2002. – IV том. – 613 б.
6. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
7. Красовский М. Область Сибирских киргиз. . – Ч. I. – СПб, 1868– 387 с.
8. Қазақ шежіресі (үш тараудан жиналған жинақ). – Целиноград: Қаламгер, 1991. – 92 б.
9. Сейдімбеков А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
10. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбайская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – 337 с.
11. Куанганов Ш.Т. Арий – гунн сквозь века и пространство: свидетельства, топонимы. – Астана: Фолиант, 2001. – 252 с.

REFERENCES

1. Jañaarqa aýdanynyń tarihy. – Qaraǵandy: TOO «Sanat» baspasy, 1999. – 275 b. [in Kazakh]
2. Omarı J. Qaz daýysty Qazybek bı. – Astana: Foliant, 2000. – 317 b. [in Kazakh]
3. Izvestiia imperatorskogo rýsskogo geograficheskogo obestva. – T.18. – Vyp. 4. – 1882. – 256 s. [in Russian]
4. Kópeev M.J. Eki tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. – T 1. – Almaty: Ğylym, 1992. – 222 b. [in Kazakh]
5. Nasenov B. Abyraly – Saryarqanyń kindigi. – Novosibirsk, 2002. – IV tom. – 613 b. [in Kazakh]
6. Ýalıhanov Sh. Tańdamaly. – Almaty: Jazýshy, 1985. – 560 b. [in Kazakh]
7. Krasovskii M. Oblast Sibirskih kirgiz. . – Ch. I. – SPB, 1868– 387 s. [in Russian]
8. Qazaq shejiresi (úsh taraýdan jinalǵan jınaq). – Tselinograd: Qalamger, 1991. – 92 b. [in Kazakh]
9. Seıdimbekov A. Qazaq álemi. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 b. [in Kazakh]
10. Margýlan A.H. Begazy-dandybaıskaıa kýltýra Tsentralnogo Kazahstana. – Alma-Ata, 1979. – 337 s. [in Russian]
11. Kýanganov Sh.T. Arıı – gýnn skvoz veka ı prostranstvo: svıdetelstva, toponımy. – Astana: Foliant, 2001. – 252 s. [in Russian]

ӘОЖ 81.23; МҒТАР 16.21.27
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.047>**Х.А. ОРДАБЕКОВА****филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Сулейман Демирель атындағы университет
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: khafiza.ordabekova@sdu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8232-6236>***САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ**

Мақалада мәтін және дискурс ұғымдарының өзара арақатынасы мен ерекшеліктері қарастырыла келіп, саяси дискурс мәселесі жан-жақты талданады. Саяси дискурс немесе саяси коммуникация институционалды ортада жүзеге асатыны сөзсіз. Тіл мен саясат – бір-бірімен тығыз байланысты құбылыс. Тіл тек қана қарым-қатынас жасау құралы ғана емес, белгілі бір саяси идеологияны қалыптастырудың, оны жүзеге асырудың құралы. Саяси дискурстың негізгі тірегі ретінде идеологияны ала отырып, саяси мәтіндерге тілдік талдау жасалады. Тілдік талдау негізіне саяси мәтіндердегі қоғамдық-саяси лексика мен фразеологиялық жүйе алынады. Фразеологизмдер саяси дискурста қажетті барлық сипаттамаларға ие, дәлірек айтқанда, белгілі бір ойды нақты, анық әрі экспрессивті түрде жеткізеді, саясаткер тарапынан қолданылған фразеологиялық бірліктер ақпаратты қабылдаушылардың санасында ұзағырақ сақталуына әсер етіп, сол арқылы өміршеңдік сипат алады, халыққа саясаткерді бір табан болса да жақындата түседі. Сонымен қатар саясат тілінің қоғаммен бірге үнемі даму үстінде болатындығы неофразеологиялық қолданыстардың пайда болуына әсер етеді. Кез келген тілдік бірліктің құрамы мен құрылымының жаңа болуы адамның қызығушылығын тудырады, сонымен адресаттың ой-санасына тиімді әсер етуге көмектеседі. Фразеологиялық жүйенің түрлі сөйлеу актілеріндегі, атап айтқанда, локативті, иллюкативті және перлокативті сөйлеу актісіндегі қолданысы мен функционалды сипаты қарастырылып, нақты тілдік фактілер негізінде дәйектеледі.

Кілт сөздер: мәтін, саяси дискурс, фразеологизмдер, импликация, пресуппозиция, иллюкативті сөйлеу актісі, репрезентативтер, директивалар, экспрессивтер.

Kh.A. Ordabekova*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Suleiman Demirel University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: khafiza.ordabekova@sdu.edu.kz***The Use of Phraseology in Political Discourse**

The article discusses the relationship and features of the concepts of text and discourse, analyzes the problems of political discourse in detail. Sure, political discourse or political communication will be realized in institutional condition. Language and politics are closely related. Language is not only a means of communication, but also a means of forming and realizing a

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ордабекова Х.А. Саяси дискурстағы фразеологизмдердің қолданысы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 191–201. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.047>

***Cite us correctly:**

Ordabekova H.A. Saası diskýrstagy frazeologizmderdiń qoldanysy [The Use of Phraseology in Political Discourse] // *Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 191–201. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.047>

certain political ideology. Language analysis of political texts is carried out assuming ideology as the main support of political discourse. The social and political terminology and phraseological system in political texts are taken on the basis of language analysis. Phraseological units possess all the characteristics required for political discourse, namely, clear and expressive to convey the thought, politician used idioms affect the long-term preservation of information in the mind of the perceiver, thus becoming viable, bring together the policy people. At the same time, the language of politics is constantly evolving with society and influences the emergence of neo-phraseological applications. New elements in the composition and structure of any language unit arouse interest in a person, and also contribute to an effective impact on the recipient's thinking. The article examines the use and functional nature of the phraseological system in various speech acts, in particular locative, illocative and perlocative speech acts and is justified on the basis of specific language facts.

Keywords: text, political discourse, phraseological units, implication, presupposition, illocative speech act, representations, directives, expressives.

Х.А. Ордабекова

*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Университет имени Сулеймана Демиреля
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: khafiza.ordabekova@sdu.edu.kz*

Использование фразеологизмов в политическом дискурсе

В данной статье рассматриваются взаимосвязь и особенности понятий текста и дискурса, всесторонне анализируются проблемы политического дискурса. Несомненно, политический дискурс, или политическая коммуникация, будет реализовываться в институциональной среде. Язык и политика – это тесно связанные между собой явления. Язык является не только средством общения, но и средством формирования и реализации определенной политической идеологии. Проводится языковой анализ политических текстов, принимая в качестве основной опоры политического дискурса идеологию. Основу для языкового анализа составляют общественно-политическая лексика и фразеологическая система в политических текстах. Фразеологизмы обладают всеми характеристиками, необходимыми для политического дискурса, а именно четко, ясно и экспрессивно передают определенную мысль, используемые политиком фразеологизмы влияют на долговременное сохранение информации в сознании воспринимающих, тем самым приобретают жизнеспособный характер, сближают политика с народом. В то же время, язык политики постоянно развивается вместе с обществом и влияет на возникновение неопразеологических применений. Новые элементы в составе и структуре любой языковой единицы вызывают интерес у человека, а также способствуют эффективному воздействию на мышление адресата. В статье изучается использование и функциональный характер фразеологической системы в различных речевых актах, в частности локативном, иллокативном и перлокативном речевом акте и обосновывается на основе конкретных языковых фактов.

Ключевые слова: текст, политический дискурс, фразеологизмы, импликация, presupposition, иллокативный речевой акт, репрезентативы, директивы, экспрессивы.

Кіріспе

Адамның сөйлеу әрекетінде сөйлеу мен тіл күрделі диалектілік бірлікті құрайды. Тіл қатынас жасаудың, қатысымдық әрекеттің және сөйлеу процесінде ойды қалыптастырушы, ойды жеткізуші құрал болып табылады. Ал сөйлеу әрекеті тілдік заңдылықтарға бағына отырып, интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен тілдік жүйені өзгеріске түсіреді. Демек, тілдік жүйе сөйлеу процесі негізінде үнемі даму үстінде

болып, сол арқылы қайта өңделіп, жаңарып отырады. Ой-пікірдің, ақпараттың айтылуын қамтамасыз ететін тілдік коммуникация сөйлеу әрекетінің негізін құрайды. Адам сөйлеу әрекеті арқылы адресаттың сана-сезіміне, ой-пікіріне, мінез-құлқына әсер етуді, ой салуды жүзеге асырады. Сөйлеудің ауызша не жазбаша формасы болсын, әлеуметтік коммуникация процесінде қандай да бір нәтижеге жетудің амалы ретінде қолданылады.

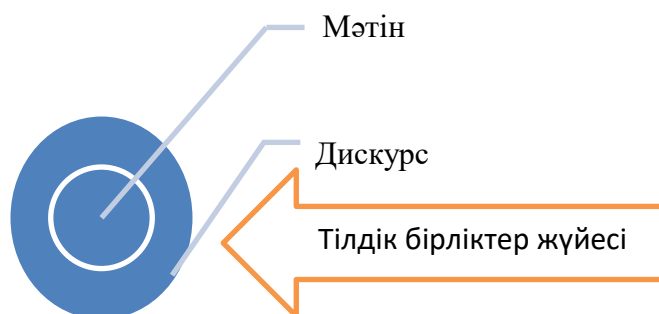
Сөйлеу формасына қарай мәтіннің *ауызша және жазбаша* түрі көрсетіледі. Жазбаша мәтін алдын-ала ұйымдастырылған, көру әрекеті арқылы қабылданатын, қабылдаушы жақтың қатысуынсыз жүзеге асады. Ауызша мәтін тыңдау әрекеті арқылы қабылдауға негізделетіндіктен, түсінбегенін қайта сұрау мүмкіндігі, сөйлеушінің сөйлеу үдерісіндегі қолданылатын ым-ишарат белгілерінің тыңдаушыға әсері, тыңдаушының әңгімеге араласуы сияқты тілдік белгілерін атап өтуге болады.

XX ғасырдың орта шенінде дискурс (ауызша сөйлеу формасы) теориясы кеңестік тіл білімінде мәтін лингвистикасы аясында қарастырыла бастады. Дискурс – айтушының аялық білім жүйесі мен интенциясын қамтитын коммуникативті құбылыс ретінде танылады. Жалпы алғанда дискурс ұғымы мәтін ұғымынан кең келеді, себебі дискурс сөйлеу әрекетінің өзі және оның нәтижесі «мәтін» саналатын коммуникативті-когнитивті құбылыс ретінде танылады. Егер мәтіннің өзара тұтастығы мен бүтіндігі сияқты белгілер мәтінтүзімнің формалды және семантикалық заңдылықтарымен байланысты болса, онда дискурста бұл ерекшеліктер ойлау мен сөйлеу әрекетінің когнитивті және прагматикалық мәнімен сәйкес келеді.

Негізгі бөлім

Дискурс мәтіннің ауызша формасы болғандықтан, мұнда коммуникативтік ситуация, тілдік стратегия мен тілді тактикалар, интеракцияға қатысушылар мен тілдік материалдар тоғысып жатады. Сонымен қатар сөйдеу әрекеті үстінде бейвербалды тілдік таңбалар, яғни дауыс ырғағы, интонация, пауза, ым-ишарат сияқты деңгейлерді қамтиды.

Ғ. Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде дискурста мынадай анықтама берілген: «Прагматикалық, мәдени-әлеуметтік, психологиялық, экстралингвистикалық факторлармен, шындық өмір уақиғасымен байланысты мәтін» [1, 94-б.]. Мәтінтүзімнің негізгі құралы ретінде тілдік жүйе, тілдік таңбалар жүйесі маңызды рөл атқаратыны белгілі, дискурс та тілдік жүйемен өзара тығыз байланыста келеді. Мұндай өзара байланысты төмендегі сызбадан көруге болады:

1-сызба – Тілдік жүйе мен дискурстың өзара байланысы

А.Е. Карлинский дискурстық талдаудың әдіс-тәсілдерін қарастыра келе, дискурстық талдау жасауда ең алдымен мынадай мәселелерге назар аудару қажеттілігін айтады:

- сөйлеу ситуациясын айқындау;
- дискурстың типін анықтау;
- дискурстың құрылымын қалыптастыру;

- коммуниканттардың рөлін айқындау;
- коммуниканттардың сөйлеу әдебіндегі семантикалық ерекшеліктерге назар аудару;
- коммуниканттардың тілдік интенциясын, сөйлеудегі ұстанған тактикаларын айқындау;
- дискурстың лексика-грамматикалық және семантикалық ерекшеліктеріне талдау жасау [2, 120-б.].

Демек, дискурс – мәтінтүзімнің негізгі шарты, яғни процесс болса, мәтін – сол дискурстың нәтижесі, ал тіл – мәтіннің түзілуіне негіз болатын дискурстық әрекеттің маңызды құралы саналады. Ауызша не жазбаша мәтін түрі болсын, оның қолданылатын жағдаятына қарай әрбір мәтіндер жүйесіне тән ерекше өзіндік лексикасы мен грамматикалық жүйесі, өзіне тән сөздік қоры, сөзді қолданудың өзіндік ережелері мен синтаксисі қалыптасады. Коммуникативтік тұрғыдан алғанда дискурс коммуниканттардың дүниетанымдық жүйесімен, ал прагматикалық тұрғыдан коммуниканттардың сөйлеу әрекеті үстіндегі тілдік таңбаларды қолдануымен байланысты. Осыған сәйкес, қазіргі тіл білімінде дискурстың мынадай түрлері қалыптасқан: саяси дискурс; әскери дискурс; газеттік дискурс; іскери дискурс; балалар дискурсы; өнертану дискурсы; магиялық дискурс; масс-медиа дискурсы; ғылыми (академиялық) дискурс, парфюмерлік дискурс; педагогикалық дискурс; поэтикалық дискурс; публицистикалық дискурс; жарнамалық дискурс; спорттық дискурс; техникалық дискурс; террористік дискурс; феминистік дискурс; көркем дискурс; экономикалық дискурс; электрондық дискурс; этикалық дискурс [3, 69-б.].

Сонымен дискурс – ауызша мәтін және түрлі экстралингвистикалық факторлар (сөйлеуші мен тыңдаушының қоршаған орта туралы білімі, өзіндік пікірі мен құндылықтар жүйесі), ақпаратты қабылдау мен оны түсіну сияқты маңызды элементтер енетін коммуникативті-когнитивті құбылыс ретінде танылады.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында тілдің фразеологиялық жүйесі қайсыбір елдің әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірімен, инновациялық технологиялардың пайда болуымен, әлеуметтік-аксиологиялық ерекшеліктердің өзгеруімен, ұлт өкілдерінің интеллектуалды деңгейінің өсуімен байланысты жаңара түсетіні сөзсіз. Елімізде нарықтық қатынастың белең алуы бұқаралық ақпарат құралдары арасында да бәсекелестікті туғызды.

Ой-пікірдің, ақпараттың айтылуын қамтамасыз ететін *тілдік коммуникация* сөйлеу әрекетінің негізін құрайды. Адам сөйлеу әрекеті арқылы адресаттың сана-сезіміне, ой-пікіріне, мінез-құлқына әсер етуді, ой салуды жүзеге асырады. Сөйлеудің ауызша не жазбаша формасы болсын, әлеуметтік коммуникация процесінде қандай да бір нәтижеге жетудің амалы ретінде қолданылады. Айтылатын сөз, пікір *уәждемесіз, мақсат-ниетсіз* жүзеге аспайды. Ал бұл мәселе лингвистикадағы прагматика мәселесімен тікелей байланысты.

Прагматика – коммуниканттардың арасында жүзеге асатын тілдік қарым-қатынастың негізі саналады. Коммуникация вербалды және бейвербалды амал-тәсілдерді қолдану арқылы жеке тұлғалар арасындағы ақпарат алмасу болса, осы ақпарат алмасу үдерісінде прагматиканың рөлі ерекше саналады. Прагмалингвистикалық аспект тұрғысынан алғанда фразеологизмдердің ауызша және жазбаша сөйлеу әрекеті үстіндегі қызметі, қолданылу мақсаты мен уәжін айқындауға негізделеді. Бұған қатысты мәселелер орыс тіл білімінде Г.В. Колшанский, И.Н. Сусов, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова; қазақ тіл білімінде З.К. Ахметжанова, З.Ш. Ерназарова, Қ.Ө. Есеновалардың еңбектерінде қарастырылады. Тіл біліміндегі прагматика ұғымы туралы тұжырымдардың барлығы тыңдаушыға әсер ету нәтижелерін талдауға негізделген. Онда адамның, яғни автордың қажетті тілдік бірліктерді таңдаудағы және мақсатқа жету барысында ақпараттың берілу қабілетіне ерекше назар аударылады.

Фразеологизмдер жүйесінің прагматикалық аспектісіне тұрақты тіркестердің өн бойындағы эмоционалды, экспрессивтік, бағалауыштық, стилистикалық, ассоциативті-образды мағыналардың тыңдаушыға әсер ету қызметін жатқызуға болады. Сол себепті

сөйлеу кезіндегі фразеологиялық тіркес, идиома, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбектердің қолданысын, сөйлеушінің интенциясымен оның тыңдаушы жаққа әсер ету қызметін байланыста қарастыру керек. Ауызша не жазбаша сөйлеу істіндегі фразеологизмдердің қолданылуын талдау кезінде прагматикалық факторларды негіз етіп алу мәселесі туындайды. Сөйлеушінің интенциясына сәйкес стиль түрін айқындау, соған сәйкес тіл бірліктерін қолдану жағдаяты прагматикалық категориялармен тікелей байланысты жүзеге асатыны сөзсіз. Фразеологизмдердің белгілі бір стиль түрлеріне қарай жиі қолданылуы оның прагматикалық мәнімен тікелей байланысты. *Берілген үзіндіге назар аударайық:*

«Сақалды да *қаты қалмаудың* қамымен ыңғайлана берген. Үлгермеді. Иектің астын ала тиген күшті соққы *аяғын аспаннан келтірді*. Жағы үгітіліп бара жатқандай. *Көзі қарауытып* барып, аунап түсті. Түзеліп кетпек еді, көз алдын тағы бір от көміп кетті. Аузына темірдің дәмі келгендей, жылымшы бір сұйықтық дірдектеп аузына құйылып жатыр. Етпеттей жатып, ауырсына қолымен ұстап көргені сол еді, тұмсығынан қан саулап қоя берді. Ақыра түрегелген. Тағы да *қаты қалыпты*. Төніп келіп қалған қарсыласы жағасынан ала беріп, сол жақ құлақ шекеге темірдей жұдырығын тағы қонжитты. Сол-ақ, *көзінен мың сан от тынымсыз ұша берді*. Басы зеңіп барады. *Көзі қарауытып*, оты азая берген. Белгісіз қоймалжың *қара түнекке* сіңіп бара жатты» (Нүсіп А. Тай). Автор екі жігіттің арасындағы төбелесті өз оқырманына образды түрде жеткізу үшін көріктеуіш құралдарын, тұрақты сөз тіркестерін қолданған. Сақалдың Тайбурыл есімді жігіттен таяқ жеген сәтін автор *қаты қалу, аяғын аспаннан келтіру, көзі қарауыту* сынды фразеологиялық бірліктерді арнайы грамматикалық формалар арқылы қолдана отырып, іс-әрекеттің қалай аяқталғандығының нәтижесін көрсетіп тұр. Сондай-ақ, тілдік жүйедегі дайын тұған фразеологизмдердің (көзінен от жарқ етті) ішіне сыналап сөз енгізу арқылы *«көзінен мың сан от тынымсыз ұша берді»* түрінде қолданысқа түсіреді. Фразеологиялық бірліктердің нормадан дәл осылай ауытқуы үнемі сәтсіз бола бермейді. Керісінше тілдік нормадан белгілі бір коммуникативтік мақсатта ауытқудың оқырманға тигізер ықпалы зор.

Сөйлеу үдерісінде сөйлеушінің коммуникативтік мақсаты негізге алынатыны белгілі. Ғалымдардың көрсетуінше, коммуникативтік мақсаттан *коммуникативтік стратегия* мен *коммуникативтік тактика* мәселелері туындайды. *Коммуникативтік мақсат* – адресанттың сөйлеу тілін жүзеге асыруда көздейтін негізгі мүддесі. Адресанттың арнайы коммуникативтік мақсат қоюының өзі әр түрлі әлеуметтік, идеологиялық, экстралингвистикалық факторларға негізделеді. *Коммуникативтік стратегия* – коммуникативтік мақсатқа жету жолындағы белгілі бір сөйлеу әрекеттерінің кешені болса, ал *коммуникативтік тактика* – сол стратегияның жүзеге асуына әсер ететін бір немесе бірнеше әрекеттер жүйесі [4, 14-б.].

Баспасөз құралдарының негізгі қызметі – тыңдаушыға әсер ету, сол себепті журналистер тарапынан ақпаратты әсерлі, бейнелі түрде жеткізуге ерекше көңіл бөлінеді. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары тілінен айтылатын ойға ерекше эмоционалды-экспрессивті мән үстейтін тілдік бірліктерді жиі кездестіруге болады. Мысалы: Астана қаласы құрылысы Қазақстан экономикасының *тамырына қан жүгіртті*. Қазақстанға *табан тіреген* оралман қазақтар саны 500 мың көрінеді («Жас Алаш» газеті, 15.12.2019). Нидерландта да жоғарғы басқару корпусы мәселелері тағы *талқыға салынды* («Егемен Қазақстан» газеті, 15.12.2019). БАҚ тіліндегі мұндай фразеологиялық бірліктер мен идиомалық тіркестердің қолданысы оқырман қауымға ақпаратты әсерлі етіп жеткізуді, әрі ұлттық таным-түсінік тұрғысынан жеткізуді көздейді.

Қазақ тіл білімінде жарнама, баспасөз, телебағдарламалар тілінде қолданылатын коммуникативтік тактикаларға қатысты мәселелер З. Ахметжанова, Қ. Есенова, Ф. Жақсыбаева сынды тілші-ғалымдардың еңбектерінде арнайы зерттеу нысанына айналды. Ф. Жақсыбаева қазақ тілді баспасөз беттерінде адресанттың я газет өнімдерін тұтынушы

оқырмандардың жоғарыда көрсетілгендей менталдық ерекшеліктеріне сәйкес коммуникативтік тактикалардың бірі ретінде «*бедел иесін тірек ету*» тактикасын көрсетеді. Бұл коммуникативтік тактика бойынша мәтінде көсемнің (ұлт көсбасшысының) немесе қалың бұқараның типтік өкілінің пікіріне сілтеме жасалса, жарияланымның ықпалдастық күшінің де жоғары болатыны айтылады [5, 16-б.]. Мысалы: *Ұлттық экономика министрі Тимур Сүлейменов* осы жылдың қаңтар-қараша айларында инфляциялық үдерістердің тұрақтануы мен инвестициялық белсенділіктің жеделдеуі тұрғысынан, сондай-ақ барлық негізгі секторлардағы жағдайдың жақсаруы нәтижесінде экономика өсімі 3,9 пайызды құрағанын айтты. *Министр атап өткендей*, негізгі капиталға салынған инвестициялардың өсу қарқыны 2016 жылмен салыстырғанда 2,8 есеге өсіп, 5,7 пайызды көрсетті. Жыл басынан бері жылдық инфляция деңгейі белгіленген дәлізде, яғни 6–8 пайыз болды және қарашаның қорытындысы бойынша 7,3 пайызды құрады (Егемен Қазақстан, 13 желтоқсан, 2017 жыл). Осындағы *Ұлттық экономика министрі Тимур Сүлейменов, министр атап өткендей* сынды сөйленімдер автордың коммуникативтік интенциясын жүзеге асыруда *бедел иесін тірек ету* тактикасын ұстанғанын көрсетеді.

Жалпы қай елдің болса да, БАҚ өнімдерінде қолданылатын коммуникативтік тактикалар лингвокогнитивтік, лингвомәдени ерекшеліктер үрдісінен алыс кетпейді. Көпшілік оқырманға ықпал етуде автордың тілдік тактикасы халықтың менталдық ерекшеліктеріне, жалпы білімі мен ықыласына, көзқарасы мен пікіріне, психологиялық жағдайына, мінез-құлқына сәйкес бағытталады.

Ұлттық тілдің негізін құрайтын жүйенің бірі – саяси тіл. Оның қызметі белгілі бір идеологияны насихаттау, халықты қандай да бір саяси іс-әрекеттер жасауға итермелеу, қоғамдық көзқараспен санаса отырып саяси-әлеуметтік шешім қабылдау, манипуляция, ықпал ету, ырқына көндіру, сенімін арттыру сияқты әрекеттерге негізделеді. Саяси мәтін ақпаратты тұтынушылардың ойлау жүйесіне оң әсерін тигізу үшін мәтін мазмұнының ашықтығы мен өткірлігі сынды нақты талаптарға жауап беруі керек. Ал қойылған талаптарды орындау үшін *стильдік, риторикалық және тілдік құралдарды* орынды қолдана білу қажет.

Орыс тіл білімінде саяси лингвистика мәселелерін жан-жақты қарастырған А. Чудинов саяси коммуникацияның қызметі туралы мынадай пікір айтады: «*Политическая коммуникация призвана оказывать прямое или косвенное влияние на распределение власти (путем выборов, назначений, создание общественного мнения и др.) и ее использование (принятие законов, издание указов, постановлений и др.). Политический коммуникация отражает существующую политическую реальность, изменяется вместе с ней и участвует в ее преобразовании*» [6, с. 8].

Саяси дискурс институционалды ортада, яғни, сенат, парламент мәжілістері, үкімет пен саяси партиялардың отырыстарында жүзеге асырылатын ауызша сөйлеу формасы арқылы жүзеге асады. Саяси дискурс бағалауыштық компонентсіз жүзеге аспайды. Саясат – белгілі бір идеяны жүзеге асыру, сайлаушыларды өзіне назар аударту үшін күрес саналады. Мұның негізі құралы – бағалау құралы. Саясатта болып жатқан нәрсенің барлығы тікелей халықтың әлеуметтік өміріне әсер етеді. Сондықтан саясаткердің әлеуметтік-саяси жағдайларға өзінің мүддесі, өзінің қажеттілігі, өзінің ұмтылысы тұрғысынан қарауы әдеттегі құбылыс саналады.

Саяси лингвистиканың кеңестік тіл ғылымында қалыптасып зерттелуінде А.Н. Баранов, М.В. Гаврилова, А.А. Романов, И.В. Вольфсон, А.П. Чудинов сынды ғалымдар көп еңбек етті, ал қазақ тіл білімінде саяси лингвистикаға қатысты өз зерттеулері мен тұжырымдарын ұсынып жүрген Б. Ахатова, Б.С. Жумагулова, Ж.Қ. Ибраева, Г.К. Ихсанғалиева, Р.Г. Сейдахметова сынды ғалымдардың еңбектерін айтуға болады. Ж.Қ. Ибраева саяси дискурс мәселесін мәселесін қарастыра келіп, саясаткерлердің сөйлеу тілі саяси ортаның қызметіне сай қоғамдық-коммуникативтік маңыздылығымен ерекшеленетінін, өйткені тіл –

идеологияны қалыптастырудың, биліктің қуатты құралы ретінде танылатындығын ерекше атап өтеді [7, 43-б.].

Қазіргі саяси лингвистикада саясаткерлердің өзіндік идиостили зерттеле бастады. Саясаткерлер жалпыхалықтық лексиканы қолдана отырып, өздерінің саяси мәтіндерін түзеді. Саясаткер өзінің ойын екінші жаққа *дәл, айқын, әсерлі* түрде жеткізуді мақсат етуі мүмкін. Кейбір орын алған жағдаяттарға байланысты сынау, қарсы шығу немесе ескерту айту, белгілі бір әрекетті қолдамау мақсатын ұстануы мүмкін.

Тілдік жүйедегі бағалаудың негізгі құралы – лексика-фразеологиялық жүйе. Қоғамдық-саяси лексика мен фразеологизмдердің бағалауыштық сипаты саяси дискурс аясында қарастырылады. Тілдік жүйенің лексико-фразеологиялық мүмкіндіктері өте үлкен. «Өйткені фразеологизмдердің пайда болуына күнделікті өмір мен өзімізді қоршаған заттар мен құбылыстардың бір-бірінің әсерінен туған бейнелі қабылдаудың ықпалы зор», – деген пікір білдіреді Қ.Б. Уразбаев [8, 28-б.].

Қоғамда орын алып жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер жаңа атаулар мен қолданыстардың, жаңа фразеологиялық қолданыстардың пайда болуына әсер етіп жатыр. Мұндай жаңа тілдік бірліктердің, ең алдымен, жеке адамдардың сөйлеу тілінде қалыптасып, өзгелердің тарапынан қайталануы арқылы ауызекі сөйлеу тіліне енуі мүмкін. Мұндай жаңа тілдік бірліктердің қалыптасуының негізгі қайнар көзі ретінде көркем мәтіндер, газет-журнал, теле-радиохабарлар тілі, жарнама және PR мәтіндері саналады. И.Б. Голуб осыған байланысты мынадай пікір білдіреді: «Фразеологические богатства языка оживают под пером талантливых писателей, публицистов и становятся источником новых художественных образов, шуток, неожиданных каламбуров. Художники слова могут обращаться с фразеологизмами как с «сырьем», которое подлежит «творческой обработке». В результате фразеологического новаторства писателей, публицистов возникают оригинальные словесные образы, в основе которых «обыгранные» устойчивые выражения. Творческая обработка фразеологизмов придает им новую экспрессивную окраску, усиливая их выразительность» [9, с. 121].

Фразеологизмдер саяси дискурсқа қажетті барлық сипаттамаларға ие, дәлірек айтқанда, белгілі бір ойды нақты, анық әрі экспрессивті түрде жеткізеді, саясаткер тарапынан қолданылған фразеологиялық бірліктер ақпаратты қабылдаушылардың санасында ұзағырақ сақталуына әсер етіп, сол арқылы өміршеңдік сипат алады. Саясаткер ауызша не жазбаша сөйлеу тілінде фразеологизмдерді мүмкіндігінше жиірек қолдануы қажет, себебі мұндай тілдік бірліктер жалпыхалыққа түсінікті болып келеді. Сол арқылы халыққа саясаткерді бір табан болса да жақындата түседі. Сонымен қатар саясат тілінің қоғаммен бірге үнемі даму үстінде болатындығы неофразеологиялық қолданыстардың пайда болуына әсер етеді. Кез келген тілдік бірліктің құрамы мен құрылымның жаңа болуы адамның қызығушылығын тудырады, сонымен адресаттың ой санасына тиімді әсер етуге көмектеседі.

А. Алтунян саяси мәтін мазмұнын түзуде сөздердің тіркесімділік қабілетін, фразеологизмдердің қолданысын, сөздердің орналасу тәртібін, сөз не сөз тіркесі астарындағы мәдени коннотацияны, тілдік бірліктердің эмоционалды-экспрессивті қызметін ескеру қажеттілігін атап көрсетеді [10, 30-б.]. Коммуникативті тактика – адресатқа әсер етудің, коммуникативтік мақсатқа жетудің негізгі құралы. БАҚ-тың негізгі ұстанатын тактикасы – тыңдаушыға әсер ету. Тыңдаушыға әсер ету қызметі экспрессивті-синтаксистік конструкция арқылы жүзеге асырылады, атап айтқанда, сұраулы конструкциялар, толық емес сөйлемдер, парцелляцияланған конструкциялар, орны ауыстырылған конструкциялар және т.б. Осы конструкциялардың әрқайсысы адресатқа өзінше әсер етеді, адресаттың назарын маңызды деген ақпаратқа не мәтін бөлігіне аударады. Сондай-ақ Б. Ахатова саяси дискурсқа қатысушылар арасындағы саяси ақпараттағы не мәтіндегі «белгісіздік» тактикасының атқаратын қызметі туралы былай дейді: «Смысловая неопределенность политического дискурса способствует манипулированию общественным сознанием. Неопределенность

создает благодатную почву для приглушения неблагоприятной информации, ее вуалирования; сокрытия объективной информации; замалчивания персональной ответственности (для снятия ответственности)» [11, с. 20].

Саяси мәтіндердің ауызша және жазбаша формасы негізінен бұқаралық ақпарат құралдарында көрініс табады. Өйткені саясаткерлердің, саяси тұлғалардың, саяси партиялар мен институттардың саяси іс-әрекеттері саяси дискурс түрінде БАҚ-та жарияланады. Саяси тұлғалар, саяси қайраткерлер ауызша әдеби сөйлеудің ең жоғарғы формасын меңгергені дұрыс. Өйткені ауызша әдеби тілдің ең жоғарғы формасы – шешендік. Шешен сөйлеу тек ауызша әдеби тілді меңгергенде ғана жүзеге асады деген ұғым қалыптаспау керек. Себебі күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде де, бейтарап сөйлеу тілінде де шешендіктің үлгісін көрсетуге болады [12, 375-б.].

Фразеологизмдер тілдік коммуникацияда маңызды рөл атқарады. Олар бір мезетте түрлі қызмет атқарады: мәтінге *образдылық* береді, мәтіннің *экспрессивті әсерін* күшейтеді, мәтінге *өміршеңдік сипат* береді. Тілдік бірліктердің өн бойындағы мұндай белгілерді саясаткерлер жоғары бағалайды, өйткені олар саяси мәтіндерде және ауызекі сөйленісте қолданылатын тұрақты сөз тіркестеріне жиі назар аударады. Мысалы: «Америка президенті Дональд Трамп тамыздың соңын ала бере Ресей, Иран, Солтүстік Корея секілді *алпауыттардың өңешін санкциямен тығындап тастады*. Сарапшылар болса, бұл жер келешекте НАТО күштерін орнықтыратын *алпауыт плацдармға* айналады деп жорамалдайды» («Айқын», 17.11.2017). «Бұл – ұлтқа деген қарусыз, аштықсыз, физикалық түрмен емес, бірақ нақтылы *рухани геноцид* деп бағалауға болатын жаһандық шара. Тілге қатысты *сыңар жақ саясат* ұлт тағдырына қауіп төндіруі мүмкін Адам баласы алдымен *ана тілінің уызымен ауызданбаса* кейін қазақ тілін ұмытатынын, ол адамның генетикасын бұзу болып табылатынын ескертті («Қазақ үні», 12.04.2016). Берілген мәтіндердегі фразеологизмдердің өн бойындағы эмоционалды-экспрессивті мәні арқылы автор не саясаткер қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық өзгерістерге қатысты өзіндік ой-пікірін, көзқарасын, іс-әрекетке деген оң не теріс бағасын жеткізе алады. Осы тұрғыдан алғанда саясаткерлердің тілінде фразеологизмдер кеңінен қолданысқа түсіп отырады немесе окказионалды фразеологиялық тіркестерді қолданысқа түсіреді. Соңғы уақытта тілдік жүйедегі фразеологизмдердің шығармашылық тұрғыдан түрленісін жиі кездестіруге болады. БАҚ тілінде, саясаткерлердің көпшіліктің алдына шығып сөйлеген сөзінде кездесетін бейнелі сөз өрнегі, сонымен қатар фразеологизмдер саны айтарлықтай өскен. Кейде саясаткерлердің өздері қанатты сөздердің авторы болып жатады, нәтижесінде ондай сөздер көпшілік ортада кеңінен қолданысқа түседі. Қоғамда орын алып жатқан құбылыстарға қатысты өзіндік бағасын беруде саяси қайраткерлер, саяси тұлғалар тарапынан лексика-фразеологиялық жүйе орынды қолданылады. *Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухан жаңғыру» атты мақаласына назар аударайық: «Біз тарихтың сабағын айқын түсінуіміз керек. Революциялар дәуірі әлі біткен жоқ. Тек оның формасы мен мазмұны түбегейлі өзгерді. Біздің кешегі тарихымыз – бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттық өркендеуіне мүмкіндік беретініне көзіміз жетеді. Бұдан сабақ ала білмесек, тағы да тарихтың темір қақпанына түсеміз. Ендеше, эволюциялық даму қағидасы әрбір қазақстандықтың жеке басының дербес бағдарына айналуға тиіс. Бірақ, қоғамның эволюциялық дамуы қағида ретінде мәңгі тұмшаланудың синонимі емес. Сол себепті, тарихтың ащы сабағын түсініп қана қоймай, өзіміз күнде көріп жүрген қазіргі құбылыстардан ой түйіп, болашақтың беталысына қарап, пайым жасау білу де айрықша маңызды. Бүгінде революциялар өңін өзгертіп, ұлттық, діни, мәдени, сепаратистік перде жамылды. Бірақ, бәрі де, түптеп келгенде, қантөгіспен, экономикалық күйреумен аяқталатынын көріп отырмыз» (www.akorda.kz). Асты сызылған тұрақты тіркестер ауыс мағынаны бейнелеп көрсетеді, әрі өзінің окказионалды қолданысымен ерекшеленеді.*

Жалпы фразеологизмдердің түрлі сөйлеу актілеріндегі қолданысына назар аударайық. Дж. Серль, Дж. Остин типологиясы негізінде сөйлеу актісінің мынадай түрлерін көрсетеді:

- локативті – өз-өзінен айтылатын сөйлеу ағыны, акт-констатация;
- иллокативті – екінші жаққа ниетін білдіреді, мақсатын айқындайды;
- перлокативті – өзге адамның іс-әрекетіне мақсатты түрде әсер етуді көздейді [13, 85-б.].

Дж. Остин иллокативті сөйлеу актісін, яғни тыңдаушы жаққа өз мақсат-ниетін жеткізу әрекетіне назар аударды. Иллокативті сөйлеу актісін өз ішінен мынадай кластарға жіктеп көрсетеді: репрезентативтер, директивалар, комиссивтер, декларациялар. Бұл көрсетілген жіктелімдердің әрқайсысының ұстанатын тілдік-стильдік белгілеріне қарай фразеологиялық қолданыстары болады.

Репрезентативтер – айтылған пікірлердің шынайылығын, орын алған саяси жағдайларға қатысты сөйлеушінің өзіндік ойын нақты жеткізе алуға, өзінің жауапкершілігін (әр түрлі деңгейде) айқындауға бағытталған. Мысалы: «*Табысымызды еселеп, Тәуелсіздігімізді баянды ете түсу үшін бізге балталаса да бұзылмайтын берік ауызбіршілік керек. Израиль бұл аймақты лаңкестік әрекеттердің орталығы әрі ХАМАС-тың «тісіне дейін қаруланған» әскери қанаты «Изз ад-Дин әл-Кассамның» ұясы деп санайды (bnews.kz). Осындағы «тісіне дейін қаруланған» тұрақты сөз тіркесі «барлығына сақадай-сай дайын» деген мағынаны иеленеді.*

Сөйлеу актілерінің келесі бір түрі – директивалар. Директивалардың негізгі мақсаты – сөйлеушінің тыңдаушы жаққа белгілі бір іс-әрекетті жасатуға бағыттау. Директивалар негізінде қандайда бір саяси ахуалға қатысты әрекетсіздік адресатты оятады, сөйлеуші тыңдаушы жаққа өз қалауының орындалуын талап етеді. Көбіне директивалар талап ету, бұйыру, шектеу, рұқсат беру арқылы көрініс тауып отырады. Оған дәлел ретінде мынадай мысалдарды келтіре кеткен жөн: «Себебі, бірнеше жылдан бері індеттің *бетін қайтара алмай* отырған мамандардың әрекетіне астанадағылардың да *көңілі толмай отыр. Қырғи-қабақ соғыс* аяқталғанымен айналамызда ақпараттық экспансия, неоколониализм үшін тайталас толастамақ тұрмақ, барған сайын өршіп барады (gamshy.kz). Мұндағы сөйлеу актісінен коммуниканттың адресатты ояту интенциясы байқалады. Адресатты іске қосу мақсатында, оның жігерін қайрай түсу мақсатында жоғарыда берілген фразеологизмдерді тілдік қолданысқа түсірген.

Иллокутивті сөйлеу актісінің тағы бір класы – декларациялар. Мұндай сөйлеу актілері комиссивтермен бірге компанияның сайлауалды дебаттарында айтылатын саясаткерлердің сөзіне, қоғамдағы саяси іс-шараларды ақпараттандыру тән. Мысалы: «Өмірін халқының бақыты жолына арнаған жанға бұдан зор құрмет болмайды. Мен үшін ел сенімінен асқан мәртебе жоқ, сол сенімді ақтаудан артық бақыт жоқ. Сол себепті, мен Қазақстанның жарқын болашағы жолында қандай тәуекелге де дайынмын» (www.akorda/kz). Демек, әрбір сөйлеу актілерінің өзіндік лексикалық және фразеологиялық қоры болады, әрі белгілі бір аудиторияға бағытталады.

Осы сөйлеу актілерінің өзіндік лексикалық және фразеологиялық қоры болады, әрі белгілі бір аудиторияға бағытталады. Тілдік жүйенің лексико-фразеологиялық мүмкіндіктері өте үлкен. Фразеологизмдер саяси дискурста қажетті барлық сипаттамаларға ие, дәлірек айтқанда, белгілі бір ойды нақты, анық әрі экспрессивті түрде жеткізеді. Саяси саясаткер тарапынан қолданылған фразеологиялық бірліктер ақпаратты қабылдаушылардың санасында ұзағырақ сақталуына әсер етіп, сол арқылы өміршеңдік сипат алады. Саясаткер ауызша не жазбаша сөйлеу тілінде фразеологизмдерді мүмкіндігінше жиірек қолдануы қажет, себебі мұндай тілдік бірліктер жалпыхалыққа түсінікті болып келеді. Сол арқылы саясаткерді халыққа бір табан жақындата түседі. Сонымен қатар саясат тілінің қоғаммен бірге үнемі даму үстінде болатындығы неофразеологиялық қолданыстардың пайда болуына әсер етеді.

Кез келген тілдік бірліктің құрамы мен құрылымының жаңа болуы адамның қызығушылығын тудырады, сондай-ақ адресаттың санасына тиімді әсер етуге көмектеседі.

Қорытынды

Коммуникацияның негізгі формасы – дискурс пен мәтін. Сөйлеу әрекетіндегі тілдік таңбаның қызметін тану стилистиканың жаңа бағытының қалыптасуына алып келді. Прагмалингвистика адамның коммуникативтік әрекетінің ауызша (дискурс) және жазбаша (мәтін) формасын қарастырады. Осылайша дискурс пен мәтін теориясы прагмалингвистиканың негізгі зерттеу нысанына айналды. Дискурс құрамына мәтін және түрлі экстралингвистикалық факторлар (сөйлеуші мен тыңдаушының қоршаған орта туралы білімі, өзіндік пікірі мен құндылықтар жүйесі), ақпаратты қабылдау мен оны түсіну сияқты маңызды элементтер енетін коммуникативті-когнитивті құбылыс ретінде танылады.

Саяси дискурс институционалды дискурстың негізгі формасы, саяси идеологияны жүзеге асыру құралы саналады. Саясат әлемі сырт көзге оңай көрінгенмен, оның да өз қиындығы бар. Оның да өз көшбасшысы, өз заңдары, электоратқа әсер етудің өз механизмдері бар. Соңғы жиырма жылдықта тіл мен саясаттың байланысы тілші-филологтардың зерттеу нысанына айналып келеді. Саяси коммуникацияға назар аудару, оны зерттеу ісі саяси лингвистиканың қалыптасуына ықпал етті.

Қазіргі уақытта саяси дискурс прагматикалық, когнитивтік, семиотикалық аспектіден қаралуда. Коммуникативтік мақсатты жүзеге асыруда коммуникативтік стратегия мен тактикаларды пайдалану арқылы сөйлеу үдерісінде алдына қойған жетістіктерге қол жеткізуге болады. Сөйлеуші адам тыңдаушы жаққа өзінің ой-пікірін, көзқарасын түсіндіре отырып, өзара түсініспеушілікті, келіспеушілікті болдырмауға әрекет жасайды.

Тыңдаушы жаққа сыйластықпен қарау тілдік коммуникацияның ойдағыдай өтуінің негізі саналады. Тілдік жүйедегі фразеологиялық қолданыстардан саяси мәнді лексика-фразеологиялық жүйенің ерекшелігі тұрақтылығы жүз пайыз болмауы мүмкін, саяси мәнді фразеологизмер уақыт өте келе өзінің тұрақтылығынан айрылуы мүмкін. Бұл жердегі фразеологизм дегенде тек қана идиомалық тіркес қана емес, тұрақты тіркестер, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер де негізге алынады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 439 б.
2. Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы: КазУМОпМЯ, 2009. – 352 с.
3. Сулейменова Э.Д. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Современные проблемы дискурса: теория и практика. Сб. науч. трудов Межд. научно-практ. конф. Центр-Азиатской Ассоц. по Деловому Общению и КазУМОМЯ им. Абылай хана. – Алматы, 2006. – С. 64.
4. Ахметжанова З.К. Коммуникативная тактика опоры на авторитет. Коммуникация и коммуникативные тактики // Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы: КазУМОМЯ им. Абылай хана, 2005. – С. 381–384.
5. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығарылтын газет материалдары бойынша). – Фил. ғыл. канд. ... диссертациясы. – Алматы, 2000. – 21 б.
6. Чудинов А.П. Политическая лингвистика. – Москва: Флинта, 2006. – 254 с.
7. Ибраева Ж.Қ. Қазақстанның саяси дискурсындағы саясаткердің тілдік тұлғасы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – 2010. – №2(32). – Б. 437.

8. Уразбаев Қ.Б., Оразалиева Г.Е. Жүрек концептісінің қазақ, орыс, ағылшын тілдері дереккөздеріндегі бейнесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2014. – №1. – Б. 28–31.
9. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – Москва: Айрис-пресс, 2014. – 448 с.
10. Алтунян А.Г. Анализ политических текстов. – Москва: Логос, 2010. – 384 с.
11. Ахатова Б.А. Коммуникативные технологии воздействия в политическом дискурсе // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2005. – №7 (89). – С. 19–24.
12. Seiilbek S., Zhunissova M., Kosheikova A., Kadyrov Z., Duisebekova Zh. Rhetoric as art of eloquence in the ancient greek culture // Bolivarian Republic of 176 Venezuela, University of Zulia, Experimental Faculty of Science, Journal Option. – Maracaibo, Venezuela, 2018. – Vol. 34, No. 85. – P. 374–393.
13. Серль Дж., Остин Дж. Теория речевых актов. Новое в зарубежной лингвистике / Под редакцией Б.Ю. Городецкого. – Москва: Прогресс, 1986. – 423 с.

REFERENCES

1. Qaliev Ğ. Til bilimi terminderiniń túcindirme sózdigi. – Almaty: «Sózdik-Slovar», 2005. – 439 b. [in Kazakh]
2. Karlinskıı A.E. Metodologııa ı paradıgmy sovremennoi lingvistikı. – Almaty: KazÝMOpMıa, 2009. – 352 s. [in Russian]
3. Sýleimenova E.D. Diskýrs v diskýrse kazahstanskoi lingvistikı // Sovremennye problemy diskýrsa: teoriıa ı praktika. Sb. naých. trýdov Mejd. naýchno-prakt. konf. Tsentr-Aziatskoi Assots. po Delovomý Obennıy ı KazÝMOMıa im. Abylai hana. – Almaty, 2006. – S. 64. [in Russian]
4. Ahmetjanova Z.K. Kommýnikativnaja taktika opory na avtoritet. Kommýnikatsıa ı kommýnikativnye taktikı // Sopostavitelnoe ıazykoznanie: kazahskıı ı rýsskıı ıazykı. – Almaty: KazÝMOMıa im. Abylai hana, 2005. – S. 381–384. [in Russian]
5. Jaqsybaeva F.Z. Gazet mátininiń pragmatikalıq fýnktııasy (qazaq tilinde shyǵaryltyın gazet materialdary boyınsha). – Fıl. ğyl. kand. ... dissertatsııasy. – Almaty, 2000. – 21 b. [in Kazakh]
6. Chýdinov A.P. Politicheskaja lingvistika. – Moskva: Flinta, 2006. – 254 s. [in Russian]
7. Ibraeva J.Q. Qazaqstanıń saıası diskýrsyndaǵy saıasatkerdiń tildik tulǵasy // Abai atyndaǵy QazUPÝ Habarshysy. – 2010. – №2(32). – B. 437. [in Kazakh]
8. Ýrazbaev Q.B., Orazalıeva G.E. Júrek kontseptisiniń qazaq, orys, aǵylshyn tilderi derekkózderindegi beınesi // Iasaýı ýnıversitetiniń habarshysy. – 2014. – №1. – B. 28–31. [in Kazakh]
9. Golýb I.B. Stilistika rýsskogo ıazyka. – Moskva: Aıris-press, 2014. – 448 s. [in Russian]
10. Altýnian A.G. Analiz politicheskıh tekstov. – Moskva: Logos, 2010. – 384 s. [in Russian]
11. Ahatova B.A. Kommýnikativnye tehnologıı vozdeıstvııa v politicheskom diskýrse // Vestnik KazNÝ. Serıa filologicheskaja. – 2005. – №7 (89). – S. 19–24. [in Russian]
12. Seiilbek S., Zhunissova M., Kosheikova A., Kadyrov Z., Duisebekova Zh. Rhetoric as art of eloquence in the ancient greek culture // Bolivarian Republic of 176 Venezuela, University of Zulia, Experimental Faculty of Science, Journal Option. – Maracaibo, Venezuela, 2018. – Vol. 34, No. 85. – R. 374–393. [in English]
13. Serl Dj., Ostın Dj. Teoriıa rechevyh aktov. Novoe v zarýbejnoi lingvistikı / Pod redaktsiei B.Íy Gorodetskogo. – Moskva: Progress, 1986. – 423 s. [in Russian]

ӘОЖ 811.512.122; 811.111-26; МҒТАР: 16.21.07
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.048>

А.К. МЕЙРБЕКОВ¹, А.Е. СМАТОВА^{✉2}, Б.М. ТІЛЕУБЕРДИЕВ^{3*}

¹PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а. (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-9439-0614>

²PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: smatova.80@mail.ru

³филология ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: miamia85@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада қазақ және ағылшын топонимдерін когнитивтік лингвистика тұрғысында зерттеп топонимдердегі жүйелі сипаттау түр-түс атауларының репрезенттелуі мен қабылдауын түсіндіру механизмі және осы механизмдердің құрылу ұстанымдары қарастырылады. Топонимдерді әлемнің тілдік бейнесі – адам және қоршаған орта қарым-қатынасының санада өңделген шындығының тілдегі көрінісі ретінде талданады. Топонимдердің когнитивтік зерттеулердегі қазіргі кезеңі тілді когнитивті кіші жүйелердің бірі және қоршаған шындықты тұжырымдауда ономастикалық лексика ретінде қарастыруын қамтиды. Әлемнің жалпы ұлттық топонимиялық бейнесінің құрамында *түр-түс атауларына қатысты жасалған жер-су атауларының* уәжділігін анықтайды. Екі тілде де қолданылатын түр-түс атрибуттарынан номинацияланған онимдік апеллятивтердің тіркесуін зерттейді.

Топонимдер құрамындағы түстер географиялық объектілердің ерекшеліктерімен және оларды адамның көру мүшелерінің қабылдау ерекшеліктерімен байланысты қарастырылады. Сыртқы әлем әр түрлі халықтарға ерекше идиоэтникалық үлгілер түрінде берілуіне байланысты, түрлі этностардың топонимдерінде түс-таңбалары жаңа қырларынан танылады. Мақалада үлгі ретінде берілген жер-су атауларындағы кеңістіктің түстік сипаттамалары қарастырылады. Географиялық атаулардың түс құрамдастарының табиғатына әр түрлі көзқарастар талданады, түстің символдық және бағдарлы түсіндірілу мүмкіндігі көрсетілген. Топонимдер құрамындағы түстердің көкжиек көрсеткіші ғана емес, бағдар функциясын да орындай алатындығы назардан тыс қалмайды. Топонимдер құрамында түстің бағдар символизмі номинацияланатын объектінің табиғатына байланысты зерттеу нәтижелері де беріліп отыр.

Кілт сөздер: қазақ, ағылшын, топоним, түр-түс, мәдениет, номинация, этнос, оним.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мейрбеков А.К., Сматава А.Е., Тілеубердиев Б.М. Қазақ және ағылшын топонимдеріндегі түр-түс атауларының репрезенттелу ерекшелігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 202–214. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.048>

*Cite us correctly:

Meirbekov A.K., Smatova A.E., Tileuberdiev B.M. Qazaq jáne aǵylshyn toponimderindegi túr-tús ataýларының reprezenttelý erekshelegi [Features of Representation of Color Names in Kazakh and English Toponyms] // *Iasaýı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 202–214. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.048>

А.К. Мейирбеков¹, А.Е. Сматава², В.М. Тилеубердиев³

¹*PhD, Acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ph-doctor@mail.ru*

²*PhD Doctoral Student, M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan Shimkent), e-mail: smatova.80@mail.ru*

³*Doctor of Philological Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shimkent), e-mail: miamia85@mail.ru*

Features of Representation of Color Names in Kazakh and English Toponyms

This article deals with the study of toponyms of Kazakh and English toponymy in the context of cognitive linguistics and the mechanism of interpretation of representation and perception of color names in toponyms and the principles of construction of these mechanisms. Toponyms are analyzed as a speech expression processed in the consciousness of the linguistic image of the world-the relationship of man and the environment. The modern stage of place names in cognitive research includes the consideration of language as one of the cognitive subsystems and onomastic vocabulary in the formulation of surrounding truths. The composition of the national toponymic picture of the world determines the motivation of the land-water names made in relation to the color names. Studying the combination of onym appellation, nominated from the attributes of the colors used in both languages.

The color designation in toponyms is considered in connection with the peculiarities of geographical objects and their perception by human visual organs. Due to the fact that the external world is transmitted to different peoples in the form of specific idioethnic patterns, in place names of different ethnic groups, color symbols are recognized by new facets. The article discusses the color characteristics of the space in the names earth-water, given as a sample. Various approaches to the nature of the color components of geographical names are analyzed, and the possibility of symbolic and orientational interpretation of color is shown. The fact that the color in toponyms can serve as an orientation function, and not just as an indicator of the horizon side, also does not go unnoticed. The toponyms also present the results of research related to the nature of the object in which the symbolism of color orientation is nominated.

Keywords: Kazakh, English, place-name, color, culture, category, ethnic group, onyms.

А.К. Мейрбеков¹, А.Е. Сматава², В.М. Тилеубердиев³

¹*PhD доктор, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ph-doctor@mail.ru*

²*PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: smatova.80@mail.ru*

³*доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: miamia85@mail.ru*

Особенности репрезентации цветовых названий в казахских и английских топонимах

В данной статье рассматривается изучение топонимов казахской и английской топонимики в контексте когнитивной лингвистики и механизм интерпретации репрезентации и восприятия цветовых названий в топонимах и принципы построения этих механизмов. Топонимы анализируются как речевое выражение, обработанное в сознании, языкового образа мира – отношения человека и окружающей среды. Современный этап топонимов в когнитивных исследованиях включает в себя рассмотрение языка как одной из когнитивных подсистем и ономастической лексики в формулировании окружающих истин. Состав общенациональной топонимической картины мира определяет мотивацию при выборе наименований для земельных и водных объектов, связанных с названиями цветов

(оттенков). Также изучается сочетание онимовых апеллятивов, номинация которых связана с цветовой атрибутикой, используемой на обоих языках.

Цветовое обозначение в составе топонимов рассматривается относительно особенностей географических объектов и их восприятия органами зрения человека. В связи с тем, что у разных народов внешний мир представляется в виде специфических идиоэтнических образцов, в топонимах разных этносов цветовые символы распознаются с новой стороны. В статье рассматриваются цветовые характеристики пространства в названиях земель и вод, приведенных в качестве образца. Анализируются различные подходы к природе цветowych составляющих географических названий, показана возможность символической и ориентационной интерпретации цвета. Тот факт, что цвет в составе топонимов может служить ориентирующей функцией, а не просто как указатель горизонта, также не остается незамеченным. В составе топонимов также представлены результаты исследований, связанные с природой объекта, в котором номинируется символика цветовой ориентации.

Ключевые слова: казахский, английский, топоним, цвет, культура, номинация, этнос, оним.

Кіріспе

Қазақ және ағылшын халықтарының топонимдік номинациясына негіз болатын тағы бір негізгі фактор – түр-түс атаулары. Кез келген ұлт мәдениетіндегі түр-түс әлемі өзіндік ерекшелікке, өзіндік белгілік таңбалық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген. Қоршаған орта, аспан әлемін тіпті кез келген материалдық мәдениетке байланысты заттар, киім-кешек, құрал-жабдық, болмаса рухани мәдениетке қатысты салт-дәстүрді түр-түссіз қабылдау мүмкін емес. Онсыз оның болмыс-бітімі толыққанды болмайды. Сондықтан түр-түс – ұлт мәдениетін танытатын бірден-бір жол. Ол өз тамырын терең жайып, ата-бабамыздың мифтік түсінігімен де астасып жатады. Адам баласы өзін қоршаған табиғатты, өзін-өзі, қоғамдағы заттар мен құбылыстарды жан-жақты да терең танып білудің көптеген тілдік қайнар көздері мен тәсілдеріне түр-түс әлемі де жатады.

Тіл – адам таным нәтижесінде жинақталған ақпаратты арнайы белгілейтін, жеткізетін таным құралы, қолданыс құралы; тілдік таңба жүйесі. Тіл мен таным (дүниетаным, этникалық таным) байланысы мен тұтастығы тек жалпы есімдермен өрнектелген «ғаламның тілдік бейнесінде» ғана байқалмайды, сонымен бірге «ономастикалық ғалам бейнесінде» де өз көріністерін паш етеді [1, 219–220-бб.].

«Ономастикалық ғалам бейнесіндегі» тіл мен танымның байланысы (тұтастығы) Б.М. Тілеубердиевтің еңбектерінде қарастырылған. Б.М. Тілеубердиевтің пікірінше: «Дүниенің топонимиялық көрінісі тілдік сана болмысынан, этностық таным тұрғысынан қарастырылуы керек. Тілдік санадағы кеңістік жөнінде ұғым әр тарихи дәуірлерде қалыптасқан, сол дәуірден көрініс беретін ментальдік ұстанымдар, когнитивтік түсініктер жүйесі бар» [2, 368-б.]

Негізгі бөлім

Түсті білдіретін атаулар көп жағдайда шындығында да тауды құрайтын тау жыныстарының түсімен тікелей байланысты болады. Бұл мәселеге байланысты талас тудыратын жағдайлар бар екендігін ескере отырып, кейбір нақты географиялық сипаттамалары бар объектілердің атауына тоқтала кетейік.

Ақшоқы – Шығыс Қазақстан облысындағы тау аты, таудың абсолютті биіктігі 1055 м-ге жетеді. П. Семенов атаудың шығу тегін былайша түсіндіреді: «таудың бұл атты алу себебі ұзақ уақыт қар басып жататындығына байланысты» [3, 39-б.]. Кейде бұл атаудың этимологиясын «шөпке бай шоқы» деп түсіндіру де кездеседі. Ақшоқы тауының маңында

түске байланысты атаулар (Ақтас, Ақшәулі, Ақүбек, Ақши, Сарышоқы, Қаражал) көп шоғырланған. Сондықтан орфографиялық элементтерді жіктеуде осы өңір үшін басты белгі – объектілердің түсі (жыныстарының, қардың, т.б.) болған деп қорытынды жасауға болады.

Көкшетау – іргелес орналасқан денудациялық жазықтардан күрт көтерілетін, беткейлері тік, гранитті массив. Көршілес жазықтармен биіктік айырмасы (амплитуда) 500 м-ге жетеді. Таудың осы сипатының ерекше әсер қалдыратынын 1813 ж. осы өңірде болған Ф. Назаровтың мына сөздері дәлелдей түседі: «...оң жағымыздан 3 күндік жерден көгілдір тартып сұмдық биіктіктегі Көкшетау тауы көрінеді, тау төбелерін бұлт басып тұр» [4, 22-б.]. Бұл тау атының шындығында да түспен байланысты екендігін дәлелдейді.

Сонымен бірге, ғалым түр-түсті білдіретін қазақ топонимдерінің семантикасын талдау кезінде жер-су атауларының құрамындағы «түр-түс» сын есімдері тек түсті ғана білдіріп қоймай, кейбір топонимдерінде түстен бөлек мағынаны білдіретінін байқауға болатындығын айтады. Қазақ топонимикасында бұған ең бірінші рет топонимист Е. Қойшыбаев көңіл аударды [5].

Қазақстанның солтүстік өңірі гидронимдерін зерттеуші Г.Ш. Бекенова қазақ гидронимдерінде түр-түске байланысты өзен, көл атаулары жиі кездесетіндігін айтады және бұл өңірде түске байланысты ақ, қара, қызыл, сары, қоңыр, боз, шұбар, көк сөздерімен келген атауларға тілдік талдау жасайды. Мысалы: Ақбұлақ, Аққұдық, Ақсу, Алакөл, Қараағаш, Қарабұлақ, Қараөзен, Көктерек, Көктөбе, Қызылағаш, Қызылсор, Сарыөзек, Сарыбұлақ, Сарыадыр [6, 15-б.].

Қазығұрт өңірінің топонимикасын қарастырып, оған этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасаушы ғалым Б. Тасполатов та «Қазығұрт топонимиясында, мәселен, түске байланысты географиялық атаулар аз емес. Бұлардың құрамында *қара, ақ, қызыл, сары, көк, боз* сын есімдері ұшырасады. Бұл түсті білдіретін сын есімдер әдетте аталған нысанның түсін немесе түрін білдіреді де, *тау, тас, төбе, бұлақ, су, құм, сай*, т.б. географиялық нысандарды анықтау үшін қызмет етеді» дейді [7, 17-б.].

Ғалым Қ. Рысберген «Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері» атты еңбегінде топонимдер құрамындағы түр-түс атрибуттарының түрлі сипаттағы (ландшафттық, соматикалық, заттық-артефактік, т.б.) апеллятивтік атаулармен кездейсоқ емес, талғамалы, «таңдамалы» сипатта тіркесетінін дәлелдеп береді. Ол басқа түстерге қарағанда тілімізде «қара» сөзімен келген топонимдер басым екендігін атап кетеді [8, 64-б.].

Қай тілде болмасын, оның ішінде түркі тілдерінде түсті білдіретін *ақ, қара*, т.б. сын есімдермен бірігіп жасалған топонимдер кездеседі. Олардың мағыналары туралы А.Н. Кононов, Е. Қойшыбаев, Г.Ф. Саттаров, т.б. ғалымдар өз еңбектерінде жан-жақты сөз етеді [9, 102-б.].

Ақ – 1. түс, таза. 2. ағу. 3. батыс.

Ақбұлақ – бұлақ, мағынасы: «бұлақ суының түсіне». *Ақтау* – тау, мағынасы: «таудың батыс жақта орналасуына байланысты», Маңқ. ауд.; *Ақшелек* – село, мағынасы: «мүмкін, ру атына байланысты», Қ-қоға ауд.

Қара – 1. түс. 2. қалың. 3. мөлдір. 4. жер.

Қарақамыс – қыстау, мағынасы: «қалың қамыс». *Қарасу* – көл, мағынасы: «жер, су мәнінде», Мах. ауд.

Жер-су атауларының құрамындағы қара сөздері де осындай құбылыстарға қатысты да қолданылады. «*Қарасаз* – саздың аты. Қара сөзі «жер» мәнінде. Бұл атаудың өзіндік сипаты сол – жер асты суы жер бетіне тым таяу жатады. Сондықтан да бұл атау көнедегі «жер-су» немесе «саз-су» ұғымындағы сөз тіркесін толық дәлелдейді.

Қарасаздың қазір сазды жер емес екендігі белгілі. Мәселен, бізге таныс қазақтың белгілі ақыны Мұқағали Мақатаев жырларына арқау болған Қарасаз жерінде қазір осы аттас ауыл орналасқан. Саздың үстіне ауыл салынбасы белгілі. Ертеде сазды жер болғанын

жергілікті тұрғындар, көнекөз ақсақалдар жақсы біледі. Ал сырт көзге ол бірден байқала бермейді. Тек айналаға зер салып, маңайды шарлап қараған, адам ғана атау сырына үңіліп, оның кезінде жер жағдайына лайық қойылғанын аңғара алады.

Сонымен, түске қатысты топонимдер кейде сындық мағынасымен қатар, әр түрлі ауыспалы мәнде де келеді. Бұл процесті жалпы түркі және славян тілдеріне де ортақ құбылыс деп қарауға болады.

Қара сөзі топонимдер құрамында түсті ғана емес, «үлкен» деген мағынаны да білдіреді. Ертіс өзенінің бас жағы, Шығыс Қазақстанда Қара Ертіс аталатыны көпке аян. Осы тектес Қаратау, Қарадария, Қаракұм, Қараарша, Қараалаң тәрізді топонимдер де әр жерде кездеседі. Бұлардың бірінші сыңарларындағы *қара* сөзі «зор», «үлкен», «аса дәу» деген мағыналарды білдіретіні де көпке аян. Тіліміздегі *Қара күш иесі, қара аруақ, қара дәу* сияқты сөз тіркестерінің мағыналары да бұған ұқсас»

Топонимикада бекітілген кеңістіктің түстік сипаттамалары қарастырылады. Географиялық атаулардың түс құрамдастарының табиғатына әр түрлі көзқарастар талданады, түстің символдық және бағдарлы түсіндірілу мүмкіндігі көрсетілген. Ғалымдар топонимдердегі кеңістік сызықтарының объективті көрінісі туралы және кеңістік түстерін қабылдаудың идиоэтникалық ерекшелігінің болуы туралы қорытындыға келеді. Зерттеулерге сүйенсек, «Авестада» солтүстік жақтағы қасиетті тауды «Хукариа» деп атайтындығы айтылады. «Хукариа» атауының иран тіліндегі бастапқы айтылу нұсқасының «Хух Хара» болғандығын ескерсек, мұндағы «хара» о баста дей-түркінің (арғықазақ) «қара» формасынан шыққандығын айтуға болады. Яғни «Хух Хара» сөзі бүгінгі түркі тіліне «Харатау» – «Қаратау» деп аударылады. Бұл жердегі «қара» сөзі түсті емес, «түпкі, бастапқы» деген мағынаға ие болып тұр [10, 53-б.].

Соңғы онжылдықта қарқынды дамып келе жатқан когнитивті лингвистиканың негізгі міндеттерінің бірі этностардың жекелеген өкілдерінің санасында бар және этностарға бірлік ретінде тән әлем суретін жасау болып табылады. Бұл міндетті шешу мүмкін емес немесе этнос өкілдерінің санасында орын алған кеңістік моделін қайта құрмай-ақ кем дегенде толық емес. Кеңістік моделін қайта құру кезінде адам ұжымы мен оның жеке өкілдерінің қоршаған ортаны қабылдау ерекшеліктерін тіркейтін топонимикалық лексиканы зерттеу үлкен көмек көрсете алады. Түс белгілеу мәселесі лингвистерге ерекше көңіл бөледі, алайда әлі күнге дейін толық зерттелмеген, әсіресе идиоэтникалық ракурста. Ғылыми әдебиетте осы мәселе бойынша фрагменттік мәліметтер бар. Осы бір түсті түрлі этникалық топтардың көптеген өкілдерінің инстинктивті сезіну себептері анықталған жоқ. Бұл жұмыста Ағылшындықтар мен қазақ этностарының әлемді қабылдаудағы кеңістіктің түс гаммасын анықтауға әрекет жасалады. Зерттеу материалы – ағылшын және қазақ топонимдері, ал мақсаты – кеңістікті қабылдаудың идиоэтникалық ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Индивидтердің жеке тәжірибесі адамның санасында бар әлем бейнесі монохромды емес деп айтуға мүмкіндік береді. Түс қазіргі уақытта шындықты қабылдаудың ең маңызды параметрлерінің бірі болды және қалады, бұл тілде де, атап айтқанда, географиялық атауларда да өз көрінісін табады. Түс әлемнің физикалық сипаттамасы ретінде объективті сипатқа ие, бірақ жеке адамдардың түстерді қабылдауы әр түрлі болуы мүмкін. Сезімдік қабылдау актілеріндегі түстерді ажырату және индивидтердің сөйлеу актілеріндегі алынған мәліметтермен операция жасау сезімдік тәжірибені түйістірумен байланысты болады.

И.Л. Вайсгербер «Родной язык и формирование духа» атты жұмысында балаларға жеке түстерге ерекше сезімталдық тән екендігіне назар аударып, түс әлемін ұғымдық игеру рухани дамудың нәтижесі болып табылады деп белгілейді [11, 62-б.]. Сонымен қатар, түрлі этностардың өкілдері бар бірдей физикалық мүмкіндігі, түстерді тану әр түрлі тілдерде сезімдік қабылдау деректерін бірдей бекітуге болмайды. Мүмкін, индивидтердің түс белгілеу жүйесінің біртіндеп қалыптасуы туралы ғана емес, сонымен қатар осы жүйенің этностарда қалыптасу процесінде созылуы туралы да айту керек. Мұндай көзқарас соңғы жылдардағы

лингвистерді түрлі тілдерде түрлі-түсті белгілеуге арналған терең және кешенді зерттеулерде өз көрінісін тапты. Түс белгілеу мәселесіне байланысты кез келген ойлар қазіргі уақытта Берлин мен Кэй теориясын ескермеу мүмкін емес, олар әр тілде атаулар алған белгілер мен түстердің түс санына тәуелділікті орнатты. Олардың теориясына сәйкес, алдымен қара және ақ түсті атау пайда болады, содан кейін оларға қызыл түсті атау қосылады. Бірінші бестіктің құрамында жоғарыда аталғандардан басқа, сары немесе жасыл белгі бар. Алтыншы атауы көк, жетінші – қоңыр, одан әрі күлгін, қызғылт, қызғылт және сұр түсті. Жаңа нейро семиотикалық зерттеулер ақ, қара және қызыл түстердің негізгі екенін куәландырады. Сондықтан да, бұл мәселеде көптеген ғалымдар, түрлі-түсті таңбалар жүйесі мен түрлі халықтардың салт-жоралғыларына сәйкес келеді деп пайымдайды.

Түстерді символдық түсіндіру мүмкіндігі көптеген белгілі лингвистер мен тарихшылармен мойындалып зерттеу нысаны болып табылады. Ғалымдар жекелеген халықтардың өмірін, мәдениетін немесе тілін зерделеумен айналыса келе, этникалық байланысқан сипатта жекелеген түстер мен мәдени нышандар арасында байланыс орнату мүмкіндігін растайды. Э.М. Мурзаевтың бірқатар керемет топонимикалық зерттеулерінде ақ түстің жарық, идеялар тазалығы және киелілік сияқты ұғымдармен ұштасуын ерекше белгілейді [12, 179-б.]. Н.В. Будур қызыл түстің викингтерде билік идеяларымен құрамдас болғанын атап өтіп, қызыл түс кельттерде білім мен жауынгерлерліктің түсі болғанын, ал көк, жасыл және сары – өндірушілердің класына жатқызылғандығын, және кельт аңыздарында функционалды түстер сирек пайда болғанын анықтады [13, 335-б.].

Түстер символизмінің жақтастары адам психикасының объективті ерекшеліктеріндегі оның бастауларын көреді және осы құбылыстың негізінде тіл тасымалдаушысының санасында тікелей туылатын ассоциациялар жатыр деп санайды. Жасыл түс адамдардың санасында көктем, өсу, жаңа өмірдің пайда болуы, ақ – жарықпен, қармен, тазалықпен, күндіз, қызыл түс – қанмен, соғыспен, отпен, тазартумен, қара – түнде, қорқынышпен, қауіптермен, өліммен, белгісіз бірдеңемен, сары-күнмен, жылумен, қуанышпен, ал кейде – күшпен байланысты.

Түстік қауымдастықтардың тұрақтылығы түстердің Еуропа мен Британ аралдарының аумағында дін үстемдік ететін христиандықта символдық мәнге ие болуына себеп болды. Көк Құдайдың махаббатының түсі болды, Жасыл – қайта тірілу үміті, күлгін – өкіну мен қайғы – қасірет, ақ – қасиетті, қоңыр-бейбітшіліктен бас тарту, сұр – кішірейту. Айта кету керек, түске қатысты пайда болған ассоциациялардың табиғи байланысы мәдениет жағынан белгіленеді және жоғарыда сипатталған қауымдастықтардың кең мағынасында еуропалық мәдениеттің өкілдері тән болып табылады. Азия, Африка және Америка халықтарының ассоциациялары көптеген жағдайларда басқа, ал кейде тікелей қарама-қарсы болып табылады. Түстің символдық сипаты дегенде түстің белгілі бір этностың идеясымен немесе құндылықтарымен байланысын емес ал, жарықтың түстерін белгілеудің дәстүрі туралы ұғым танылады. Топонимдердің кеңістіктегі бағдарларға қызмет ету қабілетіне байланысты топонимистер арасында бұл көзқарас әсіресе танымал. А.В. Суперанская қара түсті солтүстік немесе Батыспен, ақ түсті – Оңтүстікпен немесе Шығыспен байланыстырады [14, 62-б.].

Шығыстық елдерде түстің белгіленуімен байланысты көкжиек жағын анықтау ерекшелігін талдай отырып, Е.М. Мурзаев былай деп жазады: «Она четко выделяется в китайской географии, где черный цвет хэй соответствует северу, красный – ху – югу, белый – бай – западу, зеленый, лазурный – люй – востоку. Такая же система отмечается во Вьетнаме. В тюркской топонимии – принята символика, несколько отличая от китайской, но и здесь черный – кара отвечает понятию север, северный. Прилагательное белый ак – может обозначать юг, восток, запад (по данным разных авторов в разных тюркских языках. Синий, голубой кок – восток, желтый сары – запад» [15, 41-б.]. Жалпы алғанда әлемнің әр түрлі түстері бар тараптардың тағайындалуы және географиялық атаулардағы көрінісі мәдени

дәстүрге және халықтардың тарихына, әсіресе олардың қоныс аудару тарихымен байланысты.

Топонимдер құрамындағы түс көкжиек жағының көрсеткіші ретінде ғана емес, бағдар функциясын орындай алады. Топонимдер құрамында түстің бағдар символизмі номинацияланатын объектінің табиғатына байланысты деп пайымдауға негіз бар. Осылайша, біздің еліміздің еуропалық бөлігі өзендерінің шығу тегі бойынша Славян атауларының құрамында, А.В. Суперанскийдің мәліметі бойынша, қара және ақ түспен оң және сол өзендері таңбаланады, және де көптеген Қара өзендер теңіздер мен көлдерге құяды, ал ақ – жоқ. Ол сондай-ақ қара және ақ өзендердің кең және меридионалды бағытын атап өтеді. Нысандардың басқа түрлері үшін мұндай бағдарлық символизм тән емес. Түс символизмінің тарапкерлері кейде топонимдердің құрамында түс терминдерінің болуын түсіндірудің тағы бір мүмкіндігін жоққа шығарады. Осылайша, А.В. Суперанская көптеген славяндық гидронимдерді талдау негізінде келесі қорытынды жасайды: «Цветовые названия встречаются слишком часто, для того чтобы быть случайными. В то же время набор их слишком беден для того, чтобы они могли отражать какие-либо реальные признаки объектов» [14, 126-б.].

Географиялық атаулардың құрамында таңба және бағдар ретінде түс әлеуетіне күмән келтірмей, бірақ жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, баламалы көзқарасты қарастыру қажет деп санаймыз. Түстік белгілеу тіл тасымалдаушыларының санасында қалыптасатын объектілердің осы түрін бекіту үшін пайдаланылуы мүмкін деп ойлаймыз.

Топонимдер құрамындағы түс белгілеу географиялық объектілердің ерекшеліктерімен және оларды адамның көру мүшелерінің қабылдау ерекшеліктерімен байланысты. Сыртқы әлем әр түрлі халықтарға ерекше идиоэтникалық үлгілер түрінде берілуіне байланысты, түрлі этностардың топонимдерінде түс-таңбаларды пайдалану әр түрлі болады деп болжаймыз. Халықтың тілдік санасында кеңістік пен уақыттың трансляциялары арқылы бекіту түрлі-түсті этноэйддердің – өзіндік кірпіштердің, біздің әлемдік құбылыстың атомдарының пайда болуына алып келеді. Әрбір мәдениеттің ерекшелігі, түс талғамында көрініс табатын түстік лакундар мен сәйкесінше түстік универсалиялар туралы айтуға негіз болады» Шығу тегі бойынша англосаксондық топонимдерде түс белгілеуді қарастыра болсақ. Олардың ішкі пішінін талдау осы этнос кеңістігінің идиоэтникалық моделін қайта құруға мүмкіндік береді. Кеңістіктің моделін сипаттау кезінде біз дескрипторлар жүйесін қолданамыз, орта моторлы бірінші типтегі субстанциялық дескрипторлар, қоршаған әлем объектілерімен корреляцияланатын және кеңістік Конституцияларының жекелеген параметрлерімен корреляцияланатын екінші типтегі субстанциялық дескрипторлар бөлінеді. Бұл жүйеде түс көлемі, көлемі, тығыздығы және басқа да белгілерімен қатар екінші түрдегі субстанциялық дескриптор ретінде қарастырылады. Екінші типтегі әрбір субстанциялық дескриптор манифестацияның жанында ұсынылған (үлкен және кішкентай дескриптор үшін репрезентация «размер»). Бұдан басқа, кеңістік моделін сипаттау кезінде адамның шаруашылық қызметімен байланысты экономикалық дескрипторлар, ғимараттар мен құрылыстарда адамның тұруымен байланысты инфрақұрылымдық, хабитатты, протективті, өз кеңістігін қорғаумен байланысты және құндылық пайдаланылады.

Түстің дескрипторын талдау кезінде келесі манифестациялар анықталды:

ақ (hwīt, white) – жиі синкретикалық түс пен жарқыл береді, мынадай дескрипторлармен бірге қолданылады: аумақтың бөліктері – түбегі Whitehaven; *акваторияның бөліктері* – өзен Whitburn, Whitwell; брод Whiteford; *жер бедерінің объектілері* - төбе Whittle-le-Woods. Ақ бор болуы мүмкін; *ландшафт-ашық жер учаскесі* Whitefeld (2)*; орман Whitewood. Ақ-ағаш қабығының түсі; *флора және фауна* – шаған Whitenash; *топырақ* – White Waltham; *табиғи объектілер* – тас Whitestone, Whiston (2), Whitstone, Whitestaunton; баған Whitestable; *экономикалық дескрипторлар* – қоршалған жер иелену Whitton (2); өңделетін жер учаскесі Whitland; сүт фермасы Whitwick; ферма Whitby,

амбар Whitburn; кесу White Notley. Ақ дескрипторы өсімдік түсімен байланысты болуы мүмкін (қабықтар) хабитаттар-ғимарат (шіркеу болуы мүмкін) Whithorne, қақпа Whitegate; *протективтер* – қорғаныс үйі Whitby (алғашында Witeberia – burh), қоршалған жер Whitworth; *құндылықты* – шіркеу Whitechurch (3), Whitechurch Canonicorum; часовня (шіркеуге қатысты); Whitechapel. Жоғарыда аталған құнды дескрипторлармен бірге «ақ» түс тастан жасалған деген мағынаны береді;

көк, жасыл (grēne, green) – «өсу» деген мағынасы бар етістікке және келесідей дескрипторлармен бірге жүреді: аумақтың бөліктері – мыс Grinsdale; қоршалған жер Greenstead, West Greenstead, East Greenstead; учаске Greenodd, Hoo Green; учаске Greenhaugh, Haughton Green, Benhall Green; арал / батпақтағы құрғақ жер Greenham. Бұл мысалдарда жасыл түс-бұл ормандардың түсі, мал бағатын шөптер, осы жерлерде өсірілетін ауыл шаруашылығы дақылдары; *акваторияның бөліктері* – тоған Holmer Green; брод Greenford. Судың түсі жиі адамның көзімен жасыл реңк ретінде қабылданады; *жер бедерінің объектілері* – төбе Grendon (2), Grendon Underwood, Grindon (2), Grindlaw, Greenhow Hill, Grenehead, Greenlaw, Granborough, төбе шеті Gretna Green, жайлау Grindale, Grendon. Төбелер мен алқаптардың жасыл түсі олардың бетінде өсімдіктермен байланысты. *ландшафт* – орман Norwood Green, Wood Green; *экономикалық дескрипторлар* – қоршалған меншікті жер Grinton, Haughton Green, Occleston Green, Ubbeston Green; кесілген ағаш Garshall Green, Croxley Green; айлақ Greenwich, кемежай Greenhithe; айналасында жері бар үй West Grimstead, East Grimstead, Kirkstead Green;

алтын түс (*gylde, gold) – келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – брод Guildford. Бұл жағдайда түс су бетінде күн сәулесінің сынуына байланысты болуы мүмкін; *жер бедерінің объектілері* – алқап Golding. Алтын түсінің дескрипторы топырақ түсімен немесе алқапта мол өсетін сары түстермен түсіндіріледі;

күміс түс (seolfor, silver) – келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – бұрқақ Selvere (су объектісінің ескі атауы). Түсті дескриптордың бұл көрінісі су бетіндегі шағылыстың көрінісін көрсетеді; *жер бедерінің объектілері* – алқап Silverdale ақтастың сұр түсі бойынша;

қоңыр (brūn, brown) – синкретизм семантикасын сақтайды (түс + жылтырлық), келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – өзен *Brun(e). Судың қоңыр түсі судың химиялық құрамы мен ағынның күшті табиғатымен байланысты болуы мүмкін, соның салдарынан су құммен араласады немесе тіпті суда қараңғы аспанды бейнелейді [16, 119 б.]; *ландшафт* – ашық алаң Bromfield. Қоңыр топырақ түсі; *жер бедерінің объектілері* – жота Brown Edge. Қоңыр түс тау жыныстарының құрылымымен байланысты;

қызыл «red» сөзінің бірнеше мағыналары бар: сын есім ретінде «қанның, адамның ернінің, тілдің, күздік жапырақтардың түсі» және тағы бір мағынасы бар «Ұлыбританиядағы телефондық буткалар сынды түсі бар», яғни қызыл дегенді білдіреді. «red» сөзінің екінші мағынасы – «1917 жылы Ресейде болған октябрлік социалистік революцияға қатысты». Әр мағынаның келесідей мысалдары бар: Red with anger; with red eyes; The Red Army.

Белгілі болғандай, ағылшын тілінде сөздің бір формасы әр түрлі сөз таптарына жатқызыла алады. Міне мына жағдайда да, «red» сөзі зат есім болып табылады және «қызыл түс, қызыл киім, революционер, міндет» деген мағыналарды білдіреді. Берілген мағыналарды келесідей мысалдардан көре аламыз: too much red in the painting; dressed in red; to be in the red (қарыз болу) сөз тудырушы ұя кішкене лексемалардың тобымен келтірілген: redden (қызару мағынасында), reddish (қызылдау мағынасында). Осылайша, «red» сөзі берілген сөздікте қазақ тіліне ұқсас мағыналарға ие.

Тағы бір тілдік танымал сөздіктерге Вебстердің «New Century Dictionary» сөздігі жатады. Берілген сөздік тек сөздердің мәндерінен тұрады. Бұл сөздіктің кемшілігі – мұнда иллюстративтік материал жоқ. Бұл сөздікте «red» сөзінің негізгі мағыналары сақталады. Ол

«канның түсі, қызыл; саяси сол жақты, коммунист» деп түсіндіріледі. Берілген мағыналарды көркем шығарманың туындыларындағы мысалдармен көрсете аламыз:

There were red flowers on the wallpaper.

The dark red braids fell free.

Мысалға алсақ, берілген сөздікте «red» сөзінің бірнеше мағыналары бар. Хорнби сөздігіндей «red» сөзі зат есім мен сын есім ретінде көрінеді [17, 99-б.].

Зат есім ретінде «red» сөзі өзінің негізгі мағыналарын сақтайды. Ол қызыл түс, қызыл, революционер ретінде және қарыз, қарыз болу, жетіспеу, шығын (қызыл бояулармен жазылатын) сөз ретінде түсіндіріледі. Мұнымен қоса, «red» сөзі тағы бір мағынаға ие – «қызыл зат; қызыл шар (*бильярдта*); «қызыл» (*рулеткада*)», «қызыл ан», «pl. amer. – қызыл терілі (үндістер)», «қызыл шарап» және «сленг – ақша». Берілген мағыналардың пайда болуы қоғамдық идеологиядағы өзгерістермен және өмірдің шынайылықтарының жаңа түсініктерімен байланысты. Келтірілген мағыналарды келесідей мысалдардан көре аламыз:

The reds and browns of the wood in autumn.

The red wins («Қызыл» ұтты).

the Reds

Сын есім ретінде «red» сөзі негізгі мағыналарын сақтайды – «қызыл, алқызыл, қып-қызыл, ашық қызыл», «қызарған», «революциялық, кеңестік, коммунистік». Берілген жағдайда «red» сөзі басқа мағыналарға ие болады – «қызылт тартқан», «қызылт сары», «торы», «қанталаған, қанға малынған», «қызыл терілі» және «солтүстік (магнит полюсі)». Берілген сөздерге иллюстрациялар:

red cheeks, eyes with red weeping

Red flag

Red hair; red pony

He has red hands.

Берілген лексемалардың тілдегі қолданыстары ерекше қызығушылықты танытады. Келесідей көркем шығармалардың үзінділері мысал бола алады:

... a lace coronet on her dark red hair...

The sun was low and red in the west.

«Roget's New Millennium Thesaurus» танымал синонимдер мен туысқан сөздердің сөздігінде қандай да бір сөздердің синонимдері мен антонимдері ешқандай түсіндірулерсіз келтірілген. Осындай синонимдер «red» сөзіне зат есім тәрізді Тезаурусты береді: «*bittersweet, blood, bloodshot, blooming, blush, brick, burgundy, cardinal, carmine, cerise, cherry, chestnut, claret, copper, coral, crimson, dahlia, damask, flaming, florid, flushed, fuchsia, garnet, geranium, glowing, healthy, inflamed, magenta, maroon, pink, puce, rose, roseate, rosy, rubicund, ruby, ruddy, russet, rust, salmon, sanguine, scarlet, terra cotta, titian, vermeil, vermilion, wine*».

Басқа синонимдер «red» сөзіне сын есім ретінде келтіріледі: «black, brown, dyed, flushed, glowing, hued, reddened, rouged, shaded, stained, tinged, tinted, washed». Ал берілген сөзге сын есім ретіндегі келесі сөздер антонимдер болып табылады: «pale, white» [18, 63-б.].

Қызыл (rēad, red) – ескі ағылшын мәдениеті үшін маңызды түс болып саналмаған, келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – ручей Radwell; тоған Redmarshhall; брод East Retford, West Retford, Radford Semele, және батпақ Redcar олардың бөліктері, мысалы жағалаулар New Radnor; *жер бедерінің объектілері* – жартас Radcliff on Trent, Redcliff Bay, Ratcliff on Soar, Ratcliff Culey, Ratcliff on the Wreake, Radclive; беткей Redhill. Түстер келесідей заттарды құрайтын тау жыныстарымен байланысты деп есептейміз; *флора и фауна* – қайын Radnage; *экономикалық дескрипторлар* – жүзімдіктер Radwinter; *инфраструктурные дескрипторы* – жол Radway (топырақ түсі бойынша); *хабитаты* – хижина, үйірме Radcot, Taverham.

Әр түстің өзінің мағынасы бар, берілген бөлімде біз қызыл түстің ағылшындық және қазақ мәдениетіндегі мәнін анықтап көрсетуге тырыстық.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қызыл түс қоғамның дамуында маңызды рөл атқаратын түстердің бірі болып табылады деген ойға келеміз. Қызыл түс махаббат пен құштарлықтың белгісі. Ал адамдардың түстерге деген көңіл-күйін, өзін сезінуін біле отырып, біз түстерді суретшілер сияқты қолдана аламыз: өзімізге қуаныш пен қайғы да сыйлай аламыз.

Ағылшындық мәдениетте қызыл түс маңызды рөл атқарады.

Англияда қызыл түс әлі күнге дейін танымал. Англияның автобустары мен телефондық буткалары қызыл түстес. Ағылшын әскерлері қызыл түсті мундирлерді киеді. Англияда «Қызыл жұма» атты мереке бар, кеншілердің кәсіпкерлерді жеңуіне байланысты туған.

Қызыл түс Англияда барлық жерде бар. Қызыл түстің мұншалықты тарауының себебі қызыл түстің отты, қанды, күшті, революцияны, соғысты, ерлікті білдіруінде болып табылады.

Лексикографиялық мәліметтер «қызыл» және «red» сөздері өздерінің көріністерін ағылшын және қазақ тілдерінен табады. Қазақ тіліндегі «қызыл» сөзінің мағынасының ең көп саны 4 болса, ағылшын тіліндегі «red» сөзінің мағынасының ең көп саны 14, бұл ағылшын тілінің өзгешелігіне негізделген.

Қазақша «қызыл» сөзі мен ағылшындық «red» сөзі ежелде пайда болған, жуықтап алғанда бір ғасырда: 14-15 ғасырларда; берілген сөздер ұқсас мағыналарына ие – «қанның түсі», «революциялық».

Сөздіктердің мәліметтерінің негізінде белгілі бір мәдениетке тән қандай да бір мәндердің болу және болмауын атап көрсетуге болады. Мысалы, қазақша «қызыл» сөзінің «қарыз» деген мағынасы жоқ, ал ағылшындық «red» сөзінің әдемі деген мағынасы жоқ. Бұл тарихи, саяси, мәдени жағдайларға негізделген.

Қорытынды

Адамның санасы оның тіршілік етуінің мәдени-тарихи шарттарымен негізделген. Бір заттар, құбылыстар мен түсініктер әр түрлі мәдениеттердің өкілдері үшін әр түрлі мағыналарға ие. Мән мен мағыналардың зерттелу маңыздылығы қазіргі заманғы жаһандану, мәдениеттердің тығыз байланысы мен интеграциясының заманында артып келеді. Көптеген мәдениеттер қазіргі кезде жабық кеңістікте емес. Мәдениеттер бір-біріне белсенді әсер етеді, ал кейде әсер ету деңгейінде конфликтіге түседі: ақпараттық, экономикалық, лингвистикалық және т.б. Осы жерден кросс мәдени психологияға, халықаралық менеджменттегі кросс-мәдениетке деген, психологтардың, аудармашылардың, тіл мамандарының кросс-мәдени құзіреттілігіне деген қызығушылық артып келеді.

Түс адамды туғанынан бастап қоршайды және оның өмірінің бөлінбейтін бөлшегі болып табылады. Адам өзінің өмір сүруінің тарихында түстерге негізгі сипаттамаларды, белгілер мен мәндерін берді.

Архетипті түстің мәні мен мағыналары (берілген түстің визуалды алғашқы бейнелері, архетипті табиғи құбылыстары)

Қазақ тілді мәдениет: қан, от, күннің батысы мен шығысындағы күн, ашық, қызыл гүлдер (раушан, мак), қызыл жидектер, қызыл жемістер, қызыл қызанақ, беттің қызылы (ұялудың белгісі);

Ағылшын тілді мәдениеті: қан, от, күннің батысы мен шығысындағы күн, ашық, қызыл гүлдер (раушан, мак), қызыл жидектер, қызыл жемістер, қызыл қызанақ, қызыл қауырсындары бар құстар;

Бұл топтың мәндері үлкен ұқсастыққа ие. Айта кететін жайт, біз ағылшындық мәдениет үшін теңдесі жоқ өзіндік құбылысты - қызыл қауырсындары бар құстарды анықтадық.

Назар аударыңыздар, гүлдердің, өсімдіктердің, жеміс-жидектердің прототиптік референттері кішкене ғана ерекшеліктеріне ие, ол берілген мәдениеттердегі табиғи-климаттық орта жағдайларына негізделген.

Мән мен мағынаның психологиялық жағы (табиғи түрлік мәндері мен адамның ішкі толғаныстарымен байланысты толғаныстары);

Қазақ тілді мәдениет: махаббат (жүрек, құмарлық); ыстық, жылу; жағымсыз эмоциялар: ашулану, агрессия, белсенділік (күшті, энергиялық);

Ағылшын тілді мәдениет: махаббат (жүрек, құмарлық); жылу, ыстық; жағымсыз эмоциялар: ашулану, агрессия, белсенділік (күшті, энергиялық);

Берілген топта қызыл түсінің психологиялық ерекшеліктер анықталмады.

Әлеуметтік-мәдени мағыналар (берілген түстің әлеуметтік мәдени заттары мен басқа да әлеуметтік мәдени заттар, құбылыстар, абстрактілі түсініктер, олардың пайда болуы берілген бір халықтың нақты тарихи-мәдени факторларымен байланысты) **Қазақ тілді мәдениет:** а) шарап; футбол клубтарының символдары (Спартак, ЦСКА); жылдамдықтың түсі (автомобиль); б) қауіптілік пен тыйым салудың түсі; коррида, Испания; сұлулық; өлім; соғыс; КСРО коммунизмнің түсі, мереке;

ағылшын тілді мәдениет: а) шарап; Лондон (автобустар, телефондық будкалар); жылдамдықтың түсі (автомобиль); пошта (Ұлыбританиядағы); б) қауіптілік пен тыйым салудың түсі; коррида, Испания; әр түрлі мерекелер (Рождество, Ұлы Валентин күні); КСРО коммунизмнің түсі;

қоңыр сары / қызыл қоңыр (fealu) – келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – тоған Falmer; *ландшафт* – ашық алаң Falfield. Көбінесе бұл түстің пайда болуы топырақтың түсімен, гидронимдермен байланысты – түбі немесе жағасы бар; *флора и фауна* – олень Fawley;

қара түс (blæc, black) – бәлкім, «жарқыраған/жарқырау» мағынасы бар етістікке ұйқасады, келесідей дескрипторларды білдіреді: *аумақтың бөліктері* – арал/батпақтағы құрғақ жер Blakeney; *акваторияның бөліктері* – бұрқақ Blackbourne; Blackwell (үш репрезентация); мүк батпағы Blackmore, брод Blackfordby. Қара түс түрлі елдердің су объектілеріне тән. Ағылшын халқында қара түстің ерекшелігі-оның жылтырлығы белгісі болап табылады; *жер бедерінің объектілері* – төбе Blackborough (2), Blagdon (3), Blackon; тау Black Mountains, алқап Blackden Heath. Қара түс-тік орографиялық нысандар үшін дәстүрлі дескриптор; *ландшафт* – ашық алаң Blackfield; шөлейт Blackheath; орман Blackwood *табиғи объектілер* – тас Blaxton; *адамның экономикалық қызметінің нәтижелері* – қоршалған меншікті жер Blackawton, Black Bourton; өңделетін жер учаскесі Blackland; кесілген орман Blackley, Blackrod, жаңғақ тоғайының орнында кесу Black Notley. Қара түсінің дескрипторы топырақ түсіне немесе өсімдіктің түсіне байланысты.; инфрақұрылымдық дескрипторлар – жол Blackgang;

сұр (hār, grey) – келесідей дескрипторларды білдіру үшін қолданылады: *ландшафт* – орман Harwood, Harwooddale, Great Harwood, Harewood; *табиғи объектілер* – тас Harston; *инфрақұрылымдық дескрипторлар* – көпір Horrabridge;

көгілдір (mæle, motley) – келесідей дескрипторларды білдіру үшін қолданылады: жер бедерінің объектілері – төбе Meldon; қамал Melbury Bubb, Melbury Sampford, Melbury Osmond, Melbury Abbas;

Осылайша, ағылшын жер-су атауларындағы түр-түс атауларының пайыздық үлесі, түсті дескриптордың әр түрлі көріністері төмендегідей таратылады: жасыл (38), ақ (33), қара (26), қызыл (20), сұр (6), қоңыр сары / қызыл қоңыр (5), көгілдір (5), қоңыр (3), алтын түс (2), күміс түс (2). Ағылшын халқының түстерінің палитрасында жасыл, ақ, қара және қызыл басым екенін байқаймыз. Басқа дескрипторлармен ең көп үйлесімдік ақ түс (22), көк. жасыл (16), қара (15), қызыл (11).

Бұл зерттеу нәтижесінде англосакстер әлемі көптеген түстерге боялғанын, олардың ішінде ең жиі қолданыс тапқан түстер жасыл, ақ, қара және қызыл екендігі анықталды. Бұл аталған түстердің абсолюттік жиілігімен де және оларды қолданудың кең спектрімен де расталады. Тек қана табиғи объектілермен байланысатын түстер сондай-ақ, табиғи және

адамның қолымен жасалған кеңістіктің конституцияларына қатысты түстер бар. Түрлі-түсті дескрипторлардың көп бөлігі шынымен көру органдары қабылдаған объектілердің сипаттамасын көрсетеді деп ойлауға елеулі негіз бар. Олар өсімдіктің, топырақтың, тау жыныстарының түсі туралы немесе объектілердің кейбір қашықтықта адам көзімен қалай қабылданатыны туралы ақпарат береді.

Қазақ жер-су атауларындағы түр-түс атауларының пайыздық үлесі: қара – 32, ақ – 24, қызыл – 13,5, көк – 13,2, сары – 12,7, боз – 2,3, қоңыр – 1,5, ала – 1,3, жирен – 0,4 пайызды құрайды.

Орташа есеппен қазақ топонимдері кеңістігіндегі түр-түс атауларынан жасалған жер-су атауларының үлесі 14%-ды құрайды екен, бұл жалпы түркі топонимиясына ортақ көрсеткіш (12-15% аралығы) деуге болады.

Жоғарыда аталғандай, түс қоғамның өмірінде маңызды рөл атқарған және әлі күнге дейін маңызды болып келеді. Қазақ топоним құрамында кездесу жиілігі жоғары, бес түрлі таза табиғи қанық түстерді атауға болады: **қара, ақ, қызыл, сары, көк** түстер. Бесеуінің ішінде әсіресе **қара** түстің жалпы жиілігі жоғары екендігі анықталды. Ал ағылшын топоним құрамында кездесу жиілігі жоғары – **жасыл, ақ, қара, қызыл, сұр** түстер.

Қазақ және ағылшын топонимиясы үшін географиялық объектінің белгілері бойынша атаулар, деректер және адамдардың өмір сүруіне байланысты атаулар ұқсас белгілерге ие.

Түр-түс атрибуттарынан номинацияланған онимдік апелляциятивтердің тіркесуі кездейсоқ емес, таңдамалы болып келетіндігі – екі этностың топонимикасына қатысты тән заңдылық ретінде айқындалды.

Жұмыс АР08053105 ғылыми жобасы шеңберінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен орындалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мейрбеков А.К., Тасполатов Б.Т. Этностың мәдени-мифологиялық танымының негізін құрайтын Қазығұрт аймақтық топонимдер мен аңыздардың заманауи бейнелері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1. – Б. 219–220.
2. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, 2006. – 368 б.
3. Әбдірахманов Ә. Қазақстан топонимикасының кейбір мәселелері: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1975. – 120 б.
4. Абдрахманов С.А. Топонимическая политика как зеркало возрождения государственности Казахстана // Саясат. – 1996. – №12. – Б. 22.
5. Куйчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья: автореф. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1967. – 22 б.
6. Бекенова Г.Ш. Қазақстанның солтүстік өңірі гидронимдері (семантикалық типология): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2002. – 15 б.
7. Тасполатов Б.Т. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты. – Алматы, 2010. – 17 б.
8. Рысбергген К. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2010. – 64 б.
9. Қожанұлы М. Атырау облысының жер-су аттары. – Астана, 2005. – 102 б.
10. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1997. – 53 б.
11. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.
12. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. – М.: Наука, 1995. – 179 с.

13. Будур Н.В. Повседневная жизнь викингов IX–XI века. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 201 с.
14. Суперанская А.В. Имя через века и страны. – М.: ЛКИ, 2007. – 192 с.
15. Мурзаев Э.М. Географическая ориентация и ее отражение в топонимии // Известия РАН. – Серия географическая. – 1993. – №4. – С. 35–42.
16. Бочкарева Т.В. Система цветообозначений в древнеанглийском // Наименования цвета в индо-европейских языках: Системный и исторический анализ / Отв. ред. А.П. Василевич. – М.: КомКнига, 2007. – С. 112–125.
17. Мостепаненко Е.М. Свет в природе как источник художественного творчества // Художественное творчество. – М., 1986. – 99 с.
18. Cambridge International Dictionary of English. – London, 1995. – 63 p.

REFERENCES

1. Meirbekov A.K., Taspolatov B.T. Etnostyń mádeni-mifologıalyq tanymynyń negizin quraityn Qazyǵurt aimaqtyq toponimder men ańyrdardyń zamanaýı beineleri //Iasaýı únıversitetiniń habarshysy. – 2019. – №1. – B. 219–220. [in Kazakh]
2. Tileýberdiev B.M. Qazaq onomastikasynyń lingvokognitivtik aspektleri. – Almaty: Arys, 2006. – 368 b. [in Kazakh]
3. Ábdırahmanov Á. Qazaqstan toponimikasynyń keibir máseleleri: filol. ǵyl. kand. ... dis. – Almaty, 1975. –120 b. [in Kazakh]
4. Abdrahmanov S.A. Toponimicheskaja politika kak zerkalo vozrojdenıa gosýdarstvennosti Kazahstana // Sarasat. – 1996. – №12. – B. 22. [in Russian]
5. Kýchýbaev E. Osnovnye typy toponimov Semirechia: avtoref. ... kand. filol. naýk. – Alma-Ata, 1967. – 22 b. [in Russian]
6. Bekenova G.Sh. Qazaqstannyń soltústik óniri gidronimderi (semantikalyq tipologıa): filol. ǵyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 2002. – 15 b. [in Kazakh]
7. Taspolatov B.T. Qazyǵurt óniri toponimiasynyń etnolingvistikalyq sıpaty. – Almaty, 2010. – 17 b. [in Kazakh]
8. Rysbergen Q. Qazaq toponimiasynyń lingvokognitivtik jáne etnomádeni negizderi: filol. ǵyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 2010. – 64 b. [in Kazakh]
9. Qojanuly M. Atyraý oblysynyń jer-sý attary. – Astana, 2005. – 102 b. [in Kazakh]
10. Mankeeva J. Qazaq tiliniń zattyq mádeni leksıkasy: filol. ǵyl. kand. ... avtoref. –Almaty, 1997. – 53 b. [in Kazakh]
11. Vaisgerber I.L. Rodnoi ıazyk ı formirovanie dýha. – M.: Knıjnyı dom «LIBROKOM», 2009. – 232 s. [in Russian]
12. Mýrzaev E.M. Toponimika ı geografıa. – M.: Naýka, 1995. – 179 s. [in Russian]
13. Býdýr N.V. Povsednevnaıa jızn vıkingov IX–XI veka. – M.: Molodaıa gvardıa, 2007. – 201 s. [in Russian]
14. Sýperanskaıa A.V. Imıa cherez veka ı strany. – M.: LKI, 2007. – 192 s. [in Russian]
15. Mýrzaev E.M. Geograficheskaja orientatsıa ı ee otrajenie v toponimii // Izvestıa RAN. – Serıa geograficheskaja. – 1993. – №4. – S. 35–42. [in Russian]
16. Bochkareva T.V. Sistema tsvetooboznacheniı v drevneanglıskom // Naımenovanıa tsveta v indo-evropeıskih ıazykah: Sistemnyı ı istoricheskıı analiz / Otv. red. A.P. Vasilevich. – M.: KomKnıga, 2007. – S. 112–125. [in Russian]
17. Mostepanenko E.M. Svet v prirode kak istochnik hýdojestvennogo tvorchestva // Hýdojestvennoe tvorchestvo. – M., 1986. – 99 s. [in Russian]
18. Cambridge International Dictionary of English. – London, 1995. – 63 p. [in English]

ӘОЖ 811.512.122-144;39; МҒТАР 16.21.51.
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.049>

Д.М. ДАУЛЕТАЛИЕВА¹, Б.С. ТОҚТАҒҰЛ², Ш.Ж. АРЗЫМБЕТОВА^{3*}

¹Халықаралық гуманитарлық-техникалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: dauletaliyeva_1984@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық гуманитарлық-техникалық
университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Шымкент қ.)

³педагогика ғылымдарының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университетінің профессор м.а. (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: sh.zh73@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5991-7425>

ЖЫЛҚЫ МАЛЫНА ҚАТЫСТЫ ҚАЗАҚЫ АТАУЛАР

Сөздің шығу түп-төркіні мен мән-мағынасының сол тілді жасайтын халықтың күнделікті тіршілік-тұрмысымен тығыз байланысты екендігі анық. Тіліміздегі сан мыңдаған атаулар өзімізге ғана тән ұлттық болмысымыздың негізгі көрсеткіші.

Тамыры тіл білімі тарихының тереңінде жатқан, кейбірі көпшілік жадынан шыға бастаған ұлтымыздың болмысы мен бейнесін сипаттайтын атаулар мен солар негіз, ұйтқы болып қалыптасқан фразеологиялық тіркестерді «тіл мен ұлт біртұтас» қағидасына сәйкес лингвомәдени сипатта қайта жаңарта қараудың, кейінгі ұрпаққа қалдырудың мәні зор. Әсіресе, қазіргідей жаһандану үдерісі белең алған қоғамда әлеуметтік, мәдени-психологиялық, дүниетанымдық көзқарастардың зырылдап алға жылжыған шағында сан ғасырлар бойы халық жадында сақталып келген ұғым атауларының ондаған жыл, тіпті аздаған уақыт көлемінде жоғалып, ұмыт болуы да әбден мүмкін.

Мақалада тіліміздегі халқымыздың тіршілігімен тығыз байланысты мал атаулары, оның ішінде жылқының жас мөлшерлік сипатын білдіретін атауларын негізге ала отырып, авторлар сол сияқты ұлт, халық тіршілік болмысын білдіретін тілдік деректерді жинақтап, олардың этно, лингвомәдени табиғатын ашып зерттеудің, кейінгі ұрпаққа мәңгілік мұра ретінде қалдырудың маңыздылығын тілге тиек етеді.

Кілт сөздер: этнолингвистика, лингвомәдени, лексика-семантикалық топ, салыстырмалы лексика, тарихи лексика, когнитивтік лингвистика, лексикалық бірлік, лексико-грамматикалық категория.

D.M. Dauletaliyeva¹, B.S. Toktagul², Sh.Zh. Arzymbetova³

¹Senior Lecturer of the International Humanitarian and Technical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: dauletaliyeva_1984@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the International
Humanitarian and Technical University (Kazakhstan, Shymkent)

³Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor
South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: sh.zh73@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Даулеталиева Д.М., Тоқтағұл Б.С., Арзымбетова Ш.Ж. Жылқы малына қатысты қазақы атаулар // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 215–228.

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.049>

*Cite us correctly:

Dauletaliyeva D.M., Toktagul B.S., Arzymbetova Sh.J. Jylqy malyna qatysty qazaqy ataýlar [Names of Horse Types in Kazakh] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 215–228.

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.049>

Names of Horse Types in Kazakh

It is obvious that the origin and their meaning of the word are inextricably linked with the daily life of the people who create this language. Many thousands of names in our language are the main indicator of our national identity, which is unique to us.

In accordance with the principle of «unity of language and nation», attention is drawn to the importance of considering the linguistic and cultural nature of names and phraseological phrases that characterize the essence and image of our nation, some of which have deep roots in the history of linguistics and have already begun to emerge from historical memory. Because in today's society, where social, cultural, psychological and ideological views are developing, it is quite possible that the names of concepts that have been remembered for centuries will be lost and forgotten in decades or even a few years.

The authors, relying on the names of animals associated with the life of our people (including names that convey the age characteristics of horses), generalizing language data that indicate the existence of a particular nation, people, also emphasize the importance of studying their ethno-confessional, linguistic and cultural nature, preserving the eternal heritage of future generations.

Keywords: ethnolinguistics, linguoculturology, lexico-semantic group, comparative vocabulary, historical vocabulary, cognitive linguistics, lexico-grammatical category.

Д.М. Даулеталиева¹, Б.С. Токтагул², Ш.Ж. Арзымбетова³

¹старший преподаватель Международного гуманитарно-технического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: dauletaliyeva_1984@mail.ru

²кандидат филологических наук, старший преподаватель Международного гуманитарно-технического университета (Казахстан, г. Шымкент)

³кандидат педагогических наук, и.о. профессора

Южно-Казахстанского государственного педагогического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: sh.zh73@mail.ru

Особенности казахских наименований видов лошадей

Очевидно, что происхождение и значение слова неразрывно связаны с повседневной жизнью народа, создающего этот язык. Многие тысячи имен в нашем языке являются основным показателем нашей национальной идентичности, присущей только нам.

В соответствии с принципом «единство языка и нации» обращается внимание на важность рассмотрения лингвокультурной природы имен и фразеологических словосочетаний, характеризующих сущность и образ нашей нации, некоторые из которых имеют глубокие корни в истории языкознания и уже начали выходить из исторической памяти. Потому что в современном обществе, где развиваются социальные, культурные, психологические и идеологические взгляды, вполне возможно, что названия понятий, которые помнили веками, будут потеряны и забыты через десятилетия или даже несколько лет.

Авторы, опираясь на названия животных, связанных с жизнью нашего народа (в том числе имена, передающие возрастные характеристики лошадей), обобщая языковые данные, свидетельствующие о существовании той или иной нации, народа, также подчеркивают важность изучения их этноконфессиональной, лингвокультурной природы, сохранение вечного наследия следующих поколений.

Ключевые слова: этнолингвистика, лингвокультурология, лексико-семантическая группа, сравнительная лексика, историческая лексика, когнитивная лингвистика, лексико-грамматическая категория.

Кіріспе

Бабаларымыздан, көне ғасырдан баға жетпес мұра болып қалған сөздер мен ұғымдарға бай қазақ тілінің сөздік қоры үнемі ілгері дамуда. Алайда, қазіргі қоғамда әлеуметтік, мәдени-психологиялық, дүниетанымдық көзқарастардың зырылдап алға жылжыған шағында сан ғасырлар бойы халық жадында сақталып келген игілік, ұғым атауларының ондаған, тіпті аздаған жылдар уақыт көлемінде жоғалып, ұмыт болуы таңсық нәрсе емес.

Тілтаным көкжиегінің кеңеюі қай ғылым саласының болмасын ауқымын белгілі бір жүйелік, құрылымдық деңгейге көтеруі заңды құбылыс. Халқымыздың жалпы рухани өмірін, сан ғасырлық тағылым жүйесін, ата салты мен асыл мұрасын, елдік қасиетінің болмысын сақтаған тіл қазынасын айқындауда, пайымдауда, жүйелеуде оны қоршаған әлеммен, адам факторымен сабақтастығын зерделеу қазіргі қазақ лингвистикасының әлемдік деңгейге көрінуіне әсер етеді. Бұл тұрғыда тілдің табиғатын адамның мәдени, әлеуметтік, психологиялық болмысымен ұштастыра зерттеуде қазіргі қазақ тіл білімінде тіл мен мәдениет сабақтастығын, яғни тілдің бойындағы ұлттық сипатты, ұлттық рухты тануға негізделген когнитивтік лингвистиканың лингвомәдениеттану саласының мәні аса зор.

Негізгі бөлім

Этнос болмысын қамтитын сан алуан заттар мен құбылыстарға көз салсақ, алғашқыда оларға берілген атау әрқайсысы өзінше тұрған жүйесіз, шашыраңқы дүниедей көрінгенмен, зер сала қарағанда бірімен бірі жүйемен, таным болмысымен, мән-мағынасымен астасып жатқан тұтас, реттелген бір жүйе екендігін көруге болады. Осы орайда жүйелілік принципінен туындайтын тәсілдің бірі – объективті болмыстағы зат, құбылыс атауларының, фразеологиялық тіркестердің табиғатын мазмұн-мәніне, мағынасына, өзара байланысына, тақырып сәйкестігіне, бір-біріне қажеттілігіне қарай топтастыра зерттеу. Соңғы кездері қазақ тіл білімі ғылымында да осы байланыс жүйесіне сай атаулар мен тұрақты тіркестерді тақырыптық топтарға бөліп, оларды әр түрлі бағыттарда қарастыру кең түрде өріс алып келеді.

Демек, тамыры тіл білімі тарихының тереңінде жатқан, кейбірі көпшілік жадынан шыға бастаған ұлтымыздың болмысы мен бейнесін сипаттайтын атаулар мен солар негіз, ұйтқы болып қалыптасқан фразеологиялық тіркестерді «тіл мен ұлт біртұтас» қағидасына сәйкес лингвомәдени сипатта қайта жаңарта қараудың және оларды мәңгілік мұра ретінде кейінгі ұрпаққа қалдырудың мәні ерекше.

Этнолингвистикалық материалдарды топтастырудың принциптері туралы сөз еткен академик Ә. Қайдар соңғы жылдардағы зерттеу материалдарын «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деген үш салаға жіктей келіп, оларға енетін макротоптар, микроотоптар бар екендігін және макротоптар өзара «жүйелі қатысты принцип» негізінде, ал микроотоптар «сатылы қатысты принцип» бойынша топтастырылатындығын айтады [1, 19-б.].

Ата-бабаларымыз басқа халықтар сияқты қоршаған ортадағы заттарды, құбылыстарды, нәрселерді өзінің таным-түсінігінше саралай білген. Ал бұл сан алуан қасиеттер күнделікті тұрмыс-тіршіліктің тәжірибесі негізінде өмірге келгені ақиқат. Осындай асыл қазыналарымыздың бірі деп – тіліміздегі төрт түлік мал атауларын білдіретін лексикалық бірліктер тіліміздің сөздік қорының ауқымды бір қабатын құрайды.

Сөздердің тарихы адамзаттың тарихымен байланысты дамып, әлеуметтік өмірдегі жағдайларға ілесе жүріп, өзгеріп отырған. Тілдің даму заңдылығы қоғамның даму заңдылығымен сәйкес келеді де олардың дамуына жағдай жасап, тілге болған мұқтаждық тілдің дамуына түрткі болады. Демек қоғамдағы жаңа ұғым, түсінік өзінің өмір сүру, қалыптасу формасы, қолданысқа енгізілуіне түрткі болған тілге де қозғау салады. Бұл процесс өмірдің барлық салаларын қамтиды. Соның бір саласы – лексикасы, тіл байлығы, тіпті семантикалық жүйесі. Ал оның ішінде төрт түлік мал атаулары.

Адамзат алғашқы жабайы малдарды қолға үйретіп, еті мен сүтін, жүні мен терісін күнделікті өмірде тіршілік ету үшін пайдалана бастағаннан-ақ сол заттарды атауға мәжбүр болған. Ғылыми еңбектерге сүйенсек, адамзатқа белгілі 140 мыңға жуық жануарлардың тек 47 түрін ғана қолға үйретіп, үйде ұстаған. Олардың ішінде алғашқы болып ит, сонан кейін шошқа, ешкі, қой, кейінірек ірі қаралар үйретілген. Орта Азия мен Қазақстан территориясындағы мал шаруашылығымен айналысу сонау қола дәуірінен басталғандығы тарихи, этнографиялық, археологиялық материалдарды зерттеген ғалымдарымыздың еңбектерінен белгілі. Олардың қай дәуірлерде қолданылғандығын дәлелдеуге болады. Бірақ олардың алғашқы атаулары қандай болған, қандай белгісіне қарай атау берілгендігін айқындау мүмкін болмады. Тіпті бір территориялық кеңістіктегі халықтың бір затты бірнеше атаумен атауы немесе керісінше бірнеше халықтың тіліндегі түрлі заттардың бірдей аталуы да орын алып отырған. Қазіргі малдардың бізге жеткен атаулары сараланып, жүйелер бойынша қалыптасып, уақытпен байланысты жетіліп, мағынасы дамыған дәрежеге жетуі сол дамудың нәтижесі. Мысалы, көне түркі тілдерінен үздік-создық тілдік мәлімет берген қытай шежіресінде жылқы атауы ретінде арғумақ сөзі қолданылған. Бұл жазба мұра біздің эрамызға дейінгі IV ғасырда болған Деванда (қазіргі Ферғана өлкесі) көшпенділер мен қытайлықтардың арасындағы соғысты айта отырып, сол соғысқа себепші болған жүйрік аттар екендігін, Девандықтар (ферғандықтар) аттарды арғумақ деп атайтындығын, олар өз иелігіндегі биік тауларда ұстатпайтын таза қанды жылқыларға шағылысу үшін ала бие жіберіп, аспан тұлпарларының тұқымын алатындығын, олардан сәйгүлікте тарайтындығын айтады [2, 261-б.].

Көне түркі тілінде жазылған орта ғасырлық жәдігерлерде жылқы малының атауына байланысты қолданыстағы сөздер, сөздік тіркестер, фразалар көбірек кездеседі. Жазба ескерткіштердің көлемдісі М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит түрік» еңбегіне сол дәуірдегі өмір сүрген түркі тайпаларының тілдерінен мысалдар жинақтағандығын, онда барлық салалардан хабардар еткендігін көпшілік ғалымдар айтып жүр. «Диванда» түркі тілдеріндегі үй малдарына тікелей немесе жанамалай айтылған 800-дей сөз қолданылса, оның 300-ге жуығы жылқы атауларына, 31-і түйеге байланысты атауларға, 20 сөз сиырға, 45 атау қойға, 15 атау ешкіге байланысты қолданылған.

Орта ғасырдан келген жәдігер Махмұт Қашқаридің «Диван-лұғат-ат-түрік» атты сөздігінде төрт түлік мал ішіндегі ең көп ұшырайтын сөздерді – жылқыға, оның жасына, жынысына, түріне, түсіне, сол сияқты мінезі мен қимылына және одан да басқа ерекшеліктеріне байланысты айтылатын атаулар мен сөздерді, сөз тіркестерін арнайы зерттеген М. Бейсенова оларды лексикалық мағынасына қарай 6 топқа бөліп қарастырады: 1) жылқы малының жалпы атаулары; 2) жынысына қарай; 3) жасына қарай; 4) мінез-болмысына қарай; 5) түр-түсіне; 6) жұмсалыу орнына қарай [3. 18-б.].

Ертегі, үлкен жыр-дастандар батырдың өзіне лайықты аты болуы, оның құнына тең келер ештеңе жоқтығын көрсетеді. Жылқы – тәуелсіз, азат өмірдің символы, тіршілік, байлықтың көзі. Төрт түліктің ең асылы Қобыландының Құртқасы айтқан «сонау биені мені берсең де алғын, жан серік атың, сұлтаным, көк ала бие ішінде» («Қобыланды батыр» жыры); қысылтаянда Шалқұйрық атқа тіл бітіп, «Төстік батыр, енді екеуміздің де жанымыз бір. Қандай пәле болса да бірге көреміз» (қазақ ертегілері) деуі, ақынның «Жаяулық пен жалғыздық, Азамат ердің жүдеуі» деп жырға қосуы, қара қасқа атына Қамбар батырдың сыр шертуі, Алпамысты Байшұбар аттың өзі таңдауы, түркі тектес халықтардың ең көне жыры «Қозы Көрпеш–Баян сұлудағы» жылқысының көптігінен кең далаға сыймай, Қарабайды көше беруге мәжбүр етуі – бәрі-бәрі базары тарқамайтын дүниенің мәні де, сәні де жылқы екендігін көрсету қазақтардың жылқыны сүйетіндігінен туған құбылыс.

Мұнда назар аударар бір мәселе ауыз әдебиетінде, эпостық, тарихи жырларда сақталған, бізге жеткен жылқы атаулары белгілі бір тарихи кейіпкер сияқты өз иелерінің атына байланысты қалыптасып, солармен бірге қолдану дәстүрге айналғандығын көруге

болады. Бұл сол атты ерекшелеу, артық көрсету үшін қолданылған тәсіл болса керек. Мысалы: Қобыландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары, Исатайдың Ақтабаны, Біржанның Телқоңыры, т.б.

Көне дүниені зерттеп жүрген ғалымдардың айтуынша гректер ежелгі мәдениетіндегі мифтік образ кентавр бейнесін де ежелгі түркілерге қарап отырып, ойлап тапқан дейді. Ат үстінен түспеген түркілер көне гректерге ат үстінде ас ішіп, ат үстінде ұйықтайтын, қысқасы атпен бірге жаратылғандай болып көрінсе керек. Берірек келсек, В.В. Радлов айтқандай: «Жылқы қазақтар үшін малдың асыл тастай көркі, барлық сұлулық атаулының жиынтығы. Жылқыға деген қазақтардың ықыласын тіпті, олардың аталуынан-ақ көресің» [4] деген болатын.

Қазақ жылқы нәсілін жақсы түсінген. Жолаушылап келе жатып, қырқаның астынан кісінеуінен құлынды «Мынау баяғы жоғалған айғырымның көзі ғой» деп оқыс бұрылған түздіктерге, жат үйірде күдік-талас басталғанда құлынның құйрығының астындағы баданадай қара меңді көрмей меңзеп, бұлтартпас айғақты зат тапқан атпаздарға, «Алдынан ұмтылғанда аң құтылмас, артынан жөнелгенде жетпес жылқы» (І. Жансүгіров «Құлагер», 297-б.) деп Құлагердей хас тұлпарды мыңдаған бәйге атының ішінен жазбай таныр Күреңбай сынды сыншыларға ел аузы куә.

Сөз тарихы, мағынасы, сол тілді жасаушы, қолданушы халық тарихымен тығыз байланысты. Халық өмірінде, халық тұрмысында маңызы бар нәрсе сол халық тілінен де сүбелі орын алады. Мәселен, солтүстікте тұратын лопар (саамдар) халқының жері суық, айнала мұз. Соған орай, оларда мұз түрін білдіретін 20-шақты сөз, суықты қандайлық екендігін білдіретін 41 сөз бар екен. Ал, өмір бойы жанына төрт түлік малды, оның ішінде жылқыны серік еткен қазақтарға жылқы атаулары басқа түркі тектес тілдердегі атаулардан көлемді, ерекше екендігі күмән тудырмаса керек. Қазақтың жерін, салтын, тілін тұтас сақтауында жылқының атқарған қызметі орасан.

Ата-бабамыздың жылқыны бұлай пір тұтып, қасиеттеуінің себептері толып жатыр. Жылқы олар үшін тек азық, көлік құралы ғана емес экономикалық, сауда, әскери және әлеуметтік өмірдің ажырамас бөлігі. Түркілер аттарының көмегімен бұл шеті Азия, Европа ол шеті Африкаға созылған кең байтақ жерді, жаңа әлемді басып алып, тәуелсіз тіршілігінің факторы етті. Жылқы ең алдымен, сол жаугершілік көне заманның талабына сай өте құнды мал еді. Себебі сол кезде жауды қуып немесе одан қашып құтылуға жылқыдан қолайлы мал болмаған. Тіпті өткен замандарда жылқы малын әскери стратегияға да қолданған. Мысалы, шабуылшылар жауға қарасын көбейтіп көрсету үшін алдарына жылқы малдарын салып айдаған да шаң көтерген, сол кезде қорғандағылар бұл шанды қалың қолға жорып, одан қашқан. Арғы жағын былай қойғанда, мұндай әскери айла-тәсілді 1916 жылы Торғай даласында Аманкелді Имановтың да пайдаланғандығын көрнекті жазушымыз С. Мұқанов «Қазақ қауымы» атты еңбегінде келтіреді [5, 69-б.].

Жылқы көшіп-қонуға да төзімді, әрі ыңғайлы, қысы-жазы аяғынан жайылады, оның азығы да (жемі, шөбі) өзге малға қарағанда өзгеше. Ол келген шөпті жемейді, иіскеп, тандап жейді. Басқа мал түлігі жайылған жерге де жайыла бермейді, лай су ішпейді. Сол себепті де оның еті де, сүті де денсаулыққа шипалы. Жылқының дені сау, терісі жылы, жұмсақ, көрінісі сұлу болуын бағалаған қазақ халқы оларға атау беруге аса көңіл бөлген.

Мал жөнінде лебіз білдіргенде қазақ шаруасының домбыраның құлақ күйінде алғы сөзі «мал төлден өседі» деген нақылдан басталады. Осы қағидаға қарағанда, қазақтардың малшылық кәсібі төлден басталатыны ақиқат.

Қай халық болса да мал өсімін төлден бастауы сөзсіз. Бірақ, қазақтардың төлден бастап мал өсімін есептеуі өзгеден ерекше, өзімізге ғана тән ерекшілік деуге болады.

Зерделі зерттеу, табанды еңбегінің арқасында тұтас бір елдің мерейін өсірген, өнерлі халықтың рухани дүниесін ғаламға айқара ашып, насихаттаған, таныстырған, таныстырып қана қоймай мойындатқан, қазақ халқының қасиетін жанымен ұққан, нәсілі башқұрт ғұлама

ғалым Әбубәкір Ахмеджанұлы Диваев «Туркестанские ведомости» газетіндегі мақаласында «Казах Сырдаринской области, Перовского уезда, Яны-Курганской волости, Абдулла Ниязов, Человек весьма почтенный, по своему очень развитый, видевший на своем веку много своего народа, говорит, что казах тогда счастлив, когда обладает скотом, необходимым в обиходе степного хозяйства. Он весьма обстоятельно рассматривает каждую породу скота с которым приходится иметь дело казаху; описывает жизнь этих животных от рождения до смерти, уход за ними, наконец ту пользу, которую извлекает казах от той или другой породы», – дейді [6, 192-б.]. Немесе, Кете Жүсіп Ешниязовтың «Сұрмерген» поэмасындағы мына жолдарға назар аударалық: [7, 193-б.].

...Үш түрден бөтен емес жылқы аламын,
Ішінде құлын, құнан, болмасын тай.
Сары ала елу қысырақ бесті аламын.
Алпысы ала болсын қызыл құмай.
Алпысты торы аладан тағы аламын,
Айрықша сұлу болсын қызыл құмай.
Келмесе айтқанымдай жас пен түсі
Қызымды қоспағаны саған құдай...

Мәселен, қазақ шаруасы құлыншак, құлын, жабағы, тай, құнан, дөнен, бесті деп тек жылқының төлін жеті түрлі атағанда, ол әлі он екі айдың жиындысынан құралатын жылмен дәлдеп есептесек, әлі алты жасқа толар-толмас 65–70 ай көлемі ғана.

Жылқы жасы орташа шамамен жиырма жыл десек, бұл шамадан кейбір асыл тұқымды жылқылар, тіпті қырыққа дейін өмір сүреді (әрине, бұл жасқа екінің бірі келе қоймас), «бірге өскен бала күннен құлын, тайым» (І.Ж.) деп, асыл арманына балап, жылқыны өлеңге қосқан халық оның өсу процесін әбден қадағалап, жіпке тізген маржандай санаумен болған. Бұл тұста мүшелдеп емес, маусымдап, кезеңдеп өлшеп отырғандығына қарасақ, тек жылқының жас мөлшеріне байланысты атаулардың қаншалықты екендігін көз алдымызға елестетуімізге әбден болады. Бұлай сипаттау тек қазақ халқына тән қасиет.

Қазан төңкерісінен соң қазақтардың өмір тіршілігі сан-салалы өзгеріске түсті. Егін екті, завод-фабрикаларға кірді, қалалы жерлерге орныға бастады, т.б. Нәтижесінде мал шаруашылығынан қол үзген топ пайда болып, қалалық қазақтар көбейді. Мал шаруашылығынан қол үзген соң мал атаулары да белсенді сөздік қордан алшақтап, оның орны басқа сөздермен толықты. Сондықтан кей мал атаулары, мал атауларымен тіркесетін оралымдар ұмыт бола бастады. Мысалы, жылды атауына байланысты тұлан, алаша, т.б.

Ғасырлар бойы халқымыздың тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып, ішсе тамақ, кесе киім, мінсе көлік, тіпті атақ-даңқ, абыройын асырған төрт-түлік туралы сөз еткенде оның пірі, иесі, киесі туралы айтпай өту мүмкін емес. Қазақтар үшін әр түліктің өз иесі, киесі бар деп саналады да жылқы желден, түйе шөлден, сиыр судан, қой ауадан, ешкі тастан жаратылған сияқты. Мал жаратылысының бұлайша таратылу тамыры сан ғасырлар бұрынғы қалың қытай, түркі, моңғол және араб халқының суға, отқа, күнге, тасқа, т.б. табыну әдет-ғұрпынан басталғандығы көрінеді. Ал мал иесіне келсек, жылқы иесі Қамбар ата немесе Жықышы ата, түйе иесі Ойсылқара, сиыр иесі Зеңгі баба, қой иесі Шопан ата, ешкі иесі Сексек ата. Бұл иелер туралы наным-сенімдер түркі тектес халықтардың көпшілігіне тән.

Енді «жылқы» атауының мағынасынан бастасақ, қазақтың төрт түлігінің бірінің жалпы атауы. Сөз төркініне үңілсек, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жылқы» – «төрт түлік малдың көлік үшін пайдаланатын тақ тұяқты түрі». (ҚТТС 4 т., 288-б.) деп түсініктеме беріледі де, 1997 жылы жарық көрген «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде» (құрастырған А. Құралов) «төрт түлік түрі» (А., 1997, 199 б.) деп анықтама берілген. А.М. Щербактың көрсетуінше: «Ілкі (ілкi) – как древних, так и в современных языках имеет особый оттенок, уловить который, особенно в древних текстах очень трудно». [8, 84-б.]. Және осы еңбегінде А. Щербак «табунные животные» деген мағынада көрсеткен,

демек, үйір емес, табында жүретін жануар, мал дегенге келеді. Өлшем бірлігі есебіндеалғанда (халықтық) бір үйір шамамен 1 айғырдан, 9 бие, 9 құлыннан, 8 тайдан, 6–8 құнаннан, 5–6 дөненнен және бірнеше кәрі ақта аттардан құралады.

Түркі тілдерінде жылқы мағынасын білдіретін тағы бір атау – **ала, алаша**.

Қазақ тілінде, түркі тілдерінің сөздіктерінде «ала» сөзінің көбіне сындық мағыналары, жылқының түсін білдіретіндігі айтылады да ал «ат» мағынасы көп көрсетіле бермейді. Мысалы, 2 томдық түсіндірме сөздікте, орысша-қазақша сөздіктерде «ат» мағынасы көрсетілген. Тек 10 томдық түсіндірме сөздікте «ала» сөзінің 2 мағынасы: 1) ақ және басқа түстердің араласып келген түрі; 2) ауыс мағынасы көне. Жылқы ішінде көрнекті, жүйрік ат. Мысалы: Мінген аты ала еді, қылшық жүнді қара еді. Ерлер мінген алаға, көңлім толды санаға (Б.Ж.) деп берілген. Расында қазақтың эпостық жырлары мен ақын-жырлаулар мұраларында «ала» сөзі «ат», «азбан» ұғымында жиі кездеседі. Мысалы:

Ерлер мінер алаға,
Көңілім толды санаға ... («Алпамыс»)
Мінген атым ала еді,
Қылшық жүні қара еді... («Қобыланды»)
Міне алмаған алаға-ай (Махамбет).

Бұл мысалдардан «ала» сөзі жалпы «ат», көрнекті жүйрік дегеннен гөрі «азбан» дегенді білдіреді. Кейбір түркі тілдері сөздігінде алаша (ала) деген сөз орыстың «мерин» атауына сәйкес келеді. Ал «мерин» сөзі қалмақтың «мөрін» – ақтатылған айғыр сөзінен деп көрсетеді Ушаков.

Қазақ тілінде «алаша» варианты да кездеседі. Мысалы: Алаша аттың басы деп, қалмақты ердің қасы деп. («Ер Тарғын») «Алаша» варианты Түркіменстан қазақтары тілінде де сақталған. Бірақ беретін мағынасы – түйенің будан тұқымы (Диал. сөзд., 24).

Сірә «азбан» мағынасындағы ала сөзі – халық поэзиясында күшті, мықты жылқының символы, азбан – үйірге түсіп жүрген, әбден есейген, күш жиған малдың ақтатылған кездегісі. «Жылқы» жырында азбанның «ертеңнен салса кешке озған, ылдидан салса төске озған, томаға көзді қасқа азбан» болып суреттелуі де осы мықтылығын көрсетсе керек. Батыр да өзінің күш-қайратын танытқысы келгенде «жылқы ішінде аламын» дейді. Сондықтан азбан, ала сөздері синонимдер десек, жылқыға қатысты тұстарда «ала» варианты жиі қолданылады. Ал азбан тек жылқыға ғана емес, ақтатылған қошқар, бұқаға да қатысты айтылады. Ала – көп мағыналы сөз. Мағынасы өлтіру, қыру, жою, ала балта, ала сапыран, ала қырғын, алай түлей, т.б.

Қазақ тілінде жылқы тобына еніп, көркем әдебиет пен күнделікті өмірде жиі қолданылған атаудың бірі құлыншақ сөзі. Құлыншақ жылқы төлінің туғаннан бастап желіге байланғанына дейінгі бір, бір жарым айлық кезеңіндегі қалып. Құлыншақты желіге байлаудың екі шарты бар: бірі қарақұлақ болу, екіншісі – өркен тастау. «Қарақұлақ» болудың мәнісі құлыншақ құлағының ішкі жүні сары мамық сияқты болады да, тарала келе сол жүнді қара қылшық басады, бұл – маркаю нышаны, құлындық кезеңге жеткендігі, яғни, байларманға көнбістігі. Ал «өркен тастау», өркен – құлыншақтың ішінен түсетін алғашқы тоңғақ. Желіні сабасына келген саумалды мама биенің құлыншағы уызға бөгіп, өркенін ерте тастайды. Яғни, ішке барған уыз төлдің ұлтабарындағы коректік қоймалжың мәйікті жібітіп жұмсартады да оны тоңғаққа айналдырады. Тоңғақтың шығуымен төлдің ішкі ағзалары тазарады. Өркені түскен құлынды кәнігі, тәжірибелі малшы бұлжылтпай таниды. Өркені өсіп (пісіп) түскен құлынның жүні жылтыр, көз жанары нұрлы, қабағы ашық, қимылы ойнақы болады, үлкеннің кішіге «өркенің өскір» деп берер батасының, ізгі тілегінің түп төркіні де сонда.

Көз жанары кіреукеленіп, үні іріңкі, қабағы солғын, қимылы сылбыр болса, өркені түспегені, мұндай құлынды желіге байламайды. Оны қазақ «өркені қатқан» дейді. Өркен көбінесе қулық бие төлінде болады. Өйткені қулықтың желіні сабасына түсіп, уызы

молыққанша біраз уақыт өтеді. Өркен тастау түйе малына да, адамға да қатысты айтылады. Жаңа туған нәрестені де алғаш ауыздандырғанда қойдың құйрық майымен ауыздандырады да сонан соң емізеді. Май мен уыз араласып асқазаннан бөлінген сөлмен бірге тоңғақ (дәрет) болып түседі. Жаңа туған жас ботаға да жылқы немесе қой құйрығының майын сүтке қосып еміздікпен береді, сөйтіп өркеннің тезірек түсуіне әсер етеді, әйтпесе жас бота өліп кетуі мүмкін. Сөз түбіріндегі мағына өсу, даму, жетілу, өркен жаю, өрбуге саяды. «Өр» етістігінің ур-үр варианттары да тілімізде сақталған ұрық, ұрпақ-дән, тұқым (ДТС, 615) мағыналарындағы өсуді, дамуды, жан-жаққа тарап өркен жаюды білдіреді. «Өркені өсу» тұрақты тіркесінің мағынасы алғашқы кезде», «тұқымы өсу» мағынасымен бірдейлігін ғалым Ә. Нұрмағамбетов те көрсетеді [9, 22-б.].

Құлыншақ сөзіне келетін болсақ, қазақ тіл білімінің тарихында еселі еңбек еткен ғұлама ғалым, профессор Қ. Жұбановтың айтуынша, түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі күрделі сөз дегеніміз жеке-жеке туынды түбірлерден, яғни, бірнеше морфемалардан тұратын сөздер, олардың тарихи төркіні атрибутивті сөз тіркестеріне барып тіреледі деген теорияны қолдайды. Бұрынғы дәуірдегі сөйлемдерде осы күнгі синтаксистік заңдылыққа қайшы келетін орын тәртібінің өмір сүргендігін, яғни анықтаушының анықтауышқа, толықталушының толықтауышқа қатысты болғандығы жайлы айта келіп, мысалға құлыншақ, келін-шек, т.б. сөздерді келтіреді. Мұндағы «шақ» кішірейту қосымшасының «шаға» есім сөзінен шыққандығына күмән келтірмейді [10, 86-б.].

Бұл сөз қазақ тілінде тек «бала-шаға» сөзінің құрамында ғана сақталғанымен, түркімен, азербайжан тілдерінде осы уақытқа дейін «сәби» мағынасында қолданылатындығын анықтай келіп, қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген (құлыншақ), шық-шік (төбешік, қаншық), ша, ше (өгізше, тайынша) және «уақыт» мағынасында қолданылатын «шақ» барлығының шығу төркіні монғолдың «шаған (шегін, тегін)» – «бала, сәби, уақыт» сөздеріне түйісетіндігін айтады. Яғни, «құлыншақ» сөзіндегі «шақ» тек кішірейту, мағынасы ғана емес бала, сәби жаңа туған құлын мағынасында туғаннан 1,5 айлық кезеңді қамтиды.

Мысалы: Кішкентай ғана құлыншақ, уыз еміп, қырда өскен (Ж.С.).

Құлыншағым, құндызым, құлдырайды, шабады. А.М. Щербак «слово кулун, тай (и производные от них) наряду со многими другими служат наименованиями разных возрастных групп. И так как в современных тюркских языках намечается тенденция к выделению общего понятия «жеребенок», абстрагированного от возрастных различий, каждое из упомянутых слов приобретает дополнительно общее значение»-дейкеліп, «кулун, кулунак, кулунчак, кулунагаш») – жеребенок от рождения до одного года» дейді.

Құлыншақтан кейінгі кезең – құлын. Яғни, құлынның желіге байланған кезінен бастап алты айға дейінгі кезеңі. Бұл жерде «биебау» атауына да түсінік бере кеткен жөн. Бие сауу маусымы бие бау деп аталады. Бие бауда байланған құлын сүмбіле салқыны түсе ағытылып, қысқы бағымға көнбісті бола бастайды. Бұл шілде шыққан кез. Мысалы: Сүмбіле түссе сүмпиіп, семірер құлың бұлтиып. Бие қоста жүріп терлесе, құлын босқа жүріп терлейді. Тұлпар болар құлынның мүшесінен танырсың. Жылқы құлыннан көбейер, ақша тиыннан көбейер (мақал-мәтел), т.б.

Тағы да А.М. Щербакка жүгінсек, «слова кулун – жеребенок в любом возрасте до года» [8, 90-б.] – деп көрсетеді.

Сөздің жасалу, шығу тегі туралы пікір, көзқарастарға келетін болсақ, Т. Ермекованың оқу құралында Ғ. Мұсабаевтың «құлынның жас кезіндегі мүше бітімі, жал-құйрығы, сыртқы мүсіні құланға ұқсайды. Олай болса, «құлан» сөзі айтыла келе «құлын» болып өзгеріп кеткен, ал – «құлан» – «қол», «аң» деген екі сөзден біріккен түбір [11, 23-б.] екендігі туралы пікірін келтірген.

Осы негізде қорғалған зерттеуші Р. Панзарбекованың «Қазақ тіліндегі жануарлар төлі атауы» атты ғылыми еңбегінде қазақ тіліндегі қошақан, балақан, ботақан, өс, өсіп-өну, жан-жануар төлінің өсуі, жетілуі деген мағыналарды жалпы алтайлық он (ші) түбір

морфемасының мағынасымен мәндестіреді [12, 11-б.]. Яғни, *gulun* сөзінің *gul*, *gol* деген ататілдік тұлғасы монғол, тұнғыс-манчжур тілдеріндегі *on/un* тұлғаларымен ортақ бір семантикаға саяды деген пікір айтады. Алайда бұл пікірмен келісу қиын. Түркі тілдеріндегі «Құлын» сөзінің пайда болуына араб, парсы тілдері былай тұрсын монғол тобындағы тілдердің де қатысы, әсері жоқ деуге болады. Бұл тілдердегі осы ұғымды білдіретін сөз құрылымы мүлде бөлек. Ал, қазіргі түркі тілдерінде: қырғыз тілінде – «кулун», чувашта – «хам» (айтылуы «хум»), сахаша – «кулун», ұйғырларда – «кулун».

Жабағы сөзі туралы айтсақ құлын желіден ағытылып, үйірге кеткен жылдың қарашасында жабағы аталады. Бұл алты айдан бір жасқа дейінгі, құлындық кезеңнен өткен, тайлық кезеңге бір табан жақындаған уақытының атауы. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «жабағы» – алты ай мен бір жас аралығындағы жылқы төлі; қой мен түйенің жазғытұрымғы ұйысқан қысқа жүні деген түсініктемелер берілген (ҚТТС. Т III. 475 б.) демек, құлын кезіндегі түгі өскеннен кейін, ұйысып жабағыланады.

Мысалы: Құнанбайға сыбаға деп арнаған семіз қойлар, жұнттай жабағылар, арда емген тайлар да болатын (М.Ә.).

Қазіргі түркі тілдерінде «жабағы» дыбыстық құрамына сәйкес келетін әрі мағынасы жуық сөздер аз-кем өзгешіліктері болғанымен, бар. Қырғыз тілінде – жабағы – 5, 6 айлық, әлі енесін емуден қалмаған құлын, қарақалпақша – іабағі – «бір жастағы жылқы төлі», ноғайша – іапаш – «жаңа туған құлын», татарша – жабаға – «бір жастан асқан жылқы төлі», туваларда – чаваа – «бір жасқа толған жылқы төлі», түркіменше – жапағы – «жаңа туған құлын», т.б.

Атаудың жалпы түркілік негізгі мағынасы – бірінші түлем жүні түскен, алғашқы қар басқан, алты айдан бір жасқа дейінгі төл.

Тай сөзі туралы айтсақ, қазақ тілінде бір жас пен екі жас аралық кезі тай деп аталады. Жабағыдан кейін көктем шыға осылай аталады. Бұлай атау түркі тобындағы өзге тілдерде төмендегідей дыбыстық құрамда айтылады: қырғыз тілінде – «тай», чуваштарда «тих/а», хакасша – тайң (екіден үш жасқа дейін), түркімендерде – «тай», т.б.

Бұл жерде айта кетерлік бір өзгешелік, ерекшелік – қырғыздарда ірі малдың бір жастағылары «тай» атала береді. Ал, чуваштарда құлын орнына «тих/а» деп те айтылады. Сол сияқты ұйғырларда да құлын орнына «тай» атауы, саха тілінде екі жасқа келген жылқы төлінің атауы.

Сонымен сөздің түп-төркініне жорамал жасар болсақ, екі жасқа дейінгі жылқы төлінің дене бітімі, тұлғасы сымбатты болатынын айтсақ «сымбат, келбет» сөздерімен мағыналас, синонимдес деуге келетіндей. Осындай мағынадағы сөзді «тайтур» түрінде М. Қашқари сөздігінен кездестіреміз. Тай атауы төрт түліктің басқа түріне де қатысты айтылады. Мәселен, тай өгіз, тайлақ. Әйтсе де атаудың даму сипатына қарағанда тай атауы түркі тілдерінде негізінен жылқы малына қатысты айтылып, сонан кейін басқа түлік атауларына негіз болған.

Мал баққан қазақтар ертектерде тайдың жал-құйрығын күзейтін болған. Бұл – тайлақтың белгісі саналған. Мысалы: Қаракөк жылқы ішінде тайың болсам, Талменен аралас, қайың болсам (халық әні). Тай тулап үйірінен кетпес (мәтел).

«Тай құнанға жеткізер» деп халық айтқандай, екі жас пен үш жас арылығындағы кезең.

Құнандықтың ішкі-тысқы танымал белгілері болады. Тайында үйретіліп, бас білдіргесін, одан әрі мінілмесе, ербасты болмаса, жылқы құнанында балғын өседі, сол шақтың өзінде айғырлық сесі болады. Осыны қазақта **сәурік** дейді.

Қазақ тілінің сөздігінде сәурік – жаңадан үйір ала бастаған жас айғыр (ҚТТС, 8-том, 240-б). Мысалы: Ақбайпақты сәурік күнінде піштіріп жібергені есіне түсті.

Көрнекті ғалым В.В. Радлов өзінің «Опыт словаря тюркских наречий» еңбегінде «Саурук – піштірілуге тиісті 4–5 жастағы айғыр» деп көрсетеді (1911, 4-том, 236-б.). Осы мағыналас немесе дыбыстық тұлғасы жағынан сәйкес келетін мұндай сөз қазіргі тіпті көне түркі тілдері мұраларында да кездеспейді. Біздіңше, қазақ тіліндегі сәурік атауы да осы

тұлғаға -ік қосымшасы жалғанып тұлға жағынан да аз-кем өзгеріске ұшыраған. Дәлел ретінде тілімізге араб, парсы тілдерінен енген сөздердің кей жағдайда мағынасы да өзгеріске ұшырайтындығы туралы фактілер жоқ емес. Салыстырыңыз: парсы тіліндегі кейуана кәмбир – кәрі, қария ер адамға байланысты айтылса, қазақ тілінде әйел адамға байланысты айтылады. Демек, сәуірік жылқы малының піштірілмеген еркегі. Сәуірікті көбейтпес үшін еркек жылқылардың көпшілгін тай, құнан кезінде кестіреді. Бұл – құнандықтың ішкі сипаты. Ал сыртқы сипатына келер болсақ, қазақ халқы жылқы малының құйрығы мен жалын күзеп, күткені белгілі. Күзеу де мал жасына қарай әр түрлі болады. Құнанды күзеген кезде тай сияқты емес, кекіл мен шоқтық қалдырады, құйрығын күземейді. Монғол тілінде – «гунан», қалмақ тілінде – «үш жасар» дегенді «үрә» дыбыстық құрамда айтылады да, «гүн» атауы «бие» мағынасын меншіктеген.

«Құнан» атауына араб, парсы тілдерінің қатысы жоқ деуге болады. Сөз төркініне ұқсайтын мағыналар моңғол тілінен көрінеді. Себебі, түркі тілдерінің көбінде бұл сөз қолданылмайды.

Жылқы төлінің жасы мен жыныстық ерекшеліктерінің арнайы атаулармен берілуі жалпы түркілік сипатқа ие құбылыс. Жылқы төлінің жыныстық жағынан жетіле бастаған кезін әрі жасын білдіретін атау «құнан» – екі, үш жастағы еркек жылқы, ал жылқы төлінің екі-үш жасқа қараған ұрғашысы кейде – жын (jin) тұлғасы арқылы да беріледі. Мысалы, **құнажын** байтал, құнажын бие, т.б. Назар аударарлық жайт, жылқы төлінің «жын» тұлғасы арқылы айтылуы қыпшақ тобындағы тілдерге тән деуге болады. Мысалы, жиі қолданылмағанымен қазақ тілінде, ноғай, башқұрт тілдерінде (кунажын), «құнажын» атауы қазақ тілінде көбінесе сиыр малына байланысты қолданылады.

Сонымен, бұл атаудың жалпы түркі тілдерінде ортақ интеграциялаушы семантикалық элементі «жылқының екі-үш жас аралығындағы төлі». Ал дифференциялаушы семантикалық элемент бұл атаудың мағыналық құрамында жыныстық белгіні (еркек, ұрғашы) білдіретін семаның болуы.

Құнан шыққан жылдың қысы өтіп, көктемнің алғашқы айларында жылқы төлі – **дөнен** деп аталады. Бұл үш жас пен төрт жас аралығы.

А.М. Щербактың айтуынша: «...позволяет положительно отнестись к предложению о наличии в составе этих слов (заимствованных из монгольского языка) корней числительных «три» и «четыре», – деп [8, 93-б.] моңғол, қалмақ тілдеріндегі «үш, төрт» сан есімдерімен байланыстырады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «төрт жасар еркек жылқы» деген түсінік берілген (ҚТТС, т б).

Мысалы: Қызыл көк биыл төрт жаста, дөнен (Т.Э.). Төрт жасқа аяқ басқан дөненин жетелеп келіп, алдына тартты (Ж.Б.).

Қазіргі түркі тілдерінде қырғыз әдеби тілінде – бышты, оңтүстік қырғыздарда – дөнон, ұйғырша – дөнән, ноғайларда – дөнен, қалмақта – дөнен – үш жасар еркек мал.

Байтал сөзіне келетін болсақ, екі мен төрт, кейде бес жас аралығындағы құлындамаған ұрғашы жылқы. Мұндай дыбыстық құрамда қырғыз, башқұрт тілінде – «байтал», ал түркімен және ұйғыр тілінде дыбысталуы ұқсас, мағынасында сәл айырмашылық бар. Ал қазақ тілінде байтал мен бие екі түрлі атау.

«Байтал» сөзінің алғашқы мағынасы боларлықтай тұлға моңғол тілінде ұшырасады: байдал – «жағдай, жай-күй». Ал саха тілінде «байтаһый, байтаһын» – өз бетімен жайылу, еркімен жайылу, семіру мағыналарын білдіреді. Сонда «үйірге қосылмаған бойдақ; жылқы» дегенді меңзейді.

Сонымен «байтал» атауының семантикасында әлі төлдемеген жас жылқы деген негіздегі мағынаға қоса «қысыр қалған», «семіз, күйлі» деген семантикалық элементтер де бар.

Құнан және дөнен сөздеріне «жын» формасы қосылып түркі тектес тілдерде жылқы, сиыр, түйе, қой малдарының үш және төрт жастағы ұрғашысын білдіретін құнажын, дөнежін атаулары қолданылады.

Мысалы: башқ. Қонажын – 3, 4 жастағы бие, ноғ. Кунажын – 3 жасқа дейінгі бие немесе сиыр төлі, өзб., ұйғ. – ғунажін, ғуніжін – 3 жасар сиыр малы.

Қазіргі қазақ тілінде жылқыға байланысты «құнажын», «дөнежін» сөзі жеке аталмағанымен құнажын байтал, дөнежін байтал – 3, 4 жастағы ұрғашы жылқы малы түрінде айтылады.

Бұл жердегі жыныстық мағынаға келетін болсақ, түркі тілдерінің грамматикалық категориялары да, лексикалық-грамматикалық категориялары да қазақ тілінің грамматикалық, лексикалық-грамматикалық категорияларымен сәйкес келетін туыстас тілдер, қазақ тілінде жыныстық (род) белгіні көрсету үшін ұрғашы (ұрғашы тоқты), еркек (еркек тоқты), ұл (бала), қыз (бала), қаншық (қаншық қасқыр), ата (ата қаз, ата қораз), шөже (шөже қораз) сияқты сөздер, сирек болса да зат есімдердің кейбіріне, адам аттарына арнайы қосымшалар қосылып жыныстық мағынаны білдіретіндігі көрінеді. Мысалы: Әли–Әлима, Сәлім–Сәлима, мұғалім–мұғалима, құда–құдағи, құнан–құнажын, дөнен–дөнежін, мегежін, т.б. Бұған қарап, түркі тілдерінде жыныстық категория бар деуге болмас, грамматикалық мағына емес, бірақ тілдік ойлауда еркек, ұрғашы түсінігін білдіру бар.

Сондықтан құнан–құнажын, дөнен–дөнежін, байтал–айғыр, саулық–қошқар, т.б. сияқты сөздер сыңарын жеке-жеке сөз деп танымыз .

Айғыр. Қазақ тілінің «түсіндірме сөздігінде» – үйірге түсетін еркек жылқы деп анықтама берілген. Мысалы: Адыр-адыр таулардан, ноқтала мандайына сары май жағады, сауырына қымыз шашады. «Бауыры өссін» деген игі тілекпен мойнына тұмар тағып, құйрығына екі тал үкі қадап үйірге қосады. Әдетте үйірдегі айғырды аса қартайтпай 10–12 жасында ауыстырып отырады. Жалпы түркі тектес халықтарда арнайы бағылған тұлпарларды, батыр аттарын кеш ақтату болған («алты жаста ақтаттым»). В.В. Радловтың анықтамасында «саурук» – піштірілуге тиісті 4–5 жастағы айғыр деп көрсетеді .

Мағынасы мен дыбыстық тұлғасы жағынан «сәуірік» сөзіне сәйкес сөз көне немесе қазіргі түркі тілдерінде көрінбейді.

Әйтсе де қазақ тілінде жылқының жыныс қуаты жетілген 3–4 жастан асқан еркегі **жасамалы** деп аталады да жасына қарай дөнен айғыр, бесті айғыр, жасамалы айғыр деп бөлінеді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің «жасамыс» мағынасы айтылады. Кенжетайдың аты жолшыл, жасамыс жылқы еді (С.М.). Адамға қатысты бұл сөздің берер мағынасы «орта жастан асқан, егде, мосқал тартқан» деген мағынаны білдіреді. Мысалы: Беттеріне бояуды баттастырып жағып алғанда, жастары елуден асып кеткен жасамыс әйелдер жиырмадағы бойжеткен болып сылаң қағып шыға келеді (Қ.С.). Ауыспалы мағынасы «көпті көрген, ысылған». Жинақталған мысалдарды топтастырған кезде байқалатын бір ерекшелік жас мөлшерін білдіретін атаулар малға қатысты маусымдап, жылдап аталып отырса, адамдарға, құстарға соның ішінде бүркітке байланысты жас мөлшерлік атаулар бірнеше жылдар мүшел топтастырылып атау берілгендігі байқалады. Сондықтан жылқыға байланысты айтылған «жасамыстан жастау реңкі басымырақ болса, адамға айтылған жасамыста көпті көрген, орта жастағы деген реңк басымырақ көрінетін сияқты.

Мұнан кейінгі жас мөлшерлік сипаты бар атау – **азбан айғыр**.

Алты жасында піштірілген, бірақ айғырлық әдетін қоймаған жылқы. Азбан атауы түйе, қой, ешкіге, сиыр малына да қатысты айтыла береді. Еркек малды мұндай кеш тарттыру мініс көтеретін белді жылқы керек болғанда пайдаланылған. Сол сияқты түйеге қатысты адамға шабатын, немесе ауруға ұшыраған буралар кеш тарттылған.

Мысалы: қойдағы азбан қошқардай (Ж.Ж.). Азбан бұқа сияқты, топырақ шашып далада (Айтыс). Көк азбандай тебістің (Н.А.).

Қазақ тіліндегі «азбан» сөзінің «аз» түбірі жоғарыда «айғыр» туралы айтылған ай(ғыр), одз(ғыр), ад(ғыр) түбірлерімен іліктес болуы да мүмкін. Кей зерттеушілер бұл түбірді дыбыс шығару, айғырдың әдетте өз үйірін азынап, кісінеу арқылы басқаратындығын тілге тиек етеді.

Қазақ тіліндегі «аз» түбіріне келетін болсақ, «айқай, дыбыс шығарудың» басқа, екінші бір мағынасы «азу, азғындау» (сбиваться с пути, заблуждаться, совратиться) мағынасының да барлығын көруге болады. Осы түбірге «бан», «ман» қосымшасының жалғануы арқылы «азбан» сөзі жасалған десек, «еркек», «ер адам». Ал, «адам» мағынасында үнді-европа тілдерінде қазір де бар (нем. «ман» – мужчина) қазіргі біздің тілімізде мағынасы көмескіленген, білінбей кеткен «ман» сөзі қосылу арқылы жасалғандығын топшылауға болатындай. «М» дыбысының ұяң дауыссыздан кейін «б»-ға өзгертін заңдылығы тілімізде бар. Мысалы, қазақ тіліндегі Ағман, Ғұсман, Арман, Нұрман, т.б. атаулар ер адамдарға берілген. Ал «азбан» сөзіне келсек, жоғарыда малдың бұлай алты жасында тартылуына малдың аурулығы, бураның адамға шабуы сияқты себептер болады да жылқы малына байланысты «кестірілсе де айғырлық әдеті қалмаған» деген анықтама бердік. Демек, бұдан азу, азғындық, құр кеуде мағыналары өздігінен келіп туындайды. Мысалы: Азбандар билік тізгінін әлі де уысынан шығарғысы келмейді (Ә.К.).

Зерттеуші М. Бейсенованың «айғыр, азғыр, адғыр» сөздеріндегі түбір сияқты, азбан сөзі – аффикс арқылы сол түбірден басқа бір тұлға жасап тұр, оның лексикалық мағынасы алғашқы түбірден алыстап кетпеген, төрт сөздің төртеуі де жылқы малының еркек жынысты түрін көрсетеді деп үзілді-кесілді пікір айтуын толық жақтауға болмайды [3, 46-б.].

Азбан сөзі тек жылқыға ғана қатысты емес, басқа мал түрлеріне, жан-жануарларға байланысты да айтылатындығын естен шығармау керек. Сондықтан «азбан» сөзінің түбірінде «азу, құр кеуде» мағыналары басым демекпіз.

«Ат» – түсіндірме сөздікте «үйірге түспейтін, піштірілген ақталған жылқы; көлік ретінде салт мінілетін, арба-шанаға жегілетін және әр түрлі шаруашылық жұмыстарға пайдаланылатын «еркек жылқы» деп түсіндіріледі (ҚТТС, 2008, I том, 40-б.). «Жылқы» сөзіне қарағанда «ат» сөзі жиі қолданылады. Төл атаулары, үйірге түсу, ұрпақ өрбітуге байланысты жағдайлардың басқасында «ат» сөзі қолданыла береді. Аттың басты міндеті – жұмысқа жегілу, мінілу, бәйге, жарыс, табыс, жарық, т.б.

Жас ерекшелік сипатын қарастырса, қазақ тілінде сақа ат – он бір, он екіге келген ат, топтасқан ат деп – он екі, он үшке аяқ басқан аттарды ажырату бар.

Бие – жылқы малының құлындайтын аналығы (ҚТТС, 2-т., 304-б.). Алып анадан туады, ат биеден туады. Кедей болайын деген жігіт, биесін сатып ат қылар (мақал).

Тілімізде «бие» түбіріне ке+ш+н құрамды көне жұрнақтары жалғанып бикеш, бике немесе Бибі, Бикен сияқты (есім) сөздердің барлығын көруге болады. Мағынасы – «әйел жынысының өкілдері», «ұрғашы» деген мағыналарды білдіреді. Үйірге жаңа қосылған, бірақ құлындамаған жас биені – **қысырақ** дейді. Мысалы: қысырақтың үйірін бастап жүрген Ақбақай сол жылы дөнен шығып, арғымақ ат санатын көрсетіп қалғандығын (Е.Т.). Яғни төрт, бес жасар жас бие, қазіргі түркі тілдерінде қазақ, қарақалпақ, қырғыздарда – қысырақ (494-б.), сахаларда – кызырақ (214-б.), әзірбайжан тілінің диалектісінде – гісірағ, гагауздарда – кысырақ, түріктерде – кысрақ, т.б., ал хакастарда – хызырах екі жастағы бие. Өзбек, қарақалпақ тілдерінде кедеспейді. М. Қашқари сөздігінде кездеседі. Түркімен тілінде – кісрақ – бір жастағы бие болса, хакасша – хізірах – екі жастағы бие.

Қыс ішінде туған ұрғашы немесе телі құлындар енесі сауылмағандықтан кең-мол еміп, ірі, ерте жетіледі де айғырдан шығып бір жасында құлындайтындары болады. Оларды тай бие деп атайды,

Екі жасында құлындағандарын құнажын байтал, бие, үш жасында құлындағандарын дөнежін бие, бес жасында құлындаса – бесті бие, бес-алты рет құлындағаны – сақа бие, бес-алты жасқа дейін жүріп, бірінші рет құлындағаны – сақақұлық бие, құлық бие, жеті-сегіз

жастағысы – қасабалы бие, 8-9 жастағы – сары қарын бие, 10-14 аралығында – кәртамыс бие, 15–17 аралығында – кәрі бие, 19–20 аралығында – лақса бие, 20-дан асқан бие – жасаған бие аталатындарын көруге болады.

Тіршілігіміздің тізгінін төрт түліктің тұяғына байлаған бабаларымыз сол малына шөптің шүйгінін, судың тұнығын іздеп, көшпелі өмір сүргенімен, ол өмір – мән-мағынасыз көшіп-қону емес, талай аласапыранды бастан өткізіп, өмірден көрген-білгенін, көкірекке түйгенін өмірлік мәніне айналдырған тұтас ғұмыр. Киер киімі, ішер асы, жұмсар ақшасы, жинар дүниесі болған төрт түліктің ішінде халқымыз үшін жылқының орны ерекше.

Қорытынды

Мақаламызға негіз болған жылқы және оған байланысты атаулар тіліміздің сөздік қорында ұлттық болмысымыздың, рухымыздың мәнін ашатын және оларды мәңгілік мұра ретінде сақтайтын атаудың бірі ғана. Басқа да сан мыңдаған атаулар ұлттық, халықтық тіршілік болмысының негізгі көрсеткіші. Тіл білімінде өзіндік орны бар ғалым Ж. Манкеева айтқандай: «Тәуелсіздік пен жаһандану тоғысқан күрделі заманда егеменді елдің өсіп-өнген тамырын тауып, біртұтас елдігін қалыптастырып, басын біріктірген түпқазығы ретіндегі тілдің қызметін тану – ұлттық сананың заманауи даму деңгейіне сай туындап отырған рухани әлеуметтік мүдде талабы» [13, 152-б.]. Оларды тілдік деректер ретінде жинақтап, этно, лингвомәдени табиғатын ашып зерттеудің, кейінгі ұрпаққа мәңгілік мұра ретінде қалдырудың маңызы зор демекпіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 б.
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. – 381 с.
3. Бейсенова М. Түркі тілдеріндегі мал атаулары. – Шымкент: Нұрлы бейне, 1997. – 56 б.
4. Радлов В.В. Қазақтардың малдары. Тіл қазынасы – елдік құндылық // Ана тілі. 2015. – 21 мамыр.
5. Мұқанов С. Қазақ қауымы. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 304 б.
6. Оразбаева Ф.К. Әбубәкір Диваев – фольклорист. – Алматы: Білім, 2012. – 192 б.
7. Күмісбаев Ә. Шығыс шайырлары. – Алматы: Дәуір, 2015. – 312 б.
8. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд. АН СССР, 1961. – 467 с.
9. Нұрмахамбетов Ә. Қазақ тіліндегі атаулар тарихы. – Алматы: Қайнар, 1998. – 125 б.
10. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Атамұра, 2010. – 608 б.
11. Ермекова Т. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 467 б.
12. Панзарбекова Р.З. Қазақ тіліндегі жануарлар төлі атауы: фил. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1998. – 114 б.
13. Манкеева Ж. Тіл арқылы рухани жаңғырудың этномәдени кодтарын ашу // Ш. Уәлиханов атындағы КМУ-нің Хабаршысы. – 2017. – №4. – 437 б.
14. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / бас ред. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

REFERENCES

1. Qaidar A. Qazaqtar ana tili áleminde. – Almaty: Sardar, 2013. – 728 b. [in Kazakh]
2. Bichyrin N.Ia. Sbranie svedeniı o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drevnie vremena. – M.-L.: Izd. AN SSSR, 1950. – 381 s. [in Russian]

3. Beisenova M. Túrki tilderindegi mal ataýlary. – Shymkent: Nurlý beine, 1997. – 56 b. [in Kazakh]
4. Radlov V.V. Qazaqtardyń maldary. Til qazynasy – eldik qundylyq // Ana tili. 2015. – 21 mamyr. [in Kazakh]
5. Muqanov S. Qazaq qaýymy. – Almaty: Ana tili, 1995. – 304 b. [in Kazakh]
6. Orazbaeva F.K. Ábýbákir Dıvaev – folklorist. – Almaty: Bilim, 2012. – 192 b. [in Kazakh]
7. Kúmisbaev Ó. Shyǵys shaıyrlary. – Almaty: Dáýir, 2015. – 312 b. [in Kazakh]
8. Sherbak A.M. Nazvaniia domashnih i dikih jivotnyh v tíyrskih ıazykah // Istoricheskoe razvıtie leksiki tíyrskih ıazykov. – M.: Izd. AN SSSR, 1961. – 467 s. [in Russian]
9. Nurmahambetov Á. Qazaq tilindegi ataýlar tarihy. – Almaty: Qainar, 1998. – 125 b. [in Kazakh]
10. Jubanov Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. – Almaty: Atamura, 2010. – 608 b. [in Kazakh]
11. Ermekova T. Qazaq tiliniń fýnksionaldy grammatikasy. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2013. – 467 b. [in Kazakh]
12. Panzarbekova R.Z. Qazaq tilindegi janýarlar tóli ataýy: fil. ǵyl. kand. ... dıs. – Almaty, 1998. – 114 b. [in Kazakh]
13. Mankeeva J. Til arqyly rýhanı jańǵyrdyń etnomádenı kodtaryn ashý // Sh. Ýalıhanov atyndaǵy KMÝ-niń Habarshysy. – 2017. – №4. – 437 b. [in Kazakh]
14. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi / bas red. T. Januzaqov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 81 (091); МҒТАР 16.21
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.050>**О. БЕКЖАН***

филология ғылымдарының кандидаты
Түркология ғылыми-зерттеу институты
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bekor53@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9142-9990>

ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ КҮЛБІЗІК ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

XIX ғасырдың жартысынан бері қарай Қазақстан аймағынан да жер бетінен және археологиялық қазбалардан күміс кесе, білезік, қола айна сияқты заттарға жазылған жазулар көптеп табыла бастады. Қазіргі кезде бұндай көктүрік бітік жазуларының саны жылдан жылға молайып келеді. Ең алғаш бұларды жинап, оқып мағынасын ашуға әрекеттенген ғалымымыз А. Аманжолов еді. Ол Қазақстан аймағынан табылған жазбаларды жергілікті жеріне қарай Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық жазулары деп топтастырды. Археологиялық қазбадан табылған жазба ескерткіштердің ішіндегі ең құндысы Есік қаласынан табылған күміс тостағандағы жазу болды. Есік жазуы туралы бұрынғы орыс ғылым академиясының тіл мамандары жазуды өздері оқып, түсіндіріп дәлелдер келтірместен бірден иран тілдес болуы керек деп тұжырым жасаған. Бұл пікірмен келіспеген қазақ ғалымдары бұл жазба ескерткішті көне түркі тілінде оқи бастады. Біз солардың бәрін салыстырып, өз оқуымызды 1993 жылы ұсындық. Содан 2009 жылға дейін үш рет жаңартылып, толықтырылып оқылды. Ертіс жазба ескерткіштерінің бірінде арақ-шараптың адам өміріне қауіптілігі айтылады. Ал екіншісінде тау шатқалындағы табиғи ауаның салқындығы сөз болады. Жетісу аймағынан табылған жазбаларда аңшылық оқиғаларына көңіл бөлінген. Онда тау аңы таутекенің мінезі, сақтық қасиеті жазылған. Сондай-ақ талғар жазуында жіп иіру кәсібі, Әулие ата аймағынан табылған жазуларда мөрге «сөзім» деп жазылса, үлкен тасқа Қарахан елінің алыптығы туралы жазылған. Ал Сырдария жазуында Сырдария өзенінің алыптығы сөз болған.

Кілт сөздер: Есік жазуы, Ертіс, көне жазулар, мөр, құмыра қақпағы.

O. Bekzhan

Candidate of Philological Sciences
Research Institute of Turkology
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bekor53@mail.ru

Runic Written Monuments in Kazakhstan

Since the middle of the XIX century, ancient inscriptions written on silver bowls, bracelets, and bronze mirrors have been found in large numbers on the territory of Kazakhstan from the surface of the earth and archaeological excavations. Currently, the number of such Turkic runic inscriptions is increasing every year. The first Kazakh scientist who found and tried to reveal their

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бекжан О. Қазақстан аймағындағы күлбіздік жазба ескерткіштері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4(118). – Б. 229–245. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.050>

***Cite us correctly:**

Bekjan O. Qazaqstan aimaǵyndaǵy kúlbizik jazba eskertkishteri [Runic Written Monuments in Kazakhstan] // *Iasaui úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4(118). – B. 229–245. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.050>

meanings was A. Amanzholov. He named such inscriptions found from Kazakhstan, summarizing them by local values as Irtysh, ili, Syrdarya and Ural. The most valuable was the inscription on the silver bowl, found as a result of archaeological excavations from the Issyk mound. Linguists who came from the Academy of Sciences of the former Soviet Union made a categorical conclusion, without presenting any arguments, that the Issyk inscription is in the Iranian language, and cannot be read in the Turkic languages. But Kazakh researchers, not agreeing with this conclusion, began to read this inscription in the ancient Turkic language. Comparing and analyzing these studies, we published our reading in 1993. After that, until 2009, we updated and supplemented our readings three times. One of the Irtysh inscriptions tells about the danger of vodka and wine for human life. And the second tells about the coolness inside the mountain gorge. In the inscriptions found in the Zhetysu area, special attention was paid to hunting. They describe the sensitivity and extreme caution of the mountain goat. The Talgar inscription speaks of yarn and the spinning profession. In one of the aulieatinsky inscriptions, on the seal is written the phrase «my word», and on a large stone about the immensity of the country of the Karakhanids. And the Syrdarya inscription mentions the greatness of the Syrdarya river.

Keywords: Issyk letter, Irtysh, ancient inscriptions, seal, jug cover.

О. Бекжан

кандидат филологических наук

Научно-исследовательский институт Тюркологии

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bekor53@mail.ru

Рунические письменные памятники Казахстана

С середины XIX века на территории Казахстана с поверхности земли и в процессе археологических раскопок стали в большом количестве находить древние надписи, нанесенные на серебряные чаши, браслеты, бронзовые зеркала. В настоящее время количество таких тюркских рунических надписей увеличивается с каждым годом. Первым из казахстанских ученых, который нашел и попытался раскрыть их смыслы, был А. Аманжолов. Он назвал такие надписи, найденные из Казахстана, обобщая их в зависимости от их местонахождения: Иртышские, Илийские, Сырдарьинские и Уральские.

Наиболее ценной стала надпись на серебряной чаше, найденная в результате археологических раскопок из кургана Иссык. Лингвисты, прибывшие из Академии Наук бывшего Советского Союза, сделали категорический вывод, не предьявляя никаких аргументов, о том, что иссыкская надпись ираноязычная, и не может быть прочитана на тюркских языках. Но казахские исследователи, не согласившись с этим выводом, начали читать эту надпись, как если бы она была составлена на древнетюркском языке. Сравнивая и проводя анализ этих исследований, мы опубликовали наше видение в 1993 году. После этого до 2009 года мы трижды обновляли и дополняли свои варианты ее прочтения. В одной из иртышских надписей повествуется об опасности водки и вина для жизни человека. А во второй рассказывается о прохладе внутри горного ущелья. В надписях, найденных в районе Жетысу, особое внимание уделялось охоте. В них описываются чуткость и крайняя осторожность горного козла. Талгарская надпись посвящена пряже и профессии прядильщика. В одной из аулиеатинских надписей, на печати написано словочетание – «мое слово», а на большом камне о необъятности страны Караханидов. А в Сырдарьинской надписи упоминается величие реки Сырдарья.

Ключевые слова: Иссыкское письмо, Иртыш, древние надписи, печать, крышка кувшина.

Кіріспе

Біздің даңқты да құпия жазбамызды ең алғаш байқап, дүние жүзі ғалымдарына таныстыру Амстердам қаласының бургомистрі, картограф Николас Витсеннен (1641–1717) [1] бастау алады. Ол **Енисей** өзенінің бойынан мағынасы белгісіз жазуларды байқап, Еуропа оқырмандарына таныстырады. Осыдан бастап Ресей аумағындағы құпия жазулар туралы С. Ремезов, И. Страленберг, Д.Г. Мессершмидт, П.С. Паллас [2] тәрізді зерттеушілер өздері байқап, тапқан жазбаларын әр жерде жариялайды.

Ең алғашқы жазуларды іздеп, табуды мақсат тұтқан экспедицияны фин ғалымдары ұйымдастырады. 1875 жылы олар Енисей өзені бойындағы Минусинск ойпатына барып, бірталай жазба ескерткіштерді жинап, оларды «Енисей жазбалары» [2, 13–14-бб.] деген атпен жариялайды. Ал үлкен көлемді Моңғолиядағы **Орхон** өзенінің бойындағы жазуларды тапқаны жайында 1892 жылы Н.М. Ядринцев [3] еңбек жариялайды. Бұл әйгілі түркі қағаны Білге мен оның інісі, әрі бас қолбасшысы Күлтегінге арналған жазулар еді.

Алғашқы зерттеушілердің тапқан руна жазуының үшінші аймағы **Талас** өзенінің бойы болатын. Осы аймақтағы Әулие ата уезінің басшысы В.А. Каллаур 1896 жылы Айыртам-Ой деген жерден, жұмыр өзен тастарына жазылған көне түркі жазба ескерткіштерді тапты. Бұл маңайдан табылған жазба ескерткіштер тек Қазақстанға ғана қатысты емес, Қырғызстан аймағынан да табылғандықтан жалпы Талас ескерткіштері [4] деп аталып кетті.

Ары қарай бұл құпия жазулардың мағынасын ашу мәселесі бойынша Еуропа ғалымдарының арасында бәсекелестік туып, әрқайсысы өз тілдерінде оқып мағыналарын аша бастайды. Тек орыс ғалымы Н.М. Ядринцев қана бұл жазулардың иесі сол жазу табылған аймақтағы халықтар [2, 14-б.]. болуы тиіс деген пікір айтты. Бұл болжамды 1893 жылы 15 желтоқсанда Дания Корольдігі Ғылым Академиясының мәжілісінде жалпы тіл білімі саласындағы ірі маман, дат ғалымы **Вильгельм Томсен** дәлелдеп, Көктүрік бітік жазуының құпиясын шешу жолындағы ізденістерінің нәтижесін [5] жария етті.

Көне түркі жазба ескерткіштері негізінен тасқа жазылған. Бірден бір қағазға сиямен немесе бояумен жазылған нұсқа Қытайдағы Дунхуанға жиырма шақырымдай жердегі «Мың будда үңгірі» аталатын ғибадатханадан табылып, оны 1912 жылы археолог А. Стейн [6] қолға түсіріп, ары қарай ғылыми айналымға шығарады.

Қазақстан аймағынан да табылған көктүрік бітік жазуларының саны жылдан жылға молайып келеді. Оны жинап, оқып мағынасын ашуға әрекеттенген ғалымымыз А.Аманжолов [3, 10-б.]. болды. Ол Қазақстан аймағынан табылған жазбаларды жергілікті жеріне қарай Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық жазулары деп топтастырды.

Бітік жазба ескерткіштерді тілдік құрылымына қарай зерттеген келесі үлкен ғалымымыз Ғ.Айдаров [7] өзінен бұрынғы түркітанушы ғалымдардың еңбегін әрі қарай дамытып, грамматикалық тұрғыда талдауға үлкен үлес қосты.

Көне түркі жазба ескерткіші Қазақстан аймағынан ең алғаш рет бұрынғы Әулие ата үйезіндегі Айыртам-ой деген жерден табылған болатын. Оны 1896 жылы үйез бастығы И.А. Каллаур [8] тапқан.

Кейінгі кездері де Қазақстан аймағынан жер бетінен және археологиялық қазбалардан, сондай-ақ білезік, айна сияқты заттарға жазылған жазулар көптеп табылып келеді.

А. Аманжолов жазуларды табылған аймақтардағы өзен атауларына қарай Ертіс, Іле, Сырдария жазулары деп атайды. Сондай-ақ ол жазбаларды орналасқан жеріне қарай Талғар, Ақтөбе тәрізді атаулармен де белгіледі. Бұл жазулардың барлығы да басқа ғылымдармен қатар әдеби тұрғыдан да құнды болып саналады. Солардың ішінде тарихымызды терең қабаттарға жетелейтін жазбалар да бар. Олар – «Алтын адам» аталып кеткен, Есік қаласынан [9] және Арыс өзенінің бойындағы Күлтөбеден [10] табылған ежелгі жазулар.

1. Ежелгі сақ жазуы

Бүгінде бүкіл әлемге белгілі әйгілі «алтын адамның» мүрдесі, онымен бірге жерленген көне жазулы күміс тостағанның табылғанына да, міне, 50 жыл болды.

1.1 Есік жазуы-1

Есік жазуы туралы бұрынғы Одақтың Ғылым Академиясының шығыстану институтынан келген тіл мамандары И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц, С.Г. Кляшторныйлар [11] жазуды өздері оқып, түсіндіріп дәлелдер келтірместен бірден иран тілдес болуы керек деп тұжырым жасаған.

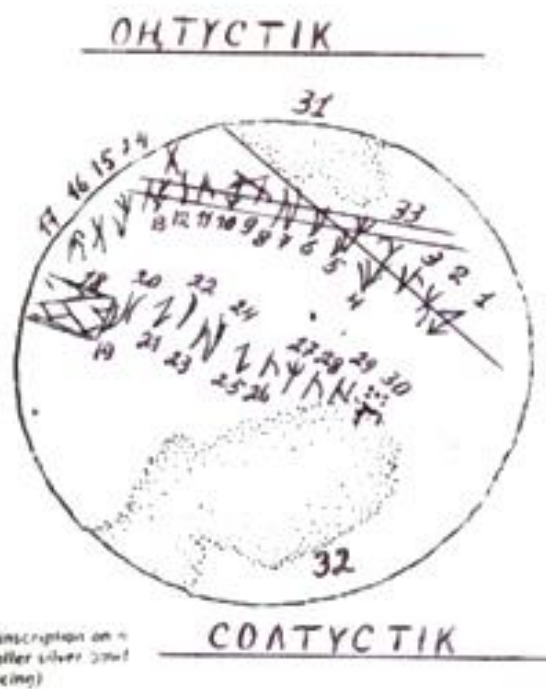
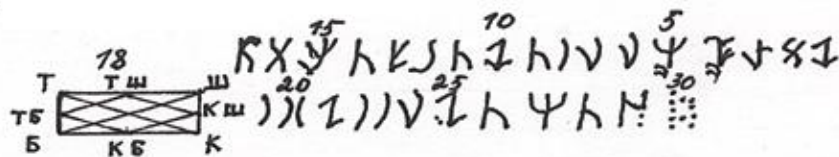
Жазба мұраны бізден бұрын да, алғашқы зерттеушілер оқыды. Олар көпшілікке белгілі, республикалық баспасөзде еңбектері жарияланған жеті зерттеуші еді. Оларға біз өз тарапымыздан пікірімізді білдірдік. Қазір өзіміздің оқуымызды ұсынайық. Ескерту: Есік жазуы–1 деп белгілеуіміз Есік жазуының ең алғашқы оқылымын білдірсе, қалғандары екінші және үшінші оқылымдарын білдіреді. Есік күлбізік (руна) жазуының таңбалары 1-кестеде берілген.

Ескерткіштің алғашқы оқылымы:

Аудармасы: Из елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта, – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас біріктіру игі, [сонда] Жер-Су жейтін асынды сел етер, ішер суыңды төгер».

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

İZ İL eR ÇyD eL eS Tİ İt: BaŞ ToQ eDGü JeR-SüuB AS SeL İT, İÇ TÖK

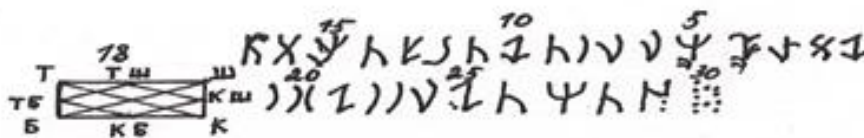

1.2 Есік жазуы-2

Аудармасы: Ыз елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер».

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

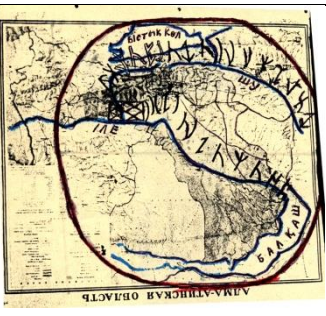
YZ eL¹i eR²i ĆyD : “eL¹, eS²! – T²IT²i, – B¹aš T²ÜĆ⁴ eD²Gü, JER – S²ÜUB⁴ ES² S²eL¹ ET², İĆ T²ÖK⁴.”

inscription on a
other silver coin
(copy)

Айқыш суреті

1-кесте – Мағыналары 1993–2006 жылдары ашылған Есік күлбізiк (руна) жазуының таңбалары

№	Есік күлбізiк жазуының таңбалары	Көне түркі күлбізiк жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)	№	Есік күлбізiк жазуының таңбалары	Көне түркі күлбізiк жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)
1	𐰇	𐰇, 𐰈,	А, Ә, Е	13	𐰇	𐰇	Ң
2	𐰉	𐰉, 𐰊, 𐰋, 𐰌	Ы, І	14	𐰉	𐰉, 𐰊	Р ²
3	𐰍	𐰍, 𐰎, 𐰏	Ө, Ү, ҮҮ	15	𐰍	𐰍	С ²
4	𐰐	𐰐, 𐰑	Б ¹	16	𐰐	𐰐	Т ²
5	𐰒	𐰒	ӨБ ⁴ , ҮБ ⁴ , ҮҮБ ⁴	17	𐰒	𐰒, 𐰓	Ч
6	𐰔	𐰔, 𐰕	Г	18	𐰔	𐰔	ҠЧ
7	𐰖	𐰖	Д ²	19	𐰖	𐰖, 𐰗, 𐰘, 𐰙	Ш
8	𐰚	𐰚, 𐰛, 𐰜, 𐰝	З	20			Йер – таңбасөзі. Сақтардың атамекені, қазіргі Есік қаласының орны
9	𐰞		ӨЧ ⁴ , ҮЧ ⁴ , ҮҮЧ ⁴	21	𐰞 		Айқыш-Баш түч таңбасөзі және қазіргі картадағы таңбасөзге негіз болған екі Алатаудың айқышы
10	𐰟	𐰟, 𐰠	ӨК ⁴ , ҮК ⁴ , ҮҮК ⁴	22			Өзен (тармақтары) таңбасөзі

1-кестенің жалғасы

11	, √	Ј, Ү	Л	23	<p>ЫСТЫҚКӨЛ КЕСКІНІ</p> <p>3. Бел орта 1. Бас 4. Айыр 2. Мойын</p> <p>Ыстықкөл белгісі</p>	Күміс кесе фотосуретіндегі «көл» таңбасөзі
12	∪	Ј, Ү	Л	24	<p>БАЛҚАШ КӨЛІ КЕСКІНІ</p> <p>Көлің жалғасы Ексор көлі Қарағаш түбегі Сарыесік түбегі</p> <p>Балқаш көлі белгісі</p>	Күміс кесе фотосуретіндегі «көл» таңбасөзі

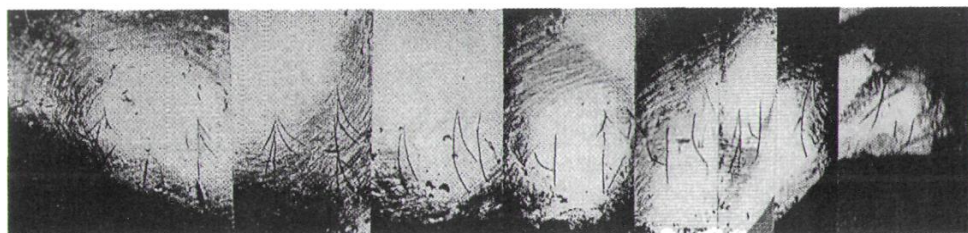
1.3. Есік жазуы-3 – Шу қағанның мәңгі бітігі

Аудармасы: Ыз елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер».

2006 жылғы түзетпе оқылымның халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

YZ eL¹ eR² ĆyD : “eL¹, eS²! – T²IT²ĭ, – B¹aS T²ÜĆ⁴ eD²Gü, JER – S²ÜUB⁴ ES² S²eL¹ ET², ĬĆ T²ÖK⁴.”

Есік жазуының жаңа мазмұнмен оқылуына О.В.Медведевтің фотосуреті тиімді ықпалын тигізді.

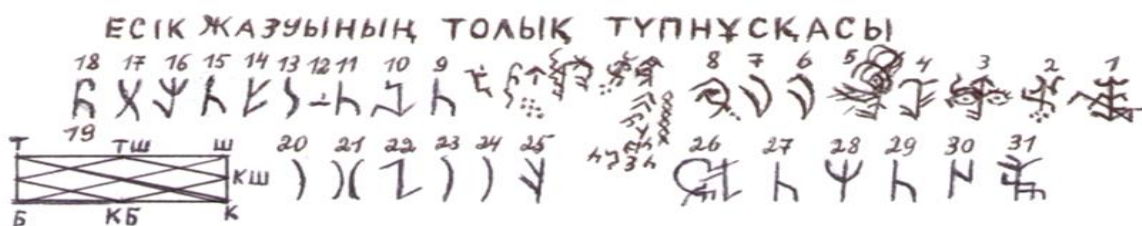
Күміс тостағандағы көне түркі руна жазуы (Іле өзені).
А.В.Медведевтің фотосуреті

Есік жазуындағы жаңадан анықталған ұсақ жазудың мағынасы

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы: Š²eB²İR²eŠ² yZT⁴ŪŪĜ⁴ OČ⁴OQ⁴ ÜČ⁴ S¹aQ eL²i aL¹Py Č⁴ŪUD⁴ eL² iD²iS²i aNČa aNČa ŪQ⁴Ū ÖG⁴Ö aRTyNČ aB¹yZ aT¹a B²äDG⁴Ū B²iT²IG B²iT²iNČ eRTT²i

Аудармасы: **Шебіреш** (Шапырашты), **Ызтуғ** (Ысты), **Очок** (Ошақты) үш сақ елінің алпы **Чун**, ел иесі, сонша, сонша ұлы, өге (мақтаулы, даңқты, насихатшы, кеңесші, дана қария), артық (артқан), абыз (жалпы ғылым-білім, діни ғылым иесі, дін басы) **ата** мәңгі жазу жазбасын жасатты (етті).

Жай таңбалардың толық факсимилесі

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ

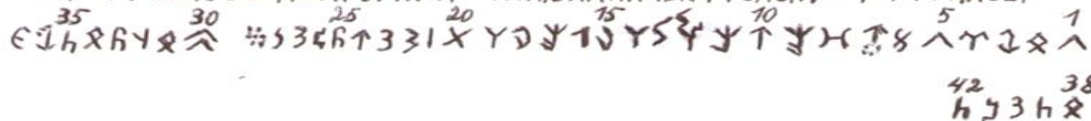

КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

I. (1) A-ш²; (2) B-б²; (3) I-і; (4) T-т²; (5) A-ш. II. (1) Ч-3; (2) ↑-т⁴у; (3) X-ұуф⁴. III. (1) Y-оу⁴; (2) T-ок⁴; (3) Y-уу^{4/2}; (4) Y-с¹; (5) S-к; (6) Y-а²; (7) V-а¹; (8) T-п; (9) Y-у⁴у; (10) Z-уу⁴; (11) Y-а²; (12) X-д²; (13) I-с²; (14) Z-нз; (15) Z-нз; (16) V-с¹; (17) Z-нз; (18) X-б²; (19) X-б².

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ, КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИМЕН САЛЫСТЫРМАСЫ			
ӘРІП	ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУ ТАҢ.	КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.
1	Q	Г J	б ¹ , I
2	S	С S J	б ¹
3	X X	X X X	б ²
4	X	X X	ұуф ⁴
5	E	E E	Г
6	B	B B A	Г ^{4/2} у
7	X	X	д ²
8	S	S S Z	к
9	T	T J	ок
10	V	V J	л ¹
11	Y	Y Y Y	л ²
12	Y	Y	н
13	D		ұуу ^{4/1}
14	T	T T	р ²
15	Y	Y Y Y	с ¹
16	I	I I	с ²
17	A	A S S A	т ¹
18	h	h h h	т ²
19	↑	↑ S J	т ^{4/2} у
20	Y		у ^{4/2} у
21	Y	Y	у ^{4/2}
22	A	A	ш ²
23	S	h # S E	з
24	T	T	п
25	Z Z	Z Z Z	нз
26	J C	J J C	р ¹

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЖАЙ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰСҚАСЫ

Аудармасы: Еліктіретін, арбайтын, сиқырлы, таңғажайып, сәулетті, салтанатты, ұлық, алып, қасиетті, таза (асыл) ұрық **Шебіреш** (Шапыраш/ты/), **Ызтуғ** (Ысты), **Очок** (Ошак/ты/) – **Қара Қанқтың** үш сақ елінің **олонк** (айдаһар) өрі (қосымша мағынасы: ері), ұлық, ер, (төрт

еселенген) соншама, (төрт еселенген) ақылды, ойлы, саналы Тойнұққұқ, абыз Ата, Бойла Баға Қақанқ Чуң алып, ел иесі: – Оқы, ұқ! – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас түйістіру игі!!! (сонда) ЖЕР-СУ өзен-көлді суға ел-сел етізісше дүметер (Тура мағынасы: дүме етер), ішер суыңды төкізісше (күш-қуатыңды) күшейтер, нығайтар, көркейтер, өркендетер!!! (Тура мағынасы: күшейту, нығайту, көркейту, өркендету етер!!!)

Есік жазуындағы ірі жазудың 2009 шы жылғы түзетілген оқылымы

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы: aLĊ ŪUL⁴ŪUĞ⁴ aL¹P İD²ŪUQ⁴ AR³yĜ ŪUR⁴ŪUK⁴ Š²eB²İP²eŠ² YZT¹ŪUĞ⁴ OЧ⁴OO⁴ QAR³A QaNQyNQ ŪĊ⁴ S¹aQ eL²i OL⁴ONQ ÖR⁴Ū ŪUL⁴ŪUQ⁴ ER² aNĊa aNĊa aNĊa aNĊa ŪUML⁴ŪUQ⁴ ŪUML⁴ŪUQ⁴ ŪUML⁴ŪUQ⁴ ŪUM⁴L⁴ŪUQ⁴ T⁴OJNŪUQ⁴ŪUQ⁴ AB¹YZ AD¹A B¹OJ¹L¹a B¹aĜa QAQANQ Ċ⁴ŪUH⁴ aL¹P eL² İD²iS²i: - OQ⁴Ū, ŪUQ⁴ – T²İ eRTT²i – B¹aš¹ T²ŪĊ⁴ eD²G⁴Ū, JER-C²ŪUB⁴ ES² S²eL²-eL² eRTiZiĊĊ⁵E D²ŪUM⁴E ET², İĊ T²ÖKiZİĊĊ⁵e İT²iŠ² eT²

ЕСІК ІРІ ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ ТҮПНҰСҚАСЫ

18 15 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

А Х Ү Н К) - н 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2

Т 19 ТШ Ш 20 22 25 28 31

ТБ Б КБ К

КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

I. (1) П-Л²; (2) Л-Ұ⁴Л⁴; (3) П-Ұ⁴К⁴; (4) Л-Л²; (5) П-П; (6) Х-Д²; (7) П-Ұ⁴К⁴; (8) П-АР³; (9) Х-Ұ⁴Ғ⁴; (10) П-Ұ⁴Ғ⁴; (11) П-Ұ⁴К⁴; (12) Л-Ш²; (13) Х-Б²; (14) Л-і; (15) П-Р²; (16) Л-ш²; (17) Л-б¹.

II. (1) Ч-З; (2) П-Т⁴Ғ⁴; (3) Х-Ұ⁴Ғ⁴.

III. (1) Ш-О⁴Ғ⁴; (2) П-О⁴К⁴; (3) С-К; (4) П-АР³А; (5) С-К¹; (6) Ш-Н⁴К; (7) Ш-Н⁴К; (8) Ш-Ұ⁴Ғ⁴; (9) Ш-С¹; (10) С-К²; (11) Ш-Л²; (12) Ш-Н⁴К; (13) Л-О⁴А⁴; (14) Ш-Н⁴К¹.

IV. (1) Л-Ұ⁴Л⁴; (2) П-Ұ⁴К⁴; (3) П-Р²; (4) З-Н⁴Ғ; (5) З-Н⁴Ғ; (6) З-Н⁴Ғ; (7) З-Н⁴Ғ; (8) >-Ұ⁴Ғ; (9) Х-М; (10) Х-М; (11) Х-М; (12) Д-Ұ⁴М⁴; (13) Ш-Т⁴О⁴; (14) З-Н⁴Ғ; (15) П-Ұ⁴К⁴; (16) П-Ұ⁴К⁴; (17) С-Б¹; (18) Л-б¹; (19) Ш-З; (20) Ш-Д²; (21) С-Б¹; (22) >-О; (23) Д-Н⁴; (24) Л-Л²; (25) С-Б¹; (26) Ш-Ғ⁴; (27) С-К; (28) С-К; (29) Л-А; (30) Ш-Н⁴К; (31) Ш-Ұ⁴Ғ⁴; (32) >-Ұ⁴Ғ; (33) >-Ұ⁴Ғ; (34) >-Ұ⁴Ғ.

V. (8) Ш (1) П-П; (2) Ш-Л²; (3) Х-Д²; (4) П-С²; (5) П-О⁴К⁴Ғ, Ұ⁴К⁴;

VI. (10) Л (1) Л-Е; (2) Л-Р². VII. (25) Ш (1) Ш-Л²; (2) Ш-Л².

VIII. (26) Ш (1) С-Р²; (2) Х-З; (3) Л-Ғ; (4) Х-Д²; (5) Ш-Ұ⁴М⁴; (6) Л-Е.

IX. (31) Ш (1) Ш-К; (2) Ч-З; (3) Ш-П⁴; (4) Н-Т²; (5) Л-ш²; (6) Н-Т².

ЕСІК ІРІ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЖАЙ ТАҢ БАЛАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰСҚАСЫ

34 30 25 20 15 10 5 1

70 65 60 55 50 45 40 35

99 98 95 90 85 80 75

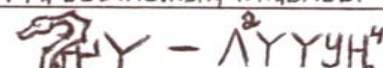
Т ТШ Ш КШ К

ТБ Б КБ К

100 105 110 115 120 125

ЕСІК ІРІ ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ ӘЛІППИМЕН САЛ-СЫ							
С/Н	ЕСІК ІРІ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ Ә-ЛІППИНІҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒ.	С/Н	ЕСІК ІРІ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ Ә-ЛІППИНІҢ ТАҢ-ЛАРЫ	ӘРІП МАҒ.
1	∩	∩ ∩ A ∩	A	26	∩		ҰУМ ⁷
2	∩	∩ ∩ X	E	27	∩	∩ ∩	P ² ;
3	∩	∩ ∩ ∩	Ы, I	28	∩	∩ ∩	AP ³
4	> >	> >	O, Y, YU	29	∩	∩ ∩	ҰУР ⁴
5	∩	∩ ∩ ∩	Ө, Y, YU	30	∩	∩ ∩	ӨP ⁴
6	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	B ¹ Ё	31	∩	∩ ∩ ∩	C ¹ Ё
7	∩	∩ ∩ ∩ ∩	B ² Ё	32	∩	∩	C ² Ё
8	∩	∩ ∩ ∩ ∩	B ^{4/2} Ё, YU	33	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	T ² Ё
9	∩	∩ ∩ ∩ ∩	F ¹ Ё	34	∩	∩ ∩ ∩	T ² O, YU
10	∩ X	∩ X	F ^{4/2} Ё, YU	35	∩	∩	Z ² Ё
11	∩	∩ ∩ ∩	F ^{4/2} YU	36	∩ ∩	∩ ∩	I ² Ё
12	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	D ¹ Ё	37	∩		Z ⁴ YU
13	X X	X X	D ² Ё	38	∩	∩	Y ² YU/2
14	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩	Z ¹ Ё	39	∩	∩ ∩ ∩ ∩	Ш ¹
15	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩	Z ² Ё	40	∩	∩	Ш ²
16	D	D	Й ¹ Ё	41	∩ ∩	∩ ∩	П ¹ Ё
17	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	Ka	42	∩	∩ ∩	ЙН
18	∩ ∩	∩ ∩	OK ⁴ YU ⁴	43	∩	∩	ЛЗ
19	∩	∩ ∩ ∩	Ki	44	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	НК
20	∩	∩ ∩	L ¹ Ё	45	∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩	НЗ
21	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	L ² Ё	46	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩ ∩ ∩	РТ
22	∩	∩ ∩	ҰЛ ⁴ YU	47	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩	ЙЕРТАҢ БАҒЫ
23	∩ ∩	∩ ∩	M ¹ Ё	48	∩	∩ ∩ ∩ ∩	ТӨНӨС БЕЛГІ
24	∩	∩ ∩	ҰУМ ⁴				
25	∩	∩	ҰУМ ⁴ OМ ⁴				

ҰСАҚ ЖАЗУДАҒЫ ІРІ ЖАЗУ ӘЛІППИН ТОЛЫҚ ТЫРАТЫН КУЛ ӘЛІППИНІҢ ТАҢ-РЫ							
С/Н	ҰСАҚ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ Ә-ЛІППИНІҢ ТАҢБАСЫ	ӘРІП МАҒ.	С/Н	ҰСАҚ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ Ә-ЛІППИНІҢ ТАҢБАСЫ	ӘРІП МАҒ.
1	∩	∩ ∩	Г; 2	∩	∩ ∩	∩ ∩	Н ⁴ Ё

ЕКІ КУЛ ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ҰҢ БУЫНЫНЫҢ ТАҢБАСЫ		ОНГИН ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ АЙДАҢАР БЕЙНЕЛІ ҰҢ БУЫНЫНЫҢ ТАҢБАСЫ	
ЕРТІС-2	ТАЛАС-15		
∩	∩		

Чуң – Шу қаған кім болған, ол туралы қандай тарихи деректер бар деген сұрауға ең әуелі профессор Н. Келімбетовтің [12] еңбегінен мәлімет табамыз. Ол еңбегінде Н. Келімбетов түрік ғалымы Н.С. Банарлының «Түрік әдебиетінің тарихы» атты зерттеу еңбегінде келтірілген «Шу батыр» атты дастан туралы, оның Қытайдың көне жазбаларында сақталғаны және онда тек дастанның жалпы сюжеттік желісі мен жеке үзінділері ғана сақталғанын айтады.

Н. Келімбетов «Шу батыр» дастанындағы табиғат көріністері туралы жырлаған өлең шумағын да келтіреді. Шу батырдың жауы «табғаш» аталатыны айтылып, соңғы жолында:

Көктен тілеп күш-қуат,
Тәңірі бізді қолдады,

Тізе бүкпей тік тұрды
Көк бөрінің ұлдары

Мәселен, дастанда Шу батыр сақтар еліне қалың қолды бастап Ескендір (Александр Македонский) келе жатқанын хауыздағы суға қарап отырып күні бұрын біледі.

Түрік ғалымдары әр түрлі деректен алып «Шу батыр» дастанын құрастырған тәрізді. Онда өлеңмен жазылған, Шу батыр сөз етілген, шумақ та бар:

Ашуланды Көк Тәңірі,
Бетін бұлтпен бүркеді.
Қаһарлы даусы гүрілдеп,
Жарқ-жұрқ етіп от шашты.
Көлде жүзген қаз-үйрек
Пана таппай шуласты.
Бөкен, арқар, киіктер,

Жалтақ-жалтақ қарайды.
Жолбарыс пен арыстан
Сүңгіді қалың қамысты.
Шайқасқа шықты Шу батыр,
Бермеу үшін намысты.
Лек-лек жасақ тоғысты,
Аспан мен жер қағысты.

2. Ертiс жазба ескерткiштерi

2.1. Сасықбастау жазуы

Белгiлi түрколог ғалым, профессор А.С. Аманжоловтың «Көне түркі жазуының тарихы мен теориясы» атты еңбегiнде Қазақстаннан табылған өзiне белгiлi көне түркі жазба ескерткiштерi берiлген.

Солардың iшiндегi екi ескерткiште бүгiнге дейiнгi түркология ғылымына мағынасы белгiсiз болып келген жаңа таңбаның бар екендiгi белгiлi болды. Бiрiншi ескерткiш «Қытайда жасалған қола айнадағы руникалық жазба» деп аталады. Қола айна қазiр Санкт-Петербургтегi Мемлекеттiк Эрмитаждың Шығыс секторында сақталып тұр.

Жазудың дұрыс оқылуы: **ХҮҮНҪНІН В 7 АН АНЧ**

Транскрипциясы: aR¹aQ ЧҮЧҮҢҮК YS² İN²İ ÖL²ür²D²İ
Аудармасы: Арак, шарап үш іні(мді) өлтірді.

2.2. Мәстура жазуы

Нүктелi сызықтармен әшекейлене түсiрiлген мәтiн А.С. Аманжоловтың еңбегiнде [3, 205-б.] жарияланған. Бұл көне түркі күлбiзiк жазуымен күмiс бiлезiкке жазылған жазу ұрпақтан ұрпаққа берiлiп, бiздiң дәуiрiмiзге дейiн жеткен. Иесi Гүлiстан (Жанқошқарова) Сүлейменова – Павлодар өңiрiнiң тұрғыны. Оған әжесi Мәстура сыйлаған, Мәстураға оның әжесi тарту еткен.

Ендi жазудың дұрыс оқылымын берейiк: **!~?~?~?~?~?~?~?~?~?~?**

Транскрипциясы: S²eNİR² ÖNİ ÖB⁴ÜR² Ü İÇİ eS²

Аудармасы: Сеңгiр өңiрi, алды, терең шатқал iшi, жазығы су (суық, салқын).

3. Жетісу жазба ескерткіштері

3.1. Дардамты жазуы

Қазақстан аумағындағы Іле өзені бойынан табылған көне түркі күлбізік (руна) жазуларының өзі онға жақындап қалыпты. Белгілі түркітанушы ғалымымыз А.С. Аманжолов өз еңбегінде олардың сегізін келтіріп, оқып, түсініктеме жасаған. Онда ол Іле жазуларының екеуінде көне грек әріптері пайдаланылған десе, ал Алматы облысы Ұйғыр ауданы, Дардамты ауылының жанындағы «Таңбалы тас» деген жартаста көне петроглифтер ортасында көне грек жазуымен жазылған түркі тіліндегі жазба бар деп, оны оқып, түсінік береді. Бұл ескерткішті ғалым 1964 жылы өзі тауып, 1967 жылы қайта тексерген. Мәтіннің дұрыс оқылымын берейік:

Транскрипциясы: ТАҒТЕКЕ АQа аВ¹ ALPy ALTY (ELTİ).

Аудармасы: *Таутеке аға (ұлы, үлкен), аңшылық алыбы, алды (озығы) немесе сиқыры құмары (алч//алт), я болмаса тартушысы, ертушісі, еліктірушісі (елті).*

3.2. Терексай жазуы

Қазір сөз еткелі отырған бірінші Іле жазуында да дәл солай таутеке суреті жазу ішінде беріліп *тагтеке* болып оқылады. Бұған қоса таутекенің доғадай иілген мүйізі д және қ таңбаларының арасында келіп Ұ//У болып оқылады. Мәтіннің түпнұсқасы беріліп отыр. Онда бес сөз бар. Олар сөйлемдегі ретіне қарай рим цифрмен белгіленді. Бірінші *тагтеке* сөзін тұтас таутеке суреті білдіреді. Екінші сөзден бесінші сөзге дейінгі таңбалар кәдімгі цифрмен таңбаланды. Жоғарыда ескерткеніміздей алтыншы таңбаның орнына таутекенің доға мүйізі қолданылған. Бұдан бабаларымыздың ұшқыр қиялына тағы да куә боламыз.

Аудармасы:

Таутеке – асыл, ідүү-үүк (қасиетті), сақ аң!

Транскрипциясы:

ТАҒТЕКЕ • İSİZ • İDÜU-ÜUQ • SaQ • aŊ

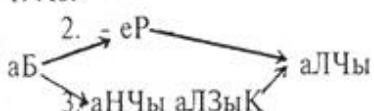
3.3. Надыр жазуы

Белгілі түркітанушы ғалымымыз профессор А.С. Аманжоловтың Қазақстандағы көне түркі күлбізік жазуын іздеп тауып, оны зерттеп, оқып жүрген бірден-бір зерттеуші болды. Іле жазуларының Енесей бойы, Талас жазуларынан өз ерекшелігі бар. Іле жазулары аңшылық салт-дәстүрлеріне, кәсіпшілігіне байланысты болып келеді. Сөз болып отырған ескерткішті профессор А. Аманжолов **Үшінші Іле жазуы** деп атайды. Ескерткіш Баянқазақ өзенінің оң жағалауынан, Надыр шатқалынан табылған. Жазудағы мағынаға аң суреттерінің қатысты екені белгілі болды.

Енді жазуды толық келтіріп оқиық:

Транскрипциясы:

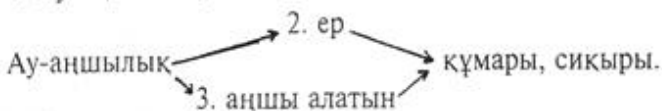
1. Аб.

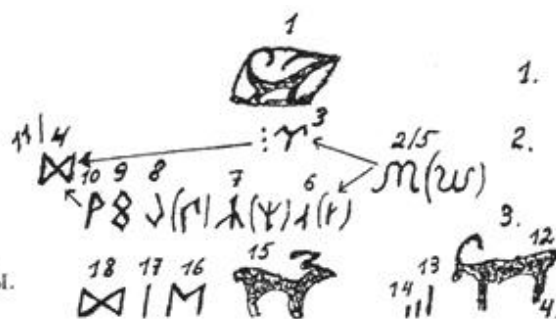
4. Тағтеке СаҚ. Тағечкү еЛТ, еС алЧы.

Аудармасы:

1. Ау-аңшылық.

4. Таутеке сақ. Тауешкі еліктіреді, тартады, ес алады(сиқыры).

Аудармасы:

1. Ау-аңшылық ер құмары, сиқыры.

2. Ау-аңшылық аңшы алатын құмары, сиқыры.

3. Таутеке сақ. Тауешкі еліктіреді, тартады, ес алады (сиқыры).

Транскрипциясы:

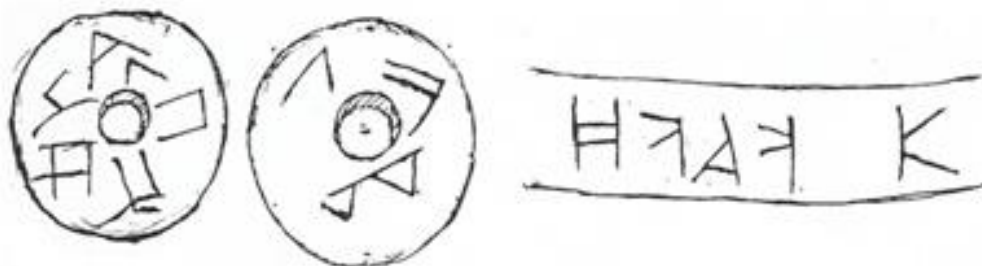
1. aB eR aLČy.

2. aB aŊČy aLZyQ aLČy.

3. ТаҒТеке SaQ. ТаҒеСкÜ еЛТ, еS алЧы.

3.4. Талғар жазуы

Талғар жазуының түпнұсқасын келтірейік:

Ұршықбастың жоғарғы беті деп санаған жағындағы таңбаларды профессор А. Аманжолов екі бөліп грек жазуы деген жағын солдан оңға қарай, кейін келдік. Жазбаның дұрыс оқылымы:

Λ ʒ β (1)

ʒ α ʒ Δ 1 π (2)

β ʒ Δ ʒ κ (3)

Транскрипциясы:

(1) K⁴ÖK² eš

(2) aLP aPA aR¹ B²iZ

(3) K⁴ ÖK² EK²eDŽ

Аудармасы:

(1) Көк (жіп) ес(иір),

(2) (сонда) алып, аса мәртебелі, биік билеуші, ар(таза, ару; ер) болармыз!

(3) Көк (жіп) иіргіш

4. Әулие ата жазба ескерткіштері

4.1. Атлах I жазуы

ʒ YH² жаңа таңбасы бар екінші ескерткіш келтірілген мақала «Атлах қала жұртынан табылған екі Талас руникалық жазуы» деп аталады. Онда сөз болған екі ескерткіштің біріншісі. Жазу төрт бұрышты, жапсырмалы, яшмадан жасалған мөрге жазылған. Жазу төрт таңбадан тұрады. Екінші таңбасы – сөз болып отырған ʒ YH² таңбасы. Таңбаның жазылу формасы бөлек |. Егер екінші таңбаның орнына жуан > о, ұ жазылуы керек болса, таңбаның астыңғы бөлігі | c² таңбасымен тік параллель түсірілмей бұрыштың сүйір тұсы жіңішке | c²-нің орта тұсында тұрар еді: > |. Осылай жазуға екі ескерткіште де толық мүмкіндік бар. Жалпы жіңішке | c²-нің қасына жуан > о, ұ жазылуының ешқандай қисыны жоқ, өйткені N ө, ү таңбасы б.д.д. V–IV ғасырларда жазылған Есік жазуында қолданылған.

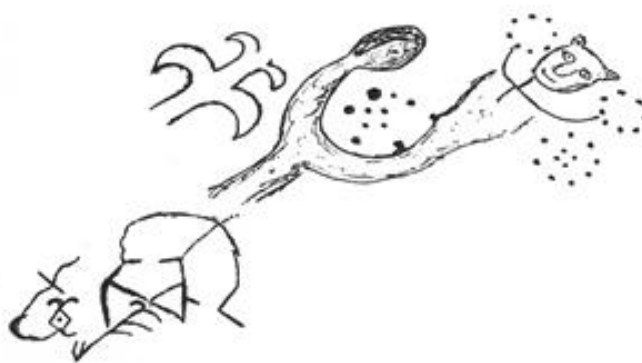
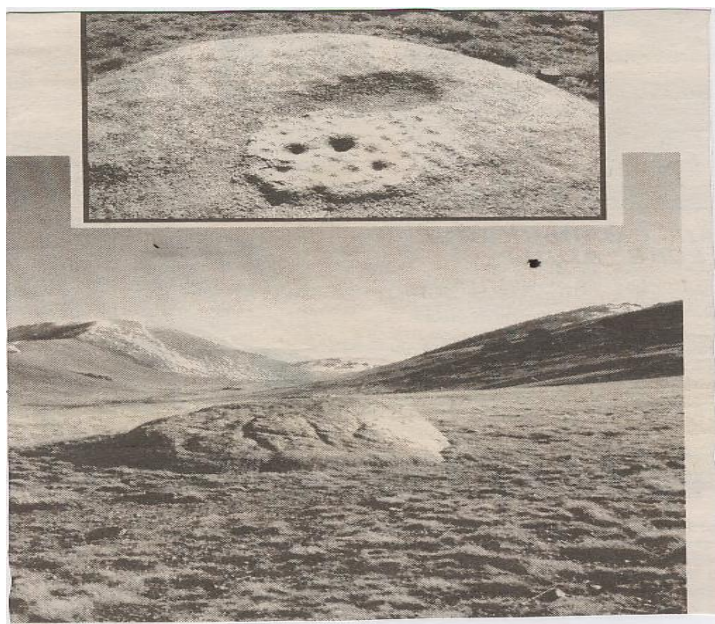
Жазудың дұрыс оқылымы: ʒ |

Транскрипциясы: S²ÖŪZüM.

Аудармасы: Сөзім.

4.2. Меркі жазуы

2005 жылғы 29 сәуірде «Қазақ әдебиеті» газетінде профессор А. Аманжоловтың «Көне түркінің көк тәңірге тілегі» деген мақаласы басылып шықты. Мақалада 2004 жылдың тамыз айында археолог ғалым Айман Досымбаеваның Жамбыл облысындағы Шу өзенінің жоғарғы сағасы Меркі өзенінің бойынан көне түркі жазуы бар үлкен тас тапқаны және оның оқылуы туралы айтылады. Тастың ұзындығы – 4 м, ені – 2 м екен. Берілген фотосуретіне қарағанда биіктігі жерден есептегенде 80–100 см болатыны байқалады. Жердің астындағы төменгі бөлігінің өлшемі белгісіз. Бұл Шу өңірінен табылған екінші жазу, біріншісін де 2000 жылы А. Досымбаева тапқан.

Түпнұсқасы:

У Э С Э Ф П М Д > X D < V <

Транскрипциясы: Ы¹Ў^Q İD²Ў^{UQ} aLĈ aLP eR² aNQyN¹ yZ eL²ı

Шу–2 жазба ескерткішінің түзетілген оқылымы: Жазу төрт бөліктен тұрады. Үш бөлігі – күрделі графемалар да, төртінші бөлігі – тастың төбесіне ұзына бойына ірі етіп жазылған У Л² таңбасы.

1-күрделі графема – П X – 1) Z – K; 2) X – D²; 3) ↑ – УУК⁴

2-күрделі графема – F – 1) V – УУЛ⁴; 2) ↑ – УУК⁴; 3) П - ЛШ; 4) M – ЛЧ; 5) F - ОР⁴; 6) V – K; 7) Г - AP³; 8) L – A; 9) D – K

3-күрделі графема - Э Э – 1) Э – НК; 2) С – Н¹; 3) Э – 3

Жай таңбалармен жазылған толық түпнұсқасы:

Транскрипциясы: aQ iD²ÜUQ⁴ ÜUL⁴ÜUQ⁴ aLP aLČ ÖR⁴ QAR³A QaDQыN¹ yZ eL²ı

Аудармасы: Ақ, қасиетті, ұлұқ, алып, ғажайып сыйқыр-құмарлы, өр Қара ханның ЫЗ елі.

5. Сырдария жазба ескерткіші

5.1. Ақтөбе–1 жазуы

Бірігіңкі ЛШ күлбізік таңбасы 1960 жылы Сырдария өзені бойындағы Шардара су қоймасы орнында Ақтөбе I деп аталатын екі қабатты қам кесектен соғылған қорғанды тазалау кезінде археолог М.С. Мерциев тапқан дөңгелек **қыш** затта жазылған. Түрколог ғалым А. Аманжоловқа қыш заттағы белгісіз жазуды оқып жариялауын өтініп табыс еткен. А. Аманжолов қыш затты «мөр-тұмар» [3, 239-б.] деп атайды. Дөңгелек қыш заттың диаметрі – 5,5 см, қалыңдығы – 1,5 см. Бет жағында дөңгелектің шетіне жағалай сәуле сызықтары сызылған. Жазу екі қатар – жоғарғы және төменгі қатар болып жазылған. Ғалым А. Аманжолов екі қатар жазуды ғана айтады, алайда заттың ортасынан солға қарай жантайта орналастырылған құмыра бейнесіне назар аудармаған. Жазба мағынасы ашылғаннан соң жазудың мазмұны құмыраға байланысты екені белгілі болды. А. Аманжолов жоғарғы қатарда 4 таңба, төменгі қатарда 5 таңба бар деп оқып, түсіндірме жасаған. Біз қыш заттың суретіндегі таңбаларды мұқият зерттегенімізде ғалым төменгі қатардағы таңбалардың кескінін дұрыс түсіргенін байқадық. Ал жоғарғы қатардағы соңғы **Ұ С¹** таңбасын дұрыс аңғарып, алдыңғы **h (T²) Ğ (Г) h (T²)** деп оқыған үш таңбаны қате жобалағаны мәлім болды. Ол ескерткішті былай оқиды:

Ұ h Ğ h (1) тігіт ас «Принцы, подвесьте (или: Принцы-Ас)».

Ұ 1 J X h (2) тығ алп ас(ас) «Сильный герой АС (Гриф или Орел)».

Төменгі қатардағы екінші **X** таңбаны **Г** деп оқып, қателікке жол берген. Бұл біз **УУБ** деп оқыған б.д.д. IV ғасырда жазылған Есік жазуындағы 20-таңба. Заттың сурет-көшірмесін және жазуды келтірейік:

Екінші қатардың соңғы 5-таңбасы – күрделі таңба. Оның бөлшектенуі:

Ұ 1 J X h 1) **h**; 2) **Ұ Ш**

Түпнұсқасы: **Ұ П Ғ Ч** (1)

Ұ 1 J X h (2)

Аудармасы:

- (1) Асыл, алып ас (өзен).
- (2) Төбесін (құмыраның қақпағын) алып аш.

Транскрипциясы:

- (1) aS¹yZ aLP aS¹.
- (2) T²ÖB⁴ö aL¹yPaN¹ aŞ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Астана: Арыс, 2007. – 301 б.
2. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
3. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: ЗАО Издательство «Мектеп», 2003. – 368 с.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1959. – 111 с.
5. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – 256 с.
6. Стейн А. Ырық бітігі. [Электронды ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Айдаров Ғ. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности. – Алма-Ата: 1972. – 271 с.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.
9. Бекжан О. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы. // Түркология. – 2010. – №1–2. – Б. 3–35.
10. Бекжан О. Қанқ елінің жазуы. Күлтөбе–IV жазуы // Түркология. – 2008. – №1–2. – Б. 3–31.
11. Акишев К. Курган Иссык. – М., 1978. – С. 115.
12. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.

REFERENCES

1. Sartqojaulı Q. Baiyrǵy túrik jazýynyń genezisi. – Astana: Arys, 2007. – 301 b. [in Kazakh]
2. Aıdarov Ǵ. Orhon eskertkishteriniń tekisi. – Almaty: Ǵylym, 1990. – 220 b. [in Kazakh]
3. Amanjolov A.S. Istoriya i teoriya drevnetýrkskogo pısmo. – Almaty: ZAO Izdatelstvo «Mektep», 2003. – 368 s. [in Russian]
4. Malov S.E. Pamiatniki drevnetýrkskoı pismennostı Mongolıı i Kirgızıı. – M.–L.: Izd. AN SSSR, 1959. – 111 s. [in Russian]
5. Kononov A.N. Grammatika iazyka túrkskih rýnicheskıh pamiatnikov VII–IX vv. – Leningrad: Naýka, 1980. – 256 s. [in Russian]
6. Stein A. Țyryq bitig. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Aıdarov Ǵ. Iazyk Orhonskih pamiatnikov drevnetýrkskoı pismennostı. – Alma-Ata: 1972. – 271 s. [in Russian]
8. Malov S.E. Pamiatniki drevnetýrkskoı pismennostı. – M.–L.: Izd. AN SSSR, 1951. – S. 452. [in Russian]
9. Bekjan O. Esik jazýyna 2009 jylǵy túzetpe jáne ondaǵy jańa usaq jazýdyń maǵynasy. // Túrkologıya. – 2010. – №1–2. – B. 3–35. [in Kazakh]
10. Bekjan O. Qanq eliniń jazýy. Kúltóbe–IV jazýy // Túrkologıya. – 2008. – №1–2. – B. 3–31. [in Kazakh]
11. Akishev K. Kýrgan Issyk. – M., 1978. – S. 115. [in Russian]
12. Kelimbetov N. Qazaq ádebieti bastaýlary. – Almaty: Ana tili, 1998. – 256 b. [in Kazakh]

UDK 82:801.6; 82-1/-9; IRSTI: 17.07.41
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.051>

E.B. ZHIENBAEV¹, Z.B. ABIŞOVA^{2*}

¹*Doçent Doktor, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-9234-4780>*

²*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi lisans öğrencisi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: zamira.abishova@ayu.edu.kz*

ТОПЛУМКУ GERÇEKÇİLİK BAĞLAMINDA ORHAN KEMAL'İN HIKÂYELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Çağdaş Türk edebiyatında hikaye türü 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Orhan Kemal, Cumhuriyet dönemindeki öyküleriyle ünlü Türk edebiyatının gerçekçi yazarlarından biridir. Öykülerinde sosyalist-gerçekçilik yaklaşım hâkimdir. Onun eserlerinde alt ve orta sınıftan insanların yaşamları gerçekçi bir şekilde tanımlanmakla birlikte toplumdaki aksaklıklar dikkatlere sunulmaktadır. Bu bağlamda yazarın gayesi sanat yapmak veya kâr etmek değil, gerçekleri iletmeğdir.

Bu çalışmada ele aldığımız hikâyeler zihniyet, yapı, tema, dil ve anlatım başlıkları altında tahlil edilerek, metin ve gelenek, metinler arası ilişkiler, anlam ve yorum açısından değerlendirilmiştir. Prof. Dr. Şerif AKTAŞ'ın geliştirdiği metin tahlilinden (teori ve uygulama) hareketle ele aldığımız bu yazımızın amacı, yazar–eser–toplum arasındaki ilişkinin önemini ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Türk edebiyatı, Orhan Kemal, sosyalist-gerçekçi bakış açısı, yaşam gerçekleri, Cumhuriyet dönemi, metin tahlili.

Е.Б. Жиенбаев¹, З.Б. Абишова²

¹*PhD доктор, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zamira.abishova@ayu.edu.kz*

Орхан Кемалдың социалистік реализм тұрғысынан жазылған повестеріне әдеби талдау

Қазіргі түрік әдебиетіндегі әңгіме жанры ХІХ ғасырдың соңында пайда болды. Орхан Кемал – республикалық кезеңде өз повестерімен танымал болған түрік әдебиетінің реалист жазушыларының бірі. Оның әңгімелерінде социалистік-реалистік көзқарас басым екенін аңғаруға болады. Ол өзінің повестерінде өткен өмірімен қатар, айналасындағы төменгі және орта таптағы адамдардың тұрмысын реалистік тұрғыдан суреттеп, қоғамдағы шынайы

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Zhienbaev E.B., Abişova Z.B. Toplumcu gerçekçilik bağlamında Orhan Kemal'in hikâyeleri üzerine bir inceleme // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 246–258. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.051>

***Cite us correctly:**

Zhienbaev E.B., Abişova Z.B. Toplumcu gerçekçilik bağlamında Orhan Kemal'in hikâyeleri üzerine bir inceleme [Analysis Novels of Orkhan Kemal in the Context of Socialist Realism] // *Iasayı üniversitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – Б. 246–258. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.051>

жағдайларды оқырмандарына жеткізе білген. Оның ұстанымы өнер жасау немесе пайда табу емес, фактілерді жеткізу болатын.

Бұл мақалада қарастырылған повестер менталитет, құрылым, тақырып, тіл және баяндау әдісі тақырыпшалары аясында талданып, мәтін мен дәстүр, мәтінаралық қатынастар, мағына мен интерпретация тұрғысынан айшықталды. Әдебиеттанушы профессор Шериф Акташтың мәтін талдауға (теория мен практика) қатысты ғылыми еңбектеріне сілтеме жасалып қарастырылған зерттеудің мақсаты – автор–шығарма–қоғам арасындағы байланыстың маңыздылығын ашу болып табылады.

Кілт сөздер: түрік әдебиеті, Орхан Кемал, социалистік-реалистік көзқарас, өмір шындығы, Республика кезеңі, мәтін талдау.

E.B. Zhiyenbayev¹, Z.B. Abishova²

¹*PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: zamira.abishova@ayu.edu.kz*

Analysis Novels of Orkhan Kemal in the Context of Socialist Realism

The genre of the short story appeared in modern Turkish literature at the end of the XIX century. Orhan Kemal is one of the realist writers of Turkish literature, known for his short stories during the Republican period. You can see that the socialist-realistic approach prevails in his stories. In his stories, along with his past, he realistically described the lives of people from the lower and middle classes who lived around him and managed to convey to his readers real situations in society. His position was not to create art or make a profit, but to convey facts.

The stories discussed in this article were analyzed from the point of view of mentality, structure, theme, language and method of narration, studied in the context of text and tradition, intertextual relations, meaning and interpretation. The purpose of the research is to reveal the significance of the author–work–society connection with reference to the scientific works of Professor-literary critic Sherif Aktash concerning text analysis (theory and practice).

Keywords: Turkish literature, Orhan Kemal, the socialist-realistic view, the reality of life, the Republican Period, text analysis.

Е.Б. Жиенбаев¹, З.Б. Абишова²

¹*PhD доктор, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zamira.abishova@ayu.edu.kz*

Анализ повестей Орхана Кемала в контексте социалистического реализма

Жанр рассказ в современной турецкой литературе появился в конце XIX века. Орхан Кемаль – один из писателей-реалистов турецкой литературы, который был известен своими повестями в республиканский период. Можно заметить, что в его рассказах преобладает социалистико-реалистический подход. В повестях он, наряду со своим прошлым, реалистически описывал быт людей из низшего и среднего класса, живших вокруг себя и сумел донести до своих читателей реальные ситуации в обществе. Его позиция заключалась не в создании искусства или получении прибыли, а в передаче фактов.

Рассмотренные в данной статье повести были проанализированы с точки зрения менталитета, структуры, темы, языка и способа повествования, изучались в контексте текста и традиции, интертекстуальных отношений, значения и интерпретации. Целью исследования

является раскрытие значимости связи автора–произведения–общества со ссылкой на научные труды профессора–литературоведа шерифа Акташа, касающиеся анализа текста (теории и практики).

Ключевые слова: турецкая литература, Орхан Кемаль, социалистический реализм, реальная жизнь, Республиканский период, анализ текста.

Giriş

Asıl adı Mehmet Raşit Öğütçü olan Orhan Kemal (1914–1970), ölümünden önce yayımlanan 12 hikaye kitabıyla toplumcu gerçekçilik akımına önemli açılımlar kazandırmış, Cumhuriyet dönemi tahkiyecilerimiz arasında yer almaktadır. Orhan Kemal, Sadri Ertem’de “cılız birer parıltı” şeklinde görülen, asıl ifadesini Sabahattin Ali’de bulan “tutarlı sınıf edebiyatı”nı bütün eserlerine yaymak suretiyle işlemiş ender yazarlarımızdan biridir. O, uygulayıcılarından biri olduğu söz konusu bu edebiyat anlayışının estetik dokusunu “aydınlık gerçekçilik (active realism)” terimi ile açıklar.

Memet Fua’ya yazdığı bir mektubunda, “aydınlık gerçekçilik” deyiimiyle yeni bir kavram teklif etmediğini, bunun “active realism”in Türkçeleştirilmiş şekli olduğunu söyler [1, 10 s.] ki, gerçekten “active realism”i Orhan Kemal’den önce ilk defa Nazım Hikmet’in kullandığını söyleyebiliriz. Nazım Hikmet bu terimi, Kemal Tahir’e yazdığı bir mektubunda ortaya atar. Nazım Hikmet’e göre “aktif, tesirci, öğretici, yapıcı realism”de bir ruh mühendisi olan sanatkar, okuyucunun yaşama olan katkısını artırma yolunda emek sarf etmelidir, okura yol göstermelidir

Orhan Kemal ise bu terimi yeni bir yoruma ve terkibe ulaştırır. Buna göre, “aydınlık gerçekçilik” dikkatleri bireyin özüne yöneltir, özde değişmeyen, günün ve toplumun koşulları içerisinde bozulmayan bir değer bulur. Bu, aynı zamanda bireyin var olma mücadelesinde sergilediği benimsenmeyen uygulamalarını, toplumun değer yargılarıyla çelişen her türlü davranışını olumlamaya yönelik bir açıklamadır. Nurer Uğurlu, Orhan Kemal’e ait bu terimi “insanoğlunun mayasında var olan iyilik nerede ve hangi koşullar altında olursa olsun kaybolmaz. En kötü insanda bile, iyi bir yan bulunur.” ifadesine yaslayarak anlamlandırır [2, 15 s.].

Ona göre yazar, içinde var olduğu, yaşadığı toplum gerçeklerini “basit bir yüzeycilik” anlayışıyla yansıtmamalı, “toplumdaki katlarla, çeşitli katların insanlarını göre göre, kulak ya da his yoluyla duya duya, bu da yetmezse, varsa (...) toplum üzerine hazırlanmış ekonomik, sosyal, folklorik eserleri el altında bulundura bulundum bir yargıya var(malıdır). Ya da vardığı yargı, yani dünya görüşünün etkisiyle bir aşamaya” ulaşma noktasında çaba ortaya koymalıdır [1, 11 s.].

Aktulum’un ifade ettiği gibi [3, 249 s.], toplumsal koşullar aynı zamanda metnin metinlerarasılık özelliğini açığa çıkarırlar. Gerçeklik özel bir dil olarak metne yansır, metne metinlerarası bir boyut katar. Her metin toplumsal bir grubun, sınıfın, konuşma biçimini, yazılı ya da sözlü söylemlerini, kurgusal, dinsel, siyasal vb. değişik söylem türlerini kendi içerisinde eriterek çoksesli bir yapılanmaya olanak sağlar.

Bu bağlamda Esbalayeva [4, 75 s.], edebi metinlerin olay örgüsünde betimlenen insanların arasındaki mücadelerin tesadüf olmadığına ve farklı görüşlerin pekiştigiğine dikkati çeker. Zira edebi metindeki konu insan yaşamıyla ilgili olduğundan dolayı tema gerçek yaşamdan alınır ve gerçek yaşama ışık tutar. Bir başka ifade ile “bir yazar, içinde yaşadığı toplumun bozuk düzenini görmeli, bu bozukluğun nereden geldiğine akıl erdirmeli ve sonra da bu bozuklukları ortadan” kaldırmaya çalışmalıdır. Yoksa toplumun gerçeklerini bir fotoğraf sanatçısı gibi sunmayı, gerçek bir yazarın sanat eseri yaratma güdüsünden yoksunluğunun bir göstergesi kabul etmemiz gerekmektedir. Bu bağlamda kişi-mekân-zaman kavramlarının önemi büyüktür.

Çalışmamızın yöntemi olarak Prof. Dr. Şerif AKTAŞ’ın geliştirdiği metin tahlilinden (teori ve uygulama) hareketle ele aldığımız bu yazımızın amacı, yazar-eser-toplum arasındaki ilişkinin önemini ortaya koymaktır [5]. Ayrıca edebî metnin sosyal, siyasî, felsefî bir problemi, ilmî disiplin ve ifade tarzıyla dile getirmediğini, metin incelemesinin de sözü edilen bu problemi anlatma,

açıklama ve değerlendirme olmadığını söylemek niyetindeyiz. Edebî metinlerin zihniyet, yapı, tema, dil ve anlatım, metin ve gelenek, metinler arası ilişkiler; başlıkları altında çözümlenmesi, anlam ve yorum başlıkları altında da değerlendirilmesi isabetli olur. Bütün bunlardan yola çıkarak Zihniyet, Yapı, Tema, Dil ve Anlatım başlıkları altında Orhan Kemal'in hikâyeleri üzerinde yaptığımız bir tahlil denemesini sunmak istiyoruz.

I. Zihniyet

XX. yüzyıla girerken Çarlık Rusya'sı Avrupa'daki emperyalist güçlere yetişebilmek için sanayisini güçlendirmeye çalışmış ve bunun için yeraltı kaynaklarının üretimini hızlandırmıştır. Fabrikalaşmanın büyümesi beraberinde bir işçi sınıfı ve yabancı sermaye sorununu getirmiştir. Rus halkının büyük kısmının köylü olması Çarlık Rusya'sında kapitalist ilişkilerin gelişmesinin Avrupa'ya göre daha sancılı yaşanmasına sebep olmuştur. Halkın gelişmelerden habersiz olması ve savaşlarda büyük kayıplar verilmiş olması yabancı sermayenin gelişmesine zemin hazırlarken Rus halkının yaşam şartlarını daha da ağırlaştırmıştır. Yönetimin halkın sorunlarına çözüm üretememesi ve aristokrat sınıfın kendi çıkarlarını koruma isteği içten içe bir öfkenin büyümesine ve sonuçta isyanlara ve grevlere sebep olmuştur. Rusya'da kapitalizmin plansız gelişimi ve işçi sınıfının kötü şartları Sosyalist- Marksçı kanadın güçlenmesini sağlamış ve Lenin önderliğinde 1917'de Bolşevik Devriminin (Ekim Devrimi) yaşanmasına sebep olmuştur.

Toplumcu gerçekçiliğin temelleri Sovyet Rusya'sında atılmış ve oradan yayılmıştır. Akım, 1934 yılında devletin resmi kültür ideolojisi haline gelmiştir. Sovyet edebiyat kuramcıları yaratmaya çalıştıkları yeni edebiyata isim koyma çabasına girmiş ve Sovyet edebiyatının ideolojisini ve dünya görüşünü öne çıkaran isimlendirmeler yapmışlardır. 1920'lerin sonu ile 1930'ların başında proleter realizm, ideolojik realizm, monumental realizm, kahramanlar realizmi, romantik realizm, sosyal realizm gibi pek çok isim kullanılmıştır. Sosyal realizm terimi ilk defa olarak Gronskey'in 1932 yılında Edebiyat gazetesinde yayımladığı bir yazısında zikredilmiştir. 1934'te yapılan Birinci Yazarlar Kongresi'nde sosyal realizm resmi bir nitelik kazanmış ve metodu belirlenmeye başlanmıştır. Bu kavramların yanında sosyalist gerçekçilik terimi de kullanılmıştır. Çalışmamızın malzemesini oluşturan hikâyelerin yazarı Orhan Kemal ise toplumcu gerçekçilik yerine "aydınlık gerçekçilik" terimini kullanmıştır [6, 412 s.]

Toplumcu gerçekçilik insanın yaşadığı trajediyi onun toplumsal koşullarının bir ürünü olarak ele almıştır ve toplumun adaletli ve akılcı ilkeler doğrultusunda dönüşüme uğratarak bu trajedinin ortadan kaldırılabileceğini imler. Bu sebeple toplumcu gerçekçilik trajik olanı ne mutlaklaştırır ne de ona metafizik bir anlam katar. Sosyalist görüş insanın Sisifosvari bir şekilde eylemlerinin amaçsız ve boşunallığını kabul etmez, aksine bireyin ve toplumun faaliyetlerinin bir amacı olduğu ve bu amaç doğrultusunda ilerlediği, bu ilerlemenin sonucu olarak da hem kendilerini hem de toplumu dönüştürdükleri tezine dayanmaktadır [7, 313 s.]

Toplumcu gerçekçi edebiyatta özel mülkiyet içgüdüsünün ön plana çıkma isteği ve bu isteğin insanları nasıl bencil ve içten pazarlıklı hale getirdiği birçok yönüyle ortaya konulmuştur. Bu kuram sadece bu güdüyü saptamakla kalmaz aynı zamanda bunların insanın hayatında nasıl yerleştiğini ve ölmeye yüz tutmuş görüş ve kavramların insan bilincinden nasıl sökülüp atılacağını da göstermiştir. Bu, karmaşık ve çatışmalarla dolu bir süreçtir. Toplumcu gerçekçilik, sosyalist ideolojinin hayatın her alanında olumlanmasıyla belirlenen bu çatışmaları göstermektedir. Bu çatışmalar zaman zaman dramatik bir seyir izlemekle beraber sosyalizmin etkin, yaratıcı ve yapıcı özünü ortaya koyan ilkeler sonuçta mutlaka zafere ulaşacaktır [8, 322 s.]. Sosyalist düzenin ortaya çıkışıyla beliren birey ile birey ve birey ile toplum arasındaki çatışmalar toplumcu gerçekçi edebiyat tarafından ortaya konulmuştur.

Toplumcu gerçekçilik Türk edebiyatında da kendine yer bulmuştur. Ancak kuramın temelini oluşturan sosyalist ve Marksist felsefi düşünceden mahrum olarak tanışmıştır. Sosyalizm XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı aydınlarının gündemine gelmiştir. Sosyalizm çoğu Osmanlı

aydının gündemine sadece bir düşünsel zenginlik olarak girmiş ve kuram ticaret burjuvazisi tarafından şekillendirilmiştir [9, 15 s.]. Sosyalizm daha çok komünizm tehlikesine karşı kullanılmış, sınıf mücadelesini içermemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yavaş yavaş gelişen ticaret burjuvazisiyle beraber ortaya çıkmaya başlayan ve henüz cılız ve şekilsiz bir topluluk olan işçi sınıfı sosyalizm tartışmalarının dışında kalmıştır.

Toplumcu gerçekçiliğin ne olduğu, özellikleri, toplumcu gerçekçi eserlerin özelliklerinin neler olduğu gibi sorunsallar Türk aydın ve yazarları arasında da tartışılmıştır. Toplumcu gerçekçilik Türkiye'de ismini daha çok Nazım Hikmet ile duyurabilmiştir. Toplumcu gerçekçiliğin ne olduğu konusunda fikir üretenlerden biri Nazım Hikmet'tir. Nazım Hikmet işçi sınıfı edebiyatının dövuşen işçinin malı olduğunu, iyi bir edebi eserin gücünü sağlam bir ideoloji içermesine borçlu olduğunu, sanatta iyimserliği savunduğunu dile getirmiştir.

Çalışmamızın konusu olan hikâyelerin yazarı Orhan Kemal de toplumcu (gerçekçi) bir yazar olduğunu dile getirerek toplumcu (gerçekçilik)'luğun ne olduğuna dair fikirlerini şöyle açıklamıştır:

“Toplumcu bir yazarım (...) Bozuk düzenimizin nedenlerini insanlarımıza göstermek, onları uyarmak, gösterip uyarmakla da kalmayıp, bozuk düzeni düzeltmeye çaba göstermelerini, bu çabayı elbirliği ile göstermemiz gerekliliğini yanıtlarım ” [9, 26 s.]

Hikâyelerini 1940 yılından itibaren neşretmeye başlayan Orhan Kemal'in eserlerinde Sabahattin Ali ve Sadri Ertem gibi yazarlardan etkilendiği görülmektedir. Toplumcu gerçekçi anlayışı benimsemiştir. Ancak onu başka yazarlardan ayıran nokta ise, eserlerinde ele alınan insanların sürdürdüğü hayatın içinden seçilmesindedir. Belli bir olaya bağlı olarak kaleme aldığı hikâyelerinde, kahramanların yöresel özellikleriyle konuştukları ve diyalogların ağır bastığı realist bir anlatım biçimi dikkat çeker. Toplumdaki insanların yaşamını eleştirmeden, sorgulamadan, olduğu gibi betimler. Bu bağlamda gerçekleri tüm çıplaklığıyla aktarmaya çalıştığı görülmektedir.

II. Yapı

Her metnin bir yapısı vardır. Ele alınan metin birimlere ayrılmalıdır. Bu bağlamda olay örgüsü tek zincir hâlinde aktarılabilir gibi, birden fazla zincir hâlinde ya da içi içe de aktarılabilir. Modern ve post-modern anlatılarda olay örgüsü, şahısların sahip oldukları karmaşık ruh halinden dolayı genellikle içi içe geçmiş bir biçimde verilir. Orhan Kemal'in hikâyelerinde ise, olaylar genellikle kronolojik olarak anlatılırken, hikâye türünün özelliğinden dolayı geri dönüşlere de yer verilir. Birimlerin arasındaki bağın önemini ortaya çıkarmak için olay örgüsündeki kişi, zaman ve mekân unsurlarını incelememiz isabetli olur. Zira edebi metinlerin ana güşüncesi bu unsurların aracılığıyla yansıtılır.

a) Kişi

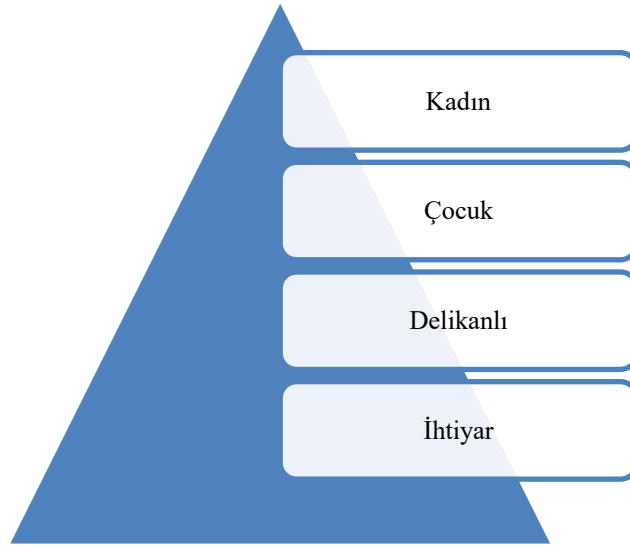
Orhan Kemal'in, toplum gerçeklerini yansıtmaya, onları belli bir tahlil ve terkibe ulaştırma çabası onu, birey eksenindeki yaşam biçimlerine yöneltmiştir. Bu açıdan onun hikayelerinin merkezinde insan vardır, diyebiliriz. Şahıs kadrosu olmadan bir hikaye yazmak mümkün olmadığı bilinmekle birlikte, bizim burada vurgulamak istediğimiz husus, Orhan Kemal'in toplum gerçeklerine, toplumun belirli kesimlerinden seçtiği kadroyla ulaşma isteğidir. Kendi hayatından, tanıdığı insanlardan yola çıkarak yazdığı öykülerinde fabrikada çalışan işçiler, yoksul katipler, pamuk tarlasındaki ırgatlar, dilenciler, sokak çocukları, en büyük hayali bir parça sıcak ekmek ve helva olan, bularla yetinen ve mutlu olabilen fakir insanlar, çocuğuna istediği hayatı veremeyen anne ve babalar, veremli gençler, acımasız patronlar, suçlular, mahpuslar yer alır. Bu insanların hayatları, mücadeleleri, beklentileri, umutları, yer yer umutsuzlukları, sorunları, ilişkileri tüm çıplaklığı, çoğu zaman da çirkinliği ve yoksunlukları ile anlatılır. Bir başka ifade ile, öncelikle bireyin macerasını anlatma, onun sosyal yapı içerisindeki rolünü belirleme isteği, hikayenin kişi ekseninde kurgulanmasını zorunlu kılmış, bu doğrultuda karakter ve tiplerin canlı, çarpıcı,

olmasında özen gösterilmiş, zaman, mekan gibi diğer unsurlara ancak kişiyi açıklayabildiği, yansıtılabildiği ölçüde işlevsellik kazandırılmıştır.

Bu açıdan Orhan Kemal, toplum içinden seçtiği kişileri temel çıkış noktası yapmakla, bütün hikayelerini bu ortak paydada birleştirmeye çabası içerisine girmiştir, diyebiliriz. 24 hikayeyi içeren ilk hikaye kitabı *Ekmek Kavgası*'ndaki “Revir Meydancısı Yusuf”, “Mahalle Bekçisi Ali”, “Bir Öksüz Kız Etrafında”, “Bir Ölüye Dair”, “Bir İnsan”, “Teber Çelik'in Karısı”, “Afaracı Hacı Ali”, “Bir Kadın”, “Propagandacı”, “Yemişçi”, “Çocuk Ali”, “Büyücü”, “Babalar ve Oğullar”, “Ali Osman” vb. genellikle birey eksenli hikaye adları da bunun bir göstergesi kabul edilmelidir.

Orhan Kemal, toplumun gerçeklerini yansıtırken çok çeşitli toplum kesimlerinden seçilmiş şahıs dünyasını hikayelerine taşımıştır. Bu şahıslar dünyasının küçük insan tipleriyle dolu olması, ilk söylenmesi gereken genel özelliklerden biridir. Çalışma hayatında, çalışanların tasnifi yapıldığında geniş bir çalışan kadrosu ile karşılaşılır. Bu kadroyu, fabrika işçileri, memurlar, bekçi, tarla işçisi, garson, şoför, pazarcı, komisyoncu, çöpçü, tellak, boyacı, esnaf, kahveci olarak sıralamak mümkündür. Neredeyse her meslek grubundan bir çalışanın var olması Orhan Kemal'in gözlemci bir yazar olmasına ve kendisinin de pek çok işte çalışarak geçimini sağlamasına bağlanabilir. Ömrünün büyük bir kısmını geçim sıkıntısı ile geçiren yazarın, çalışma hayatına dair çok sayıda hikâyeye kaleme alması dikkate değerdir. Orhan Kemal, bu küçük insanları bize sadece genel adlarıyla tanıtır.

“Küçük, cemiyetin çarkları arasında ezilen sıradan insanlar (...) ekseriyetle “kadın”, “adam” veya “çocuk”lardır. İsimleri bir veya iki yerde geçse bile hikaye boyunca isimleri hatırlanmaktan mahrum olan bu insanlar, “adam”, “kadın” veya “çocuk” isimlendirmesi ile rollerini sürdürürler.” [10, 82 s.] Bu bağlamda cinsiyetine göre (Şekil 1.) toplumdaki kadın, çocuk, delikanlı ve ihtiyarların meselerine dikkat çekmek istemektedir.

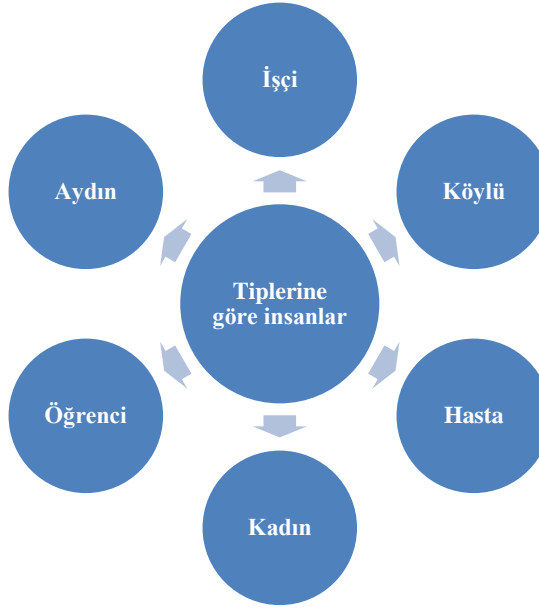

Şekil 1 – Cinsiyetine göre insanlar

Genel olarak bu kadroyu tiplerine göre çocuklar, işçiler ve işsizler, mahpuslar, diğer küçük insanlar olmak üzere, bu kısa makale bünyesinde başlıca dört grupta toplamamız mümkündür (Şekil 2). Orhan Kemal, iş, işsizlik, işçi ve sorunların işleyen yazar olarak tanınsa da bu tür konuların, onun bütün hikayeleri içerisindeki yeri, samlanm aksine çok fazla değildir.

İşçi, işsiz ve sorunlarının işlendiği belli başlı hikayeleri olarak şunlar gösterilebilir: *Ekmek Kavgası*: “Afaracı Hacı Ali”, “Uyku”, “Ekmek Kavgası”, “Mahalle Bekçisi Ali”. Sarhoşlar: “Kamyonda”, “Av”. Çamaşırcının Kızı: “Eski Gardiyan”, “Çöpçü”. *Grev*: “Grev”, “Dert Dinleme Günü”, “Kahvede”, “Can Sıkıntısı”, “Süpürgeci”. Kardeş Payı: “Kardeş Payı”, “İzin Günü”. İşsiz: “Kömürçü”, “Doğum”.

Orhan Kemal 'in tarım ve fabrika işçileri olmak üzere iki tip işçiyi hikayelerine aldığı gözlenmektedir. Bu iki tip işçi sınıfı dışında hamal, garson, inşaat vb. işçilerine hikayelerde az da olsa yer verildiğini söyleyebiliriz. Mesela, “Kardeş Payı” adlı hikayede bir nevi patron konumundaki hamalbaşının maiyetinde çalışan hamalları, kendi çıkarı uğruna kullanması konu edilir. Yazar, bu tip hikayelerinde de, güçlü olanın, zayıfı ezmesini eleştirir. İşçilerin zor şartlar altında çalışmaları, işverenleri tarafından insafsızca, sömürüye varan bir tutumla çalıştırılmaları, emeklerinin karşılığının verilmemesi, işlerine süreklilik kazandırmak, geçimlerini devam ettirmek adına eylemsizliği tercih etmeleri, hikayelerdeki işçilerin ortak özellikleri olarak sıralanabilir.

Şekil 1 – Tiplerine göre insanlar

Orhan Kemal, birkaç hikayesi istisna tutulacak olursa, genellikle bu durum karşısında işçilerin nasıl tavır almaları gerektiği konusuna fazlaca değinmez. İşçilerin maddi sıkıntılarına çoğu zaman çözüm bulunamasa da, *Grev* adlı kitabına da ad olan “Grev” hikayesine bu tutumun aksine, sömürü karşısında birlikte hareket edilirse hakların kazanılacağı düşüncesi hakimdir.

Tarım işçilerinin durumu da diğerlerinden farklı değildir. Onlar da tıpkı fabrika patronlarına çok benzeyen toprak ağalarının elinde karın tokluğuna çalışmaya mahkumdurlar. Çalışanların yanında işlerini kaybetmiş, iş bulamamış ya da işten atılma korkusu taşıyan insanların hikayelerine de rastlarız. Yazar, çalışanların çalışma şartlarına dikkat çekerken bir yandan da iş bulamayanların geçim sıkıntısına, işini kaybetme korkusunu taşıyanların günlük kaygılarına değinir.

Kahramanı çocuk olan, çocukların hayatlarından kesitler sunan hikayeler, Orhan Kemal'in hikayeleri içerisinde oldukça fazla yer tutar. 250'ye yaklaşan hikayeleri içerisinde 50 kadarının çocuk merkezli olması, bunun bir göstergesi kabul edilmelidir. Bunların büyük bir kısmı işçi çocuklarıdır. Aile bütçesine katkı sağlamak amacıyla eğitimini yarıda bırakan çocukların her hangi bir sosyal güvenceye bağlı kalmadan, gerekirse hafta sonu ve geceleri fabrikalarda çalıştırılmaları Orhan Kemal 'in en çok ilgisini çeken konudur. Orhan Kemal'in burada da amacı, toplumun aynı şekilde gelir düzeyi düşük kesimlerinden seçtiği kişilerin acımasızca, zor şartlar altında çalıştırılmalarına karşı durmak, bu sosyal yaraya dikkat çekmektir. Çocukları konu edinen hikayelerindeki çocuk kahramanlar, derinliği olmayan, düz karakterlerdir. Yazar onları çocuk psikolojisine başvurmadan yüzeysel bir gözlemcilikle elde ettiği bilgiler ışığında bize sunar. Bu yüzden çocuk hikayeleri başta olmak üzere, onun hikayelerinde genel olarak psikolojik bir derinlik bulamayız. Var olan psikolojik özelliklerin de diyaloglar aracılığı ile sunulmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir. Az önce söylediğimiz gibi yazar, bize bir takım davranış biçimlerinin ötesinde,

durumu tespit etmek istemiş, onları ekonomik düzensizliğin içerisinde eriyip giden, yok olan değerler olarak ele almıştır.

Çocuk merkezli ve çocuk etrafında gelişen olaylara değindiği hikayelerinin başlıcaları şunlardır: *Ekmek* kavgası: “Bir Öksüz Kız Etrafında”, “Çocuk Ali”, “İneğin Biri- Babalar ve Oğullar”. Sarhoşlar: “Balık”, “Kamyonda”, “Ayşe Hoca”, “Büyükler ve Küçükler”. *Arka Sokak*: “Harika Çocuk”. Kardeş Payı: “Çocuk”, “Arslan Tomson”, “Üç Arkadaş”. Dünyada Harp Vardı: “Çikolata”, “Arı Ölüsü”, “Kovboylar”, “Fırlama”. *Önce Ekmek*: “Önce Ekmek”, “Bir Çocuk”, “Çocuklar”, “Sevmiyordu”, “Sağ İç”.

Çocuğu konu alan ilk hikayesi “Balık”, yazarın hikayelerinde çocuğun işlevi hususunda bize ipuçları vermektedir. Yazar, yoksul bir ailenin üyesi olan küçük Altan'ın ilk defa balık yiyecek olmasını, bunu bir gurur ve övünme meselesi yapmasını, diğer hikayelerinde olduğu gibi, ekonomik sıkıntılar içerisinde büyüyen bir çocuğun dramını yansıtmada kullanmıştır.

Orhan Kemal'in çocukları, yoksul aile çocukları olduğu halde, geleceğe umutla bakan bir bakışları vardır.

Orhan Kemal'in hikayeleri genel olarak böyle bir toplumcu gerçekçilik anlayışı çerçevesinde şekil kazanmıştır. Onun hikayelerini kuşatan “aydınlık gerçekçilik”in iki temel çıkış noktası budur, diyebiliriz. Bunun örneklerini bir çok hikayesinde bulmak mümkündür. “Teber Çelik'in Karısı” hikayesinde yazar, Teber Çelik'in karısı Seyran'ı fuhşa sürüklerken bu nedenlerden sadece biri üzerinde durur. Orhan Kemal, Seyran'ı fuhuş yapmaya zorlayan, kocasının kendisini başka kadınlarla aldatması, kumar oynama alışkanlığı vb. birtakım gerekçeler öne sürerken bunların içerisinde en geçerli neden olarak ekonomik zorlukları önceleyerek hikayesini sunar. Çünkü, beton amesi Teber Çelik'in karısı Seyran, tek gözlü kerpiç evlerinde kocasının kazandığı üç beş lirayla almayı ümit ettiği bulgur aşının hayaliyle her günün akşamını beklemekte, bu da olmayınca yanın somunla tahin helvası olsun almak istemekte, fakat bakkala olan borçları yüzünden alamamaktadır. Üstelik dört yaşındaki oğlu Kasım, “yalınayak, yarı beline kadar ıslak” şehrin dört bir yanında dilencilik yaparak evin geçim derdine biraz olsun çare aramaktadır. Seyran, Teber Çelik'in kendisini aldattığını duymasıyla son kararını vermiş olsa dahi, onu kocasının arkadaşı inşaat bekçisiyle beraber olmayı zorlayan asıl neden işin içinden çıkılmaz geçim sıkıntısıdır. İnsanı kötülüğe iten sadece ekonomik sıkıntılar değildir. Bireyin bu kötülüğünden biraz da toplum sorumludur [11, 43–47 ss.]

Yazar, “Bir Kadın” hikayesinde yirmi iki yaşındaki güzel köylü kızının eylemlerini bozuk toplum yapısının içindeki çaresizliği ile açıklar. Ona göre bu toprak işçisi kız, bir başka kızla kaçan sevdiği insanı bulma gibi oldukça masum bir amaçla şehre gitmiş, fakat bir yandan parasızlık, diğer yandan da tek başına üstelik ortalıkta yaşayan kadınlara toplumun bakışı nedeniyle “kötü kadın” olmuştur. [11, 53–58 ss.] Her şeye rağmen bu bozuk toplum yapısının içinde iyi kalmayı başarabilmiş insanlara rastlamak her zaman mümkündür. Yazar bu hikayesini de ortada kalmış bu kadına sahip çıkan bir karakteri anlatarak hikayesini bitirir. Yazarın, işinden atılan belediye işçisinin tekrar işe alınması konusunda duyduğu güvenin boşa çıkmasında en önemli neden olarak çevresinde olup bitenlere karşı duyarsızlaşan toplumu “Çöpçü”de, işsiz bir babanın çaresizlikten kızının biriktirdiği parayı ondan habersiz alması, bir ölçüde çalma psikolojisi ile bunu yapması “Hırsız” da, aç da olsa, fahişe de olsa gururunu kaybetmeyen bir kadının olumlu yanını “Kötü Kadın”da ortaya koymaya çalışması bu gerekçelerden dolayıdır.

Orhan Kemal, hikayelerini yukarıda sözünü ettiğimiz bu iki temel yaklaşımla yazarken bireyi toplum içerisinde yalnız düşünür. Bireyi kötülüğe sevk eden nedenler üzerinde yeterince durmakla birlikte, onu bu kötülükten alıkoyacak etkilere fazla değinmez. Onu biraz çaresiz, umutsuz, güçsüz ve kaygılı hayal eder. Bu yüzden Orhan Kemal 'in küçük insanlarını edilgen ve toplumsal yazgılarına boyun eğmiş buluruz.

b) Zaman

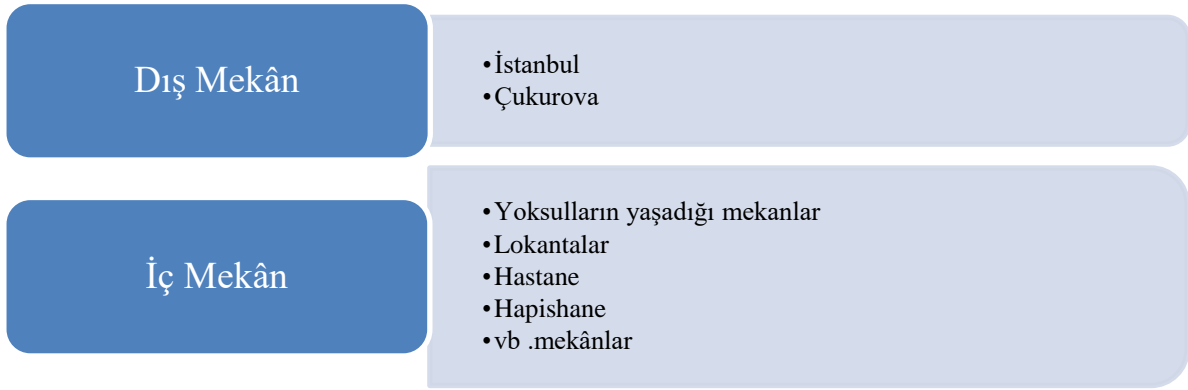
Zaman unsuru bakımından Orhan Kemal'in hikâyelerinde Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde yaşanan olaylar betimlenir. Genellikle oldukça kısa sürelerde yaşanan olaylar hikâye edilir ve çağın zihniyeti çağrıştırılır. Yaşanan olaylar da birkaç saat içinde tamamlanır. Uzun hikâyelerde özetleme ve geri dönüş tekniklerine daha rahat yer verilmiştir. Zaman açısından hikâyelerdeki olay örgülerinde geriye dönüşler ve özetleme yoluna başvurduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra onun hikâyelerinde zaman genellikle kronolojik olarak ilerler. Hayatını yazarak kazanan, yazmayı bir yaşam biçimi hâline getiren ve gerçekçi bir bakış açısıyla gözlemlediklerini aktaran bir sanatçı için bu kaçınılmaz bir durumdur. Yazdıklarını geri dönüp okuma ve değiştirme şansı pek olmadığı için kronolojik zaman akışı özellikle kısa hikâyelerde en uygun yöntem olarak tercih edilmiştir.

Örneğin, “Sarhoşlar” hikâyesinde zaman kavramı belirsizdir. Şaraphaneye gelen komisyoncunun üstünde pardesü olması, kahramanların sokakta yürürken çamura batmaları, olayların bahar aylarında yaşandığı izlenimini verir. Kronolojik olarak anlatılan hikâye, akşam vakti birkaç saat içinde gerçekleşir. “Streptomycine” başlıklı hikâyede zamanla ilgili bilgi verilmemiştir. Sadece birkaç saat içinde gerçekleşen olaylar çizgisel anlatımla aktarılır. Kadınının Verem Savaş Derneğine giderken manto giymesi, gökyüzünün mavi ve güneşli olsa da kış aylarını akla getirmektedir. “Kamyonda” başlıklı hikâyede zamansal olarak Çukurova'nın bir köyüyle, bu köyün bağlı olduğu şehir arasındaki kamyon yolculuğunu kapsar. Yolculuk güneşli bir mayıs ayında gerçekleşir. Orhan Kemal'in hemen hemen tüm hikâyelerinde olduğu gibi, cumhuriyet sonrası Türkiye'sinin sosyal hayatı gözler önüne serilir. “Ayşe Hoca” hikâyesinde olaylar bir günlük süreçte gerçekleşir. Çocukların bahçede oynamaları ilkbahar ya da yaz ayları olabileceğini akla getirir. Zamanla ilgili başka bir bilgi de verilmemiştir. “Yaşasın Hürriyet” başlıklı hikâyede dört ayrı müessesenin muhasebe işlerine bakan anlatıcı, yılbaşı telaşı içinde koştururken yaşadıklarını zamansal sapmalara başvurmadan anlatır. Hikâye, Recep Bilgiseven adlı kişinin yazıhanesinde geçen üç saatlik bir süreci kapsar. “Celfin Eti” başlıklı hikâyede, hakim bakışlı anlatıcının çizgisel olarak anlattığı olaylar birkaç saat içinde gerçekleşir. Zamanla ilgili net bir bilgi yoktur. Çocukların bahçede oynuyor olması mevsimin kış olmadığını düşündürür; ancak bu bilgi kesin bir zaman belirlemek için yeterli değildir. “Parkta” başlıklı hikâyede, mehtaplı bir akşam vakti iki liseli gencin arasında geçen konuşmalar aktarılır. Bu konuşmalar esnasında anlatının çizgiselliği kesilerek geriye dönüş tekniği kullanılır; gençlerin şarap alacak parayı nasıl buldukları okuyucuya anlatılır. Zamanla ilgili verilen tek ipucu, okulların açık olduğudur. “Gurbette” hikâyesinde hakim anlatıcı, şiddetli yağmurların yağdığı bir ilkbahar gününde birkaç saatlik zaman diliminde yaşanan olayları anlatır. Hikâye kişilerinin İstanbul'dan sıkıyönetim idaresi tarafından sürgün edilmiş olmaları, Orhan Kemal'in de düşüncelerinden dolayı hapis yattığı 1930–1960 yılları arasını akla getirir. “Küçükler ve Büyükler” başlıklı hikâyede zaman unsuru ile ilgili bilgi verilmemiştir. Hikâyede yaşadıkları anlatılan dilenci ve oğlunun hava şartlarından olumsuz etkilenmemeleri, konakta yaşayan çocuğun üç tekerlekli bisikletiyle sokağa çıkması yaz mevsimini hatırlatır. Olayların yaşandığı süreç yine oldukça kısadır. “Hatice Akdur Vesaire” başlıklı hikâyede yazar geriye dönüş tekniğini kullanarak Hatice Akdur'un Elbistan'dan geldikten sonra başına gelen olayları okuyucuya aktarır. Hikâyenin çerçeve zamanı ise bir günlük bir süreci kapsar, sabah saatlerinde başlayıp akşama doğru biter. “Naylon Hikâye” başlıklı hikâyede yaşanan olay pamuk hasat zamanı olan sonbahar aylarında geçmektedir. İktidarda Adalet Partinin bulunması zaman olarak 1961 yılı sonrasını akla getirir. Kısa bir zaman sürecinde yaşanan olay hakim bakışlı anlatıcı tarafından kronolojik olarak anlatılır. “Bir Yılbaşı Macerası” başlıklı hikâyede bir yılbaşı gecesi başlayan ve dört gün boyunca birbirini takip eden olaylar anlatılır. Bütün bu olaylar 1930'lu yıllarda yaşanır. “Uyku” başlıklı hikâyede zaman yaz mevsiminin oldukça sıcak bir cumartesi günüdür. Olay örgüsü öğlen saatlerinde başlar, ertesi sabaha kadar devam eder: “Mevsim yazdı. Atölyenin arka pencerelerinden olanca hızıyla vuran öğle güneşi, içerden altı tav ocağının kızılığını alıyordu. İş Kanunu'na göre fabrika saat birden itibaren paydos etmeye mecburdu.” [11, 73 s.]

“Dönüş” başlıklı hikâyede gece on ikiden sonra kısa bir sürede yaşanan olay aktarılır. Ara ara geri dönüş tekniği de kullanılır. “Kitap Satmaya Dair” başlıklı hikâyede olay örgüsü gecenin geç saatlerinde başlar, ertesi gün akşam saatlerinde tamamlanır. “Propagandacı” hikâyesinde zamanla ilgili bilgi verilmemiştir. Arapgirli çocuğun dileniyor olması, anlatılan olayın gündüz saatlerinde yaşandığını düşündürür.

c) Mekân

Orhan Kemal’in hikâyelerinde olayların yaşandığı dış mekân kavramları yazarın da yaşadığı Çukurova ile İstanbul’un kenar mahallelerinden oluşmaktadır. İç mekân olarak kahveler, fabrikalar, içkili lokantalar, sokaklar, hastane odaları, yoksul ve bakımsız gecekondular, hapishane koşulları dikkat çeker (Şekil 3).

Şekil 3 – Mekân kavramları

“Sarhoşlar” başlıklı hikâyede olay, Adana’nın Seyhan ilçesine bağlı Kuruköprü’deki bir koltuk meyhanesinde geçmektedir. Hâkim anlatıcı, dış mekan olarak da parkeleri bozuk, çamurlu ve akşam vakti oldukça تنها olan sokaklar kullanılır. “Streptomycine” başlıklı hikâyede ise, bahsedilen kapalı mekân, hangi şehirde olduğu belirtilmeyen Verem Savaş Derneğidir. “Kamyonda” başlıklı hikâyede olay örgüsü, Çukurova’da köyden şehir merkezine giden bir kamyonda geçer. bu hikâyenin başında dış mekân tasviri yapar. “Ayşe Hoca” başlıklı hikâyede anlatılan kısa olay, orta hâlli bir evde ve o evin bahçesinde geçer. Ayşe Hoca’nın babasıyla ev sahibinin gittikleri içkili lokantayla ilgili herhangi bir bilgi verilmez. “Yaşasın Hürriyet” başlıklı hikâyede olaylar, yılbaşı arifesinde ismi verilmemiş bir şehrin kalabalık caddelerinden birinde başlar. Dört ayrı şirketin muhasebecisi olan genç, kendisini çok başarılı bir edebiyatçı olarak gören Recep Bilgiseven’le bu caddede karşılaşır ve bir türlü ondan yakasını kurtaramaz. Recep Bilgiseven, yazdığı şiir ve hikâyeleri okutmak istediği edebiyatçı genci yakınlardaki yazıhanesine götürür. Hikâyenin kapalı mekânı olan yazıhane, anlatıcı konumundaki hikâye kişisi tarafından detaylı olmasa da betimlenir. “Celfin Eti” başlıklı hikâyede iç mekanlar hikâye kişisinin ve komşusunun evi olarak verilir. Mekanlar hakkında hikâyede hiçbir ayrıntı verilmemiş olsa da hikâye kişisinin yakalandığı verem hastalığı, karısının çaresizliği bu mekânlardaki yoksunluğu ve yoksulluğu okuyucuya hissettirir. “Parkta” başlıklı hikâyede yaşanan olayda mekan, adından da anlaşılacağı gibi bir parktır. “Sinekli Park” olarak bahsedilen, liseli öğrencilerin okuldan kaçtıklarında gittikleri parkın Anadolu’da bir şehirde olduğu, hikâye kişilerinin konuşmalarından anlaşılır. Çünkü lise öğrencisi iki gencin en büyük hayali İstanbul’a giderek zengin olmaktır. “Gurbette” başlıklı hikâyeye konu olan olay, İstanbul dışında bir şehrin caddelerinde ve parkında geçer. Hikâye kişilerinin İstanbul’dan siyasî sebeplerle sürülmüş olmaları bunu gösterir. “Küçükler ve Büyükler” hikâyelerinde olay; çocuklarla büyükler, zenginlik ile fakirlik arasındaki çarpıcı ve kapanmaz farkı vurgulamak amacıyla adı verilmemiş bir şehrin zengin semtlerinden birinde, aşı boyalı bir konağın

önünde yaşanır. Hikâyede maekânla ilgili bir betimle yer almamaktadır. “Hatice Akdur Vesaire” başlıklı hikâyede öykünün başkişisi olan Hatice Akdur çırçır fabrikasında işçi olarak çalışmaktadır. Elbistan’ın bir köyünden gelen kadının yaşadığı şehrin yeri verilmese de çırçır fabrikasında çalışmasından dolayı, olayın Çukurova’da yaşandığı anlaşılır. Kapalı mekan olarak hikâyede kullanılan Verem Savaş Derneği ile Belediye hakkında da bilgi verilmemiştir. “Naylon Hikâye” başlıklı hikâyede olaylar şehir ismi verilmese de Çukurova’da geçer. Hikâye başkişisi Veli Ağa’nın pamuk tarımıyla uğraşıyor olması adı geçen Abidinpaşa Caddesinin Çukurova’da olduğunu gösterir.

III. Tema

Orhan Kemal’in küçük insanların yalnız olması, eş ve çocuk gibi dar bir aile ve çevre içerisine sıkıştırılması, insanı kötülükten alıkoymada etkili olduğunu düşündüğümüz amca, dayı, hala, teyze vb. yakın akraba çevresinden ve ilişkilerinden soyutlanması, hikayeleri aracılığı ile toplumcu gerçekçiliğin yansıtılmasındaki aksayan yanlardan biri olarak gösterilebilir. Orhan Kemal hikayelerinin, Türkiye toplumsal gerçeği ile örtüşmesini engelleyen bir başka etken de olumsuzlukların çıkış kaynağı olarak sürekli belirli birkaç neden üzerinde durulmuş olması ve bu bağlamda varlıklı kişilere yönelik getirilen acımasız eleştirilerdir. Orhan Kemal, yoksulluğu insanların çirkinli]dere yönelmesindeki başlıca etkenler arasında gösterirken, varlıklı insanların da aynı olumsuzlukları sergilemesi, “sorun”un başka yerde aranması gerektiğini anımsatan önemli bir anlatım özelliği olarak karşımızda durmaktadır. Hikâyelerini toplumsal gerçekçi anlayışla kaleme alan yazar, ülke coğrafyasında yaşanan yoksulluk, adaletsizlik temalı olayları, nedenleri üzerinde durmadan okuyucuya aktarır. Yazarın eleştirmek, çare bulmak, çözümlenmekten çok, gözler önüne sermek amacı vardır. Hikâyeler okuyucuda tüm bu yaşananların ve sorunların, ülkemizin ve insanımızın gerçeği olduğu, ancak hayatın da, tüm zorluklara rağmen devam etmesi gerektiği izlenimi uyandırır, okuyucuyu düşünmeye sevk eder. Yaşananlardan insanı değil toplumsal düzeni sorumlu tutar. Orhan Kemal’in bu temel yaklaşımları, aynı zamanda aynı tarihsel ve toplumsal şartlar altında, kişilik ve kimlik yapısı ne olursa olsun, insanın aynı ve değişmez davranış biçimlerine yöneldiğini iddia eder ki bu, toplumsal olayları diyalektik materyalizm bakış açısıyla yorumlamanın sonucudur. Onun var olma mücadelesinde çevresel etkilere önem verilerek, bireyin özgür iradesi çağrıştırılmaktadır.

IV. Dil ve Anlatım

Daha ziyade kısa hikâyeler kaleme alan Orhan Kemal’in eserlerinde kullandığı dil oldukça açık ve anlaşılırdır. Diyaloglarla örülük hikâyelerinde kahramanlar, ait oldukları sosyal sınıfın dili ile konuşurlar. Onun hikâyelerinde dikkat çeken anlatım tekniği diyalogdur. Betimlemeler ve ruhsal tahliller, onun hikâyelerinde yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte iç monolog, iç çözümleme, montaj, anlatma tekniği, özetleme, otobiyografik anlatımları görmek mümkündür. Orhan Kemal hikâyelerinde hakim bakış açısını biraz daha yoğun olarak tercih eder. Hayatlarını çok iyi bildiği, yakından tanıdığı insanların yaşamlarını, yaşama bakışlarını, duygu ve düşüncelerini gözlem gücünü de kullanarak başarılı bir şekilde okuyucuya yansıtır. Sevdiği, saygı duyduğu ve inandığı bu insanları kendi gözüyle yeniden yaratır. Özellikle hikâyelerinde “ben” anlatıcısı tercih ettiği görülür.

Sonuç ve Değerlendirme

Türk edebiyatında önemli bir yeri olan Orhan Kemal çok sayıda hikâye yazmış bir isimdir. Orhan Kemal hakkında yapılmış pek çok çalışmada yazarın “toplumcu gerçekçi” olduğu, hikâyelerini bu bağlamda kaleme aldığı bilgisi yer almaktadır. Çalışmamızda toplumcu gerçekçiliğin öne çıkan ilkelerini kuramcılarının çalışmaları ışığında dikkatlere sunarak yazar hakkında bir ön kabul haline gelmiş bu değerlendirme tartışılmıştır.

Orhan Kemal, pek çok kaynakta “toplumcu gerçekçi yazar” olarak zikredilmektedir. Bunun elbette çeşitli sebepleri vardır. Yazarın siyasi fikirleri, eserlerindeki temalar öne çıkan sebeplerdir. Bunlar arasında belki en çok öne çıkanı yazarın hikâyelerindeki temalardır. Orhan Kemal’in hikâyelerine baktığımız zaman bazı temalara ağırlık verdiğini görmek mümkündür. Yazar yakından tanıdığı insanları yazmıştır. Hayatın dışına itilmiş, ezilen, sömürülen insanların hayatlarını kaleme almıştır. Onun hikâyelerinde karnını doyurmak için çöp tenekesi karıştıran fakirler, mahkûmlar; yokluk yüzünden bedenini satmak zorunda kalan kadınlar; yine yokluk yüzünden her türlü suçu mübah gören insanlar vardır. Hikâyelerde çok yoğun bir şekilde işlenen temalardan biri toplumdaki çelişkilerdir. Zenginle fakir arasında çelişki vardır; halk ile devlet arasında çelişki vardır; insanın kendi dünyasında çelişki vardır. Bu çelişkilerin temeli ekonomiktir. Ancak hikâyelerde bu çelişkilerin sebeplerini öğrenmeye ve ortadan kaldırmaya çabalayan herhangi bir tip görmek mümkün değildir. Aynı şekilde sömürü de yazarın çok fazla işlediği bir temadır. Varlıklı kişiler yoksulları sömürür; erkekler kadınları, hatta çok küçük yaştaki kızları sömürür; büyükler çocukları sömürür; işveren işçiyi sömürür. Orhan Kemal’in hikâyelerinde gördüğümüz toplumsal sorunlar ekonomik sorunlardan kaynaklanmaktadır. Yazar, insanların bile isteye kötü olmadıklarını, onları bu noktaya hayat koşullarının getirdiğini dile getirmektedir. Hikâyelerinde gördüğümüz ahlaki yozlaşmanın temelinde de bu fikir yatmaktadır. Kadınlar aç kaldıkları için fuhuş yapar, bir adam aç olduğu için yarım simit için hırsızlık yapar, bir başkası ekmeğini ağzından düşürdüğü için insanları dolandırır, başka biri üşüdüğü için gasp yapmayı düşünür. Bütün bu yozlaşmalar bu kişilerin fakirlikleriyle ilişkilendirilir. Bu bağlamda yazar yakından tanıdığı insanları yazmıştır. Hayatın dışına itilmiş, ezilen, sömürülen insanların hayatlarını kaleme almıştır. Onun hikâyelerinde karnını doyurmak için çöp tenekesi karıştıran fakirler, mahkûmlar; yokluk yüzünden bedenini satmak zorunda kalan kadınlar; yine yokluk yüzünden her türlü suçu mübah gören insanlar vardır. Hikâyelerde çok yoğun bir şekilde işlenen temalardan biri toplumdaki çelişkilerdir. Zenginle fakir arasında çelişki vardır; halk ile devlet arasında çelişki vardır; insanın kendi dünyasında çelişki vardır. Bu çelişkilerin temeli ekonomiktir. Ancak hikâyelerde bu çelişkilerin sebeplerini öğrenmeye ve ortadan kaldırmaya çabalayan herhangi bir tip görmek mümkün değildir. Aynı şekilde sömürü de yazarın çok fazla işlediği bir temadır. Varlıklı kişiler yoksulları sömürür; erkekler kadınları, hatta çok küçük yaştaki kızları sömürür; büyükler çocukları sömürür; işveren işçiyi sömürür. Orhan Kemal’in hikâyelerinde gördüğümüz toplumsal sorunlar ekonomik sorunlardan kaynaklanmaktadır. Öykülerinde insana dair bütün bireysel ve toplumsal konuları işler. Bunların başında insan ve insana duyduğu sevgi gelir. Bu nedenle yazarın öykülerinde başkahramanlar, hayalleriyle sıkıntılarıyla çaresizlikleriyle mutluluklarıyla korkularıyla umutları ve düş kırıklıklarıyla “küçük insan”dır. Onun hikâyelerinde toplumdaki çelişkiyi, sömürüyü, fakirliği, ahlaki yozlaşmayı yoğun olarak yansıttığını görmek mümkündür. Ancak hikâyelerde bu sorunları çözmek için çabalayan, halkı bilinçlendirerek onlara çıkış yolu gösteren, içinde yaşadığı toplumdan destek alsa da almasa da amacından dönmeyen ve son raddede halkın sorunlarını çözerek mutlu sona varan olumlu tipler görmek mümkün değildir. Az sayıda hikâyede gördüğümüz sesini çıkaran isimler ise son derece etkisiz kalmaktadırlar. Orhan Kemal toplumdaki bu aksaklıkları sadece göstermiş ve orada bırakmıştır. Toplumcu gerçekçiliğin belirgin özelliği ise sorunlara çözüm önerisi sunulması, bunu yaparken olumlu bir kahraman ortaya çıkarılmasıdır. Hikâyelerde herhangi bir toplumsal hatta bireysel gelişme görülmediği halde yazara toplumcu gerçekçi denilmiş olması bu bakımdan bir ön kabul olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

1. Kemal O. Orhan Kemal’in Mektubu // Yeni A Dergisi. – Haziran 1973. – S. 15.
2. Uğurlu N. Orhan Kemal ve Aydınlik Gerçekçilik // Yeni A Dergisi. – Haziran 1973. – S. 15.
3. Aktulum K. Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği // Bilig dergisi. – 2018. – №85. – S. 233–256 (SSCI, SCOPUS index).

4. Есбалаева Р. Композициялық талдауды меңгертудің тиімді жолдары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2018. – №3. – Б. 74–78.
5. Aktaş Ş. Anlatma Esasına Bağlı Metinleri Tahlili. Kurgan Edebiyat. – Ankara, 2013. – 220 s.
6. Uğurlu N. Orhan Kemal'in ikbal kahvesi: Anı-roman. –İstanbul: Örgün Yayınevi, 2002. – 477 s.
7. Suchkov B., Çalışlar A. Gerçekçiliğin tarihi. – İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2009. – 424 s.
8. Akdere İ., Karadeniz Z. Türkiye solu'nun eleştirel tarihi, 1908–1980. – T. 31. – Evrensel Basım Yayın, 1996. – 320 s.
9. Narlı M. Orhan Kemal'in romanları üzerine bir inceleme. – Ankara: TC Kültür Bakanlığı, 2002. – 283 s.
10. Kılıç L. Orhan Kemal'in Hikâyelerinde Şahıslar Kadrosu, (Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Erzurum, 1996. – 109 s.
11. Orhan K. Ekmek Kavgası. – İstanbul, Tekin Yayınevi, 2003. – 151 s.

REFERENCES

1. Kemal O. Orhan Kemal'in Mektubu // Yeni A Dergisi. – Haziran 1973. – S. 15. [in Turkish]
2. Uğurlu N. Orhan Kemal ve Aydınlik Gerçekçilik // Yeni A Dergisi. – Haziran 1973. – S. 15. [in Turkish]
3. Aktulum K. Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği // Bilig dergisi. – 2018. – №85. – S. 233–256 (SSCI, SCOPUS index). [in Turkish]
4. Esbalaeva R. Kompozitsionalyq taldaydy meñgertydiñ tiimdi joldary // Iasaýı ýniversitetiniñ habarshysy. – 2018. – №3. – B. 74–78. [in Kazakh]
5. Aktaş Ş. Anlatma Esasına Bağlı Metinleri Tahlili. Kurgan Edebiyat. – Ankara, 2013. – 220 s. [in Turkish]
6. Uğurlu N. Orhan Kemal'in ikbal kahvesi: Anı-roman. –İstanbul: Örgün Yayınevi, 2002. – 477 s. [in Turkish]
7. Suchkov B., Çalışlar A. Gerçekçiliğin tarihi. – İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2009. – 424 s. [in Turkish]
8. Akdere İ., Karadeniz Z. Türkiye solu'nun eleştirel tarihi, 1908–1980. – T. 31. – Evrensel Basım Yayın, 1996. – 320 s. [in Turkish]
9. Narlı M. Orhan Kemal'in romanları üzerine bir inceleme. – Ankara: TC Kültür Bakanlığı, 2002. – 283 s. [in Turkish]
10. Kılıç L. Orhan Kemal'in Hikâyelerinde Şahıslar Kadrosu, (Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Erzurum, 1996. – 109 s. [in Turkish]
11. Orhan K. Ekmek Kavgası. – İstanbul, Tekin Yayınevi, 2003. – 151 s. [in Turkish]

Б.М. СҰЛТАНОВА*

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Bibigul-sultanova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5377-370X>

**Д. ИСАБЕКОВТИҢ «ЖАУЖҮРЕК» ДРАМАСЫНЫҢ
ЖАНРЛЫҚ-КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ПАНОРАМАСЫ**

Мақалада Д. Исабековтың «Жаужүрек» пьесасы қарастырылады, оның мысалында қазақ драматургиясының дамуы, образдардың жасалуы, тартысты беру тәсілдері талданады. «Жаужүрек» пьесасының бас кейіпкері – Балуан Шолақ, оның көркем образын драматург оның тұлғасы туралы тарихи деректер негізінде жасаған. Драматургтың жанр шарттарын терең білетіндігі талдау арқылы тұжырымдалады.

Д. Исабеков пьесасының тақырыбы және оның көркемдік ерекшеліктері талданады. Бұл шығарма тақырыптық және көркемдік жағынан адам характерін аша білген шығарма. «Жаужүрек» пьесасында ХІХ ғасырдағы өнерпаз Балуан Шолақ арқылы халқымыздың басынан кешкен сан қилы тағдыры тарихи дәлдікпен, ерекше көркемдік қуатпен бейнеленген. Ұлттық мақтанышымыз болған ұлы қайраткер өмірі тарихи жағдайлармен сабақтаса берілген. Балуан Шолақ тағдырын уақыт ағынында бейнелейді. Тарихи шындық пен көркемдік шындық аралас жатыр. Драматург ел тағдыры мен ер тағдырын сюжет етіп алған. Шын мәнінде қазақты осыдан бір ғасыр бұрын толғандырған мәселелер бүгінгі қоғам үшін де өзекті екенін көреміз. Сондықтан пьеса көрерменін ойландырады, өмірдің мәніне бойлауға бастайды. Бұл шығарма – еліміздің рухани байлығы, мәдениеттің өлшемі.

Кілт сөздер: драматургия, акт, ремарка, реплика, тартыс, образдар, психологизм, пьеса.

B.M. Sultanova

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Kazakh National Women's Teacher Training University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Bibigul-sultanova@mail.ru

Genre-compositional Panorama of D. Isabekov's Drama «Zhauzhurek»

The article deals with the play by D. Isabekov «Zhauzhurek», on the example of which the development of Kazakh drama, the creation of images, ways of transmitting conflicts are analyzed. The main character of the play «Zhauzhurek» is Baluan Sholak, whose artistic image was created by the playwright on the basis of historical data about his personality. As a result of the analysis, the playwright revealed a deep knowledge of genre conditions.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сұлтанова Б.М. Д. Исабековтің «Жаужүрек» драмасының жанрлық-композициялық панорамасы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 259–270.

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.052>

***Cite us correctly:**

Sýltanova B.M. D. Isabekovtiń «Jaýjúrek» dramasyńyń janrlyq-kompozitsionalyq panoramasy [Genre-compositional Panorama of D. Isabekov's Drama «Zhauzhurek»] // *Iasayı ıniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 259–270. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.052>

бұл үрдісті орыстың ұлы жазушылары Н. Гоголь, А.П. Чехов, Ф.М. Достоевский, М. Горькийлер барынша жеріне жеткізіп, кең қамтып жазғанын айтады. Қазақ әдебиетінде бұл үрдісті өз шығармаларымен Б. Майлин, М. Әуезов, бүгінгі күні Д. Исабеков жалғастырып отырғанын жазады. Дұрыс пікір. Драматургтің «Ректордың қабылдау күндері», «Әпке», «Ертеңді күту», «Мұрагерлер», «Алыстан келген ананас», «Кішкентай ауыл», «Ескерткіш операциясы», «Анасын аңсаған қыз», «Бонапарттың үйленуі», «Ескі үйдегі екі кездесу», «Мұңлық-Зарлық», «Амал мен айла» шығармаларында жоғарыда айтып өткеніміздей, кішкентай адамдардың үлкен жүрегі туралы сөз болады, олардың жан-дүниесі айқара ашылады. Жоғарыда аталған шығармалар да ғана емес, жалпы драматург, жазушының шығармаларының денінің кейіпкерлері Ол бас-аяғы жоқ қу тірліктің ырқымен өмірдің аумалы-төкпелі аласапыранына араласып кететін «кішкентай адамдар». «Кішкентай адамдар» образын жасау – жазушының негізгі тақырыбы. Бұл – белгілі бір ізбен ғана жүріп, бір қалыптың ішінде өтетін өмір емес, керісінше бұрылысы мен бұралаңы көп, «соқтықпалы, соқпақты» өмір тақырыбы. Д. Исабеков шығармаларының негізгі кейіпкерлері өздері кіп-кішкентай болса да жүрегі үлкен, жаны жазира адамдар. Ал драматургиядағы кейіпкерлерінің әлемі әрекет үстінде, оқиға барысында ашылады.

Д. Исабеков пьесаларының бір парасы белгілі тұлғалар өмірі туралы жазылған. Атап айтар болсақ, «Тор» пьесасы орыс әдебиетінің ешкімге ұқсамайтын дарабоз тұлғасы, жазушы, драматург М. Булгаков өміріне, оның атақты туындысы «Ағайынды Турбиндер» туындысына арналған. «Жүз жылдық махаббат» пьесасы – жұмақ құсындай құлпырған, махаббат сезіміндей тылсым жыр жазған, өмірі де, өнері де аңыз М. Жұмабаев туралы. Д. Исабековтің «Жаужүрек» драмасын жанрлық, композициялық жақтан талдау арқылы қазіргі драматургияның ерекшеліктерін айқындауды мақсат еттік. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегі міндеттерді шешу көзделіп отыр:

- Д. Исабековтің «Жаужүрек» драмасын жанрлық-стильдік жағынан сипаттау;
- «Жаужүрек» драмасындағы ремарка, көріністердің құрылымын, қызметін қарастыру;
- шығармадағы монолог-диалогтер арқылы идеялық-композициялық сипатына талдау жасау.

Әдістеме. Мақаланы жазу барысында әдеби талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу, тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Екі актілі «Жаужүрек» пьесасы – алып күш иесі, жауырыны жерге тимеген палуан, ат құлағында ойнаған шабандоз, шауып келе жатқан ат үстінде қауіпті әрі күрделі трюктер, цирктік көріністер орындай алатын, ат ойынының түрлі тәсілін шебер меңгерген спортшы-өнерпаз өмірі туралы жазылған пьеса. Адуынды ақын, әнші-сазгер. Көзі тірісінде-ақ аңызға аты айналған ХІХ ғасырда өмір сүрген ірі тұлға Балұан Шолақ туралы жазылған шығарма 2017 жылы Лондонда сахналанған. Британ-қазақ қоғамының төрағасы Руперт Гудман қойылым туралы «Қойылымда елдің тарихы да, мәдениеті де бар. Мұнда тек қазақтың жағдайы ғана емес, халықаралық мәселе де қозғалды. Жалпы қазақ театрының Лондонға келіп өнер көрсетуі жақсы дәстүр» [1] – деп бағалаған. Шығарма туралы қазақ әдебиеті немесе театртанушы, өнертанушылар тарапынан сын, пікір айтыла қоймаған.

Пьесадағы, іс-әрекеттегі басты мотив – туған жер, ата-баба қонысы болса, ол оқиғаның даму барысында ерлікті, өнерді, адамшылық, гуманизмді бағалау мотиві пайда болады. Ол негізгі мотивті күшейте түседі. Соңғы, 2-актіде Татьяна бейнесі өзінің көзқарастарының эволюциясымен, дала адамы бойындағы табиғи таза қасиеттерді батыл мойындауымен дами түседі. Мысалы: *«Сен бірте-бірте менің жақын тұтар адамыма айналып барасың. Сенің қасыңда ештеңеден қаймықпай, ештеңені ойламай, уайым-қайғысыз өмір сүре беруге*

болатын секілді. *Бәлкім, Ғалия да сенің осы қасиетіңді әйелдік, түйсігімен сезген шығар*» [2, 54-б.].

Пьесада драмалық өнердің заңдылықтарына сәйкес психологиялық-драмалық шиеленіс көріністен-көрініске көшкен сайын күшейе түсіп отырады. Адам баласының сезімдерінде, ойларында, іс-әрекетіндегі түрлі күй пьесаның өн бойында желі тартып отырады.

Драмалық оқиғалардың дамуы мен кейіпкерлердің жеке тағдырларындағы оқиғаларда шиеленістің күшеюіне түрткі болған моральдық және әлеуметтік себептер пьесада неғұрлым айқын көрінеді. Драматургтің тілі кейіпкерлерді сипаттауда да, жағдаяттарды ашуда да жаңа драмалық бояуға ие деуге болады. Кейіпкерлердің жеке тағдырлары, психологиясы, іс-әрекеті, олардың бір-бірімен қақтығысуы, мінез-құлқы – барлығы тарихи бояумен берілген.

Д. Исабеков кейіпкерлердің психологиялық күйі мен іс-әрекеті арқылы олардың сілкінуіне не себеп болғанын дәлелді көрсетіп отырады. Көрермен XIX ғасырдағы қазақ даласын, оның ішінде Сарыарқаны қоныстана бастаған переселендер оқиғасын, Қызылжар жәрмеңкесі дәуірін өз көзімен көреді.

Д. Исабеков драмасында туған жерді сақтау мәселесі маңызды. «Жаужүрек» пьесасында жеке тұлғаның тарихи жағдайлармен арақатынасы мәселесінде халық тақырыбы шешуші мәнге ие. «Жаужүрек» пьесасында драмалық әрекет концентрлік шеңбер түрінде дамиды. Балуан Шолақ тағдыры, туған жерден айырылған ағайын-туған тағдыры, Омбыда оқып жатқан, періштедей таза Татьяна тағдыры, Балуан Шолақтың өнерпаздық келбетін, адамгершілігін бағалаған Ғалия сұлу тағдары пьеса сюжетіне арқау болып тартылған. «Жаужүрек» пьесасында отбасылық көріністер тарихи көріністермен шебер қиылысады. Атбасар уезінің бастығы Терентий Дьякович Долгонос, оның жұбайы Елизавета, Ақмола уезінің оязы Троицкий оның әйелі Екатерина, цирк директоры Трофимов арқылы XIX ғасырда қазақ даласын билеген орыс чиновниктерінің сезімдері, ойлары, іс-әрекеттері, көзқарас, түсініктері, тұрмыс-тіршілігі драмалық сипатқа ие болып, көрерменнің көз алдына шығарылады.

«Тұрмыстың, отбасының, жеке бастың сан қилы қақтығыстарын сюжет арқауы ететін драма гипербола, гротеск секілді көркемдік құралдарды сараң қолданады, оның есесіне дәуір, нақты детальдар, табиғи бояулар бұл жанрдың өмірді реалистікпен бейнелеуіне көбірек мүмкіндік береді» [3, 202-б.].

Д. Исабеков шымыр оқиғалы шағын көріністерді шебер дамытады. Оқырман оқиғалардың барысында, басты кейіпкерлердің санасында болатын күрт өзгерістерді көреді. Сюжеттер, монологтер, әсіресе Балуан Шолақ, содан кейін Терентий Дьякович Долгонос оның жұбайы Елизавета, Татьяна оқиғалардың барысында кейіпкерлердің жан дүниесіндегі сезімдер мен ойлардың буырқанысын, дауылын көрсетіп отырады.

Пьесада оқиғалардың бәрі қозғалыс үстінде.

Балуан Шолақ образы тарихи әрі көркем күрделенген бейне. Ел, жұрт, халық, ағайын-туыс алдындағы борышын түсінетін тарихи тұлғаның қасіреті де әрдайым үлкен. Сезімнің ең күрделі түрін тудырады.

Д. Исабеков өз шығармашылығында дәуірдің және адамзат болашағының тарихи қайшылықтарын терең, өткір, диалектикалық тұрғыдан бағалағандығы пьесада айқын көрінеді. XIX ғасырдағы қазақ тарихының жанды мәселесін драматург басты тақырып етіп алады. Ол қазақ жерінен қазақтарды күшпен ығыстырып переселендердің қоныстана бастағаны. Жалпы әлем халықтары үшін жер мәселесі ең маңызды мәселе. Ал қазақ халқы үшін ата-қоныс, туған жер мәселесі алабөтен, айрықша маңызға ие. Бұл тақырып Күлтегін, Тоныкөк жырларынан бастап, жыраулар дәуірінде ерекше мазмұнға ие болады. Содан күні бүгінге дейін өрнегі де, бедері де, мазмұны да аса өткір, әр адам үшін өзекті тақырып.

Жалпы далалықтар, көшпелілер, оның ішінде біздің ата-бабаларымыздың сана-сезіміне, жан-жүрегіне ертедегі сақ, ғұн замандарынан бері қарай сіңісіп кеткен өте қасиетті, киелі ұғымдардың бастауында тұратыны – *жер*. [4, 101-б.].

«Олар жерді өздерінен бөле-жара қарамайды, керісінше оны өздерінің тарихи, тәни және рухани өмірінің бір бөлігі әрі заңды жалғасы есебінде қабылдайды. Көшпелі ұғымында жер жансыз табиғи құбылыс – жәй ғана аумақ емес, ол - жанды бейне. Жанды болғанда, қасиетті бейне «Жер-ана» келбетінде көрініс табады. Міне, осыдан келіп жер мен көшпелі арасындағы ара қатынас өзара тең әрі туысқан екі субъект арасындағы моральдық қатынас түрін қабылдайды. Көшпелі өзін Жер-Ананың баласы, соның перзенті деп есептейді... [4, 102-б.].

Расында да түрік халықтары, оның бір бұтағы қазақтарда да ежелден өздері өсіп-өнген өлкені қадірлеп-қастерлеу үрдісі сонау есте жоқ ескі заманнан күні бүгінге дейін сақталған. Бұл үрдіс біздің ата-бабаларымызда ғана емес, дүние жүзіндегі көптеген елдерде сақталған. Белгілі ғалым А. Шәріптің жазуынша ежелгі өркениеттің ошағы Шумерлер (Сүмер) елінің мәдени мұраларында жиі ауызға алынушы жаннат жер – *Дилмун*, «байырғы түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы халықтың бірлігіне, берекесіне және бақытына ұйытқы болатын мекен – Өтiкeн» (А. Шәріп, 19-б.) оғыз қаған тайпаларына құтты қоныс болған *Ергене қон*, Асан қайғы іздеген *Жерұйық*, еркін елдің, Кісісі жүзге келмей өлмеген, Қойлары екі қабат қоздаған (Бұқар жырау) *Жиделібайсын*, *Үш қиян*», «Сарыарқа бәрі де - қырық мың қырлы қасиеті бар деп танылған қасиетті жерлер. Бұл мекендер құтты қоныс болумен қатар, елдікті, егемендікті, киелілікті танытатын символдық атауларға айналған. «Қазақ арасында қайырлы да құтты қоныс туралы эпсана-әңгімелер әдетте Жерұйықпен немесе Жиделібайсынмен байланыстырыла өрбитіні белгілі [5, 19-б.].

Жер-Ана қазақ үшін осынша қадірлі, қастерлі болғанда оның ішінде туған жердің, ата қоныстың, мекеннің, ата-баба бейіті жатқан жердің қасиеттілігі мен құтты болатынына, құдіреттілігіне шүбәсіз сену – ежелгі дәуірден күні бүгінге дейін келе жатқан дәстүр.

Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасына арқау болған мәселе де осы ата-баба қонысының жатқа кетіп жатқаны Балуан Шолақтың оқыс әрекетке баруына себеп болады. Бұл туралы пьесада Балуан Шолақ:

«Балуан: Абақтыда туған-туыстарым, әке-шешем, әйелім – бәрі түрмеде. Осы жасымда төрт рет абақтыға жатып шықтым. Енді міне, ата жұртымнан айрылып, босқын болған елімді өз жұртына қайта қондыру үшін, түрмеде жазықсыз отырған туыстарымды құтқару үшін қаршадай сені ұрлап кетуден басқа амалым қалмады?» [2, 52-б.].

Балуан Шолақтың Татьянамен арадағы әңгімеден диалогтің бір мезетте түрлі функция атқаратынын көреміз. Мысалы: *ой; сезім; образдың ашылуы, дыбыс үйлесімі (звукосочетание), ырғақ, әрекет.*

Жалпы пьесада әрекеттің екі түрі болады:

Төрт рет абақтыға қамағанда да болмысы ірі Балуан қабақ шытпайды. Ал туған жерді тартып алып, переселендерге берген кезде ештеңеден аянбайды. Қарулы әскердің қорғауындағы Атбасар уезі бастығының қызы Татьянаны ұрлап кетеді.

Авторлық ремарка арқылы драматург тапа тал түсте ояздың ерке қызын Балуанның қалай алып кеткенін суреттейді. *«Күнделікті әдетімен пәуескі мініп, серуендеп жүрген кезінде Балуан Шолақ пен Ақылбай пәуескімен қатарласа шауып отырып, көшірді ұрып жығып, қасында отырған Омбы генерал-губернаторының сенімді қызметкерін әп-сәттің ішінде пәуескіден домалатып түсіріп, не болғанын түсінбей шыңғыра берген қыздың аузын мойнындағы ақ жібек орамалмен таңып, тауға қарай тартып отырған» [2, 33-б.].* Балуан кішкентей шалт әрекеті үшін өмірімен жауап беретінін өте жақсы біледі. Бірақ басқа жол қалмап еді. Балуанмен бірге көрермен де демін ішіне тартып отырады.

Әрине Татьянаның

«Татьяна: Сендер мені бұл жерге не үшін алып келдіңдер? Жас қызды қорлау үшін бе? Онда сен екеуің де, бүкіл үрім-бұтағыңмен түрмеде шірисіңдер. Осыны түсінуге ақылдарың

жетпейді ме?» [2, 35-б.], - деген сөздерінен жағдайдың шиеленісе түскенін көрермен көреді. Шиеленіс әрекет үстінде дамып отыр.

Д. Исабеков жиі айтатын «Драматург, бұл – өте қатыгез хирург, ол шығармасындағы артық еттердің бәрін аяусыз кесіп тастайды» деген сөзді шығармашылығында қатты сақтайды. «Жаужүрек» пьесасынды астары терең, ойға құрылған шымыр оқиғалар барыншы сараң сөзбенен көз алдыңнан өтіп отырады.

Балуан Татьянамен әңгімелесіп отырып, Балқашқа қалай үйленгендігін баяндайды.

«Балуан: Сырттай қарағанда басбұзар боп көрінетін шығармын. Өзің ойлашы, әкешесі он алтыға әлі тола қоймаған бүлдіршіндей қыздарын дәулетіне қызығып, сексендегі қаусаған шалға бергелі отыр екен. Алтыбақан теуіп жүрген кезде қасына бара қалып едім қыз егіліп жылап жіберді. Жан-жағын қоршаған аңдушылары болса да ебін тауып, зарын айтып үлгерді. «Ағатай, бүгін түннен қалдырмай мені алып кетіңізші. Әйеліңіз болмасам есігіңіздің алдындағы күңгіңіз болайын. Мені сізден басқа ешкім құтқара алмайды. Сізбен кеткенімді білсе, сізді қуып баруға ешкімнің батылы жетпейді» деді зой жылап тұрып. Ол кезде бойдақ едім, қыз да ұнап қалды. Сонан соң таң сыз бере алдым да қааштым.

Татьяна: артыңнан ешкім қумады ма?

Балуан: намыстары бар емес пе, неге қумасын. Сойылмен қаруланған тоғыз жігіт қуып жетті».

Татьяна: Мәссаған! Сонан соң қызды қайтып алып кетті ме?

Балуан: Мен неге одан айрылмақппын. Шайқас басталды да кетті. Тоғызын да өз сойылдарымен ұрып жығып, сәске түсте әке-шешеме күтпеген жерден келін әкеліп бердім.

Татьяна: Сонан соң?

Балуан: Сонан соң таяқ жеген жақ үстімнен арыз беріп, сенің әкең мені Көкшетаудың түрмесіне жапты да тастады.

Татьяна: Бәрімізді бір адам сабап кетті деп арыз жазудан әлгі тоғыз жігіт ұялмады ма?

Балуан: Қазіргі адамдарда ар-ұят деген бар ма?

Татьяна: Ал, сот оған қалай сенді?

Балуан: Азаматта ар жоқ, сотта иман жоқ. Бәрі қу дүниенің құлы боп кетті зой. Оның үстіне тіс опырылған, басы жарылған, аяқ-қолы сынған тоғыз жігіт сот залында түгел отырды. Менің қылмысымның айғағы ретінде!...» [2, 63-б.].

1914 жылы «Айқапта» «Біздің дертіміз» дейтін мақала шықты. Сонда «Міне, 40 жыл болды, қазақ халқы ақыл-ойын, дүние-мүлкін осы сайлаудың жолына салып келеді. Жыл өткен сайын азып барамыз, тұрмысымыз нашарлап бара жатыр, мінез-құлқымыз бұзылып барады» дейді. Балуан Шолақтың да айтып отырғаны осы еді. Қазақтың мінезінің өзгеруі. Ұлы Абай да «Бет бергенде шырайың сондай жақсы, Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?» [6, 72-б.] – деп XIX ғасырдағы қазақ мінезіндегі өзгерісті ең өткір, ең терең, ең жеріне жеткізе айтқан ұлы ақын. Ер мінезді, өр тұлғалы, мәрт, нар қазақ енді жылпос, психологиясы өзгерген, дала адамына тән мінезінен айырылған қазаққа айналды.

Әлдінің әлсізге күш көрсетуі туралы пьеса жаза отырып, Д. Исабеков қазіргі заманның өзекті мәселелерінен алыстамаған.

Көрініс динамикасы, репликалардың дәлдігі драматургтің шеберлігіне байланысты. Ис- әрекетті дамытуда Д. Исабеков драматургия жанрының терең білгірі екенін көрсетеді.

Көріністер, ремарка, жақсы репликалар, метафоралар – барлығы Д. Исабеков пьесасында орталық идеяны ашуға қызмет етеді. Д. Исабеков пьесада керемет драмалық шеберлікке қол жеткізіп, драмалық көріністерді жасаған. Драматургтің «Жаужүрек» пьесасыда «Тор», «Ескерткіш операциясы», «Анасын аңсаған қыз», Бонапарттың үйленуі», «Ескі үйдегі екі кездесу», «Жүз жылдық махаббат» пьесаларындағы тәрізді суреттер – нақты, көріністер динамикасы – қою, репликалар – дәл. Мысалы:

«Ақылбай: Иә... Ауыл өртенді. Ел босып кетті. Жерімізді келімсектер тартып алды. Көтеріліс жеңіліс тауып, талай боздақтар текке қырылды. Күйікке шыдай алмай Паң ата қайтыс болды. Өзіміз болсақ мынау, желді күнгі қояндай әр сыбдырға елеңдеп, бас сауғалап тоғайда отырмыз

Балуан үнсіз.

Елде бас көтерер азамат қалмады. Абылайдан соң қазақтың басынан бақ тайған екен. Түрме біткеннің бәрінде толған қазақ. Солардың бірі біз едік. Абақтыдан қашып шығып, жан сауғалап отырысымыз мынау. Ел қайда, жұрт қайда, бала-шаға бауыр қайда?» [2, 64-б.].

Драматург артық сөз жоқ, артық әрекет жоқ, XIX ғасырдағы қазақ жағдайын, тынысын дәл береді.

Д. Исабеков бұл драмасында XIX ғасырдан алынған сахналық жағдайлар арқылы адамгершілік туралы, гуманизм туралы өз ойын оқиға арқылы бере білудің үлгісін көсеткен.

Драматург – Балуан Шолақ пен ақын М. Жұмабаев өмірінің ақиқаты мен тарихи жағдайлар ақиқатын драмалық түрде қайта тірілтуге ерекше көңіл бөлді.

Балуан Шолақ туралы пьесада да, ақын М. Жұмабаев туралы пьесада да Д. Исабеков жеке тұлға өмірімен тарихи жағдайларды сабақтастыра, бір-біріне өзек ете отырып, шиеленісті оқиғаны дамытады. Мұндай жағдайларда драмалық сөз ерекше стереоскопиялық сипатқа ие болады. Көрермен дәуірдің драмалық сипатына қанық болады және әр кейіпкердің жеке өмірімен тереңірек танысады.

Д. Исабеков пьесасында кейіпкерлерді сипаттаудағы жағдайлардың шындығы мен психологиялық ақиқат қоса өріліп отырады. Драматург ұлт тарихында белгілі тұлғалар өмірін суреттейді, сол арқылы ұлт басындағы түрлі жағдайларды көрерменге көрсетеді.

Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасында біз XIX ғасырда өмір сүрген жаратылысы бөлек ерекше өнер иесі Балуан Шолақ өмірінің, сол арқылы қазақ тіршілігінің тынысын сезінеміз. Психологиялық шиеленісті драматург қазақ даласына реті келсе еппен, келмесе күшпен орыстарды қоныстандыру кезінде туындаған интригадан шығарып отырады.

Атбасар уезінің бастығы Терентий Дьякович Долгонос, оның жұбайы Елизавета, Ақмола уезінің оязы Троицкий оның әйелі Екатерина, цирк директоры Трофимовтардың сәні, салтанаты келіскен, Қарағай, қызыл қайың, тал аралас үлкен аумақта салынған Долгонос үйіндегі мәдениетті бас қосу, олардың «сүйікті отаны Россияның ұлы державаға айналуы үшін» қайта-қайта бокал көтеруі, бау-бақшаның ішіндегі зәулім үй, сәнді қонақ бөлмелер, бай қонақасы, тәкаппар Елизавета, Ақмола уезінің оязы Троицкий оның әйелі Екатерина – мұның бәрі керемет маскарад. Әдептіліктің артында менмендік, қазақтарды менсінбейтін кеудемсоқтық, империялық озбырлық жатыр. Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасындағы іс-әрекеттің даму ерекшелігі – көрермен әрдайым тарихи халықтық бұлқынуды көрсетеді. Оқтан шапшаң, оттан екпінді, ел еркесі, аруақты ер Балуан Шолақ тәрізді сегіз қырлы бір сырлы тұлғаның парасаты арқылы қазақтың ұлттық сипаттарын сахнаға шығарған. Балуан Шолақтың артында әрине қазақ тұр.

«Жаужүрек» пьесасында жерден айрылған халықтың қайғысы барынша сығымдалып, тығыздалып, авторлық идеяға бағынып, драматургия заңы бойынша іс-әрекет, оқиға шапшаң дамып отырады. Екінші актіде Балуан Шолақ өзінің көзқарастарының эволюциясымен, батыл әрекетімен алға шығады.

Бірінші акті Балуанның Қызылжар жәрмеңкесінде алып күш иесі, тумысынан күрес техникасын біліп туған, күрестің психологиясын да, тәсілін де жетік білген, балуандар күресінде жауырыны жерге тимеген қасиетіне ғажап әншілігі қосылып маңдайы жарқырап тұрған жұлдызды сәтінен басталады. Балуанның даңқы Атбасар оязы Т.Д. Долгоносның құлағына жетіп, Балуанды оязға шақыртады.

«Долгонос: Әңгіме қысқа. Сені балуандар мектебіне Омбыға оқуға жібереміз. Алты ай оқисың. Сонан соң циркте ойын көрсетіп, бүкіл әлемге таныласың.

Директор: Айына он бес сом жалақы төлейміз. Мұндағы әке-шешені де цирктің есебінен қарайласып тұрамыз.

Балуан: Ниеттеріңізге рахмет. Дәл қазір менің оқу қуып жүруге мұршам жоқ.

Директор: Аңғармай қалдың ба? Айына он бес сом! Бұл өңірде ондай жалақыны ешкім алып көрген жоқ. Біз сенің күшіңе риза болған соң сондай жалақы тағайындап отырмыз. Меніміше, ойланудың қажеті жоқ.

Балуан: Басқа уақытта ойланып көруге болар ма еді, кім білсін. Ал, дәл қазір ол ұсыныстарыңызды қабылдай алмаймын.

Долгонос: Себең?

Балуан: Себебі сол – біздің ата қонысымызға переселендер құмырсқадай қаптап келе жатыр. Ел өз еркімен көшіпеген соң жендеттеріңіз ауылға өрт салды. Қазір ел ызғын-шугын. Жылау-сықтау. Ал сіздер мына жерде салқын сыра, сары қымыз ішіп мамыражай отырсыздар» [2, 26-б.].

Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасында кең ақыл, отты қайрат иесі композитор, сазгер Балуан Шолақтың табиғатын анықтайтын драмалық жағдайларды ашуға баса назар аударды.

«Балуан Шолақ туралы «Жаужүрек» деген пьесасы жер мәселесін, егемендік тақырыбын, ұлттық патриотизмді көтереді. Мысалы, халқын переселен орыстардан алып қалып, ауылын, елін, жерін қорғаймын деп он рет түрмеге түскен ұлы композитор, күрескер, патриот Нұрмағамбет Баймырзақұлы туралы шығарма». «Менің елімнен переселендер кетсін. Жерімді қалдырсын, қазақ қалай жерсіз жан бағады? Оларға жер керек», – деген кезде генерал: «Өй, өңшең надан қазақтар», – дегенінде Балуан Шолақ қарғып тұрып: «Сіз олай деменіз!», – деп орысша: «Когда Россия ходила без штанов, вслепись уже с увала государства Туран!», – дейді. Міне, осындай ойлы қойылымдарды бүгін ойлы көрермен жақсы қабылдайды» дейді драматургпен тығыз жұмыс жасаған режиссер Е. Обаев [7].

Пьесада кейіпкер, көріністер, детальдардың айқындылығы, мәнерлілігі ерекше рөл атқарады. Әр реплика мағыналы. Ол арқылы кейіпкердің психологиялық қасиеттерінің әлеуметтік негізі көрінеді.

Д. Исабековтің отты ақыл, кең қайрат иесі Балуан сезімдерінің иірімін, адамгершілік әлемін ашуды күрделі және қарама-қайшылықты тарихи оқиғалардың қозғалысы мен дамуымен байланыстырады. Бұл оқиғалар кейіпкерлердің жаны мен жүрегінен өтеді және олардың сезімдері мен ойларында моральдық серпілістер тудырады. Сезімге құрмет пен адалдық мәселесі, моральдық мәселелер өткір. Балқаш, Ғалия, Татьяна сезімдері шынайы, әрі нәзік.

Д. Исабековтің шеберлігі сол – пьесадағы әр көріністің өзіндік мәні және қызметі бар. Бұл көріністер сол дәуірдегі оқиғалардың дамуымен байланысты. Сондай-ақ бұл көріністер кейіпкерлер сипатына өзіндік бояу, өзіндік реңк береді. «Жаужүрек» пьесасында сахналық әрекет жан-жақты дамиды.

Пьесадағы хронотоп мәселесіне келсек, Д. Исабеков барлық көріністе XIX ғасырдағы қазақ өмірінің ұлттық белгілері айқын көрінетін нақты бөлшектерді дәл беріп отырады. Негізінде XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде кеңістік орыс әдебиетіндегідей дворяндар өмірі, шаруалар өмірі, әскерилер өмірі, қала халқының өмірі дейтіндей ерекше жіктелмейді. Солай болғанымен, бұл пьесада XIX ғасыр чиновниктері ояз отбасының түрлі сезімдерін, психологиясын береді. (Қызылжар жәрмеңкесі, ояз үйі, патсайы шапан, балуан Шолақтың үйі, казачий сотняның отряды, есік аузындағы сақшы және т.б.). Бастарына күн туған кездегі жағдайлары арқылы бар бет-бейнесін ашады. Жалпы кез келген драмалық шығармада (бұл оның жалпы қасиеті) әрекет орны шектеулі, тар. Жалпы драматургия заңы бойынша әрекет орны шектеулі болғандықтан пьесаның сюжеттік-оқиғалық дамуы да шектеулі болады. Мұндай жағдайда оқиғаның психологиялық жағына көп салмақ түседі. Оқиға орнының шектеулілігі оқиғаның психологиялық қырын терең талдауға мүмкіндік береді.

Іс-қимыл, әрекет орнының шектеулілігі Д. Исабековке табиғатты, тау, тас, қарағай суреттерін драмалық әрекетке қосуға мүмкіндік береді. Мысалы оқиға орнын көрсететін мына ремаркаларға назар аударайық:

«Көкшетау маңының қарағайлы алқабындағы қатпар тастардың түбінде Балуан мен Ақылбай отыр. Балуан үнсіз, Ақылбай жан-жағына алақтап қарап қояды» [2, 30-б.].

Немесе,

Оқжетпестің адам аяғы баспаған ұшар басы. Алыстан қарағанда төбесі аспан тірегендей аса биік боп көрінбесе де, аттылы адам үшін бұл араға жеткенше бір күншілік жол. Әзіз жанынан түңілген біреу болмаса жай пенде қия тастар мен құз жартастардан өтіп бұл шыңға көтеріле қоюы екіталай.

Селдір өскен шырша мен қызыл аршаның арасына үш адам келіп аялдайды. Олордың бірі – Балуан Шолақ, екіншісі – Ақылбай, үшіншісі – Татьяна.

Татьянаның қолы байлаулы, аузы таңулы» [2, 33-б.].

Табиғат суреттері арқылы автор оқиғаны дамытып отыр.

Драматургиялық еңбектерде шиеленіс, тартыстың ішкі және сыртқы екі түрі болатындығы айтылады.

Тартыстың ішкі түріне мыналар жатады:

Адамның өз ішіндегі, атап айтқанда, өзімен-өзі арасындағы тартыс. Мысалы, ақыл мен сезім арасындағы; парыз бен ар-ождан; нәпсі пен адамгершілік; сана мен санадан тыс; жеке тұлға және индивид арасындағы және т.б.

Тартыстың сыртқы түріне мыналар жатады.

1. *Персонаж бен персонаж арасында*

2. *Персонаж бен топтар арасында*

3. *Персонаж бен қоғам арасында*

4. *Топтар мен топтар арасында*

5. *Персонаж бен метафизикалық күш, яғни тылсым күштер арасында.*

Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасындағы тартыс сыртқы тартыс, оның ішінде кейіпкер мен қоғам арасындағы тартыс деуге болады.

Қандай да болмасын ақын-жазушының шығармаларына тілдік тұрғыдан қойылар негізгі талап – олардың көркемдік деңгейі. Әдеби туындыны көркем дүние деп атау, ал оның авторын шынайы қаламгер деп тану үшін шығарма белгілі бір көркемдік талаптарға жауап беруге тиісті. Ал көркемдіктің өлшемі – қолданылған сөздің ойды бере алатындай орынды һәм бейнелі қолданыстарға ие болуымен тығыз әрі тікелей байланысты. Көркем ойды жеткізудің соған сай поэтикалық жүйесі қалыптасады. Мұндай көркем жүйенің әр авторға тән өзіндік сипаты болады. Мәселен, кейбір қаламгерлер шығармаларында теңеу мен эпитеттер, кейбір ақын-жазушыларда ауыспалы мағынадағы поэтикалық құралдар, үшіншілерінде синтаксистік айшықтаулар көбірек кездеседі. Д. Исабеков шығармаларының тілінде эпитет, теңеу, метафора, инверсия, қайталау, тұрақты тіркестер сияқты поэтикалық құралдар мейлінше көбірек қолданыс тапқан.

Әрине Д. Исабековтің пьесалары тілінің көркемдік ерекшелігін барлық шығармаларынан көруімізге болады. «Дулат драматургиясына тән жақсы қасиет – оның халықтық колоритке, ұлттық мінез тегершіктеріне молынан назар аударатындығы. Диалогтарының оралымдығымен, юморға жомарт тапқыр тілімен дараланып жатады. Үлкен әлеуметтік сыр-сипатқа ұласар соқпалы да ойлы, тұлғалы, тұрлаулы қаһармандардың күрделі жан дүниесін жарқырата жайып салуға лайық шоқтықты драмалар тудыруға құмбыл. Қай пьесасын алып қарамаңыз – өзегі бүгінгі замандастарымыздың моральдықэтикалық кескін-келбеті» [8, 67-б.] – деген болатын замандасы Ә. Сығай.

Д. Исабеков шығармаларында, оның ішінде «Жаужүрек» пьесасында көркемдік, бейнелілік тудыратын сөздердің ең үлкен тобы – эпитет сөздер. Кезінде А. Байтұрсынов «Бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіп айтуынсыз келгенде, ол нәрсенің

атына айқын көрсеткендей сөзді қосып айтамыз» [9, 155-б.] деп жазған. Эпитет, яғни, айқындау – көркем шығармаларда ақын, жазушы, драматургтер жиі қолданылатын тәсілдердің бірі. Айқындау кейіпкердің жан дүниесін ашуда, психологиясын беруде, сыртқы кескін келбетін суреттеуде маңызды қызмет атқарады. Портрет, сыртқы бейне және оның детальдарын жасау, образдарға мінездеме беру, образдардың көңіл-күйін, ішкі сезімдерін, эмоциясын бейнелеу үшін, идеяны кемел жеткізу үшін драматург Д. Исабеков эпитеттерге сүйенеді.

Прозада, поэзиядағы тәрізді драматургияда да жиі қолданылған көркемдегіш тәсілдердің бірі – айқындау. Айқындау немесе эпитет – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Метафора, символ, метонимияны қолдану қаламгерлердің көркем ойының астарлап беру тәсілімен, идеяны беру шеберлігімен байланысты болады. Айқындауды қолдану қаламгердің байқампаздығын аңғартады.

Эпитет арқылы тіркестер жасау Д. Исабеков негізінен адамның түр-түсін, заттың ерекше белгісін беруде де эпитеттер көп пьесасында қолданылған. Мәселен, *түлкі бикеш, әуесқой сезім, мәдениетті адам, еркімді алды, есуас әйел, ішкі шер, құдайы көрші, ұлы драматург, гажайып пьеса, құдіретті тіл, жыртық бәтеңке, малына киінген, жас қарға, зор үніңмен, әсем дауыс, ай мүйізді, ор киік, желден жүйрік тұлпар, бетіңді күйдіретер ыстық жас, шерлі күн, ызалы көздер, кекті көздер, алтын жеңешем, асыл ағам, қыршаңқы мінез, қыршаңқы тіл, ұлағатты ұрпақ, алыпқашты сөз,*

Д. Исабеков белгілі бір эпитеттерді бірнеше рет қайталай қолдана отырып та бейнелілік тудырады: Эпитеттер драматург шығармаларында төрт түрлі жолмен жасалады:

1. Сын есімдер ешбір жұрнақсыз түбір күйінде тұрып, зат есімнің сипатын, сынын айқындайды. Мысалы: *жас қарға, шерлі күн, асыл ағам, қалың ағаш, жарық жұлдыз, есуас әйел, ұлы драматург, жыртық бәтеңке, гажайып пьеса, жас ақын, зор үніңмен, әсем дауыс, ай мүйізді, ор киік, құдайы көрші, сезімтал жүрек, алтын жеңешем, асыл ағам, жас жүрек, т.с.с.;*

2. Зат есімнен сын есім тудыратын жұрнақтар арқылы. Мысалы: *мәдениетті адам, ішкі шер, құдіретті тіл, шерлі күн, ызалы көздер, кекті көздер, қыршаңқы мінез, қыршаңқы тіл, ұлағатты ұрпақ, алыпқашты сөз, т.с.с.;*

3. Заттың не құбылыстың айрықша белгісін көрсететін сөздер ретінде етістіктер де қолданылады. Мысалы: *қаңқулаған қаз, жүгірген аң, майысқан гүл, тозған аспан, т.с.с.*

4. Бейнелі эпитеттер, біріншіден, кейіпкердің келбетін, портретін, өзіндік ерекшелігін нақты, дәл көрсетуге қызмет етеді; екіншіден, кейіпкердің көңіл-күйін, ішкі жан сезімін ашады. Эпитеттердің құрылымдық жағына келсек, сын есімнен, кейде зат есімнен жасалынған эпитеттер көп кездеседі. Мысалы: *желден жүйрік тұлпар, бетіңді күйдіретер ыстық жас, т.с.с.;*

Драматург Д. Исабеков пьесаларындағы эпитеттердің стильдік мәніне көңіл аударсақ, эпитеттер бірде кейіпкердің кескін-келбетін, бет пішінін, сыртқы көрінісін, тұлғасын, портретін беру үшін қолданса, бірде кейіпкер мінез-құлқын, көңіл-күйін, ішкі сезімін ашу үшін таптырмас тәсіл ретінде пайдаланылады.

Эпитет негізінен теңеумен бірлесіп әрекет, қимыл заматтарын сезімдік экспрессияға толтырып өрнектеуге қызмет етеді. Жазушының тілдік қоры мол. Көнерген сөздерді тірілту, жергілікті халық тіліндегі тосын оралымдар тілдің әр салалы этномәдени, танымдық қызметіне елеулі үлес қосады. Бұл ретте еркін, шашып таратуға жорта құлық қойылмайтын немесе саналы түрде жаңа сөз жасайтын постмодернистік стильде гөрі классикалық реализм нақыштары басым.

Сөз әсерлігі тыңдаушыны ұйытып, өзіне тарту екі нәрсеге қатысты болып келеді: біріншісі, сөзді сөйлеген кезде құлаққа жағымды, лебізді, үнді етіп, дауыс кідірісі мен дауыс күшін дұрыс қойып айтуға байланысты болса, екіншісі, сөзді өз мағынасынан сәл өзгертіп, келтірінді мағынада жұмсаумен ұштасады.

Тұрақты сөз тіркестер, метафора, эпитет, теңеу, метонимия, мақал-мәтел, синоним, антоним, омоним, даналық сөздер тәрізді көріктеу тәсілдерін драматург пьесада тиімді, орнымен қолданады.

Драматург Д. Исабеков «Жаужүрек» пьесасында тұрмыстық жайларды, жеке құбылыстар мен заттарды оқырман сезіміне әсер етерліктей етіп береді. Драматург тек айқындау эпитеттер емес мақал-мәтел, тұрақты тіркестерді орнымен қолданады. Мысалы:

«Дауыс: *Ішсе тамаққа, кисе киімге жарымай жүрген қара табан қу кедей Баймырза әулетіне құдай бере салды деген осы!*» осындағы «*Ішсе тамаққа, кисе киімге жарымай жүрген қара табан қу кедей*», «*жаман иттің атын Бөрібасар қояды*», «*намысын жыртытым*», «*түс көргендей*» деген фразеологизмдер, «*шымыр, келісті, келбетті жігіт*», «*көзден гайып болды*», «*жүрегіме өшпестей шоқ тастап кетті*», «*тағат таппай*», «*көппен көрген ұлы той*», «*көзімді тарс жұмып*», «*құмырсқадай қаптап*», т.б. тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді молынан қолданған. Драматург ұлттық тілдің бай қазынасын шебер пайдаланған. Әр сөз, әр сөйлем, әр бөрім, тұтас шығарма көркем тілмен өрнектелген. ХІХ ғасырдағы киім үлгілерін, тұрмыстық заттарды суреттегенде сөздік қорды шебер қолданады. Фразеологизмдер – пьеса тілін жандандырып, астарлап бейнелеу, суреттеуде маңызды қызмет атқарып тұр. Фразеологизмдердің стильдік бояуы күшті, экспрессивті мүмкіншіліктері әлдеқайда мол.

Сондай-ақ драматург «*үстінде ақ ботаның түбітінен, қара ала патсайымен өңірін, етегін әдіптеп, жағасына төрт елідей құндыз ұстаған қынама бел қамзолы бар жасыл жібектен тыстаған, оң жақ құлағын жымқыра киген ақ бұйра жекей тымағы бар, аяғында өкшесі биік қазақы үлгідегі «Қосай-калош» киген жігерлі жігіт*», «*айдай сұлу көркі*», т.б. – айқындау, эпитеттерді қолданады. Бұл қолданыстар пьеса идеясын беруде, кейіпкерлерді сомдауда, портрет жасауда маңызды қызмет атқарып отыр.

Қорытынды

Д. Исабеков драматургиясы – социалистік реализмнің идеялық эстетикасы жасаған шаблондар мен стандарттардан озық тұрған жанды, көп өлшемді, көп қырлы көркем әлем. Жалпы Д. Исабеков драмалары қақтығыстардың өткірлігімен, оқиғалардың маңыздылығымен және кейіпкердің жеке басына тән сөйлеу сипатымен ерекшеленеді. Драматург шығармалары ішінен көркемдік ерекшелігі жағынан, эстетикалық-философиялық, сюжеттік-композициялық құрылымы тұрғысынан оқшау тұратын бұл пьесаны қазақ әдебиетіндегі озық шығармалардың бірі ретінде зерделеуге болады. Жоғарыда біз талдаған «Жаужүрек» драмасы да жанр шарттарына толық жауап бететін, идеялы, көркемдігі жоғары болғандықтан Санкт-Петербург, Лондон көрермендері жақсы қабылдаған шығарма.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Біләл Е. «Жаужүрек» драмасы Лондонда сахналанды. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.qazaqtimes.com/a>
2. Исабеков Д. Өрілген өмір өрнегі. – Астана: Нұр-Астана, 2012. – 568 б.
3. Нұрғали Р. Драма өнері. – Алматы: Арда, 2009. – 592 б.
4. Сұлтанова Б. Мифтік көркем ойлау жүйесіндегі атамекен, туған жер, құтты қоныс ұғымдары // VI Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері симпозиумы. – Баку. – 13–15 маусым, 2019 ж.
5. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2018. – 335 б.
6. Абай. Толық шығармалар жинағы. – Алматы: Мектеп, 2003. – 248 б.
7. Обаев Е. Исабеков әлемі // Қазақ әдебиеті. – 10.11.2017. – № 47.
8. Сығай Ә. Театр тағылымы. – Алматы: Өнер, 2013. – 200 б.
9. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2012. – 310 б.

10. Сұлтанова Б.М. Қазақ драматургиясы және оның сыны (1920-жылдар): Монография. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2017. – 208 б.
11. Каримова Г. Қазіргі қазақ драматургиясы және оны оқыту әдістемесі: филос. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2016. – 177 б.

REFERENCES

1. Bilál E. «Jaýjúrek» dramasy Londonda sahnalandy. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://www.qazaqtimes.com/a>
2. Isabekov D. Órilgen ómir órnegi. – Astana: Nur-Astana, 2012. – 568 b. [in Kazakh]
3. Nurǵalı R. Drama óneri. – Almaty: Arda, 2009. – 592 b. [in Kazakh]
4. Sultanova B. Miftik kórkem oılay júesindegi atameken, týǵan jer, qutty qonys úǵymdary // VI Halyqaralyq Túrki Álemi Zertteýleri simpozıýmy. – Baký. – 13–15 maýsym, 2019 j. [in Kazakh]
5. Shárip A. Qazaq poeziıasy jáne ulttyq ideıa. – Almaty: Bilim, 2018. – 335 b. [in Kazakh]
6. Abai. Tolyq shyǵarmalar jınaǵy. – Almaty: Mektep, 2003. – 248 b. [in Kazakh]
7. Obaev E. Isabekov álemi // Qazaq ádebieti. – 10.11.2017. – № 47. [in Kazakh]
8. Syǵai Á. Teatr taǵylymy. – Almaty: Óner, 2013. – 200 b. [in Kazakh]
9. Baitursynov A. Shyǵarmalary. – Almaty: Jazýshy, 2012. – 310 b. [in Kazakh]
10. Sultanova B.M. Qazaq dramatýrgııasy jáne onyń syny (1920-jyldar): Monografiıa. – Almaty: QazMemQyzPÝ, 2017. – 208 b. [in Kazakh]
11. Karıмова G. Qazirgi qazaq dramatýrgııasy jáne ony oqytý ádistemesi: filos. dok. (PhD) ... dis. – Almaty, 2016. – 177 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 81:001.4; МҒТАР 16.01.3
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.053>Ә.Ж. ӘМІРОВ¹, Р.Б. ҚҰЛЖАНОВА², Б.И. ДОСАНОВ³, Ж. ИСАЕВА^{4*}¹филология ғылымдарының кандидатыәл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: abdibek71@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, доцентәл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: bahit777@mail.ru³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: dosanov65@mail.ru⁴филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессорҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz<https://orcid.org/0000-0001-9801-8943>

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРДІҢ ТІЛДІК ФАКТОРЛАРЫ

Терминтану жеке ғылым саласы ретінде соңғы жылдары қалыптасқаны белгілі. Осы себептен де терминология мәселелеріне қатысты ізденістер, кез келген ғылым саласының қалыптасуының міндетті алғышартының бірі оның өзектілігінің артуы десек, осы тұрғыдан қазақ тілі мәселесіне қатысты көкейкесті зерттеулердің қомақты бөлігі терминологияға қатысты бола түскені байқалады. Бұл қоғамда тіл мәселесінің лингвистикалық зерттеулерге, тілді корпусық жоспарлау мәселелеріне, оның ішінде ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыру ісімен тығыз бірлікте қарастырыла бастауына байланысты. Тиісінше, терминологиялық үрдістерге әсер етуші факторларды зерттеу өзектілігі ең алдымен жалпы оның тіл біліміндегі көкейкестілігімен анықталады.

Салыстырмалы түрде жаңа ғылым саласы болғандықтан, сондай-ақ терминолог мамандардың жетіспеушілігіне байланысты қазіргі қазақ терминтану ғылымында зерттеуді қажет ететін тақырыптар өте көп. Десе де, әсіресе, тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде жарық көрген зерттеулер, мақалалар мен бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдар саны да айтарлықтай. Осыған орай, терминтану ғылымының бірінші кезектегі мәселелерін анықтау, терминдерді қалыптастыру қағидаттары мен тәсілдерін белгілеу, негізгі терминологиялық үрдістерді ажырату қажеттілігі пайда болады. Терминологиялық үрдістерді, оларға әсер ететін ішкі (тілдік) факторлар тұрғысынан қарастыруды мақсат ететін мақаланың өзектілігі де осыған байланысты туындап отыр.

Кілт сөздер: термин, терминология, терминологиялық үрдістер, тілдік фактор, төл тілдік фактор, шет тілдік фактор, терминжасам.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Әміров Ә.Ж., Құлжанова Р.Б., Досанов Б.И., Исаева Ж. Терминологиялық үрдістердің тілдік факторлары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 271–282. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.053>

*Cite us correctly:

Amirov A.J., Quljanova R.B., Dosanov B.I., Isaeva J. Terminologialyq úrdisterdiń tildik faktorlary [Linguistic Factors of Terminological Tendencies] // *Iasayı ıniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 271–282. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.053>

A.Zh. Amirov¹, B.R. Kulzhanova², B.I. Dossanov³, Zh.I. Issayeva⁴

¹*Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: abdibek71@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: bahit777@mail.ru*

³*Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: dosanov65@mail.ru*

⁴*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

Linguistic Factors of Terminological Tendencies

As you know, terminology has been formed in recent years as a separate scientific branch. One of the mandatory prerequisites for the formation of any field of science is to increase its relevance, in this regard, there is a significant part of current research related to the problem of the Kazakh language, related to terminology. This is due to the fact that the language problem in society begins with linguistic research, problems of language corpus planning, including in close cooperation with the formation of the national terminology Fund. Accordingly, the relevance of studying the factors that affect terminological processes is determined primarily by the relevance of language knowledge of General terminological topics.

Due to the relatively new field of science, as well as the lack of specialists in terminology, there are a lot of topics in modern Kazakh terminology that require research. At the same time, especially since independence, the number of publications, articles and materials in the media is significant. In this regard, there is a need to determine the priority problems of terminology, establish the principles and methods of forming terms, and separate the main terminological processes. In this regard, the relevance of the article arose, the purpose of which is to consider terminological processes from the point of view of internal (language) factors affecting them.

Keywords: term, terminology, terminological tendencies, linguistic factor, native language factor, foreign language factor, term formation.

А.Ж. Амиров¹, Б.Р. Кулжанова², Б.И. Досанов³, Ж. Исаева⁴

¹*кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail:abdibek71@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail:bahit777@mail.ru*

³*старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail:dosanov65@mail.ru*

⁴*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

Лингвистические факторы терминологических тенденций

Как известно, терминоведение в последние годы выделилось в самостоятельную научную отрасль. Одной из обязательных предпосылок для формирования любой сферы науки является повышение ее актуальности, в этой связи наблюдается рост числа новых исследований, касающихся проблем казахского языка в целом и терминологии в частности. Это связано с тем, что языковую проблематику в обществе начали рассматривать с позиции лингвистических исследований, вопросов языкового корпусного планирования и в том числе формирования национального терминологического фонда. Соответственно, актуальность

изучения факторов, влияющих на терминологические процессы, определяется, прежде всего, актуальностью языковых знаний в рамках общих терминологических тем.

В связи с тем, что сравнительно новая сфера науки, а также наблюдается нехватка специалистов по данному профилю, многие темы в сфере современной казахской терминологии требуют исследования. В то же время, особенно в период с момента обретения Казахстаном независимости, опубликовано значительное количество публикаций, статей и материалов в средствах массовой информации. В этой связи возникает необходимость определения первоочередных проблем терминологии, установления принципов и способов терминообразования, разделения основных терминологических процессов. Все это обуславливает актуальность статьи, целью которой является рассмотрение терминологических процессов с точки зрения внутренних (лингвистических) факторов, влияющих на них.

Ключевые слова: термин, терминология, терминологические тенденции, лингвистический фактор, фактор родного языка, фактор иностранного языка, формирование термина.

Кіріспе

Терминологиялық үрдістерді айқындау және осы үрдістерге әсер ететін сыртқы және ішкі факторлардың арасалмағын белгілеу нәтижесінде қазақ терминологиясының дамуында тілдік фактордан гөрі тілден тыс фактордың ықпалдырақ болғанын терминологияның қалыптасу және алғашқы даму кезеңдерінің қоғамдық формациялардың өзгерістеріне сәйкес келуімен түсіндіруге болады. Дей тұрғанмен, қазіргі кездегідей ұлтымыз жеке мемлекет ретінде қалыптасып, тұрақты даму жолына түскен уақытта терминологиялық үрдістер бірсыдырғы сипатта болады деген қорытынды тумады. Терминдердің түрлі әлеуметтік-экономикалық ахуалда өмір сүруіндегі басты айырмашылық соңғы тұрақты даму жағдайында бұл үрдістердің бірін-бірі теріске шығаратындай ауытқуларға бой алдырмайтыны деу керек. Басқаша айтқанда, терминологияның дамуына қолайлы сыртқы факторлар аясында ондағы үрдістер эволюциялық сипат алып, тілдің, бірінші кезекте ғылым тілінің мүмкіншілігінің кеңеюіне алып келеді. Сонымен бірге бұл жағдайда тілдік факторлардың ықпалы бұрынғыдан әлдеқайда арта түседі.

Терминологияның өзі тілдің бір саласы болса, тілдік фактор дегенде тілдің басқа салалары туралы айту керек болады. Тілдің, әсіресе, қазіргідей ғаламдастыру заманында басқа тілдермен қарым-қатынасқа түспеуі, сондай-ақ тілдің тіларалық зерттеулерсіз дамуы мүмкін болмағандықтан, қазақ тіліне басқа тілдердің ықпал ету факторы пайда болады. Осы тұрғыдан терминологиялық үрдістерге әсер ететін факторларды іштей төл және шет тілдік факторлар деп екіге бөлуге болады.

Негізгі бөлім

Терминологиялық үрдістердің шет тілдік факторы

Терминологиялық үрдістерге әсер ететін ішкі факторлар бұған дейін арнайы зерттеу объектісі болмаған. Бұл мәселеге зерттеу тақырыбы жағынан жақын келген Ө. Айтбайұлы терминжасам үдерістеріне ықпал ететін тілдік себептерді қазақ терминологиясының қалыптасуындағы тілдің ішкі мүмкіндіктері тұрғысынан қарастырып өтеді [1, 84–113-бб.]. Ғалым өз зерттеуінде негізгі терминжасам тәсілдеріне жеке-жеке тоқталып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жан-жақты ашып көрсетеді. Сондай-ақ терминжасамның жекелеген тәсілдерінің сөзжасам тәсілдерінен ерекшеленетін тұстарын да айтып өтеді. Мұнан тыс зерттеушінің терминдердің пайда болу көздері туралы ойлары да назар аударарлық тың тұжырымдарды қамтиды: «Рассмотрев пути и способы, сыгравшие непосредственную роль в образовании и формировании казахской терминологии, можно сделать ряд выводов: сколько

бы ни было способов образования – три или пять все они появились благодаря развитию переводческой деятельности и переводной литературы. Даже на первый взгляд не имеющими отношение к переводу семантический способ возник в результате примеров русского языка. ...многие исследователи проблем терминологии, показывая различные пути и способы образования, не придают значения их формированию в перевод» [1, 93-б.].

Бұл арадан байқалатын жайт терминдердің қазіргі заманда көкейкесті сипатқа ие болып отырған аударма мәселесінде туындап отырған кейбір қиыншылықтардың өз кезегінде жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырылмағандығы, жеке ғылым саласына айналмай отырғандығы.

Қазіргі уақытта қолданылып жүрген сөзбе-сөз не болмаса еркін аударма түрлерін қоспасақ, шетел тіл білімінде көп зерттеліп үлгерген көп сатылы аударма мәселелері бізде әлі қозғалмаған да деуге болады.

Осы арада терминологиялық үрдістерге әсер ететін тілдік фактордың бірінші мәселесі туындайды. Ол – терминдерді қалыптастыру үдерісіне негіз болатын бастапқы ақпарат көзі және терминдердің өмір сүру ортасы болып табылатын аударма әдебиеттің қазақ тіліндегі терминдердің көлемі, саласы, тұлғалық ерекшелігі және т.б. белгілері қамтылған дерекқоры ретінде танылмауы. Бұл дерекқорды белгілі бір дәрежеде терминдердің «бастапқы күйі» деп те бағалауға болады, өйткені қазақ тіліндегі терминдердің жасалу жолдары сол түпнұсқа тілге толықтай дерлік тәуелді болып отыр. Әрине, түпнұсқа яғни көбінесе орыс тіліндегі терминжасам тәсілдерінің қазақ тілінде де өзгеріссіз қайталануы міндет емес. Алайда термин жасау барысында кездесетін тілаларлық сәйкессіздіктер терминдердің жасалу тәсілдері тұрғысынан әлі зерттелген жоқ.

Термин жасауға әсер ететін бұл тілдік факторды «термин көзі факторы» деп атауға болады. Біз айтып отырған терминдерді аудару үдерісінде кездесетін қиындықтарға қатысты шешімін таппаған мәселелерден бұрын осы термин көзінің өзі арнайы зерттеуді қажет етеді. Ал термин көзі деп отырғанымыз ең алдымен ғылыми-техникалық әдебиеттер екенін баса айтуымыз керек.

Терминологиялық үрдіске әсер ететін терминдік көзге байланысты шешімін табуға тиіс негізгі мәселе яғни терминдерді қалыптастырудың дереккөзі ретінде орыс тілімен қатар басқа да шет тілдерін пайдалану міндеті аударматану ғылымын дамытуды талап етеді. Мұны төл тілдік факторлардың бірі ретінде қарауға болады. Бұл міндет ең алдымен аударманың теориялық мәселелерін шешуді керек етеді.

Аударманың жалпы теориясы аударма нормасы ұғымын ашып көрсететіні, ал оның негізінде аударма сапасын бағалау жүргізілетіні белгілі. Аударма нормасы өз кезегінде әр түрлі нормативтік талаптардың өзара әрекет етуі нәтижесінде қалыптасады. Атақты аудармашы, тілші ғалым Жорж Катфордтың «Лингвистикалық аударма теориясы» атты монографиясында аударма сапасына қойылатын мынадай нормативті талаптарды көрсетеді:

1. Аударманың баламалылық нормасы;
2. Аударманың жанрлық-стистикалық нормасы;
3. Аударма сөйлеу тілі нормасы;
4. Аударманың прагматикалық нормасы;
5. Аударманың конвенциональды нормасы [2].

Негізделгеніне біршама уақыт өтсе де өзектілігін жоғалтпаған осы талаптарды терминге қойылатын талаптармен салыстырып көрсек, екі арадағы байланысты аңғару қиын емес. Мәселен, аударманың баламалылығына қатысты талаптың терминнің мағыналық қайшылығының болмауы, тілдік нормаға сәйкес келуі талаптарымен, аударманың стилистикалық нормасының терминге қойылатын эстетикалық талаптармен, ал прагматикалық норманың терминнің қолданысқа енгізілуіне қатысты талаптармен ұштасып жатқаны анық. Ұқсастық тілдік бірліктерге қойылатын талаптармен ғана шектелмейді, бұл үдерісті іске асыру тәсілдеріне де қатысты. Үдеріс дегенде аудармадағы лексикалық (қосу,

түсіру, ауыстыру), грамматикалық (толық және ішінара), лексикалық-грамматикалық трансформацияларды (өзгеріске түсіруді) және терминжасамды айтамыз. Басқа тілдегі мәтінді аудару барысында транскрипция, транслитерация, калька (толық және жартылай) сияқты тәсілдер пайдаланылса, бұл тәсілдер терминдерді қалыптастыруда да кеңінен қолданылатыны белгілі.

Аударманың зерттеу объектілері көп. Мәселен, шешімін табуды керек ететін маңызды мәселенің бірі – аударма жасалатын тілдегі баламасы жоқ лексика. Бұл, әсіресе, даму деңгейлері әртүрлі тілдер арасында анық байқалмақ. Себебі тілімізге соңғы уақытқа дейін орыс тілі арқылы еуропа тілдерінен еніп жатқан терминдерді орыс тілінің ерекшелігіне сәйкес сол күйі қалдыру көп жағдайда баламасы жоқ лексика тұрғысынан қарастырылып келсе, терминологияны ұлттық негізде қалыптастыруға бағдар ұстанған қазіргі кезеңде мәселені жаңа теориялық негізге қою талап етіледі. Бұл жағдайда да тілдегі баламасыз лексика мәселесін терминология мен аударма теориясында бір-бірімен байланыста қарастыру қажеттілігі шығады.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды – тіл бар жерде норма болатындықтан, термин тәрізді мәтін де тілдік бірлік болып табылатыны және тілдік норма тұрғысынан бір-біріне байланыссыз оқшау қарастырыла алмайтындығы. Сондықтан терминдерді белгілі бір нұсқада қалыптастыру жайлы айтудан бұрын осы терминдердің өмір сүру ортасын яғни мәтінді тіларалық тұрғыда жан-жақты зерттеу керек болады. Тіларалық зерттеу қазақ тілінің тілдік бірліктерін құрылымы аналитикалық (мысалы, ағылшын) және синтетикалық (мысалы, орыс) тілдердің әртүрлі деңгейлерінде (лексикалық, грамматикалық) салыстыра зерттеуді білдіреді. Қазіргі кезде мұндай зерттеулер жоқтың қасы.

Сонымен, терминологиялық үрдістерге әсер ететін тілдік термин көзі факторы қазақ тілінің салалық терминдерін қалыптастыруда терминдерді орыс тілі арқылы ғана емес, сонымен бірге түпкі тілден тікелей алу және осыған байланысты аударматану ғылымының теориялық негізін нығайтуды, әртүрлі деңгейде салғастырмалы тіларалық зерттеулер жүргізуді талап етеді.

Терминологиялық үрдістердің төл тілдік факторы

Бүгінгі күні өз егемендігімізді алып, терминдерімізді ұлт тілі негізінде жасап әрі қалыптастыра бастаған уақытта бұл саланың одан әрі қарай ілгерілеуі үшін ең алдымен оларды қалыптастыруға әсер етуші факторларды айқындап алудың маңызы ерекше болып отыр. Басқаша айтқанда, терминологияның ұлттық бағытта, ұлттық негізде дамуына тілдік факторлар белгілі бір дәрежеде ықпал ете алады.

Тілдік үрдістер мен терминология тұрғысындағы мәселелерге, екеуінің бір-біріне қатысты, бір-біріне байланысты екендігін көрсету қажеттігі туындайды. Бұл жайында терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлы: «Терминтану ғылымы жақсы дамып, терминологиялық лексикасы дұрыс жүйеленген тілдерде ғылым мен техниканың әрбір саласының өзіне тән терминжасам үлгілері, сол саланың ұғымдар жүйенің ерекшелігін көрсете алатын терминдік элементтері қалыптасқан. Біздің тілімізде де ондай қызметтерді атқара алатын сөздер тобы мен қосымшалар жетерлік. Бірақ оларға нақты қызмет жүктеп, термин шығармашылығында іске қосу арқылы терминнің термин жасау мүмкіндіктерін дамыту да тиісті деңгейде жүргізілмей отырған жұмыстардың қатарында», - дейді [3, 29–30-бб.]. Рас, бұл арада туындап отырған мәселе терминдерді жасау барысында қолымызда бар мүмкіншіліктерді толыққанды түрде пайдалана алмай отырғанымызда деп түсінуіміз қажет. Бұл ең алдымен тіліміздің сөзжасам, терминжасам тәсілдеріне қатысты. Қоғам өміріндегі өзгерістер, қоғамның дамуы тілге де әсер ететіндігі, яғни қоғамның дамуымен қатысты сөздік қорымыздың, оның ішінде терминдеріміздің де белгілі бір дәрежеде толыға, молая түсетіндігі, тілімізде жаңа сөздердің, жаңа атаулардың пайда болатындығы түсінікті. Бұл орайда сөзжасам, терминжасам

тәсілдерінің терминдерді қалыптастырудағы орны ерекше. Дей тұрғанмен осы сөзжасам, терминжасам тәсілдері, олардың термин қалыптастыруға қатыстылығы әлі де зерттеуді қажет етеді.

Бұл мәселе қазақ терминологиясының қалыптасуының алғашқа кезеңінде де, тіпті одан кейінгі кеңестік кезеңде де орын алғандығы мәлім. Бұған қатысты С. Әбішұлының пікірін келтіре кетейік: «20–30 жылдары Нәзір Төреқұлов бастаған Москвадағы «Восток» баспаханасында істейтіндер Орта Азия халықтарына ортақ термин жасау мақсатында «баяндама, басқарма, тапсырма», т.с.с. секілді сөздерді шығарған-ды. Ұлы отан соғысының алдындағы жылдары қазақтың тіл мамандары мұндай үрдістің тіліміздің дамуына кері әсер ететінін ескеріп, болымсыз етістіктің –*ма*, –*ме*, –*ба*, –*бе*, –*па*, –*пе* жұрнақтарымен жаңа сөздер жасамауға келіскен-ді. Бірақ сол келісім 50-жылдардың аяғы мен 60-жылдардың басынан бастап қайтадан бұзыла бастады Міне осы кезде «Анықтау бюросы» емес, «Анықтама бюросы», «Түсіндіру сөздігі» емес, «Түсіндірме сөздігі» болып шықты. Бұл үрдіс бүгін де етек алуда» [4, 131-б.].

Терминдердің жасалуы барысында жұрнақтардың орынды қолданылғаны жөн болар еді, олай болмаған жағдайда жаңадан жасалатын терминдер терминге қойылатын талаптарға толық жауап бере алмайтын, орыс тілі не орыс тілі арқылы келген шет тілі сөздерінің мағынасын дәл бере алмайтын болады. Кейбір осындай әрекеттердің нәтижесі бұдан (гибрид) атаулардың пайда болуына алып келді.

М.А. Ахметов бұған қатысты өз пікірін былайша білдіреді: «Нақты баламасы жоқ халықаралық терминдерді қазақша сөйлем ішінде пайдаланғанда оның шетелдік жұрнақ-жалғауына қарамай, құдай бере салған қазақтың –*дік*, –*дық*; –*тік*, –*тық*; –*лік*, –*лық*тарын латын, грек, ағылшын кейде тіпті орыс жұрнағының артына тіркей салып жаза береміз. Латын, грек терминдеріне орыс жалғау-жұрнақтары қосылып пайда болған сөздерді қазақшаға бейімдегенде олардың этимологиялық түбіріне үңілу қажет. Өкінішке орай, *функционалдық*, *индустриалдық*, *фолликулярлық*, *алвеолярлық*, *лейкоцитарлық*, *бактериалдық*, *бронхоэктатикалық*, *антиревматикалық*, *липолитикалық* деген сияқты кателерді оқи-оқи – көрмейтін, ести-ести – сакқұлақ болып алдық» [5, 64-б.].

Терминдерді жасау барысында пайдаланылатын қосымшаларды орнымен, дұрыс қолдану терминологиядағы жүйелілікке алып келген болар еді. Ал олай болмаған жағдайда кез келген ғылым саласында жүйесіздік орын алады.

Бұл жайлы А. Арыстанбаев: «Қазіргі кезде бұрғылау, мұнай және газ өндіру, геология, геофизика, мұнай және газ ұңғыларын бекіту т.б. сияқты мұнай және газға байланысты салаларда, кем дегенде, 35000 термин қолданылады. Ал қазақ тіліне, асырып айтатын болсақ, бұл терминдердің 5 мыңдайы ғана шешімін тауып, аударылған деп айта аламыз. Мұнай және газ саласы бойынша терминдерді бір қалыпқа келтіріп жүйелеу – шешімін күтіп тұрған мәселе. Терминдерді қалай болса солай, жүйесіз шетінен алып аударар бергеннен гөрі белгілі бір принциптерді ұстанған жөн [6, 39-б.].

Егемендік алған уақыттан кейінгі кезеңде терминологиядағы жүйелілік мәселесі қолға алына бастағаны мәлім. Бұл кезеңде, нақтырақ айтқанда 90-жылдары бұған қатысты зерттеулер тіптен аз болатын. Одан кейінгі жылдары ғана терминология мәселесімен жан-жақты айналысқан ғалымдар саны арта түскені белгілі.

Ф.ғ.д. Қ. Айдарбектің «Академик Ө. Айтбайұлы қазақ тіл білімінің ұлттық терминология саласының танылуы мен қалыптасуының теориялық негізін қалаушы болып саналады. Мұны 1988 жылы шыққан «Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы» атты монографияда тұңғыш рет акад. Ө. Айтбайұлы дәлелдеген... Ғалым осы еңбекте терминологиясының жалпы теориялық мәселелерін алғаш рет жазып, онда бұл саланың тұңғыш рет теориялық негізін белгілеген, оған жаңа теориялық бағыт берген. Сөйтіп қазақ терминологиясының жалпы теориялық мәселелерінің зерттелуіне, дамуына жол ашылды десек болады» [7, 9-б.] деп айтқанын ескерер болсақ, онда қазақ терминологиясының

қордаланған мәселелері бірер жылда өз шешімін тапқан болар еді. Жүйелілік мәселесін көкейкесті мәселелер қатарында қарастырған Ө. Айтбайұлының айтуынша: «Жүйелілік тәртібі сақталатын жерде синонимдік қатарға, көп мағыналыққа орын жоқ. Әсіресе, әр қилы қызмет атқаратын жалғау, жұрнақтарды белгілі бір мағынада қайталап қолдануға әуес болмаған жөн. Жалпы, қалайда терминдер жүйелілігі лексика тұрғысынан, морфология тұрғысынан да талап етілген дұрыс» [8, 28-б.].

Рас, кейінгі кездері жарық көріп жүрген ғылыми мақалаларда жоғарыда сөз болған мәселелерге қатысты айтылып жүргені белгілі. Шынында да жүйе болмаған, жүйе сақталынбаған жағдайларда кемшіліктердің туындап отыратын белгілі жайт. Жұрнақтарды келсін-келмесін пайдалана отырып термин жасау бұл мәселеге қатысты берекесіздіктерді тудыруы мүмкін. Сол себептен де термин жасау ісімен айналыспас бұрын термин жасаушы тілдік заңдылықтарды, қосымшалардың жұмсалыу ерекшеліктерін жетік меңгеруі, яғни тілтанымдық тұрғыдан дайындығы болуы қажет. Бұл әсіресе көп жағдайда тіл білімі саласынан бөлек ғылым салалары мамандарына қатысты айтылып жататын жайт. Осы мәселелерді ескеру өз кезегінде термин жасау барысында сәтті жасалған терминдердің дүниеге келуіне мүмкіндік туғызған болар еді.

Ал енді терминологиялық үрдістердің лексикалық тұрғысына қатысты баспасөз беттерінде, теледидар мен радиода, әртүрлі конференцияларда айтылып жүр. Бұл арада негізінен халыққа өте таныс, олардың күнделікті өмірлеріне жақын, сонымен тығыз байланысты ғылым салаларының терминдері қарастырылып жатады. Мәселен, экономика, заң, құқық, іс қағаздары, әлеуметтану және т.б. Бұлардың ішінде әсіресе құқық, заң саласына қатысты мәселелер көбірек қарастырылып жатады. Бұған қатысты мына пікірді алып қарайық: «*Законодательствоның*» осы күнге дейін мәтіндік орайына қарай қолданылып келген баршаға түсінікті «заң», «заңдар» деген баламалары бар, сол ізбен әлгі «акт» терминін латыншадан тартып алмай, «заң» сөзіне парсылық нама мағынасын қоспай-ақ «заң актілері» деп қолдана берсек, ешкім кінәламас бізді. Дүние жүзі халықтары ортақ қолданып жүрген латын, парсы, араб сөздерін өз ыңғайымызға қарай, «тисе терекке, тимесе бұтаққа» деп аударып алып, қолдана берсек тілдің бағзы замандардан келе жатқан өзара даму, толығу үрдісіне мән бермегеніміз болар еді. Әйтпесе жоғарыда айтып кеткен кредит пен актіні орыстар мен ағылшындар, немістер мен француздар өз тілдеріне жуықтатып аударатын сөз таппағандықтан сол күйінде алып жүрмеген болар» [9, 40-б.].

Бұл пікір термин қалыптастыру мәселесінде мағынасы сәйкес келмесе кез келген терминдерді аудару беруге болмайтындығын, нақтырақ айтқанда халықаралық терминдерді аудару барысында абай болу керектігін ескерту мақсатында айтылса керек.

Дегенмен бұл келтірілген пікірдің өзінің де түзетуді қажет ететін тұстары жоқ емес. Мәселен, автор *законодательствоны заң және заңдар* деп алуға болады, дегенмен *заңнама* мен *заң* ұғымдарының бір еместігі (*законодательство және закон*), тиісінше, бұл ұғымдарды жеке-жеке атаумен көрсету қажеттілігі, қазақша бір атаумен беріліп жүрген осындай терминдердің атауларын тұрақтандыру терминологияның өзекті мәселелерінің бірі болып табылатыны белгілі мәселе.

Терминологиялық сөздікте де, орысша-қазақша сөздікте де *долото* сөзі қашау деп аударылып жүр. Яғни *буровое долото* бұрғы қашауы деп аударылады... Бұл жердегі мәселе «*Қашау* сөзі, *бұрғы қашау* сөзі өндірістегі ұғымды дәл аударып тұр ма?» деген сұрақтың төңірегінде өрбиді. *Бұрғы қашауы*, *алмас қашау*, *қос қалақты қашау* сияқты терминдер осы құралдарды санамызға сіңімді жеткізіп отыр деп айту қиын. Шынында да, іс-әрекет *бұрғылау* деп аталса, сол бұрғылауды қалайша қашау деген құрал жүргізеді? Орыс тілінде *долото* өндірістегі ұғымды дәлме-дәл білдіре алса, ол қазақ тілінде де дәл сондай ұғымды білдіре алады деген сөз емес. Себебі, әр тілдің өз ерекшелігі, табиғаты, дүниетанымдық менталитеті бар екенін ұмытпау керек. Ал ағылшын тілінде *буровое долото* деген тіркестегі *долото* ұғымын ағылшын тілінде *bit*, *boring cutter* сияқты сөздер білдіреді. Ал бұл сөздерді қазақ

тіліне аударсақ, олар *бұрғы*, *тескіш* мағыналарын білдіреді. Көріп отырғанымыздай, ағылшын тілінде мұнай саласында ұңғыларды бұрғылауға арналған, осы қарастырылып отырған құрал *сверло* - бұрғы, орыс тілінде *долото* - қашау деп аталады. Гәп осында, неге біз ағылшын және басқа тілдердегі терминдерді аудармай, мағынасы алшақ болса да, терминдерді орыс тілінен аударып алуымыз керек?» [6, 39–40-бб.].

Аталған жайлардан бірнеше мәселенің бір арнаға тоғысуын көреміз. Олар 1) терминдерді біріздендіруге, олардың бір нұсқада қолданылуына ықпал етуге тиіс Мемтерминкомның жұмысындағы кемшіліктердің, атап айтқанда, бекітілген терминнің қайта қаралуына жол берілуінің терминдерді қалыптастыру ісіне кедергі жасауы; 2) осы айтылған себепті қоса, жалпы терминология мәселелерінің кешенді түрде зерттелмеуі терминдердің жарыспалығы, терминнің мағына дәлдігі, бірмағыналық қағидаттарына сәйкеспеуі және т.б. қиындықтардың туындауына себеп болуы; 3) бүгінгі күні белгілі терминологиядағы жүйелілік, терминдерді қалыптастыруда түпнұсқа тілді негізге алу және т.б. ұстаным, бағыттардың іс жүзінде басшылыққа алынбауы.

Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен және келесі бір отырыстарында сол бекітілген терминдердің ішінен кейбір терминдерді қайтадан бекітіп берулеріне қатысты Б. Қалиев өз пікірін былай келтіреді: «Терминкомның жаңа құрамының терминдерді бекітуі, бұрын бұрыс бекітілген терминдерді қайта қарап, екінші рет бекітуі, сондай-ақ *мерейтой/мүшелтой* деген сияқты жарыспалы сөздердің біреуін ғана қалдыруы құптарлық-ақ іс. Бірақ артық етемін деп тыртық етіп алмау жағын да ойластырған жөн сияқты. Мәселен, Мемтерминком 2002 жылғы 19 наурыздағы мәжілісінде бекіткен терминдердің қатарында бұрын *әкім* деп бекіткен терминді *әкімші* деп, *әкімиятты* – *әкімдік* «деп түзетіпті». Сонда халық әкімдікке барамыз, әкімшімен кездестім деп сөйлей ме?! Оның үстіне тілімізде баяғыдан бері келе жатқан *әкім* сөзін жоғалтып алдық. *Әкім* сөзі *дихан* деген сияқты «адам», «кісі» дегенді қоса білдіреді. *Диқанды* – *диқаншы* демейміз ғой. Дәл сол сияқты, Терминкомның қазақша *дәрісхана* деп қалыптасып кеткен сөзді кері шегініп, *аудитория* деп бекітіп беруі де көкейге қонып тұрған жоқ. ...Екіншісі: Терминком *акт*, *аудитория*, *кредит*, *лицензия* деген сияқты батыс еуропаша, орысша сөздерді (терминдерді) бекітіп берумен әуестенбей, тек олардың қазақша баламаларын ғана бекітіп отырса деген тілегіміз бар. Өйткені әлгіндей сөздердің көбі тілімізде онсыз да сол орысша күйінде қолданылып жүр», – дейді [10, 25-б.].

Бұл терминдерге қатысты Мемлекеттік терминология комиссиясының өз дәлелдері, өз дәйектері бар екенін айта кету керек. Мұндай жағдайлардың орын алуының өзіндік себептері де жоқ емес. Оның басты себебі ретінде терминология мәселесінің, термин жасау тәсілдерінің кейінгі кездері ғана қолға алына бастауын айтуға болады. Бір рет бекітілген терминдерді қайта бекіту өз кезегінде терминдерді пайдаланушыны да шатастыруы мүмкін. Сол себепті де терминдерді бекіту барысында асығыстық танытпай, әбден сүзгіден өткізе отырып бекіту жөн болар еді. Дей тұрғанмен осы арада айта кететін жайт, кейбір жекелеген терминдер бекітілген болса да оны халық белсенді қолданбай жатады. Оның орнына басқа баламаларды қолдануды жөн көреді. Мәселен «семья» сөзіне балама ретінде алынған «отбасы» сөзі бекітілгеніне қарамастан, оның орнына «жанұя» сөзінің жиі қолданылуы кездеседі. Ал бұл сияқты мәселелердің орын алуы терминкомның бұл терминді (отбасы) қайта бекітуіне мүмкіндік туғызды. Осындай ерекшеліктер, сондай-ақ Мемтерминкомның басқа да атқарған жұмыстарының ауқымдылығы, көптеген сәтті терминдерді бекітуі, бекітілген терминдерді халыққа ұсынуы және басқа да еңбектері Мемтерминком жұмысының оң бағалануына мүмкіндік берсе керек.

Термин қалыптастыру үдерісінде ұялық әдісі жүйелі түрде қолданылмай отырғаны жасырын емес. Әйтсе де осы тәсіл негізінде жасалған терминдерді кездестіруімізге болады. Оған дәлел ретінде жоғарыда сөз болған «әкім» терминін келтіруімізге болады. «...бір түбірден тарайтын әкімшілік (*административный*), әкімшілік-аумақтық бірлік

(административно-территориальная единица), әкімшілік бағыныс (административное подчинение), әкімшілік шығыстар (административные расходы), әкімшілік құқық бұзушылық (административное правонарушение), әкімшілік іс жүргізу (административное производство), әкімшілік-аумақтық құрылыс (административно-территориальное устройство), әкімшілік қадағалау (административный надзор) терминдері де ұялық әдіспен беру арқылы бекітілді».

...Бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдарды таңбалауда ұялық әдісті қолдану терминология үшін қажетті талаптардың бірі екендігі белгілі. Осыған байланысты банк шоты (банковский счет), банк сертификаты (банковский сертификат), банк депозиті (банковский депозит), банк салымы (банковский вклад), банк лизингі (банковский лизинг), банк пайызы (банковский процент), банктік төлемдер (банковские платежи) терминдері бірауыздан бекітілді» [11, 6–7-бб.].

Келтірілген мысалдар терминдерді қалыптастыруда ұялық әдістің маңыздылығын көрсетіп береді. Ұялық әдісті ғылымның барлық саласында қолдануға болатынын айқындап береді. Дей тұрғанмен бұл мысалдар Мемлекеттік терминология комиссиясындағы басқа бір кемшілікті көрсетіп берді. Ол кемшілік кейбір терминдерге қатысты емле ережелерінің дұрыс сақталмауына қатысты. Мәселен жоғарыда мысалда көрсетілген банктік төлемдер термині банкілік терминдер болып жазылуы қажет. Біз оны Р. Сыздықтың 2000 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің анықтағышы» атты еңбегі арқылы дәлелдей аламыз [12, 236-б.]. Сонымен қатар 2007 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» арқылы да дәлелдеуге болады. Бұл еңбекте де осыған қатысты ереже берілген [13].

Сөзжасам тәсілдеріне қатысты жүйелілікті кеңірек қарастырған ғалым Ш. Құрманбайұлы қазақ терминологиясындағы жүйеліліктің бастауында тіл, әдебиет терминдерін қалыптастырған ғұлама ғалым А. Байтұрсынұлы тұрғанын айта келіп, бүгінде де тілдің бір саласы фонетикада Ә. Жүнісбек жасаған *-ым, -ім* тұлғалы терминдерде осы қағидаттың көрініс табатынын баяндайды [14, 172–177-бб.].

Бұл тақырыпты Ә. Айтбайұлы да айналып өтпеген. Ғалым А. Байтұрсынұлы семантикалық тәсілмен жасаған терминдерге тоқталады. Ә. Айтбайұлы: «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде қазақ жазуы жайында жазған мақалаларында А. Байтұрсынов қазақ ұғымына әлі жат, бірақ тіліміздің ішкі жүйесін түсіндіруге қажет кейбір сөздерді жаңаша қолдана бастайды. Олар *дыбыс, әріп, емле, ноқат (нүкте), үтір, буын, әліппе, сөз аяғы, белгі, сөз басы, дауысты дыбыстар, сүйініш, дәйекші* деген сөздер. Бұлар қазақ тілінде бұрыннан бар болғанмен белгілі бір ғылыми ұғым есебінде нақты атауға иелік жасап отыруы тұңғыш рет. Қазақ тілі терминдерін жасауды осындай алғашқы мақала пікірлерінде бастаған А. Байтұрсынов өзінің үш бөліктен тұратын айтулы еңбегі «Тіл құралда» мейлінше дамытып, ұластырып алып кетеді», – деп көрсетеді [8, 45–46-бб.].

Енді Ә. Жүнісбек ұсынған терминдерде белгілі бір дәрежеде жүйеліліктің сақталғанына қатысты айтар болсақ және оны автордың өзі айтқан пікірімен нақтыласақ: «Қазіргі қазақ фонетикасының алдында тұрған басты міндет – фонетикалық және фонологиялық талдау-сипаттамаларды саралап, әрқайсысын өз алдына дербес сала ретінде қалыптастыру. Жасыратыны жоқ, дәстүрлі фонетикамызда мұның екеуі де бір-бірімен араласып жүр, оның үстіне фонологиялық талдау «дауыстылар» немесе «буын үндестігі» деңгейіндегі жартыкеш күйінде қалып келеді. Бұл тығырықтан шығудың амалы А. Байтұрсынұлы негізін қалаған қазақ тілінің дыбыс құрылымының «үндесім талдауы» болмақ. «Әліпби» дыбыстар мен «үндесім» дыбыстардың шек-шекарасын, құрамы мен жүйесін тек «Байтұрсын қисынын» («эффект Байтұрсынова») ұстанғанда ғана реттеп шыға алатын боламыз. Оның үстіне Ахаң салған сара жол бүгінгі фонетикалық терминжасамға да тікелей қатысты: мүмкіндігі болғанша, белгілі бір ұғымнан оның атауы, ал белгілі бір атаудан оның ұғымы айтпай табылып тұру керек», – дегенді табамыз [15, 14-б.].

Осы үзіндінің өзінен-ақ фонетика (немесе фонология) саласында терминдерді қалыптастыруда белгілі бір сөзжасам тәсілін ұстану бірден бір өзекті фактор бола алмайтынын көреміз. Бұл жерде терминдерді қалыптастыруда ұғым мен атау байланысына, яғни уәжділік қағидатына да назар аудару керектігі белгілі болады. Тиісінше, осыған орай терминдерді қалыптастыру өлшемдерін, атап айтқанда, жүйелілік пен уәжділікті өзара үйлестіру мәселесі келіп шығады.

Олай болмаған жағдайда жүйесіздік орын алуы мүмкін. Жүйесіздік бірінші кезекте жұмыс нысаны ретінде сөздікке алынатын атауларды іріктеу өлшемдерінің болмауына байланысты көрінеді. Содан кейінгі жүйесіздік сөздікке енгізілген атаулардың аударылатыны мен сол күйі қалдырылатындарының арасын ажырататын өлшемдердің болмауынан байқалады. Мұнан соң ол біз сөз етіп отырған терминдерді қалыптастыру тәсілдеріне қатысты белгілі болады. Ә. Жүнісбектің өз сөзімен айтсақ: «Қазіргі кездегі жарық көрген тілтаным (фонетика) сөздіктері ешбір жоспар-жүйесіз жасалып жатыр: көзге түсіп, қолға ілінген атаулар ғана қамтылған; оның үстіне қажет-қажет емес, зәру-зәру емес, оңай-қиынына қарамай жиылып жатыр; жасанды-калька атаулар басым; ұғым мен оның атауы үйлеспей, атауға анықтамасы қайшы келіп жатады. Ең бастысы, аяқ тірер материал ретінде үнді-ауропы тілдеріне арналған термин сөздіктердің сөзтізбесі алынады да аударылуға келген тұстары аударылып, аударуға келмеген тұстары сол күйінше қайталанып қана шығады. Соның нәтижесінде қазақ тілінің бірегей белгілерін танытатын атаулар қалып қояды» [15, 16-б.].

Бұл айтылғандар терминдерді аудару кезінде, қалыптастыру барысында сөзжасам, терминжасам тәсілдерін дұрыс пайдалану, ұялық әдісті ғылым салаларында қолдануды дамыту, терминдердің уәжділігі сияқты мәселелердің қажеттігін көрсетіп береді.

Қорытынды

Қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге ие болған уақыттан кейін оның ғылым, мәдениет және басқа да салаларында, сонымен қатар еліміздің сыртқы не болмаса ішкі саяси өмірінде оның қолданылу аясының кеңейгені белгілі. Бұл тұрғыда ғылым салаларында қолданылатын терминдердің орны ерекше. Ал ондай терминдердің қалыптасуына әсер ететін маңызды фактор ретінде тілден тыс (экстралингвистикалық) және тілдік (лингвистикалық) факторларды айтар едік. Осы факторларды сыртқы және ішкі факторлар ретінде қолдану да кездеседі. Біз мақалада терминологиялық үрдістерге әсер ететін факторларды, оның ішінде тілдік факторларды шет тілдік фактор және төл тілдік фактор ретінде екіге бөліп қарастырып көрсеттік. Әрине бұл арада терминологиялық үрдістерге ықпал етуде тілден тыс фактордың да маңызы ерекше. Бұл факторлар бір-бірімен тығыз байланысты. Дей тұрғанмен біз тек тілдік факторды қарастыруды мақсат еттік. Шет тілдік факторға қатысты сөз болғанда тілімізге орыс тілі не болмаса орыс тілі арқылы еніп жатқан шет тілі сөздерінің қолданысы, оларды қазақ тіліне аудару мәселесі, жалпы аударылған терминдер мен аударылса да бастапқы мағынасын дәл бере алмай жүрген терминдер және т.б. мәселелер айтылды. Ал ондағы туындап отырған кемшіліктердің себебін аударматанудың теориялық негізінің қалыптаспауынан деп түсіну қажет.

Терминологиялық үрдістердің тілдік факторының бірі ретінде төл тілдік факторға қатысты қарастыру кезінде ұлт тілінде термин қалыптастыру барысында сөзжасам, терминжасам тәсілдерінің орны, мәселен, жұрнақтардың көмегімен жаңа сөздердің, терминдердің қалыптасып отырғаны айтылады. Сондай-ақ бұл тұрғыда кейбір келеңсіздіктердің туындауы жүйесіздікке байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Айтбаев У. Основы казахской терминологии. – Алматы: Арыс, 2000. –198 с.
2. George Catford. Лингвистическая теория перевода // youreng. Narod. ru/teoper. html. – УРСС Эдиториал. – 2004. – 208 с.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі: филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 1999. – 256 б.
4. Әбішұлы С. Ойланарлық жайлар көп... // Кіт.: Салалық терминология: бүгінгі мен болашағы. – Астана: «Астана полиграфия» ЖАҚ, 2003. – 245 б.
5. Ахметов М.А. Медицина терминологиясының бүгінгі жай-күйі // Кіт.: Салалық терминология: Бүгінгі мен болашағы. – Астана: «Астана полиграфия» ЖАҚ, 2003. – 140 б.
6. Арыстанбаев М. Терминология мәселесі төңірегінде // Терминологиялық Хабаршы. – 2002. – №2. – Б. 38–40.
7. Айдарбек Қ. Академик Ө. Айтбайұлының еңбектеріндегі қазақ терминологиясының ғылыми-теориялық мәселелері // «Мемлекеттік тіл саясаты: терминология, аударматану, ресми құжат тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2007. – 384 б.
8. Айтбаев Ө. Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасының қазақ тілінде қалыптасуы мен дамуы: филол. ғыл. док. ... дис: 10.02.02 / А. Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты. – Алматы, 1991. – 350 б.
9. Айымбетов М. Заң терминдерін мемлекеттік тілде қалай қолданып жүрміз? // Кіт.: Іс қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу мәселелері. – Павлодар: «ЭКО» ҒОФ, 2003. – 150 б.
10. Қалиұлы Б. Қазақ терминдеріне қамқорлық қажет! (Мемтерминкомға ашық хат) // Терминологиялық хабаршы. – 2002. – №2. – Б. 24–27.
11. Терминологиялық Хабаршы. – 2002. – №2. – 79 б.
12. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
13. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 1988. – 400 б.
14. Құрманбайұлы Ш. Терминтану: оқу құралы. – Алматы: «Атлас баспасы-2001», 2006. – 244 б.
15. Жүнісбек Ә. Қазақ тілі фонетикалық атауларын (терминдерін) реттеу жайлы // «Мемлекеттік тіл саясаты: терминология, аударматану, ресми құжат тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2007. – 384 б.

REFERENCES

1. Aitbaev Y. Osnovy kazahskoi terminologii. – Almaty: Arys, 2000. – 198 s. [in Kazakh]
2. George Catford. Lingvisticheskaya teoriya perevoda // youreng. Narod. ru/teoper. html. – YRSS Editoriapl. – 2004. – 208 s.
3. Qurmanbauly Sh. Qazaq leksikasynyń termindenýi: filol. ғыl. dok. ... dis. – Almaty, 1999. – 256 b. [in Kazakh]
4. Abishuly S. Oılanarlyq jaılar kóp... // Kit.: Salalyq terminologua: búgini men bolashaғы. – Astana: «Astana poligrafia» JAQ, 2003. – 245 b. [in Kazakh]
5. Ahmetov M.A. Meditsina terminologiasynyń búgingi jai-kúii // Kit.: Salalyq terminologua: Búgini men bolashaғы. – Astana: «Astana poligrafia» JAQ, 2003. – 140 b. [in Kazakh]
6. Arystanbaev M. Terminologua másesesi tónireginde // Terminologualyq Habarshy. – 2002. – №2. – B. 38–40. [in Kazakh]

7. Айдарбек Қ. Академик Ó. Айтбаулының еңбектеріндегі қазақ терминологиясынғын ғылыми-теориялық мәселелері // «Мемлекеттік тіл саясаты: терминология, айдарматаны, ресми қужат тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2007. – 384 б. [in Kazakh]
8. Айтбаев Ó. Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасынғын қазақ тилинде қалыптасы мен дамы: филол. ғыл. док. ... дис: 10.02.02 / А. Байтурсынұлы ат. Тіл билими институты. – Алматы, 1991. – 350 б. [in Kazakh]
9. Айымбетов М. Заң терминдерин мемлекеттік тилде қала қолданьп жүрмиз? // Кит.: Ис қағаздарын мемлекеттік тилде жүргизы мәселелері. – Павлодар: «ЕКО» ГОФ, 2003. – 150 б. [in Kazakh]
10. Қалиұлы Б. Қазақ терминдерине қамқорлық қажет! (Мемтерминкомға ашық хат) // Терминологиялық хабаршы. – 2002. – №2. – Б. 24–27. [in Kazakh]
11. Терминологиялық Хабаршы. – 2002. – №2. – 79 б.
12. Сыздық Р. Тилдик норма және оның қалыптаны (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б. [in Kazakh]
13. Қазақ тилинің орфографиялық сөздигі. – Алматы, 1988. – 400 б. [in Kazakh]
14. Қурманбаулы Ш. Терминаны: оқы қураы. – Алматы: «Атлас баспасы-2001», 2006. – 244 б. [in Kazakh]
15. Жүнісбек А. Қазақ тили фонетикалық атауларын (терминдерин) реттеу жайы // «Мемлекеттік тіл саясаты: терминология, айдарматаны, ресми қужат тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы: Арыс, 2007. – 384 б. [in Kazakh]

ТАРИХ

ӘОЖ 902/904 (574); МҒТАР 03.41.91
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054>С.Т. ПӘРМЕНҚҰЛ, А.А. СЕРАЛИЕВ², Б.С. СИЗДИКОВ³, Ш. АЛМАЗҰЛЫ^{4*}¹Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі «Археология» ғылыми-зерттеу бөлімінің меңгерушісі (Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: Turlibek_80@mail.ru²Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің аға ғылыми қызметкері (Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: ali.seraliev@mail.ru³PhD доктор, Археология ғылыми-зерттеу институты Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>⁴Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің ғылыми қызметкері (Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: s.almazuly@mail.ru2020 ЖЫЛЫ ОТЫРАР ҚАЛАЖҰРТЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық ірі орталықтардың бірі болған Отырар қалажұрты, ерте заманнан-ақ ғылымы мен мәдениеті, сауда өндірісі, егіншілігі және мал шаруашылығы қатар дамыған Қазақ хандығының маңызды қалаларының бірі болды. VI–VIII ғасыр аралығында Отырар қалажұрты Сырдарияның орта шеніндегі ірі феодал иелігінің астанасы болса, IX–XII ғасырларда аймақтың бас қаласы, XIII–XV ғасырларда саудасы экономикасы дамыған Орта Азиядағы ірі қалалардың бірі, ал XVI–XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналды. Отырардың Қазақ хандығы тұсындағы құлыс қабаттары әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Осы себепке байланысты, Отырар қалажұртының Қазақ хандығы тұсындағы рөлі мен маңызын, материалдық мәдениетін анықтау мақсатында «Қазақ хандығының қалалары: саяси, экономикалық және мәдени өмірдің орталықтары» тақырыбындағы жоба аясында, Отырар қалажұртының шахристан бөлігінде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Мақалада Отырар қалажұртының зерттелу тарихына, Отырар атауының пайда болу тарихына және 2020 жылы аталмыш қалажұртта жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне тоқтала отырып, қалажұрттың Қазақ хандығы тұсындағы маңыздылығы және XIV–XV ғғ. архитектуралық ерекшелігі анықталды.

Кілт сөздер: Отырар қалажұрты, Қазақ хандығы, Орта Азия, Сырдария, ортағасыр, ортағасырлық қалалар, кесене.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Пәрменқұл С.Т., Сералиев А.А., Сиздиков Б.С., Алмазұлы Ш. 2020 жылы Отырар қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 283–297. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054>

***Cite us correctly:**

Pärmenqul S.T., Seraliev A.A., Sızdikov B.S., Almazuly Sh. 2020 jyly Otyrar qalajurtynda júrgizilgen arheologialyq qazba jumystarynyń nátiželeri [Results of Archaeological Excavations in Otrar in 2020] // *Iasaýı ýnıversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 283–297. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054>

S.T. Parmenkul¹, A.A. Seraliyev², B.S. Sizdikov³, S. Almazuly⁴

¹*Head of the Research Department «Archeology» of the Otyrar State Archaeological Reserve-museum (Kazakhstan, Shaulder), e-mail: Turlibek_80@mail.ru*

²*Senior Researcher of the Otyrar State Archaeological Reserve-museum (Kazakhstan, Shaulder), e-mail: ali.seraliyev@mail.ru*

³*PhD, Research Institute of Archaeology Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

⁴*Researcher of the Otyrar State Archaeological Reserve-museum (Kazakhstan, Shaulder), e-mail: s.almazuly@mail.ru*

Results of Archaeological Excavations in Otrar in 2020

Otrar, one of the largest medieval centers on the Great Silk Road, has been one of the most important cities of the Kazakh Khanate since ancient times, where science and culture, trade, industry, agriculture and animal husbandry developed. In the 6th–8th centuries, Otrar was the capital of the largest feudal domination in the middle reaches of the Syrdaria, in the 9th–12th cc it became the capital of the region, in the 13th–15th cc – one of the largest cities in Central Asia with a developed economy, and in the 16th–18th cc – political and the economic center of the Kazakh Khanate. The building layers of Otrar under the Kazakh Khanate still need to be studied. For this reason, in order to determine the role and significance of Otrar in the Kazakh Khanate, material culture, we decided to conduct archaeological research in the shakhristan part of Otrar within the framework of the project «Cities of the Kazakh Khanate: centers of political, economic and cultural life». The article discusses the history of the study of Otrar, the origin of the name Otrar and the results of archaeological research in 2020, the significance of the settlement under the Kazakh Khanate and the 14th–15th cc, architectural features are determined.

Keywords: Otrar, Kazakh Khanate, Central Asia, Syrdaria, Middle Ages, Medieval cities, Mausoleum.

С.Т. Парменкул¹, А.А. Сералиев², Б.С. Сиздиков³, Ш. Алмазулы⁴

¹*заведующий научно-исследовательским отделом «Археология» Отырарского государственного археологического заповедника-музея (Казахстан, Шаульдер), e-mail: Turlibek_80@mail.ru*

²*старший научный сотрудник Отырарского государственного археологического заповедника-музея (Казахстан, Шаульдер), e-mail: ali.seraliyev@mail.ru*

³*PhD доктор, Научно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

⁴*научный сотрудник Отырарского государственного археологического заповедника-музея (Казахстан, Шаульдер), e-mail: s.almazuly@mail.ru*

Результаты археологических работ в городище Отрар в 2020 году

Отрар, один из крупнейших средневековых центров на Великом шелковом пути, с древних времен был одним из важнейших городов Казахского ханства, где развивались наука и культура, торговля, промышленность, сельское хозяйство и животноводство. В VI–VIII веках Отрар был столицей крупнейшего феодального владычества в среднем течении Сырдарьи, в IX–XII веках стал столицей региона, в XIII–XV веках – одним из крупнейших городов Средней Азии с развитой экономикой, а в XVI–XVIII веках – политическим и экономическим центром Казахского ханства. Строительные слои Отрара при Казахском ханстве еще нуждаются в изучении. По этой причине, с целью определения роли и значения Отрара в Казахском ханстве, материальной культуры, мы решили провести археологические

исследования в Шахристанской части Отрара в рамках проекта «Города Казахского ханства: центры политической, экономической и культурной жизни». В статье рассматриваются история изучения Отрара, происхождение названия Отрар и результаты археологических исследований в 2020 году, значение поселения при Казахском ханстве и XIV–XV вв., определены архитектурные особенности.

Ключевые слова: Отрар, Казахское ханство, Средняя Азия, Сырдарья, средневековье, средневековые города, мавзолей.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі орталықтардың бірі Отырар қалажұрты – Түркістан облысының Отырар ауданына қарасты Талапты ауылының оңтүстік шетінде, Темір теміржол стансасынан батысқа қарай 11,5 км жерде, Арыс өзенінің Сырдарияға құяр тұсына жақын маңда орналасқан. Географиялық координаттары 42Т443072 UTM 4744699 (1-сурет).

Отырарда алғашқы қазбаны А.К. Кларе мен А.А. Черкасов 1904 ж. жүргізген деп саналатын. Алайда Н.И. Веселовскийдің бізге жеткен «Қазалыдан Ташкентке барар жолдағы көне қалалар қалдықтарының сипаттамасы» деп аталатын қолжазбасына сүйенсек, әйгілі шығыстанушы Қазақстанның оңтүстігінің бір топ ескерткіштерін зерттеп, солардың ішінде Отырарда қазба жұмыстар жүргізген екен. Отырарға қатысты мәтін жұмыста толығымен келтіріледі және мәтінді талдау арқылы Отырарда Н.И. Веселовскийдің қашан болғаны негізделеді. Сонымен, аталған құжаттарға сүйене отырып, Отырар қалдықтарының алғашқы сипаттамасын жасаған және Отырартөбеде тұңғыш қазба жұмыстарын жүргізген шығыстанушы һәм археолог Н.И. Веселовский деуге толық негіз бар [1, 137-б.]. Кейіннен, XX ғасырдың бас кезінде, нақты айтар болсақ, 1904 жылы Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің мүшелері А.К. Кларе мен А.А. Черкасов археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, траншеялардан олар керамика, қыштар топтамасын жинап, бірнеше ондаған мыс теңгелер тапты [2, 14-б.]. Қазба жұмыстары осымен тоқтатылды. 1947 ж. бастап А.Н. Бернштам бастаған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамындағы Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, А.Г. Максимова сынды ғалымдар археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді [2, 16-б.]. Алынған материалдар негізінде қаланың хронологиясы ұсынылып, керамиканың алдын-ала классификациясы жасалды.

1969 жылдан бастап Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты жанынан құрылған Отырар археологиялық экспедициясы (К.А. Ақышев) қазба жұмысын жүргізе бастады. 1971 жылдан бастап Отырар археологиялық экспедициясы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы атауымен қайта жасақталып, Отырар қалажұртына кешенді түрде қазба жұмысын жүргізе бастады [2, 25-б.]. Ол 1993–1996 жылдар аралығындағы аздаған үзілістен соң, осы уақытқа дейін жұмысын жалғастырып келеді. 1969–1970 және 2002–2004 жж. төбенің инструменталды топографиясы түсіріліп, оның жоспарлық және перспективалық аэрофотосуреттері түсірілді. Барлық мәдени қабаттарды кесіп өткен стратиграфиялық қазба, қаланың пайда болу мерзімін анықтауға, оның өмірінің негізгі кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік берді. 1971 жылдан бастап төбеде Отырардың түрлі кезеңдердегі қабаттарын, жекелеген орамдарын, монументалды қоғамдық құрылыстарын, шеберханаларын кең түрде қазу жүргізілді [3, 179-б.]. Бұл қазбалар Отырар қалажұртында түзілген мәдени қабаттары туралы мол археологиялық материал берді. Тарихи мәліметтермен бірге олар Оңтүстік Қазақстандағы ірі саяси, шараушылық және мәдени орталығының тарихын зерттеуге жол ашты.

Қазіргі таңда Отырар қалажұртында ұзақ жылдардан бергі жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде қаланың Қарахан дәуірінен мағлұмат беретін XI–XII ғасыр тұрғын үй орамдары, XIII–XIV ғасырлардың ғажайып құрылысы саналатын шығыс моншасы және XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басында салынған мешіт пен сарай құрылысының

қалдығы және құмырашылар шеберханасы, XVI–XVIII ғасырларға тән мешіт құрылысы мен тұрғын үй орамдары, оңтүстік-батыс қақпа орындары тәрізді құнды мәдени қабаттар аршылып, ашық аспан астындағы мұражайға айналдырылған.

1-сурет – Отырар қалажұртының әуеден көрінісі
(Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің қорынан)

Қалажұрттың келбеті Қазақстан мен Орта Азияның ортағасырлық ескерткіштері тәрізді цитадель, шахристан және рабад бөліктерінен тұрады. Төбенің ең биік нүктесі 18 м келетін бес бұрышты төбе түрінде сақталған. Төбенің аумағы – 20 га, жандарының көлемі: оңтүстігі 380 м, оңтүстік-батысы – 145 м, батысы – 400 м, солтүстік-шығысы – 350 м. Төбе айналдыра қабырғамен қоршалған. Оның кей тұстары қазірдің өзінде $75-80^\circ$ тік. Қабырғада мұнаралар болған, олар қабырғаның сыртына шығып тұрған дөңгелекше келген төбешіктер түрінде сақталған. Қабырғаның сыртында жайпақ сай түріндегі ор көрінеді, оның тереңдігі 2–3 м, ені 10–15 м. Қалаға үш қақпа арқылы кіретін болған. Екеуі бір-біріне қарама-қарсы, оңтүстік және солтүстік-шығыс қабырғада, үшіншісі батыс қабырғаның ортасында орналасқан. Оңтүстікте орналасқан бас қақпа оңтүстік және солтүстік мұнараларынан, көпір тіреулерінен және қақпаға кіретін көшенің екі жағына қатарласа салынған қарауылхана бөлмелерінен тұрады. Кейінгі уақытта жүргізілген зертеу жұмысының нәтижесінде оңтүстік-батыс қақпадан ішкі, яғни, қорғаныс жүйесін нығайту мақсатында салынған екінші қақпа орны анықталды.

Орталық көше, оңтүстік, орталық қақпаны солтүстік қақпамен байланыстырып, қаланы екі бөлікке бөліп тұр. Көше ені 5–8 м сай түрінде. Одан көптеген кіші және тұйық көшелер шыққан [2, 183-б.]. Отырар топографиясының негізгі келбеті кейінгі ортағасырда XV–

XVIII ғғ. қалыптасқан, сондықтан цитаделден қазіргі уақытта ешқандай белгі жоқ. Отырарды зерттеуші, археолог С.Ш. Ақылбектің зерттеуі бойынша Отырар қалажұртында әр кезеңде салынған үш қамал орны анықталған [4, 18-б.]. Оның біріншісі орталық төбенің солтүстік ширегінде Отырардың ең алғашқы, ерте ортағасырлардан моңғол шапқыншылығына дейінгі қамал. Екінші қамал қаланың оңтүстік бөлігінде, жұма мешіті сынды қоғамдық орындар мен Бердібек сарайы сынды архитектуралық кешен орналасқан бөлік болып табылады. Үшінші рет қала қамалы (орталығы) ортаға ойысқан. Оған әзірге ешқандай археологиялық дәлел жоқ. Оны біз халық жадында сақталып қалған, Кларе мен Черкасовтар жазып қалдырған дерекке сүйеніп жазылуда [4, 18-б.].

Отырар ежелден-ақ қалаларында ғылым мен мәдениет, сауда өндірісі, далаларында егін, мал шаруашылығы қатар дамыған әлемдік мәдениеттің ірі орталықтарының бірі болды. VI–VIII ғасырларда Отырар-Фараб Сырдарияның орта шегіндегі ірі феодал иелігінің астанасы болса, IX–XII ғасырларда аймақтың бас қаласы, XIII–XV ғасыр аралығында Қазақстанның Оңтүстігіндегі аса ірі қалалардың бірі, ал XVI–XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналды [3, 97-б.].

Отырар қалажұртының атаулары әр жиһанкездің жазбаларында әрқалай атпен кездесетіні белгілі. Әсіресе Отырар, Отырарбенд, Фараб, Тұрар, Танбанд, Тарбан деген атаулар жиі кездеседі. Бір деректерде Фараб не Бараб деген жер атауы соғдының Параб, яғни «өзеннің арғы жағалауы», «өткел орны» деген сөзінің арабтық графикалық үлгісі болып табылады [5, 28-б.].

Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелерінің II томындағы Күлтегін бітіктасында «Kenu Tarman» атау кездеседі және сілтемеде Kenu Tarman – Түркі елінің батысындағы жер атауы. Нақты қай жерді атағаны белгісіз, алайда, С.Г. Кляшторный Отырар маңындағы Тарбанд, Дербенд болуы мүмкін деген пікірді ұсынады [6, 69-б.; 7. 142–155-бб.].

Бұл жерде қазіргі таңда аталып жүрген Отырар атауының қашан пайда болғаны, нақты қандай мағына беретіндігі туралы дерек әлі күнге нақты болмай отырғаны шындық. Ғалымдардың пайымдауынша, «Отырар» атауы – «қоныс-тұрақ», ал, «Фараб» атауы – Сырдарияның арғы жағына «өтетін жер, өткел» мағынасын береді.

Отырар өңірі тарихи-мәден мұра тығыз орналасқан, туристік кластерді дамытуға қолайлы өңір. Отырар ауданында қазіргі таңда 250-ден астам тарихи-мәдени мұра нысандары есепке алынып отыр. Бұлар 200-ге жуық қалажұрттар, елді мекендер мен обалы қорымдар, 40 шақты арық-каналдар және 10-нан астам архитектуралық ескерткіштерге бөлінеді. Отырар өңірі өзінің ерекше, сан түрлі табиғи жануарлар мен өсімдік әлемімен ерекшеленеді. Отырар өңірінде негізінен шөлге төзімді аң-құстар мен қызыл кітапқа енген сексеуіл, қарабарқын, тораңғыл тәрізді көптеген өсімдік түрі кездеседі.

Қоңыржай географиялық белдеулер қиылысында, Арыстың Сырға құяр тұсында орналасқан Отырар қаласы заманында ірі егіншілік аймағы, ал Қаратау бөктерін мекендеген көшпелі тайпалардың бекініс-тірегі, керуен жолдарының тоғысар жері болды. Саудасы мен қолөнері қатар дамыған оңтүстік өңірі ескерткіштерін орналасу жүйесі мен атқарған қызметіне орай уәлаяттарға бөліп қарастыратын болсақ, Сырдың орта ағысында орналасқан Отырар өңірінің өзі бірнеше ірілі-ұсақты уәлаятқа бөлінеді. Сырдың оң жағалауы, яғни, Отырар қалажұртының айналасында шоғырланған қалажұрттар мен мекенжұрттарды біріктіре отырып бір уәлаят құрылса, Сырдың сол жағалауы, яғни, Оқсыз (Весидж) маңайында орналасқан ескерткіштер шоғыры бір уәлаятқа бөлінеді. Ал, Арыс өзені мен Бөген өзендерінің ортасы, яғни, қазіргі Ақтөбе, Шілік, Қарақоңыр округтеріне қарасты ескерткіштер бір уәлаятқа қараған болуы керек. Орталығы Бұзық қалажұрты. Бұл жерде тағы бір айта кетерлігі, осы өңірде орналасқан ескерткіштердің барлығы дерлік бір орталыққа, яғни, Отырар қаласына бағынып, қызмет еткен. Ал, Отырар қалажұртының билеушісі сол кезде бұл жерге иелік етуші орталықтарға бағынған.

Отырар қалажұртында 2020 жылы жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі

2020 жылы Отырар қалажұртының Қазақ хандығы тұсындағы рөлі мен маңызын, материалдық мәдениетін анықтау мақсатында «Қазақ хандығының қалалары: саяси, экономикалық және мәдени өмірдің орталықтары» жобасы аясында Отырар қалажұртының шахристан бөлігінде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Жобаның мақсаты, Отырар қалажұртының XIV–XV ғғ. тән құрылыс қабатын ашу, ғылыми айналымға енгізу, басқаша айтқанда – қала құрылымының даму негізін зерттеу алғашқы ұлттық мемлекеттің өміріндегі олардың маңызды рөлі мен маңыздылығын анықтау болып табылады. Сонымен қатар, Отырар қалажұртын мекендеген тұрғындардың заттай материалдары мен рухани танымын айқындау; жазбаша, нумизматикалық және басқа дереккөздердегі далалық және камералық зерттеу материалдары негізінде Сайрам, Сауран, Сығанақ, Түркістан, Тараз және өзге де алыс-жақын елдердегі қалалармен туыстық байланысын анықтау, қолда бар барлық ақпаратты жинау және жүйелендіру, құжаттардың стандартты формаларына сәйкес жаңа деректерді ұсыну, жобаның екінші мақсатының бірі болып табылуда. Маусымдық далалық зерттеу жұмыстары барысында, Отырар қалажұртының оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан XIV–XV ғғ. тән архитектуралық кешенінің жалғасын анықтау мақсатында екі жерде археологиялық қазба жұмысы жүргізілді.

Қазба №1

№1 қазба, Отырар қалажұртының оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан Бердібек сарайы аталып отырған архитектуралық кешеннің солтүстік-шығыс бөлігінің жалғасын анықтау мақсатында 13x15 м көлемінде салынды. Археологиялық қазба жұмыстары барысында аталмыш қазба алаңынан XVI–XVII ғғ. тән екі құрылыс қабаты анықталып, Қазақ хандығы тұсындағы қала тұрғындарының материалды мәдениеті туралы біршама толымды мәліметтерге қол жеткізілді.

I құрылыс қабаты

Қазба салынған орын оңтүстік-шығыстан солтүсті-батыс бағытында еңіс болып келген. Бастапқыда беткі бос топырақ қабаты 10 см тереңдікте қырылып алынып тасталды. Қазба барысында анықталғанындай, жоғарғы құрылыс қабатының сақталуы нашар, тұрғын үй қабырғалары табиғи факторлардың, яғни, жауын-шашын әсерінен шайылып кеткен және қазба орнының солтүстік-батысқа қарай еңіс болуы себепті құрылыс орындары жақсы сақталмаған.

Қазба орнынан XVII ғ. жататын жоғарғы құрылыс қабаты анықталып зерттелді. Аталмыш қабаттан бес бөлмеден тұратын үш тұрғын үй қалдығы анықталды (2-сурет).

№1 тұрғын үй шамамен алғанда көлемі 4,45x5,47 м келетін бір бөлмеден тұрады. Бөлменің солтүстік-шығыс және солтүстік батыс қабырғаларының сұлбасы ғана сақталып отыр. Бөлмеге кіретін есік орны солтүстік-шығыс қабырғада орналасқан деп жорамалдап отырмыз. Жоғарыда айтып өткеніміздей, бөлменің солтүстік-шығыс қабырғасы сақталмаған. Солтүстік-батыс қабырғасының тек сұлбасы ғана анықталып отыр. Бөлменің табалдырығымен жалғастырыла көлемі 1,4x1,75 м келетін таснауа орны анықталды. Таснауаның жақтау қабырғаларының тек соңғы екі қатары ғана сақталған. Таснауа еденіне бүтін қыштармен қатар сынық қыштар араластырыла төселіп, оңтүстік бұрышына таман сынық қыштардан суағар қаланған. Бөлменің шығыс бұрышынан диаметрі 82 см келетін тандыр орны анықталды. Тандырдың сақталған биіктігі 0,8 см. Бөлменің оңтүстік бұрышынан көлемі 87x1,48 см келетін қамба орны орналасқан. Жақтаулары бір қатар кесектен қырынан қаланған қамбаның сақталуы нашар, кесектері мүжіліп, тек сұлбасы ғана сақталып отыр.

№2 тұрғын үй, №1 тұрғын үйдің оңтүстік-шығысынан жалғастырыла салынған. Тұрғын үй екі бөлмеден тұрады. Ауызғы шаруашылық бөлмесінің көлемі 2,78x5,18 м. Бөлменің едені сақталмаған. Солтүстік-батыс қабырғасы №1 тұрғын үйдің оңтүстік-шығыс қабырғасымен

ортақ. Бөлменің оңтүстік-батыс бөлігінен сақталуы біршама жақсы құмыра орналасқан. Қазба барысында анықталғанындай, бөлменің таснауа, жерошақ, тандыр секілді жекелеген бөліктері өзге құрылысқа пайдалану мақсатында болуы мүмкін бұзылып алынғаны белгілі болып отыр.

Екінші бөлме бірінші бөлменің оңтүстік-шығысынан жалғастырыла салынған. Бөлменің оңтүстік-шығыс бөлігі оңтүстік-батыс кесінді астында қалуы себепті нақты өлшемі анықталмады. Бөлменің анықталған көлемі 2,63x5,1 м. Бөлмеден ешқандай құрылыс қалдықтары анықталмады.

Жоғарыда аталған екі тұрғын үйдің солтүстік-шығысынан жапсарластыра, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығыс бағытында салынған екі бөлмеден тұратын тұрғын үй анықталды. Тұрғын үйдің ішкі ауласы солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Есік алдына бірыңғай сынық қыштар төселген. Сыртқы есік орны ауызғы бөлменің солтүстік-батыс қабырғасынан анықталып отыр. Ауызғы бөлменің көлемі 3,15x3,25 м.

Тұрғын үйдің екінші бөлмесінің оңтүстік-шығыс бөлігі түгелімен кесінді сыртында қалып отырғаны себепті нақты өлшемі алынбады. Бөлменің кесіндіден алғандағы анықталған көлемі 2,9x3,2 м. Жоғарыда атап өткеніміздей, тұрғын үйдің ішкі құрылымдарына пайдаланылған құрылыс материалдары толығымен бұзылып алынған. Қазба жұмысы барысында анықталған тұрғын үй қалдықтары толығымен сипатталып, сызбалары мен суреттері түсіріліп, төмен қарай қазу мақсатында алынып тасталды.

II құрылыс қабаты

II құрылыс қабаты I құрылыс қабатынан 10 см тереңдіктен анықталды. Бұл жерде тағы бір назар аударар жәйт, жоғарғы құрылыс қабатына тән тұрғын үй қабырғалары төменгі құрылыстан анықталып отырған қабырғалардың үстінен салынғандығы болып отыр. Яғни, үйдің бастапқы формасы сақталып, тек бөлмелерге күрделі жөндеу жұмыстарын жүргізу барысында ішінара өзгертілген.

2-сурет – №1 қазба, I құрылыс қабатының әуеден қарағандағы көрінісі

3-сурет – №1 қазба, II құрылыс қабатының әуеден қарағандағы көрінісі

Екінші құрылыс қабатынан анықталып отырған тұрғын үй бөлмелері біршама жақсы сақталған және бөлме ішінен анықталған құрылыс қалдықтарын бір-бірімен байланыстыра сипаттауға біршама мүмкіндік бар (3-сурет). Қазба орнынан анықталып отырған тұрғын үй бөлмелері I құрылыстағы тәрізді солтүстік-батысында орналасқан шеткі тұрғын үйден бастап белгіленді.

№1 тұрғын үй бір бөлмеден тұрады. Бөлме жоғарғы құрылыстан анықталып зерттелген №1 бөлменің көшірмесін қайталайды. Бұл жерде бөлменің ішкі құрылымында көптеген

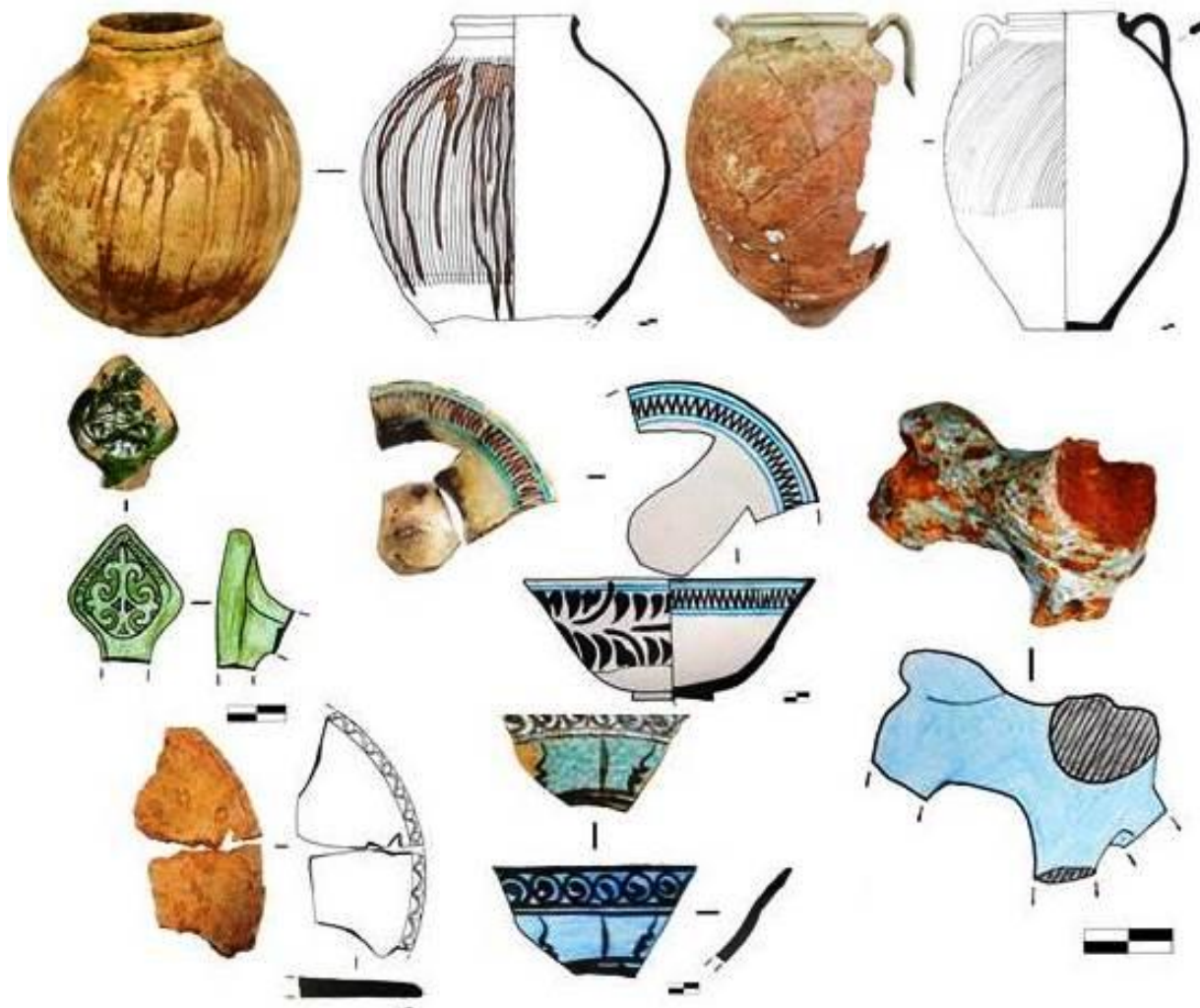
өзгерістер болғаны анықталды. Тұрғын үй бөлмесіне кіретін сыртқы есік орны жоғарғы құрылыстағыдай солтүстік-шығыс қабырғадан анықталып отыр. Бұл жерде тек жоғарғы құрылыстан анықталған таснауаның орнына бөлменің ортасына таман 0,5x1,45 см келетін қыш төсеме қалдығы анықталып отыр. Шама-сы төменгі құрылыс қабатында таснауа біршама көлемді болғанға ұқсайды. Жоғарғы құрылысты жүргізу барысында таснауаға қаланған қыштары бұзылып алынып, бастапқы формасынан кішірейтіліп қайта салынған. Бөлменің есік аузынан өзге бөлігі түгелімен сыпа болғанға ұқсайды. Алайда, сыпа орны анықталмады. Бөлменің кіре-беріс сол жағынан қатар салынған тандыр мен жерошақ орны анықталды. Солтүстік-шығысында орналасқан тандырдың көлемі шағын, дм 56 см, сақталған биіктігі 0,9 см. Тандыр аузы солтүстік-батыстан шығарылса, мұржа орны бөлменің шығыс бұрышынан анықталып отыр. Жерошақ тандырдың оңтүстік-батысынан 15 см жерден салынған, дм 76 см, сақталған биіктігі 0,4 м жерошақтың сақталуы нашар, ошақтың тек соңғы қатары ғана сақталған. Бөлменің батыс бұрышынан алдыңғы тандырдан ертеректе пайдаланылған тағы бір тандыр орны анықталды. Бұл тандырдың сақталуы біршама жақсы, дм 65 см, сақталған биіктігі 35 см. Тандырдың сыпаның ортасында орналасқандығына қарап от салар аузы болмаған, отты жоғарғы аузынан салып отырған болуы мүмкін деп жорамалдап отырмыз. Ұзындығы 0,5 м болатын тандыр мұржасы батыс бағытында шығарылған. Бөлменің батыс бұрышынан солтүстік-шығыстан оңтүстік-батыс бағытында қатар салынған астық сақтайтын қамба орны анықталып тазаланды. Үш бөліктен тұратын қамбаның солтүстік-шығысында орналасқан шеткі ұяшығының көлемі 38x85 см, ортасындағы ең үлкен ұяшықтың көлемі 0,7x1 м, оңтүстік-батысында орналасқан шеткі ұяшықтың көлемі 0,4x0,9 м. Қамбаларды тазалау барысында оңтүстік-батысындағы екі ұяшықтан бос топырақ арасынан қатты бүлінген тары қалдықтары алынды. Бөлменің оңтүстік бұрышынан, оңтүстік-шығыс қабырғаға ойып салынған пеш анықталды. Қам кесектен қаланған пешті пайдаланбаған десек те болады, пеш айналасынан ешқандай күйген іздер мен күл қалдықтары анықталмады. Бөлменің солтүстік-батыс бөлігінің сақталуы нашар, қабырғаларының тек сұлбаларын ғана байқауға болады.

№1 тұрғын үйдің оңтүстік-шығысынан жалғастырыла салынған №2 тұрғын үй екі бөлмеден тұрады. Қатар салынған екі бөлменің оңтүстік-шығысындағы бөлме түгелдей дерлік жойылып кеткен, тек қабырға сұлбаларын ғана байқауға болады. Сонымен қатар, бөлменің басым оңтүстік-шығыс кесінді астында қалғаны себепті нақты өлшемін алу мүмкін болмады. Тұрғын үйдің ауызғы, яғни, солтүстік-батысында орналасқан бірінші бөлмесінің көлемі 2,6x5,7 м. Сыртқы есік орны бөлменің оңтүстік-батыс қабырғасынан анықталып отыр. Есік ені 0,95 м. Ауызғы бөлменің кіре-берісінен көлемі шамамен алғанда 1,3x1,6 м келетін бұзылған таснауа қалдығы анықталды. Таснауа еденіне төселген қыш төсемелері ғана сақталып отыр. Бөлменің кіре-беріс сол жағында есік аузына жақын дм 77 см, сақталған биіктігі 45 см келетін бұзылған тандыр орналасқан. Тандыр ішін тазалау барысында бос топырақ арасынан тандыр сынықтары мен күл қалдықтары алынды. Бөлменің ортасына таман сынық қыштар үйіндісі анықталды. Көлемі 0,6x0,6 м болатын үйіндінің нақты қай құрылысқа тән екендігі белгісіз, шама-сы жоғарғы құрылысқа тән тұрғын үйді салу барысында ойылған еденді тегістеу мақсатында төселген болуы мүмкін деп жорамалданып отыр. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, тұрғын үйдің екінші бөлмесі сақталмаған.

Бір бөлмеден тұратын үшінші тұрғын үй бөлмесінің көлемі 3x4,2 м. Бөлменің солтүстік-шығыс бөлігі кесінді сыртында қалып отыр. Бөлмеге кіретін сыртқы есік орны солтүстік-батыс қабырғадан анықталып отыр. Бөлмеге кіретін есік аузынан оңтүстік-шығыстан солтүстік-батыс бағытында салынған көлемі 1x1,5 м келетін бұзылған таснауа қалдығы анықталды. Тастауаның жақтау қабырғалары мен еден төсемелерінің бүтін қыштары бұзылып алынған. Бөлменің сыпасы сақталмаған. Бөлменің төр жағынан сыпаға ойылып қойылған, диаметрі 63 см келетін тандыр анықталып қазылды. Тандыр мұржасы

бөлменің оңтүстік-шығыс қабырғасынан шығарылған. Бөлмеге кіре-беріс оң жақтан екі қатар қыштан қаланған диаметрі 74 см қамба орналасқандығы анықталды.

Жоғарыда аталған I және II құрылыс қабаттарынан табылған жәдігерлерге салыстырмалы талдау жасау арқылы, аталмыш құрылыс қабатының XVI–XVII ғғ. жататындығы анықталды (4-сурет).

4-сурет – №1 қазба, I-II құрылыс қабаттарынан табылған жәдігерлер

Қазба №2

№2 қазба Бердібек сарайы аталып отырған кешеннің солтүстік-батыс бөлігін анықтау мақсатында 13,5x22 м алаңда салынды. Бұл жерге 2016 жылы XVI ғасырға тән мешіт құрылысының жалғасын анықтау мақсатында археологиялық қазба жұмысы жүргізіліп, мешіт құрылысының жалғасы анықталған болатын. Археологиялық қазба жұмыстары барысында аталмыш қазба алаңынан XVI ғасырға тән тұрғын үй құрылысы мен XIV–XV ғғ. тән кесене құрылысының қалдықтары анықталып зерттелді. Бұл жерде назар аударатын жәйт, жоғарғы құрылыс қалдықтарының сақталуы нашар. Тұрғын үйлердің таснауа, тандыр, жерошақ секілді жекелеген бөліктері болмаса жалпы тұрғын үйді толығымен ашып сипаттау мүмкін болмады.

Қазба жұмысын ары қарай жалғастыру мақсатында жоғарғы құрылыс қалдықтары толығымен сипатталып, суреттері мен сызбалары түсіріліп, алынып тасталды. Қазба жұмысы барысында бос топырақ арасынан сырлы-сырсыз керамика сынықтары мен шыны

пастасынан жасалған моншақ бөліктері мен 58 данадан тұратын күміс теңгелер көмбесі алынды. Теңгелердің аверсінен анықталып отырған жазбалардан Шайбанидтер әулетінің билеушісі саналатын Абдулла II-нің билігі тұсында (1583–1598 жж.) соғылғаны анықталды. Абдулла II-нің атынан соғылған теңгелерден бұған дейін Шайбанид билеушілері иемденіп үлгерген екі лауазымдық көрсеткіштерді көре аламыз. Біріншісі: «Хаан бин хақан бин хақан Абуль Ғази Бахадур Хан» болса, екіншісі «Хақан аль-Адилъ уа мульк аль-Камиль Абуль Ғази Бахадур Хан» болып табылады. Реверсіндегі жазбалар да көп түрлілігімен ерекшеленбейді. Негізінен тиындардың бұл беттерінде Исламның алғашқы төрт халифасының есімдері «Амир аль-Муминнің» лауазымдарымен беріліп отырған [8, 38-б.].

Қазбаның оңтүстік-батысынан, орталық алаңның солтүстік бұрышынан дүние тарапынан шамалы қиыс салынған үлкен бір әулетке тиесілі, көлемі 6,3x7,7 м келетін кесене орны анықталып зерттелді. Кесененің негізгі фасады оңтүстік-батысқа, яғни, Отырар қалажұртының оңтүстік бөлігінде орналасқан жұма мешітінің ауласына қараған.

5-сурет – №2 қазбадан анықталған кесененің көрінісі

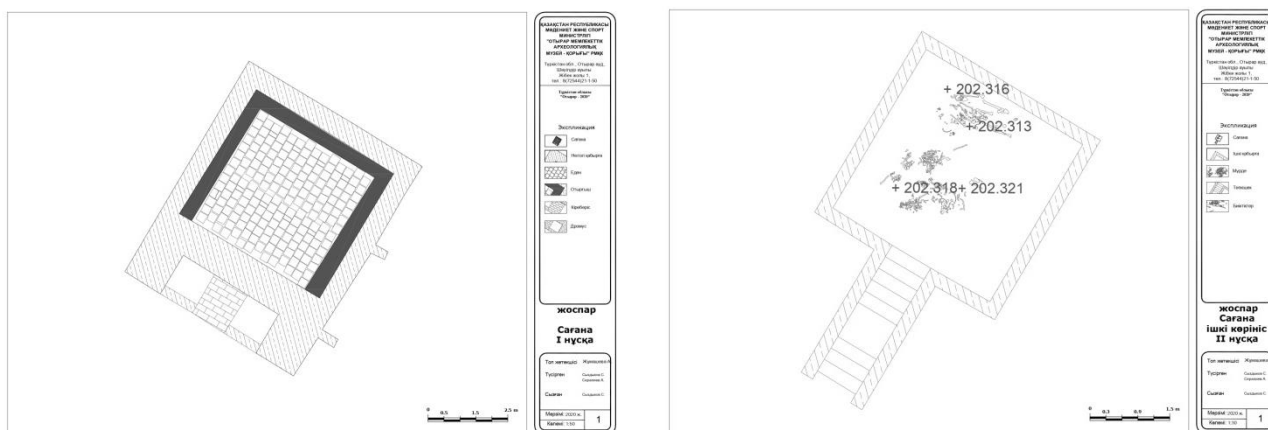
Бердібек сарайымен қатар салынған кесенеге жүргізілген салыстырмалы талдау, библиографиялық ізденіс жұмыстарының нәтижесінде, кесененің XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың I жартысында, яғни, Отырар қалажұртының Ақсақ Темір билігі тұсында салынған болуы мүмкін деп жорамалдануда (1, 2-сызбалар). Кесене құрылысы Әмір Темір өлгеннен кейін-ақ бүлінуге ұшыраған болуы мүмкін. Көпшілікке мәлім, Отырармен қатар Сыр бойында орналасқан басқа да қалалардың Әмір Темірге бағынған уақытында Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауиге арнап кесене салынса, Отырар алқабында Арыстанбаб кесенесі қайта бой көтеріп, Отырар қалажұртында жұма мешіті бой көтерген [9, 12-б.]. Алайда, XV ғасырдың бас кезінде Әмір Темір дүние салғаннан кейін толық аяқталмай қалған мешіт құрылысы бұзылып, Отырар тұрғындары толық салынып бітпеген мешіт құрылысын қалалық мәхалла құрамына қосып, тұрғын үй ретінде кәдеге жаратқан [9, 13–14-бб.]. Осы

орайда, кесене құрылысы да көп уақыт пайдаланылмаған болуы мүмкін деген тұжырымға тоқталудамыз. Кесене құрылысына пайдаланылған жарамды қыштары бұзылып алынып, қабырғаларының сақталған бөлігі тұрғын үйлердің қабырғалары ретінде кәдеге жаратқаны қазба барысында анықталып отыр. Бұған кесене еденімен деңгейлес орналасқан тұрғын үй құрылысы дәлел бола алады.

Зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде пішімі тік төртбұрышты кесененің үш бөліктен, яғни, дәліз (дромос), қабірхана және жамағатханадан (ханака) тұратындығы анықталды (5-сурет). Кесене құрылысына көлемі 25x25x5 см келетін, жақсы иленіп, күйдірілген қыштар пайдаланылса, нысанның негізгі бөліктеріне, яғни, бұрыштары мен аркалары гипс қосындысы бар сылақпен нығайтылған.

Кесененің сыртқы құрылысының жоғарғы бөлігінің бастапқы күйінің қандай болғаны белгісіз. Алайда, Қазақстанның өзге өңірлерінен табылып отырған XIV–XV ғғ. жататын мұндай құрылыс үлгілеріне қарап кесененің жоғарғы бөлігі бір күмбезді, қасбеттік кесене тобына жататындығы белгілі болып отыр [10, 257–259-бб.; 11, 37-б.]. Кесенеге кіретін сыртқы есік оңтүстік-батыс қабырғадан анықталып отыр. Кесененің жоғарғы зияратхана бөлмесінің көлемі 4x4,7 м. Кесененің үстіңгі, яғни, зияратхана бөлмесінің қабырғаларының екі шетіне бүтін қыш қаланып орталары сынық қыштармен толтырылған. Орталарына толтырылған сынық қыштар қатарында XIII–XIV ғғ. тән өрнекті қыш бөліктерінің табылуы кесененің салынған мерзімін нақтылауға мүмкіндік беріп отыр.

Кесененің зияратхана бөлмесінің солтүстік-батыс қабырғасы түгелдей дерлік бұзылып алынған. Ал, солтүстік-шығыс, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс қабырғалары жарым-жартылай сақталған. Біршама жақсы сақталған оңтүстік-шығыс қабырғаның сақталған биіктігі 0,7 м. Оңтүстік-шығыс қабырғаны аршып тазалау барысында қабырға ортасынан ені 1,2 м келетін терезе орны анықталды. Терезе жақтаулары гипс қосындысы бар сылақпен сыланған. Осындай терезе орындары кесененің солтүстік-шығыс және солтүстік-батыс қабырғаларында болған болуы мүмкін деген тұжырымды ортаға салудамыз. Кесененің зияратхана бөлмесінің екі қапталы мен төрті қабырғаларынан ені 45-50 см келетін зияратшылар отыратын сыпа тектес орын салынған (1-сызба). Қазба барысында зияратхана бөлмесі кейіннен тұрғын үй бөлмесіне айналдырылғаны белгілі болып отыр. Бұған осы жерден анықталып отырған жер ошақ пен таснауа қалдықтары дәлел бола алады. Аталған ошақ пен таснауа қалдығы 2016 жылы жүргізілген қазба жұмысы барысында анықталған болатын. Зияратхана бөлмесін толық аршу мақсатында жоғарғы құрылысқа тән құрылыс қалдықтары толығымен алынып тасталды. Қазба барысында зияратхана еденіне көлемі 25x25x5 см келетін бірыңғай бүтін күйдірілген қыш төселгені анықталды. Кейіннен еден төсемелері басқа құрылысқа пайдалану мақсатында ара-арасынан бұзылып, теріліп алынған.

1-сызба – Кесене құрылысының зияратхана және қабірхана бөлмелерінің сызбасы

Қазба жұмысы барысында зияратхана бөлмесінің едені ортасынан кейіннен жүргізілген құрылыс нәтижесінде ауыр салмаққа шыдай алмай төменге, яғни, қабірхана бөлмесіне қарай опырыла құлап, қабірханаға қойылған мүрделердің сүйектерін езіп, жан-жаққа шашып жібергені байқалады.

Кесененің жерден қазылып жасалған төменгі қабірхана бөлмесіне ұзындығы 2,75 м, ені 0,85 м келетін, жоғарғы жағы аркалы болып келген баспалдақты дәліз (дромос) арқылы кіретін болған. Қабірхана бөлмесінің жалпы көлемі 3,45x3,45 м (1-сызба). Қабірхананың төменгі жағынан іргетас ретінде 7 кей жерлерінде 8 қатар қыш қаланып, төрт бұрышынан қырлы тақия тәрізді күмбез арқылы бір-бірімен байланыстырылған. Қабірхана бөлмесі жоғарыдан ойылып түскен топырақпен толып қалған. Шамасы, кесене қараусыз қалғаннан кейін жоғарғы зияратхана бөлмесінің қыштары бұзылып алынған және жоғарыдан түскен ауыр салмақ нәтижесінде жоғарғы зияратхана бөлмесінің едені ойылып, опырылып құлаған.

Кесене ішінің бос топырағын шығару барысында сырлы ыдыстардың қатарында кесененің еден деңгейінен құббаның сынық бөлігі алынды. Бұл шамасы, кесене күмбезіне тиесілі құбба ұштамасының бөлігі болуы мүмкін деп жорамалданып отыр.

Қазба жұмысы барысында қабірхана ішінің бос топырағы еден деңгейіне дейін толық тазартылды. Қабірхана ішін тазарту барысында ретсіз шашылып жатқан төрт кісіге тиесілі адам сүйектері анықталды. Бұл жерде тағы бір назар аударар жәйт, қабірханаға қойылған мәйіттер жерленбеген, яғни, сағаналау әдісімен қабірхана еденіне қамыс төселіп, мәйіттер қамыс төсемелерге қойылған. Біздің пайымдауымызша бір кездері сағана тоналған болуы мүмкін деп жорамалдап отырмыз. Өйткені қаңқалардың ретсіз шашылып жатуы және бас сүйектерінің сақталмауы, сағана құрылысына пайдаланылған қыштардың бұзылып алынуы осы пікірімізді толықтыра түседі. Сағана ішіне қойылған мүрделерді орналасу ретіне қарай жүйелейтін болсақ жалпы саны төрт кісіге тиесілі. Сағананың төр жағына қойылған кісінің сақталған жамбас, жілік сүйектеріне қарап барынша ірі кісі болғанын, ортасындағы екі кісі орта бойлы, денелері шағын екендігін көруге болады. Ал, кіре-беріс есік аузына қойылған төртінші мүрде шамасы 10–12 жастағы балаға тиесілі екендігі белгілі болып отыр. Бұл жерде басы ашық мәселе, кесене Отырар қаласының билеуші әулетіне не болмаса ірі тұлға, дін иелеріне тән болса керек және кесенеге жерленген кісілер бір уақытта қайтыс болмаған деп жорамалдап отырмыз. Бұл жерде басты назар аударатын жәйт, сағана ішіне қойылған мүрделердің барлығының кеудеден жоғарғы бөлігі, яғни, бастары сақталмаған. Бұл әрине, өз кезегінде антропологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізуге кедергі болады. Алайда, арнайы мамандардың көмегімен қаңқалардың жынысын, жасын, өмір сүрген мерзімін анықтау бағытында жұмыс жүргізілуде.

Жалпы, Отырар қалажұртының шахристан, рабад бөліктері әр кезеңде салынған екі кесене орны анықталып зерттелген. Оның біріншісі қаланың батысынан 1 км қашықтықта орналасқан. Өткен ғасырдың 74–75 жылдары анықталып зерттелген кесенеге жүргізілген талдау жұмыстарының нәтижесі кесененің XIII–XIV ғғ. аралығында жататындығын нақтылап берген [12, 124–126-бб.]. Тағы бір кесене орны 2011 жылы Отырар қалажұртының оңтүстігінен 1,3 км жерден анықталған болатын. Қазба жұмысы диаметрі: 18 м, биіктігі 2 м келетін төбе үстіне салынды. Төбе келбеті тегіс, алаңқай типтес, формасы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығыс бағытында созылық болып орналасқан. Төбеге жүргізілген қазба жұмысы барысында солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытында салынған, көлемі 10x7 м келетін құрылыс орны анықталып зерттелді. Екі бөлмеден, яғни, ауызғы зияратхана және қабірхана бөлмелерінен тұратын кесене құрылысы қам кесектен өрілген. Зияратхана бөлмесінің көлемі 4,3x4,6 м. Бөлменің шығыс және солтүстік бұрыштарында шырақ жағатын орындар сақталған. Қабірхана бөлмесінің көлемі 4,4x4,45 м. Бөлмеге қойылған қабірдің орналасу тәртібі Арыстанбаб кесенесіндегідей. Яғни, қабір бөлменің нақ ортасында басы солтүстік-батыс бағытында қойылған. Қабірдің бас жағы кесененің солтүстік-батыс қабырғасына тақалып қойылса, қалған үш жағынан айналдырыла зияратшылар отырып дұға

ететін орын қалдырылған. Жалпы Қазақстанның өзге өңірлерінен анықталып отырған мұндай кесене үлгілеріне қарап кесененің салынған уақыты шамамен XII–XIV ғғ. аралығы болуы мүмкін деп жорамалданып отыр.

Мұндай құрылыс орындары Отырар ауданына қарасты Балтакөл ауылы округінде орналасқан Қауған ата, Қызылорда облысына қарасты Жаңақорған ауданында орналасқан Сығанақ және Түркістан облысына қарасты Түркістан қаласында орналасқан Қ.А. Яссауи кесенесі маңынан анықталып зерттелген болатын. Отырар ауданына қарасты Балтакөл ауылының оңтүстігінде орналасқан Қауған ата қалажұртының батыс бөлігінен анықталған болатын. Ортағасырлық Құнжан (Құнан) қаласымен сәйкес келетін Қауған қалажұрты туралы мәлімет XVI ғасыр деректерінде аталады [2, 74-б.]. Қабырғаның сыртқы жағынан қорған-қабырға іргесіне тақап салынған кесененің көлемі 4x4 м. Тікбұрышты етіп жерден қазылып салынған кесене қабырғалары көлемі 25x25x5 см келетін, XIV–XV ғасырларға тән күйдірілген қышпен нығайтылып, әр бұрышынан бір-біріне қарама-қарсы қырлы тақия формасында күмбез көтерілген. Жер бетінен 1 м шамасында көтерілген күмбез үстіне топырақ үйілген.

Қауған ата қалажұртынан анықталып отырған кесенеге кіретін есік орны анықталмады. Шамасы, кесене ішіне мүрде қойылғаннан кейін сыртынан қалап бекітілген болса керек. Бос топырағын қырып тазалау барысында еден деңгейінен алты жерден көлемі 1x1 м шамасында келетін лақат сұлбасы анықталды. Жақтаулары қам кесекпен қаланған лақаттардың ішіне мүрделердің ұзақ сақталатын бас, жамбас сүйектері, қабырғалары мен омыртқа бөліктері қойылған. Бұл жерде басты назар аударатын нәрсе, кесене ішіне қойылған мүрделер сөрелі үрдісімен тасымалданып әкелінгені болып отыр. «Сөрелі» сөзі қазақ тілінен ұмытылып бара жатқан көне сөздердің бірі, жаугершілік уақытта жорықта не болмаса алыс сапарда жүріп марқұм болған кісілерді уақытша тұрақтататын орынды айтады екен [13].

Мұндай кесене 1975 жылы Түркістаннан, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңынан табылған болатын. Алайда, бұл жердегі кесене көп қырлы, кірер есігі бар және кесене ішіне қойылған мүрде қаңқаларының сақталуы жақсы және барлығы бір бағытта орналасқан болатын [14, 59–72-бб.].

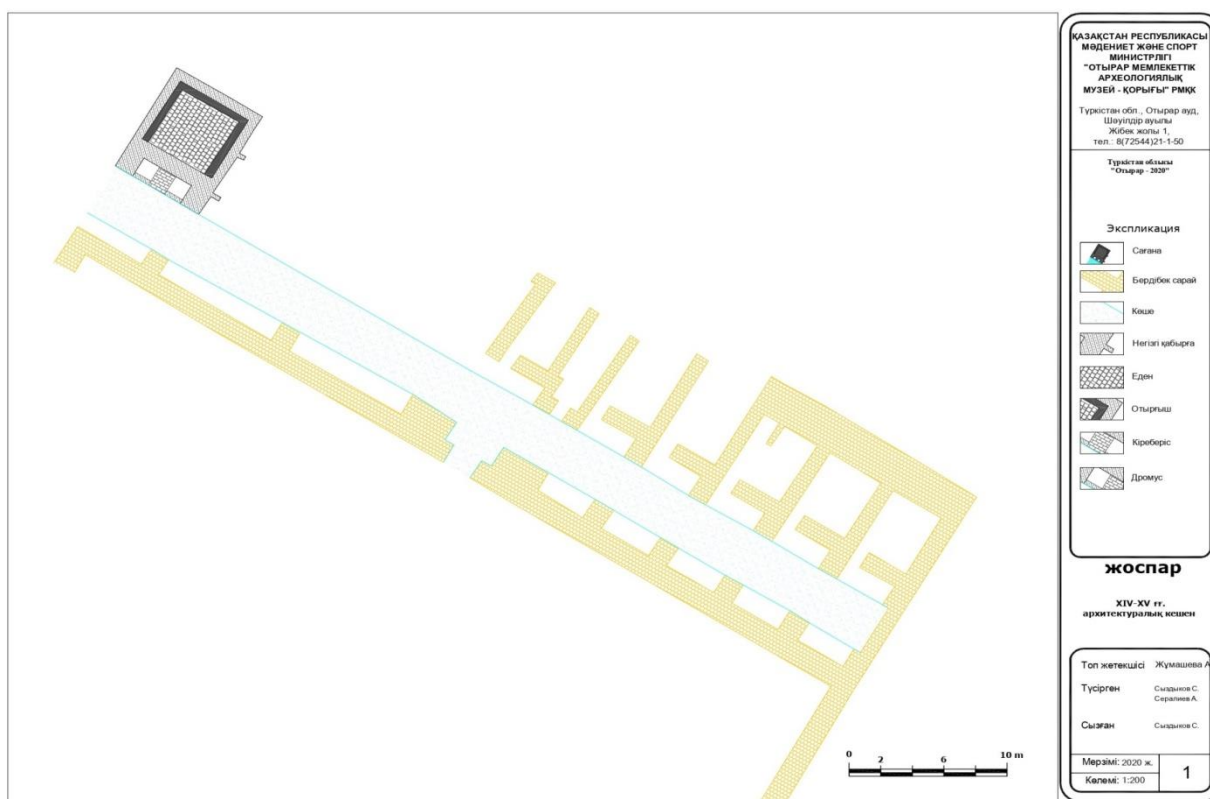
Ал, Қазақстанның өзге өңірлерінен анықталып отырған ортағасырлық қалалардың ешқайсысынан, яғни, қаланың цитадель бөлігінен мұндай құрылымы күрделі кесененің кездеспеуі және кесененің Бердібек сарайы және жұма мешіті аталып отырған арихтеуралық кешеннің ажырамас бөлігі болып отырғаны қызығушылығымызды одан ары оята түсері сөзсіз (2-сызба).

Қорытынды

Отырар қалажұрты VI–VIII ғасырлар аралығында Сырдарияның орта шеніндегі ірі феодал иелігінің астанасы болғандығы, IX–XII ғасырларда аймақтың бас қаласы болғандығы, XIII–XV ғасырларда саудасы мен экономикасы қатар дамыған Орта Азиядағы ірі қалалардың бірі болғандығы, XVI–XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналғандығы белгілі. Ғасырдан астам уақыттан бері жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қалажұрттан Қарахан дәуірінен мағлұмат беретін XI–XII ғасыр тұрғын үй орамдары, XIII–XIV ғасырларға жататын шығыс моншасы және XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басында салынған мешіт пен сарай құрылысының қалдығы және құмырашылар шеберханасы, XVI–XVIII ғасырларға тән мешіт құрылысы мен тұрғын үй орамдары, оңтүстік-батыс және солтүстік-шығыс қақпа орындары, XIV–XV ғасырларға жататын кесене тәрізді құнды архитектуралық кешендер аршылып, ашық аспан астындағы мұражайға айналдырылған.

2020 жылы Отырар қалажұртында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде мақалада баяндалған №1 қазба орнынан анықталған құрылыс қабаттардың Қазақ хандығы тұсына, яғни XVI–XVII ғғ. жататындығы анықталды. Ал, №2 қазба орнынан анықталған кесененің

XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың бірінші жартысында салынған құрылыс орны екендігі анықталды. Бірақ бұл жан-жақты дәлелдеуді қажет ететін мәселе. Дегенмен кесене құрылысы мен қазба барысында қабірхана еденінен табылған заттай жәдігерлерге жүргізілген салыстырмалы зерттеу жұмысының нәтижелері кесене құрылысының XIV–XV ғғ. салынған деп алдын-ала болжау жасауға негіз береді. Отырар қалажұртының әлі талай сырларды бүгіп жатқаны, алдағы уақытта еліміздің тарихын толықтыру бағытында жүргізіліп отырған жұмыстар аясында көптеген тың мәліметтерге қол жеткізетініміз шындық.

2-сызба – Бердібек сарайымен қатар салынған кесене құрылысының сызбасы

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қожа М. Ортағасырлық Отырар: аңыздар, деректер, зерттеулер. – Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2006. – 238 б.
2. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). – Алма-Ата: Издательство «НАУКА» Казахсой ССР, 1972. – 213 с.
3. Байпаков К.М., Воякин Д.А. Оңтүстік Қазақстан облысы, тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Отырар ауданы. – Алматы: Баур, 2007. – 424 б.
4. Байпаков К.М. Ежелгі және ортағасырлардағы Отырар. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 248 б.
5. Ақылбек С.Ш. Отырар қамалдары // Отырар мұралары мәдени-танымдық, ғылыми-көпшілік журналы. – 2013. – №2 (3). – Шымкент: Жебе дизайн. – Б. 13–20.
6. Абусейтова М.Х. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – V том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 440 б.
7. Байпаков К.М., Авизова А.К. Тамгообразные знаки на керамике с памятников Отрарского оазиса доарабской эпохи // Поволжская Археология. – 2017. – №3 (21). – С. 142–155.

8. Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV–XVIII вв. – Туркестан: Туран, 2006. – 253 с.
9. Байпаков К.М., Алдабергенов Н.О. Отырар алқабы. – Алматы: Баур, 2005. – 256 б.
10. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Ғылым, 2002. – 650 с.
11. Пугаченкова Г. Зодчество в Центральной Азии. XV век. – Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1976. – 115 с.
12. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Оtrar в XIII–XV веках. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 256 с.
13. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. Таңдамалы шығармалар. III том. – Алматы: Жазушы, 1980. – 592 б.
14. Ерзакович Л.Б., Нурмуханбетов Б., Ордабаев А. Подземное погребальное сооружение в Туркестане. Археологические исследования в Отрае. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 59–72.

REFERENCES

1. Qoja M. Ortaǵasyrlyq Otyrar: ańyzdar, derekter, zertteýler. –Türkistan: «Turan» baspahanasy, 2006. – 238 b. [in Kazakh]
2. Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. Drevni Otrar (topografiya, stratigrafiya, perspektivy). – Alma-Ata: Izdatelstvo «NAÝKA» Kazahsoı SSR, 1972. – 213 s. [in Russian]
3. Baipakov K.M., Voıakin D.A. Ońtústik Qazaqstan oblysy, tarih jáne mádeniet eskertkishteriniń jınaǵy. Otyrar aýdany. – Almaty: Baýr, 2007. – 424 b. [in Kazakh]
4. Baipakov K.M. Ejelgi jáne ortaǵasyrlardaǵy Otyrar. – Almaty: Qazyǵurt, 2007. – 248 b. [in Kazakh]
5. Aqylbek S.Sh. Otyrar qamaldary // Otyrar muralary mádeni-tanymdyq, ǵylymi-kópshilik jýrnaly. – 2013. – №2 (3). – Shymkent: Jebe dizain. – B.13–20. [in Kazakh]
6. Abýseitova M H. Qazaqstan tarihy týraly túrki derektemeleri. – V tom. – Almaty: Daik-Press, 2006. – 440 b. [in Kazakh]
7. Baipakov K.M., Avızova A.K. Tamgoobraznye znaki na keramike s pamiatnikov Otrarskogo oazisa doarabskoı epohı // Povoljskaiya Arheologiya. – 2017. – №3 (21). – S. 142–155. [in Russian]
8. Býrnasheva R.Z. Denejnoe obraenie v gorodah Iýjnogo Kazahstana v XV–XVIII vv. – Týrkestan: Turan, 2006. – 253 s. [in Russian]
9. Baipakov K.M., Aldabergenov N.O. Otyrar alqaby. – Almaty: Baýr, 2005. – 256 b. [in Kazakh]
10. Ajigali S.E. Arhitektýra kochevnikov – fenomen istorii i kýltýry Evrazii (pamiatniki Aralo-Kaspuskogo regiona). – Almaty: ǒylym, 2002. – 650 s. [in Russian]
11. Pýgachenkova G. Zodchestvo v Tsentralnoi azii. XV vek. – Tashkent: Izdatelstvo literatýry i iskýsstva im. Gafýra Gýliama, 1976. – 115 s. [in Russian]
12. Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. Otrar v XIII–XV vekah. – Alma-Ata: Naýka, 1987. – 256 s. [in Russian]
13. Músirepov ǒ. Ulpan. Tańdamaly shyǵarmalar. III tom. – Almaty: Jazýshy, 1980. – 592 b. [in Kazakh]
14. Erzakovich L.B., Nýrmýhanbetov B., Ordabaev A. Podzemnoe pogrebalnoe soorýjenie v Týrkeстане. Arheologicheskie issledovaniya v Otrare. – Alma-Ata: Naýka, 1977. – S. 59–72. [in Russian]

МАЗМҰНЫ – ІЧІНДЕКІЛЕР

ФИЛОСОФИЯ, ДИՒТАՒУ – FELSEFE, İLANİYAT

ҚАБЫЛОВА А.С.

Тәуелсіз сана ұғымы: исламдағы мотивация тұжырымдамасы мен
креативті ойлау жүйесі

KABILOVA A.S.

Bağımsız Bilinç Kavramı: Motivasyon Kavramı ve İslam'da
Yaratıcı Düşünce Sistemi

7–18

TELEBAEV G.T.

ARALBAY S.M.

Kültür Olgusundaki Bilgi ve Bilim Sorunları

TELEBAEV F.T.

ARALBAY S.M.

Мәдениет феноменіндегі білім мен ғылым мәселелері

19–30

МАЖИЕВ Г.

Түркия және Ирандағы мемлекет пен дін қатынасының ерекшеліктері:
принциптері мен даму тенденциялары

MAJIEV G.

Türkiye ve İran'da Din-Devlet İlişkilerinin Özellikleri: Kalkınma İlkeleri ve
Eğilimleri

31–41

İLESBEKOV B.

Испиджаб – Түркістан аймағындағы фикһ орталығы (XI–XII ғғ.)

İLESBEKOV B.

İspidjab: Fıkıh ve Türkistan Bölgesi (X–XII. Yüzyıllar)

42–53

НУСИПОВА Г.И.

АБУОВ Ә.Е.

МАНСУРОВ Н.Б.

Абай шығармашылығындағы еркіндік мәселесі

NUSIROVA G.I.

ABUOV A.E.

MANSUROV N.B.

Abay'ın Eserlerinde Özgürlük Meselesi

54–63

НАУРЫЗБАЕВА Р.Ф.

Құран кәрімдегі ғылымға қатысты мәселелер

NAURIZBAEVA R.F.

Kur'an'da Bilim

64–73

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
PEDAGOJİ VE ÖĞRETİM TEKNİKLERİ**

АБДРАСИЛОВ Б.С.

САЛЫБЕКОВА Н.Н.

ТҮРСЫНХОДЖАЕВА Н.А.

Жоба зерттеу жұмыстары негізінде биологияны
оқытудың заманауи әдістері

ABDRASILOV B.S.

SALIBEKOVA N.N.

TURSINHODJAEVA Ş.A.

Araştırma Makaleleri Çerçevesinde Biyoloji Projesi:
Modern Metodik Öğrenme Sistemi

74–86

ІСІМАҚОВА А.

БЕРКИМБАЕВ К.М.

СЕЙІТМАН С.М.

НУРУЛЛАҢ ЧЕТИН

Абай және Алаш: дәстүр сабақтастығы

İSİMAKOVA A.

BERKİMBAEV K.M.

SEYİTMAN S.M.

NURULLAN ÇETİN

Abay ve Alaş: Geleneklerin Sürekliliği

87–95

БОЛЫСБАЕВ Д.С.

МАХАНБЕТОВА Н.Ә.

САЙНАНОВ Б.А.

АГАДИЛОВА Ж.М.

Халықтық ою-өрнек – педагогикалық тәрбиенің бір құралы

BOLISBAEV D.S.

MAHANBETOVA N.A.

SAYNANOV B.A.

AGADILOVA J.M.

Pedagojik Eğitimin Araçlarından Biri: Halk Süsleme Sanatı

96–104

АБДЫКЕРИМОВА Э.А.

ТУРКМЕНБАЕВ А.Б.

Оқу үдерісінде бұлтты технологияларды қолдану

ABDIKERİMOVA E.A.

TÜRKMENBAEV A.B.

Öğretmen Adaylarının Denetim Becerilerini Oluşturma İhtiyacı

105–116

ШАҒРАЕВА Б.Б.

БИТЕМИРОВА А.Е.

БАЙСЕИТОВА Н.М.

ТҮЙМЕБАЕВА Г.Е.

Химия сабағын ағылшын тілінде интеграциялап оқытудағы
заманауи әдістердің ерекшеліктері

ŞAĞRAEVA B.B.
BİTEMİROVA A.E.
BAYSEİTOVA N.M.
TUUMEBAEVA G.E.

İngilizce Kimya Dersinin Entegre Öğreniminde
Modern Yönteminin Özellikleri

117–126

ИСКАКОВА П.К.
АТАХАНОВА Л.М.
ӘБДІЛӘКІМ Ж.
АҚЙОЛ Х.

Отбасындағы ана мен қыз бала арасындағы
қарым-қатынастың ерекшеліктері

İSKAKOVA P.K.
ATAHANOVA L.M.
ABDİLAKİM J.
AKYOL H.

Ailede Anne-Kız Münasebetleri

127–139

ИМАНБАЕВА С.Т.

Академик Немат Келімбетовтің Қазақстан педагогика ғылымының
дамуына қосқан үлесі

İMANBAEVA S.T.

Akademisyen Nemat Kelimbetov'un Kazakistan'ın Pedagojik Biliminin
Gelişimine Katkısı

140–150

АБДЫҚАДЫРОВА Т.Р.
АБДИМОМЫНОВ Е.Б.
БАЙМБЕТОВА А.А.

М. Жұмабаевтың педагогикалық ой-пікірлері
(Ұстаз қызметінің негізгі мазмұны хақында)

ABDIKADIROVA T.R.
ABDİMOMINOV E.B.
BAYİMБЕТOVA A.A.

М. Jumabaev'in Pedagojik Fikriyatı
(Öğretmenin Ana Etkinlik İçeriği Hakkında)

151–162

RIZAKHODZHAEVA G.A.
BALTABAYEVA A.Yu.

Key Concepts of Training Competent Tourism Specialists
as a Factor of the Revival of the Cultural Code

RİZHODJAEVA G.A.
BALTABAEVA A.Yu.

Kültürel Kodun Yeniden Canlanmasında Bir Etken Olarak
Uzman Turizmcі Eğitiminin Temel Kavramları

163–178

ФИЛОЛОГИЯ – FİLOLOJİ

ЖАРТЫБАЕВ А.Е.

Тарихи көш жолдарында таңбаланған топонимдер
(Сарыарқа өңірі материалдары негізінде)

JARTIBAЕV A.E.

Tarihi Göç Yollarında Yer Adları
(Sarıarka Bölgesi Materyalleri Temelinde)

179–190

ОРДАБЕКОВА Х.А.

Саяси дискурстағы фразеологизмдердің қолданысы

ORDABEKOVA H. A.

Politik Söylemde Phraseologismus Uygulaması

191–201

МЕЙРБЕКОВ А.К.

СМАТОВА А.Е.

ТІЛЕУБЕРДИЕВ Б.М.

Қазақ және ағылшын топонимдеріндегі түр-түс атауларының
репрезенттелу ерекшелігі

MEYRBEKOV A.K.

SMATOVA A.E.

TLEUBERDİEV B.M.

Kazakça ve İngilizce Yer İsimlerinde
Renk İsimlerinin Temsili Özellikleri

202–214

ДАУЛЕТАЛИЕВА Д.М.

ТОҚТАҒҰЛ Б.С.

АРЗЫМБЕТОВА Ш.Ж.

Жылқы малына қатысты қазақы атаулар

DAULETALİEVA D.M.

TOKTAĞUL B.S.

ARZIMBETOVA Ş.J.

Atla İlgili Kazakça İsimler

215–228

БЕКЖАН О.

Қазақстан аймағындағы күлбізiк жазба ескерткiштерi

BEKJAN O.

Kazakistan'daki Runik Yazılı Anıtlar

229–245

ZHİENBAEV E.B.

АБИШОВА З.В.

Toplumcu Gerçekçilik Bağlamında Orhan Kemal'in Hikâyeleri
Üzerine Bir İnceleme

ЖИЕНБАЕВ Е.Б.

АБИШОВА З.Б.

Орхан Кемалдың социалистік реализм тұрғысынан жазылған
повестеріне әдеби талдау

246–258

СҮЛТАНОВА Б.М.

Д. Исабековтің «Жаужүрек» драмасының жанрлық-композициялық панорамасы

SULTANOVA B.M.

D. Isabekov'un «Zhauzhurek» Dramasının Tür Kompozisyon Panoraması

259–270

ӘМІРОВ Ә.Ж.

ҚҮЛЖАНОВА Р.Б.

ДОСАНОВ Б.И.

ИСАЕВА Ж.

Терминологиялық үрдістердің тілдік факторлары

AMIROV A.J.

KULJANOVA R.B.

DOSANOV B.I.

ISAEVA J.

Terminolojik Süreçlerdeki Dil Etkenleri

271–282

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ – TARİH, ARKEOLOJİ

ПӘРМЕНҚҮЛ С.Т.

СЕРАЛИЕВ А.А.

СИЗДИКОВ Б.С.

АЛМАЗҰЛЫ Ш.

2020 жылы Отырар қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері

PARMENKUL S.T.

SERALIEV A.A.

SIZDIKOV B.S.

ALMAZULI Ş.

2020 Yılında Otrar Tepesi'ndeki Arkeolojik Kazıların Sonuçları

283–297

МАЗМҰН – ІÇİNDEKİLER

298

СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ФИЛОСОФИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ
PHILOSOPHY, RELIGIOUS STUDIES

КАБЫЛОВА А.С.

Понятие независимого сознания: концепция мотивации и система креативного мышления в исламе

KABUYLOVA A.S.

The Concept of Independent Consciousness: the Concept of Motivation and the System of Creative Thinking in Islam

7–18

ТЕЛЕБАЕВ Г.Т.

АРАЛБАЙ С.М.

Проблемы знаний и науки в феномене культуры

TELEBAYEV G.T.

ARALBAY S.M.

Problems of Knowledge and Science in the Phenomenon of Culture

19–30

МАЖИЕВ Г.

Особенности отношений государства и религии: принципы и тенденции развития

MAZHIIYEV G.

Features of Relations between the State and Religion: Principles and Development Trends

31–41

ИЛЕСБЕКОВ Б.

Испиджаб в качестве центра фикха в Туркестанском регионе (XI–XII вв.)

ILESBEKOV B.

Ispidjab as the Center of Fiqh in the Turkistan Region (XI–XII)

42–53

НУСИПОВА Г.И.

АБУОВ А.Е.

МАНСУРОВ Н.Б.

Проблема свободы в творчестве Абая

NUSSIPOVA G.I.

ABUOV A.E.

MANSUROV N.B.

Freedom Issues in Abay's Works

54–63

НАУРЫЗБАЕВА Р.Ф.

Вопросы связанные с наукой в Коране

NAURYZBAYEVA R.F.

Issues Related to Science in the Quran

64–73

ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PEDAGOGY AND METHODS OF TEACHING

АБДРАСИЛОВ Б.С.
САЛЫБЕКОВА Н.Н.
ТУРСЫНХОДЖАЕВА Ш.А.

Современные методы обучения биологии
на основе проектно-исследовательских работ

ABDRASSILOV B.S.
SALYBEKOVA N.N.
TURSYNKHOJAYEVA Sh.A.

Novel Methods of Teaching Biology Based on Project Research Works

74–86

ИСМАКОВА А.
БЕРКИМБАЕВ К.М.
СЕЙТМАН С.М.
НУРУЛЛАҢ ЧЕТИН

Абай и Алаш: преемственность традиций

ISMAKOVA A.
BERKIMBAYEV K.M.
SEITMAN S.M.
NURULLAN CHETIN

Abay and Alash: Continuity of Traditions

87–95

БОЛЫСБАЕВ Д.С.
МАХАНБЕТОВА Н.А.
САЙНАНОВ Б.А.
АГАДИЛОВА Ж.М.

Народный орнамент – одно из средств педагогического воспитания

BOLYSBAYEV D.S.
MAKHANBETOVA N.A.
SAYNANOV B.A.
AGADILOVA Zh.M.

Folk Ornament is one of the Means of Pedagogical Education

96–104

АБДЫКЕРИМОВА Э.А.
ТУРКМЕНБАЕВ А.Б.

Использование облачных технологий в учебном процессе

ABDYKERIMOVA E.A.
TURKMENBAYEV A.B.

Using Cloud Technologies in the Educational Process

105–116

ШАҒРАЕВА Б.Б.
БИТЕМИРОВА А.Е.
БАЙСЕЙТОВА Н.М.
ТУЙМЕБАЕВА Г.Е.

Особенности современных методов в интегрированном обучении
урока химии на английском языке

SHAGRAYEVA B.B. VITEMIROVA A.E. BAYSEITOVA N.M. TUYMEBAYEVA G.E.	Features of Novel Methods in Integrated Teaching of a Chemistry Lesson in English	117–126
---	---	---------

ИСКАКОВА П.К. АТАХАНОВА Л.М. АБДИЛАКИМ Ж. АКЙОЛ Х.	Особенности взаимоотношений между матерью и дочерью в семье	
ISKAKOVA P.K. ATAKHANOVA L.M. ABDILAKIM Zh. AKYOL H.	Features of the Relationship between the Mother and Girl in the Family	127–139

ИМАНБАЕВА С.Т.	Вклад академика Немата Келимбетова в развитие педагогической науки Казахстана	
IMANBAYEVA S.T.	Contribution of Academician Nemat Kelimbetov to the Development of Pedagogical Science of Kazakhstan	140–150

АБДЫКАДЫРОВА Т.Р. АБДИМОМЫНОВ Е.Б. БАИМБЕТОВА А.А.	Педагогические мысли М. Жумабаева (о содержании функциональной работы педагога)	
ABDIKADYROVA T.R. ABDIMOMYNOV E.B. BAIMBETOVA A.A.	Pedagogical Thoughts of M. Zhumabayev (about the Content of the Teacher's Functional Work)	151–162

РИЗАХОДЖАЕВА Г.А. БАЛТАБАЕВА А.Ю.	Ключевые концепции обучения компетентных специалистов по туризму как фактор возрождения культурного кода	
RIZAKHODZHAIEVA G.A. BALTABAYEVA A.Yu.	Key Concepts of Training Competent Tourism Specialists as a Factor of the Revival of the Cultural Code	163–178

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

ЖАРТЫБАЕВ А.Е.

Топонимы по пути исторической миграции
(по материалам региона Сарыарка)

ZHARTYBAYEV A.Ye.

Toponyms along the Path of Historical Migration
(Based on Materials from the Saryarka Region)

179–190

ОРДАБЕКОВА Х.А.

Использование фразеологизмов в политическом дискурсе

ORDABEKOVA Kh.A.

The use of Phraseology in Political Discourse

191–201

МЕЙРБЕКОВ А.К.

СМАТОВА А.Е.

ТИЛЕУБЕРДИЕВ Б.М.

Особенности репрезентации цветových названий
в казахских и английских топонимах

MEYIRBEKOV A.K.

SMATOVA A.E.

TILEUBERDIYEV B.M.

Features of Representation of Color Names in Kazakh and English Toponyms 202–214

ДАУЛЕТАЛИЕВА Д.М.

ТОКТАГУЛ Б.С.

АРЗЫМБЕТОВА Ш.Ж.

Особенности казахских наименований видов лошадей

DAULETALIYEVA D.M.

TOKTAGUL B.S.

ARZYMBETOVA Sh.Zh.

Names of Horse Types in Kazakh

215–228

БЕКЖАН О.

Рунические письменные памятники Казахстана

BEKZHAN O.

Runic Written Monuments in Kazakhstan

229–245

ЖИЕНБАЕВ Е.Б.

АБИШОВА З.Б.

Анализ повестей Орхана Кемаля в контексте социалистического реализма

ZHIYENBAYEV E.B.

ABISHOVA Z.B.

Analysis Novels of Orkhan Kemal in the Context of Socialist Realism

246–258

СУЛТАНОВА Б.М.

Жанрово-композиционная панорама драмы Д. Исабекова «Жаужурек»

SULTANOVA B.M.

Genre-compositional Panorama of D. Isabekov's Drama «Zhauzhurek»

259–270

АМИРОВ А.Ж.

КУЛЖАНОВА Б.Р.

ДОСАНОВ Б.И.

ИСАЕВА Ж.

Лингвистические факторы терминологических тенденций

AMIROV A.Zh.

KULZHANOVA B.R.

DOSSANOV B.I.

ISSAYEVA Zh.

Linguistic Factors of Terminological Tendencies

271–282

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY, ARCHAEOLOGY

ПАРМЕНКУЛ С.Т.

СЕРАЛИЕВ А.А.

СИЗДИКОВ Б.С.

АЛМАЗУЛЫ Ш.

Результаты археологических работ в городище Отрар в 2020 году

PARMENKUL S.T.

SERALIYEV A.A.

SIZDIKOV B.S.

ALMAZULY S.

Results of Archaeological Excavations in Otrar in 2020

283–297

СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

298

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Редакцияның мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*
☎(8-725-33) 6-38-26
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Ғылыми редакторлар: ф.ғ.к., профессор Сердәлі Бекжігіт
ф.ғ.к., доцент Мансұров Нұрлан
ф.ғ.к. Семіз Кенан
Аға редактор: Әбілдаева Гүлжан
Редактор: Садыкова Айгүл

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Журнал Қожас Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.
Басуға 30.11.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 26. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 801. ©

Баспахана мекен-жайы:
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*
☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)
E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz